Улас Самчук

ТЕМНОТА

Роман у 2-ох частинах

Дарунок Української Вільної Академії Наук у США
УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США Нью-Йорк 1957
Мовна редакція — Петро Одарченко
Обкладинка — Петро Холодний

ULAS SAMCHUK

DARKNESS

A Novel

Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., Inc.
The publication of this book was facilitated by a grant from the East European Fund, Inc.
Це видання було улегшене частково допомогою Східньо-Европейського Фонду.
Copyright 1957
by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., Inc.
Printed in U. S. A.
Друкарня «SVOBODA», Grand St., Jersey City, № J.

ЧАСТИНА ПЕРША

І

Особливу нараду відповідальних представників партії й уряду Української Радянської Соціялістичної Республіки несподівано призначено на п'ятнадцяте січня о годині дев'ятій вечора в будинку Центрального Комітету Комуністичної Партії більшовиків України.
З центру прибув головний коментатор генеральної лінії партії, відомий і заслужений професор з Інституту Маркса-Енґельса-Леніна, Іван Сергійович Круглов, відряджений сюди Центральним Комітетом Всесоюзної Комуністичної Партії більшовиків на доручення її генерального секретаря Йосипа Вісаріоновича Сталіна.
Іван Сергійович — людина літня, низька, присадкувата, рудувата клинцем борідка оздобила його обличчя, старомодні з гострими шкелками окуляри доповнюють його зеленкаві очі, куце, обтріпане пальто і темносиній, з поплямленими відлогами, піджак творять його одяг. Він чимсь нагадує славного всесоюзного старосту Михайла Івановича Калініна і, не зважаючи на волосся на голові, самого великого Ільїча. Велика совєтська енциклопедія першого видання каже, що Іван Сергійович «син незаможних селян-батраків Ярославської губерні» і що за участь у революційних рухах десятих років його виключено з другої кляси учительської семінарії, але в передмові до його найбільшого твору з теорії історичного матеріялізму американського видання сказано, що він син священика Ярославської губерні і що виключено його з семінарії, але не учительської, а духовної і навіть заслано на Сибір. Так чи інак, Іван Сергійович дійсно був учнем семінарії, з ідейних причин її не скінчив, був засланцем Сибіру, без сумніву тікав звідти, як, також без сумніву був на еміґрації у Швайцарії, знав близько Ільїча, співпрацював у «Іскрі», «Соціял-Демократі», «Труді» під псевдонімами: Друг, Спартак, Ізгнаннік, був автором численних праць з ділянки марксизму, брав близьку участь в жовтневій революції, щоб після стати діяльним членом багатьох партійних, громадських і наукових установ з Всесоюзною Академією Наук включно.
Простора, ясна і тепла з гербами, портретами і гаслами заля ЦК КПбУ виповнена і чекає. Григорій Іванович Петровський — всеукраїнський староста, член політбюра КПбУ; Микола Олексійович Скрипник — друг і соратник Леніна, нарком освіти УРСР, член ЦК КПбУ, кандидат ЦК ВКПб, член Академії Наук, організатор ЧК в Україні, публіцист, критик; Влас Яковлевич Чубар, Панас Петрович Любченко, І. Е. Якір, Балицький, Сухомлин, Вейцер, Порайко і інші, і інші разом з представниками науки, літератури, театру, кіна, малярства, музики, робпрофспілок, уповноважених з центру, що їх призначення навіть не всі знали.
Іван Сергійович на п'ятнадцять хвилин спізняється, опісля, в товаристві генерального секретаря КПбУ Станіслава Вікентьєвича Косіора з'являється у дверях залі, його зустрічають зливою оплесків, він спокійно займає своє місце на трибуні, його представляє всеукраїнський староста Петровський, після чого, дивлячись понад голови слухачів, він починає глухим, бубнявим голосом щось мимрити.
Зворушення й напруження надзвичайне. Слухачі з усіх сил намагаються хоч щось схопити з уст промовця, але крім першого «товариші» їм нічого не вдається впіймати і тільки згодом, по кількох хвилинах, коли в залі запанувала абсолютна тиша, мова Івана Сергійовича починає трохи прояснюватися, появляються окремі слова, уривки речень і першою пов'язаною думкою, що зірвалась з його уст і досягнула передніх рядів відповідальних діячів партії й уряду була: …і тому, товариші, коли ми сьогодні пишемо, або вимовляємо… — І він

нашкрябав на чорній дошці, що йому була заздалегідь приставлена, кілька закарлючок, які мали значити цифру 1928, — рік, то це для нас тепер не що інше, як, так би сказати, певна умовність, що з нею ми покликані історичною закономірністю звести нещадну боротьбу в ім'я прогресу, щастя й добробуту всього людства на земній кулі, аж до повної нашої перемоги. І тільки висловивши це, вже цілком виразне й зрозуміле речення, промовець починає входити у свою ролю. Все більше і більше ясности, гнучкости, логіки. Навіть його, аж надто спочатку академічна дикція голосу, починає набирати аґресивної виразности трибуна, хвилюючої надхненности апостола, патетичної яснозорости оракула. Так. Людство на плянеті аж до цього часу, не що інше, як безладна отара овець. Два мільярди років пішло, можна сказати, з димом. Війни, боги, релігії, рабство. Великі і малі, сильні і слабі, багаті і бідні. І хаос! Безмежний хаос! І безконечна безвиглядність.

— Чим жила вся та їх славетна доба християнства? — надхненно питав промовець. — Вірою! — відповів він сам собі. — Вірою в що? — знов питання. — Вірою в того всемогутнього, всезнаючого, вездесущого діда, що поруч людоподібних Адамів, сотворив і бліх, і повій, і голод, і пранці, і горілку і навіть американських ґанґстерів, — з убійчою іронією відповідає промовець. І щоб довести, що це не жарт, промовець негайно додає: їх філософ Геґель у відомій своїй «Філософії історії» дослівно так і каже: «тим добром, тим Розумом в його конкретному… — зверніть увагу, товариші, — конкретному!.. уявленні є Бог. Бог керує світом. Змістом його керівництва, виконанням його дійового пляну і є світова історія…»

Іронічно-поблажливі усмішки з'явилися на обличчях слухачів. Професор, невмолимо певний, перечікує ефект і голосом, повним зрозуміння людської недосконалости, продовжує:

— Ми, товариші, на місце того Бога, ставимо науку. Що таке наука? Наука — це функція діяння людського розуму, що дозволяє нам пізнавати явища в їх первопричинах. І не ідеалістичні марення про якусь незнану вищу силу, а рухлива матерія — ось що є світ! — з натиском на «рухливу матерію», вигукнув професор. — І щоб зрозуміти всі ті складні явища життя, треба наперед збагнути їх в їх появі, в їх русі, в їх еволюції і в їх занику, а не покликатися на «сім днів творення», і на цьому зупинитися.

Рясні оплески виповнили весь простір залі. Перечекавши їх, професор змінив напрям і полинув у віки минулого. До давніх Вавилону й Єгипту з їх Ваалами й Озірісами, до менше давніх Греції і Риму з їх тиранами, богами, рабством, до Европейського середньовіччя з темнотою, забобонами, інквізиціями, до пізніших часів Европи з її февдалізмом і нарешті добрів до Англії й Франції нашого часу з їх капіталізмом. Нічого не зустрів він на своєму довгому шляху гідного признання розумної людини. Весь той минулий світ був фатально недосконалий і вимагав він основної, рішучої, ґрунтовної перебудови. — Точка. Ясно. Зрозуміло.

І довівши це, і витерши на своєму чолі піт, професор перейшов до другої половини своєї промови.

— Товариші! — промовив він з виразом пророчої переконливости. — Саме цю мету і поставила перед собою наша велика жовтнева революція і саме тут насувається чергове питання: чи вона ту свою мету виконала? Щоб відповісти на це питання, я пригадав собі один анекдот. Відомий великий авантюрник Наполеон, після однієї кампанії в Італії, здається, 26 квітня 1796 року, говорив до своїх солдат таке: Солдати! Ви за п'ятнадцять днів

мали шість перемог, захопили двадцять один прапор, п'ятдесят п'ять гармат, десять фортець, п'ятнадцять тисяч полонених, десять тисяч ранили або вбили, оволоділи найбільшою частиною П'ємонту… Але… Солдати! Ви не зробили нічого! Бо ви не докінчили свого діла! Це саме можна сказати і нам, товариші. Ми повалили царат, вирвали з корінням буржуазію і поміщицтво, розгромили контрреволюцію! Але, товариші, ми не зробили нічого, бо ми не докінчили свого діла. — Напруження доходить до свого верха. Падали слова епохального значення. Надійшов час повної розплати з минувшиною. Промовець вже не мимрить, а рубає, б'є, громить. — Ми, товариші, — казав він, — робили революцію не для того, щоб сьогодні наші панове непмани могли далі за нашими спинами набивати собі кишені, а різна куркульня далі експлуатувати бідний народ! Де, питаємо, комунізм, єдність пролетаріяту всього світу, панування працюючих? То ж, здається, якраз за це ми йшли на барикади, на вигнання, на смерть. Ленін сказав: час повного краху капіталізму і повного переходу до комунізму настати мусить, і він вже, товариші, настав! Партія своє слово вже сказала! Останній, п'ятнадцятий з'їзд ВКПб постановив: розгорнути всебічно підготовку для реалізації повної колективізації сільського господарства всіма силами нашої партії і нашої пролетарської держави. Що це, товариші, значить? А це значить, що непу кінець! Що велика епоха комунізму починається! Перед нами час твердої праці, але перед нами також час вільної праці, час щастя, миру і повного добробуту!

Слухачі від напруження німіють. Промовець широко розгортає плян роботи, подає рецепти, вказує на головні труднощі і дає вказівки, як ті труднощі перемагати. Могутнім ура партії, урядові, Сталіну закінчує промовець свою промову. Загальним зривом Інтернаціоналу кінчається нарада.

А згодом, геть згодом, морозною Сумською вулицею обережно, ніби воно везе якусь рідину, бігло мале, старомодне, фірми Форда, темного кольору, авто. Місто, непорушне, спокійне. Над ним втикана зорями височінь неба.

Авто фірми Форда підкотилося під високу, шестиповерхову будову з назвою «Інтернаціонал», що на площі Дзержинського, з нього випхався невеличкий чоловічок і пішов сходами вгору, лишаючи за собою лише плямку тіні. За деякий час чоловічок вже сидів у малій, довгастій кімнаті на білому залізному ліжку і обережно скидав із своїх ніг зашлапане взуття. Робив це механічно, байдуже, щось при тому мимрив, мружив очі. Показалися покоцюрблені ноги у жовтавих, вовняних з порваними носками, шкарпетках, виглянули пальці з необрізаними нігтями. Ще мить, ще кілька рухів, звуків, і чоловічок скромно лежить горілиць, прикритий шорстким, сірим, вояцьким покривалом. Іван Сергійович Круглов. Він відпочиває. Спить.

II

— Ти, Іване, скажу тобі откровенно, етіх вещей нє панімаєш. Ти можеш мені сказать — падлєц, сволоч, сукин син! Ето ти мені сказать можеш! Да! Но ти не можеш мені сказать, що я не ісполняю своїх законних обязаностей. Цього ти мені сказать не можеш! — І він круглим, цегляної барви, кулаком твердо стукнув по столу.

Сидів за столом, обіпершися грудьми, — лікоть вліво, лікоть вправо. На ньому шкуратянка, місцями витерта до живого, рукави гармонією, відлоги звоями. Сива смушева шапка над твердим, мастким чубом, міцний носик, плями вусиків і округле з ямкою підборіддя. Мишко Калиниченко. Райком Ліпляви.

А побіч, на розхитаній табуретці, Іван Мороз — довгий, худий, ніс сокирою, сплюснута голова і купа розбитого конопляного волосся. Сонце, вітер і земля надали йому барви й запаху.

На кленовому непокритому столі кілька калюж молока, черепок сірої, грубої соли і зім'ятий, заношений, кисет з махоркою.

Хата простора, з низькою стелею, закурена. В кутку ліжко з віхтями соломи, біля одвірка вичовгана, піхотинська гвинтівка, на стіні зім'ятий без рамки, портрет Сталіна, приліплений тістом, мала гасова лямпочка… Двері до другої частини мешкання навстіж відчинені, і звідти несе смаженою соняшниковою олією.

Мишко позирає на Івана то гостро, то збентежено, то вибухово-сердито. Його округлі карі очі напружено тремтять.

— Можеш мене слухати, а можеш і не слухати, — бубняво викрикує він, і права його щока з помітним рубчиком шраму, здригається. — Твоя воля! Але я тобі, як брат, советую! Да! Советую! Для тебе одно місце в Савєцкому союзе: Сибір!

Останнє слово вирвалось у нього зі скреготом, щось в ньому кипіло, ліва його рука з напруженими, синіми жилами, простягнулась за кисетом. Куцими, шорсткими пальцями шарпком віддер кусник «Правди» і скрутив товсту цигарку.

— Крути! — випустив разом з димом Мишко і посунув кулаком кисета до Івана. Купа густого, сизого диму бахнула з його маленького рота і зупинилася над головою. Запахло терпким пригаром.

— Не вживаю, — відповів глухо і байдуже Іван, хоча хотів курити…

— Не вживаєш? — прижмурено глянув Мишко на Івана. — Від якого часу ти не вживаєш?

— Та вже давно, — буркнув Іван.

— Знаємо, знаємо! Не вживаєш. Що, мовляв, з таким. Ге?

— Та я просто не вживаю і все, — відгризнувся Іван.

— Просто! А ось не просто! Знаємо вашого брата!

— Ти, Мишко, злий! А чого?

Очі під лобом Мишка знов зашарпались… Він хвилинку поміркував, механічно здмухнув попіл цигарки і простогнав:

— Дааа! Дивуюсь. А ще й образовании… — Зробив маленьку перерву і зненацька, нагнувшись сильно через стіл, вибухнув: — Чого тут чапиш? Га? Спрашую? Усі такі, як ти давно вже там! — і він кивнув неозначено вбік головою. — Чи може брешу? — викрикнув він ще гостріше і враз запхав рота цигаркою.

Іван сидів мовчазно, здавалось, навіть не сидів, а застигло, задерев'яніло тримався в повітрі. І нічого того не слухав, і нічого не чув. Після останніх Мишкових слів він лише повернув голову і глянув байдуже у вікно. Воно було темне, патьоки дощу поорали його мокрі, чорні шибки.

— Не вірив, — зниженим голосом перервав Мишко тишу і ніби сам до себе, продовжував: — Панімаю… Усе ждав… Власть інша навернеться… Неп, чи який там генерал. Не вийшло. Савєцка власть стоїт твьордо, вона вас наскрозь бачить… Як стьоклишко. Ми, брат, зоркі. — І він знов несподівано викрикнув: — Але далі нема куда! Сукиного сина! Тепер, брат, приказ і… — Він запнувся, вуста його здригнулись, зиркнув люто на Івана, сильно потягнув куриво, пружно дмухнув струмом диму на недокурок і докінчив: — …кришка!

— Ганно! — ураз викрикнув до відчинених дверей.

— Чого репетуєш, ніби з тебе кишки витягають, — почулось звідтіль.

— Грамофон давай!

— От ще! То візьми! Барин великий.

— Баба! — прохарчав Мишко, неохоче звівся на свої криві, у хромових чоботях, ноги і розкарякувато, напівзігнуто, ніби він щойно зліз із сідла, подибав до дверей. Через хвилину він знову з'явився з великим, старим, обшкрябаним грамофоном, підійшов до столу, стер долонею калюжу молока, поставив грамофона і швидко його накручував. З широкої, поржавілої труби захарчало: «Реве та стогне Дніпр широкий». А Мишко стояв розкарячившись, руки в кишенях штанів, недокурок в лівому кутку рота, на обличчі ясна, сяюча, аж прозора, гордість. Не виймаючи недокурка, він другим кутом рота видував дим і пишно, барвисто позирав на Івана.

Але той… Усе сидить і либонь нічого не бачить. Мишко враз чвиркнув порожнім кутом рота і знову подався до відчинених дверей. Деякий час там барився. Старечий, стертий грамофон, знай, виводив: «І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де визирав. Неначе човен в синім морі, то виринав, то потопав». Голос його помітно слабшав, затинався і, здавалось, ось-ось зірветься. Та раптом увігнався Мишко, у руці пляшка, гримнув нею об стіл, кинувся до грамофона і, ніби рятуючи потопельника, почав швидко і пристрасно його накручувати. «Реве та стогне» полилось з новою силою, а Мишко переможно викрикнув:

— Ех, і люблю! — і пустив дим у трубу.

— Де ти взяв його? — запитав несподівано і байдуже Іван.

— З армії! Під Луцьком! У памєщіка! — викрикував, ніби він у млині, і за шумом коліс його не почують як слід. А коли знов дійшло до «блідого місяця», увійшла Ганна із сковородкою смаженої картоплі і поставила її серед столу, побіч грамофона, на підстелену жужмом ганчірку. Сковорода шкварчала, диміла. Ганна поклала дві ложки — заіржавлену залізну перед Іваном і дерев'яну, обгризену військову, перед Мишком. Робила все зовсім мовчазно і, зробивши, вийшла.

— Присаджуйсь, Іване, — Мишко злагідніло, дістав із шуфляди дві гранені, каламутні чарки і з булькотом наповнив їх. — Пий! — бовкнув він, а свою вже тримав у твердому кулаці.

Іван, видно, хотів щось сказати, але слова не виходили з горла. З нього лиш вирвалось:

— Да! Пісня піснею, але мені йти треба.

— Куди ти підеш? — прохарчав сердито Мишко і стукнув чаркою по столі.
— Та кудись треба, — каже Іван.
— Пий! — і простягнув Іванові чарку. Іван сягнув рукою, і очі їх зустрілися. Мишко закліпав повіками, схопив чарку і вилив її в рот, ніби в відро. Іван випив лише до половини. Мишко поставив твердо свою чарку, голосно крякнув, тернув кулаком під носом, узяв ложку і, навстоячки, загорнув із сковороди картоплю. Стояв урозкаряч, цупко, ніби на пливучій крижині, п'янів швидко… Іван обертався в його очах, ніби в колесі, разом із своєю табуреткою, кепкою і вилинялим піджаком.
— Іване, — сказав Мишко лагідніше і зненацька, ніби його підкошено, сів на стілець. — Ти, Іване, кажу тобі… Не роби зо мною жартів… Жарти зо мною… Як би тобі сказати? Короткі. Я чоловік, сам здоров знаєш — государственний. Приказують — виповняю, государство є государство, а наше савєцке так само по собі, і з ним, братіку… А як щось тобі не по нутру — не наша вина. Сам знаєш…
— А я тобі, Михайле, хіба що?
— Е! Говори! Я тебе знаю.
— Та чому б нам не знатися. Твоя мати і моя мати були, здається, сестрами.
Мишко скривив уста і підбив догори свою смушеву шапку. Вона, видно, ніколи не залишала його голови, права його рука простягнулася на столі…
— Але ти не мого класу, — вирвалось у Мишка, і він знову зірвався на ноги. — Да! Ти не мого класу. Ти… Ти… Багач! Дука! Кров людську!.. Ха-ха-ха! — зареготав він, підбіг до грамофона і закрутив його знов. «Реве та стогне» почалось ще раз. — Ганно! — кричав до дверей. — Вали! Давай! На стіл! Їж, Іване! Пий!

Послєдній нонєшній дєньочек,
Гуляю с вамі я, друзья!
А завтра рано чуть свєточек,
Заплачєт вся моя сємья!

Заспівав Мишко суміш з грамофоном, намірився йти до кухні й напівдороги вернувся. — І як ти мені цього тижня… не змієшся, — говорив він хитаючись.
— Отак — фіть! І наших нєту! Біда! Повезуть. Ось я тобі свідок, що повезуть — ха-ха-ха! Як бичка, братіку, повезуть. І шкуру спустять, і присолять, і я, братіку, тут не при чому. Я тут вша! Я в государстві всього лиш сукин син і тільки! А ти, брат, парсона. Враг! Дуб старий! З пнем вирвати… А на тому місці соціялізм засіяти… Поняв? А за тисячу годов… А поки пий! Ех, і пісня! Чорт, не пісня! — І він заспівав з грамофоном: «Сичі в гаю перекликалися та ясен раз-у-раз скрипів». — Так допивай, Іване! Ну, ну…
— Не йде! — кинув Іван.
— А ти не гарячись і не кипи, і піде… Товариш Будьонний, бувало, як гаркне: на канняяя! Впєрьод! І йшло! Я за вас кров проливав… За народ! У першій конній… А тепер, бач, досягнення… Соціалізм… З Сибіру прийдеш і побачиш… На вареники… А на все, кажу тобі, дивись згори, з висоти, з сорок п'ятого етажа, як каже Карло Маркс: чоловік, каже, і кізяк з одного гною. Поняв? А ти — не йде! А що маю я казати? — Мишко несподівано вибухнув сміхом, але так само несподівано уста його скривилися, очі заблищали і він прохропів: — Питаю: ти знаєш, що це значить? Тобі — плюнув, вилаявся і пішов, а тут… А совість…

Думаєш, у мене душа собача? З кізяка? Остання? Дядько Григор, думаєш, викормив собі на голову виблюдка… Знаю! Все знаю! Не глухий!
Грамофон дійшов до кінця, шипів, і ніхто не спішив йому на допомогу. Іван допив склянку, з дверей виринула, ніби з'ява, Ганна з мискою огірків. Це та сама Ганна, що колись служила у Лоханських, але зовсім переіначена, ніби вона прийшла з іншого краю — бліда, осунута, розтріпана. Мишко схопив на ходу огірок, запхав його в рот, поналивав знов чарки. Ганна поставила миску і намірилась вийти.
— Стой, красавиця! — викрикнув Мишко і схопив її за стан. Ганна з усієї сили штурхнула його ліктем.
— Сатано! Відчепись! — вирвалась і зникла. Мишко не знав, що почати… Набухав, дувся, хвилинку вагався і, зціпивши зуби, кинувся за Ганною.
— Михайле! — озвався Іван і повернувся за Мишком на своїй табуретці. Мишко зупинився.
— Прощавай! Іду! — сказав Іван.
— Як ідеш? Куди йдеш? — викрикнув той різко і поволі наближався до Івана, ніби хотів його з'їсти. Іван підняв голову, хвилина тиші. Мишко вагався, намагався встоятись і не міг. Нарешті встоявся… Водив довкруги себе поглядом, ніби чогось шукав. — А ти ж, сукин сину, знаєш, що буде? — зовсім тихо процідив він крізь зуби. Іван мовчав. — Ото ж, — продовжував Мишко. — Знай! Поняв? Тільки того… Мовчи. Гроб. Ти мене не бачив, я тебе не бачив… А завтра за документом приходь… Стой! А… А… А що ж… з батьком?
Іван не відповів, і це особливо злить Мишка.
— Зрештою!.. Какоє такоє мойо собаче діло! Я своє зробив, а старику вмирать пора! — вирвалось у нього либонь з-під самого серця, а потім ним хильнуло до лави, ніби його туди пхнули, і він звалився. Голова буцнулась, ніби гарбуз, о півторачку лави, правицею шелеснув по лутці вікна, а ліва, мов би налигач, звиснула вниз і гойдалась мертво. Здавалось, якась хвиля заливала його, він душився, харчав, дмухав, відпльовувався. — А я ж… казав клятому! Ху! Та відопхни ж, чорте! Процю! — качав головою, заплющував то розплющував очі, ноги у довгих халявах лежали, мов поламані, подібні на дві брили землі. Іван стояв, дивився на все згори, видно, що в ньому все кипіло, м'язи його щелепів вигравали. Натягнув облізлу кепку і пішов. У кухні наткнувся на Ганну, що мала смертельно перестрашені очі і хотіла, видно, щось сказати, але не знайшла сили, закрила запаскою уста і швидко зникла за дверима комірки. Іван пішов до виходу.

III

Біля кузні Макара Носа Іван повернув на хутірську доріжку. Було біля дев'ятої години, від Дніпра несло шумами, шмагало в ліву щоку вітром, шарпало полами одягу. Небом сунули чорні хмари, що час від часу засипали землю сизою, непроглядною мжичкою.

Іван поспішав, ніби за ним гналися, спотикався на вибоях, провалювався у розм'яклий сніг. Дві сили помагали йому при цьому: неймовірна, звіряча лють, що десь там, глибоко в ньому, мов огонь, горіла і пекла, і разом дивне полегшення, ніби йому довго болів зуб, якого враз вирвано.

Вісім років тривало його макабричне чекання в камері смертників, знав, що цим скінчиться, але разом не хотів вірити власним очам і власним пальцям. Знав, усе знав. І теорії, і фрази, і наміри, але разом вірив у людський глузд. Вірив, що «вони отямляться», що «хвороба пройде», що «життя переможе». Останні роки додавали йому надії. Ось неп, ось знов усе ожило, зник голод, з'явилася віра. Але разом з тим він також знав, що «всьому кінець». Ні і ні! Не такі там, на тому верху люди. Не розумів їх розумом, але відчував їх титанічну, руйнуючу, негамовану нічим природу. Ні, ті від свого не відступлять, поки вони ще живуть. І їх більшість. І вони аґресивні. І вони переможуть.

Але тепер з усім тим кінець! Точка! Досить! Геть з того хутора! Далі, далі… Забути. Витерти з пам'яті. Ані години довше на цьому місці. Отрясти порох з ніг і лишити все то їм самим. Хай господарять. Хай будують «нове життя». Хай царствують, хай насолоджуються.

Але все таки на границі хутора зупинився, щоб ще раз глянути. Що міг тепер тут бачити? Примари. Темні обриси кістяків. Корабель, що тоне з одним божевільним матросом на покладі. Була огорожа — нема. Була брама — нема. Були тополі — нема. Був висад — нема. Рештки будинків і решта саду. Вісім років бушували шквалом вулканний гнів і пекуча лють часу над цим проклятим місцем, і дивно, як тут могло ще щось стояти цілим. І тільки він, Іван Мороз, син Григора, грізний, осамітнений одважився противитися силі, що скинула імператора, розторощила трон, розчавила князів, фабрикантів, церкву, традиції. Виклятий і приречений. Незрозумілий і вигнаний… Він стояв, він тримався ґрунту, він хотів, щоб «люди мали хліб». Щоб мали хліб! Мали хліб!

І от сьогодні прийшов і йому кінець. Іван Мороз лишає хутір. Покищо він проходить, мов примара, бездонною темнотою і, здається, прощається з кожною деревиною, з кожною річчю. Нема тут місця, до якого б не торкалися підошви його ніг, нема стеблини, що б її не бачили його очі. Півсотні років невтомної, твердої, від зорі до зорі, праці його і його батька. Ріки пролитого справжнього, творчого, мужицького поту. Тут він побачив світ. Тут родились його брати і його сестра. Тут він ріс. На його очах вибуяло це чудове, зелене, повне диво. Ті будови, ті дерева, той сад, те поле, той луг. А скільки сміху, співу, щастя. А скільки добрих людей, прекрасних плянів, барвистих надій.

У цій глибокій темноті Іван бачить три цятки світла: це не спить і чекає на нього його дружина Мар'яна, це не спить і нічого не чекає над Біблією його батько, це не спить і плете свої колиски старий супутник його життя, добрячий, мудрий Кандор із своєю нещасною калікою дочкою Маланкою.

Це те все з людей, що ще лишилося на цьому хуторі при Івані. Усе решта розійшлось, розвіялось. І ще, правда, його маленька, чотирилітня пестунка дочка Вірочка, що саме

застудилася, й захворіла, і він не знає, що з нею робити.
І от він зараз мусить прийти до тих людей і щось їм сказати. І він знає, що він має їм сказати. Він має їм сказати: старий мій батьку! Лишай свою закурену комірку, свою Біблію і свою тверду канапу і кудись іди. Я не знаю, куди ти маєш іти. Не знаю, де ти знайдеш для себе іншу якусь комірку. Я лише знаю, що ніде тепер на цій землі ніякої іншої комірки для тебе не існує. Але ти мусиш звідсіль іти! Те саме мусить він сказати старому другові Кандорові з його дочкою. Те саме своїй дружині і своїй дочці.
Твердий, міцний Іван в цю хвилину — ані не твердий, ані не міцний. Йому дуже тяжко. І нема на всій земній кулі когось, хто б йому поміг. Він міг би хіба, як його батько, молитися, але нещастя хотіло, щоб він десь згубив ту частину своєї душі, що відала цією справою.
Іван поволі вступає до напіврозвалених сіней, до темної кухні, де на нього, ніби навмисне, дихнуло міцним запахом свіжоспеченого житнього хліба. На порозі до передпокою побачив Мар'яну, що почула його прихід і вийшла йому назустріч. Зустріла його мовчазно, лише питала ціла її постать. Тим самим їй відповів. Увійшов до передпокою і одразу, як був у шапці, сів на твердому тапчані. Смужка світла з прихилених дверей сусідньої кімнати падала йому під ноги і освітлювала калюжку води, що швидко творилася від його чобіт.
— Як там Вірочка? — було першим його питанням. Почав шукати по кишенях махорки, щось знайшов і закурив.
— Та що ж Вірочка… Не спить. Гарячкує, — каже Мар'яна.
Він хотів щось прикре сказати своїй жінці, але стримався і лише сплюнув на поміст.
— Ну, то кажи… То кажи… — боязко питала Мар'яна.
Він випустив дим, що ним було затягнувся, і повільно промовив:
— Збери, що там ще маємо, запряжу шкапу і щоб встигнути до першого перевозу…
— Та як? — вирвалось у Мар'яни. — То вже? То… — і очі її швидко ширшали.
Іван встав. Мар'яна відступила.
— Та куди? Куди поїдемо? — питала далі Мар'яна, чекала вибуху, але він вже отямився і говорив спокійно:
— Тим часом до батьків. Ти там з дитиною лишишся, а я поїду далі… На Донбас, до Києва, до Харкова… Ще не знаю. Подумаю. А там і вас заберу.
— Ну, а… А батько?
— Батько… Та сама знаєш… Вони ж нікуди не підуть звідсіль, — відповів Іван. Мар'яна засвітила недогарок свічки і пішла до кухні.
У просторій, півтемній, обставленій доморобними меблями, кімнаті, колишньому Івановому кабінеті, в кутку біля печі стояло дитяче ліжко, і в ньому лежала Вірочка. Звичайно вона в цей час спала. Тепер вона не спала, а лиш дуже спокійно лежала, бурхливі кучері її розсипались на подушці, щічки пашіли. Почувши прихід батька, вона одразу тихим голосом заговорила:
— Я бачила, тату, вовка…
— О! Де ж ти його бачила? — запитав Іван, і на його обличчі промайнула подоба усмішки. Підступив ближче.
— У лісі. У лісі. Дід Кандор… Тату! Казочку! Казочку!

— Спи, доню! Спи. Вже пізно. Треба спати…
Бурхливий кашель дитини перебив мову Івана, він збентежився, нахилився над нею, почав вмовляти, розраджувати. Дівчинка викашлялась і крізь півплач просила:
— Кааазочку!
Іван сів біля ліжка і почав говорити казочку про пильну кицю й лінивого котика. Казочку, яку він знав уже на пам'ять, яку не раз оповідав Вірочці, яку вона також знала, але як тільки він почав оповідати, дитина заспокоїлась, знайшла велику, теплу батькову руку, обняла її своїми маленькими, гарячими рученятами і поволі почала засинати.
І коли увійшла Мар'яна з вечерею, Іван якось ніяково, обережно визволив свою руку з обіймів дитини і встав.
Мар'яна поставила на столі вечерю і вийшла. Іван почав поволі їсти — чорний, свіжий хліб з куснем холодної яловичини і запивав липовим чаєм без цукру. Десь там далі було чути кроки Мар'яни, щось стукало, щось падало. У вікно, забите дошками, бився вітер і коливав кволим полум'ям малої, без скла, лямпочки, що висіла по середині хати, під стелею.
Іван повечеряв, устав, знову закурив, вийшов до передпокою, потягнув кілька затяжок, щось думав, загасив недокурену цигарку і пішов через кухню до батькової комірки.
Комірка Григорова нагадує печеру з затхлим повітрям. Останніми тижнями, а то й місяцями, старий ніколи не лишав її, мало чим цікавився. І взагалі він ніколи не лишав хутора, ні тоді у двадцятому році, коли «вони» вернулися, ані ніколи пізніше. Усі Морози тікали, всі переховувались, лише старий ні. Тягали, допитували, розстрілювали, знущалися — все видержав. І без приниження, без страху. Голі стіни лишилися з хутора, але не порожні. Між ними завжди був Григор.
Був він тут і тепер. Сидів на своєму місці за столом, на довгому стільці, спиною до входу, у своєму короткому, непокритому кожушку. Не повернувся і не змінив свого положення, коли Іван увійшов, а лише почав щось мимрити:
— Милосердя, ні страху Божого, ні ласки, ані причастя Святого Духа, Іване, не жди. Царство Боже не для них. Ми згрішили перед Господом Богом, і він нас недостойних карає. Незлобивою душею, смиренням і покірністю викупимо наш гріх, як той Іов многогрішний, як той митар ненаситний, як той розбійник злочестивий, що духом, серцем, розумом покаялись, що прирікли благочестивість, що…
— Батьку! — викрикнув Іван, і старий враз перестав мимрити.
— О, Іване! А чого? Що сталося? Ви мене не ждіть! Їдьте! Хай вас Бог благословить! — казав добродушно старий, ніби читав з книги. — Їдьте, діти, їдьте! Світ широкий. І не бійтесь. Вони ще до вас прийдуть, як ті брати Іосифові, що продали його до Єгипту. Голод їх зажене! Чекай, чекай! Я ось тут тобі… Лиш зачекай. О! О! Є! Книга друга Самуїлова, голова чотирнадцята… «Послав Йоаб у Текою, звелів покликати звідти мудру молодицю та й каже їй: Зробись, наче б ти була в смутку, й надінь жалібну одежину, не намащуйся олією й повертайся так, наче б ти…»
— Батьку! — знов проговорив Іван. — Ми вже їдемо! Збирайтесь і ви! Та замовчіть! — викрикнув він, коли старий знов хотів щось таке говорити. — Ви тут не можете самі лишатися. Вони прийдуть і вас викинуть.

— Куди? — добродушно й наївно спитав старий. — Викинуть? Викинуть? Заб'ють? Замордують? Ах, ти, Іване, Іване! Усі вмремо. І я вмру. І Ленін вмер. І Соломон умер… І Кир, цар Персидський… Що вони того не знають, хто їм винен? Хай мучаться. Яке нам до того діло? Що я їм поможу — діти вбогі, щенята кволі без суки, викинуті на потоплення? То лиш для тебе вони царі. Для мене вони Мишки Распутіни і все! — А потім старий враз притих, повернувся до Івана і, вказуючи пальцем на своє серце, казав: — А хутір лиши! На мене! Він тут! І будь здоров. Щасливої путі! І Мар'янку, і Вірочку… Йди, йди! Йди, Іване! З Богом! — він почав відмахуватись руками, і Іван вийшов.

У кухні, у кутку, на голому столі горіла свічка, побіч неї лежало кілька мисок, кілька ложок. На долівці лежало три клунки. Кілька буханців хліба лежало в кошику на стільці. Увійшла Мар'яна і принесла оберемок одягу. Волосся її розтріпане, очі запалі. Побачила Івана і заперечливо похитала головою. Іван так само мовчки відповів.

— Я там лишила… Хліба… І всього, — сказала вона. — Зайдеш до Кандора? — Іван не сказав нічого і вийшов.

Кандорова хижка трохи далі, у саду. Вітер шмагнув у гаряче лице Іванове, ніби вдарив його. Він нагнувся і пішов на огник, що маячів в темноті. Старий Кандор дійсно плів колиску, біля нього лежала купа лозини і милиці. На стінах, попід стінами повно різного матеріялу. Маланка закутана, мов мумія, сиділа у своєму запічку.

— Я, Іване, як тобі вже відомо, — почав старий, — нікуди не збирався їхати і нікуди не поїду. Куди викинуть? На вулицю? Мене старого? А як що до чого, то я і батька заберу до себе — вмістимось. І з голоду не вмремо… А ти, звісно, їдь, зійди з дороги, що з ними зробиш, коли їх розбісило! Проти такої хмари нічого не вдієш! Вже, кажеш, їдеш? І їдь! Я щось також не можу спати, все таке верзеться, ужі, гаддя… Не знаю, не знаю… І вона неспокійна, — кивнув головою на Маланку. — А як там мала? — запитав старий.

— Гарячкує, — каже Іван. — Моя вина. Усе ото казочку, та казочку, а у нас тут, диви, холоднеча. І застудилося мале. А як будеш мати змогу — зайди. Тут на хуторі все ще якось ніби затишніше, далі від тих очей завидющих, хай їм Бог простить, бо я то, грішний, простити їм не можу…

Маланка і собі почала щось, ніби крізь сон, вигукувати. Іван постояв, помовчав, сказав добраніч і пішов.

Той дикий, мов скажений собака, вітер. Він накидається і гризе людину. Шквалом налетіла і засипала землю мокрим снігом якась темнота, що злила верх і низ воєдино. Іван прямує крізь ту гущу, мов би на дні океану, доходить до хліва, щось там довго борсається у темряві, опісля тягне якийсь чорний, великий предмет. Ще згодом він виводить з хліва свою шкапу — одиноку живу тварину, що ще лишилася тут разом з ним, на неї налетів вітер, шарпає її хвостом і гривою, мов би хотів розірвати її на кусні.

— Стій, здохла тварь! — чути злий Іванів голос… Йому щось там не клеїться — руки мерзнуть, все мокре, посторонки не тримаються, коняка не стоїть спокійно. Нарешті, все таки готово. Підтягнулись під поріг сіней. У кухні вже гора клунків, свічка ось-ось догорить. Мар'яна десь там далі, певно з Вірочкою. Іван сердито хапає клунок за клунком, найкраще він би все те спалив, і носить на сани. Вмощує все і разом, як птах дикий, робить гніздо для Мар'яни з Вірою. До кімнати ввійшов навшпиньки.

— Спить? — запитав пошепки. Мар'яна відповіла кивком голови. Іван рвучко, сюди й туди, ніби він збирався цілуватись, обтер уста. — Чекай… Чекай… Помаленьку, — шепче він. — У кожух… — Мар'яна нагинається над дитиною, хвилинку в неї вдивляється, потім обережно обгортає ковдрою, підкладає обидві долоні під спинку малої, та одразу прокидається і квилить. Іван тримає розгорнутий кожух, Мар'яна швидко кладе дитину, і вже обоє швидко загортають її. І роблять те з поспіхом, мов би щось крадуть, їх руки дрижать… Дитина заквилила і заспокоїлась. Іван тримає на руках великий вузол, киває Мар'яні бородою, щоб ішла вперед. При відході вона здіймає лямпочку і присвічує дорогу. Відходять. Дві тіні тягнуться по помості, по стінах. У кухні ще горить свічка. Лишають її. У сінях дмухнув вітер, і лямпка згасла. Мар'яна сідає, Іван кладе їй на руки Вірочку, Іван умощує, бігає довкруги саней.

— Ну, як? — питає.

— Добре, — чує голос з купи лахміття.

— Не холодно?

— Ні.

— Нічого не муляє? — Запищала Вірочка, і він занімів. — Що? Що? — питає. Нічого. Вірочка вмовкає. Тиша. Можна їхати. Іван глянув ще раз на хату. Мовчанка. Темрява. Лише віконце батькової комірки легко ятриться світлом. Для Івана нема місця на санях, але йому і не треба його. Хто б пустив в таку ніч саму коняку. Він бере коняку за вуздечку. — Но!.. — Коняка напружується, шарпається і рушає.

Пішли. Дві глибокі колії від саней лишаються за їх спинами. Усе довкруги сіре, одноманітне. Лугом женеться і шумить вітер. Ноги грузнуть у снігу, коняка сильно напружується, Іван бігає від коня до саней, від саней до коня, поганяє, сам тягне, грузне в заметах, тяжко дихає, піт ллється з його чола.

І враз коняка зупинилася. Підбіг до саней, став за вітром, нахилився над темною купою.

— Як там? — питає тихо.

— Добре, Іване, — чує відповідь. А вітер б'є, а вітер хлеще, а вітер батюжить. Така хижа бестія та крилата звірюка, що вириває з-за ріки і женеться над землею. І час від часу чути гавкання собак, що долітає лише уривками. Іван не може довго стояти, не має сили. Не може знести того шаленого танцю землі і неба, біжить до коняки, поганяє її, а сам хапається за сани і вириває полозки із снігу.

— Но, ти шкуро! — Шкапа шарпає, пручається, Іван поганяє, біжить знову наперед…

До Лоханських прибули на світанку. Іван весь мокрий. Будинок запханий мешканцями — спить. Лише не сплять самі Лоханські — доктор і Марія Олександрівна, вони всю ніч чекають на Морозів. Доктор розпатланий, Марія Олександрівна бліда. Ходять усі навшпиньки, говорять рухами. Речі й коняку лишають під повіткою, люди втискаються до однієї кімнати Лоханських. Іван рішає тут не лишатися, і ніхто йому не перечить. Він хоче відійти ще досвіту, щось швидко їсть. Просить лише доктора, щоб він доглядав Вірочку. Вона спить, всю дорогу спала і лише коли зносили, прокинулась і запищала… А коли відходив, Мар'яна кинулась в німому пориві йому на груди, вона не промовила ні слова, лише рясні сльози залили її обличчя.

Іван вирвався і пішов. Втомлений, знищений, мокрий, він прокрадався крізь ще сонне містечко, зовсім подібний до злодія, якого женуть і якому нема місця між чесними людьми. І мав лише одно єдине бажання: десь знайти місце, щоб відпочити.

І аж біля восьмої години ранку, Іван опинився на хуторі у млинаря Білого, старого свого приятеля, що жив навпроти Решіток, на лівому березі. Іван перейшов ріку ще по льоду, який вже місцями потріскався і залився водою. Білий був колись заможним млинарем. Він мав млин, мав сад, мав дім. Було це гарне, барвисте місце над великою, пишною рікою. Тепер усе Це змінилося. Млина відібрали. Сини пішли на Донбас набувати «пролетарського стажу». Сад опустів. Старий працював ще лише, як «спец», не мав більші ні охоти, ні бажання займатись цим ділом, занепадав духом, все пророкував погане. Іванові дуже зрадів, а коли довідався, що з ним сталося, враз замовк, не вимовив більше ні слова, звелів старій подавати швидше сніданок. Їли разом мовчазно, лише час від часу старий кидав якесь слово:

— Е! Бурдюки! — і махав рукою. Івана нагодували, зняли його одежу для просушки, поклали спати.

Ліг, був дуже втомлений, а заснути не міг. Усе думи гнітючі мучили, і ніяк їх не міг позбутися. Куди і до кого вдатися? До Києва, до Петра? Боявся того Києва і того Петра, знав свого брата, але куди ще? До Харкова, до Андрія? Ні. Вже краще до Києва — ближче, зручніше, поїде, розгляне, а там побачить. Подасться десь далі, на Донбас, на Урал, на Кавказ. Думи, думи і думи…

А коли заснув, сон йому приснився. Той, що не раз снився йому, ще в полоні, бувало, а також уже тут дома. Ніби виїжджає кудись із свого подвір'я у світ далекий, під ногами лід сковзький. Він боїться, що провалиться, два гострі сліди лишаються позаду. Щось отаке завжди верзеться йому. Прокидається завжди змучений, із спітнілим чолом, ніби після тяжкої боротьби. І завжди, бувало, радів, що був то лише сон, що він нікуди не виїжджає, що він дома. І щойно тепер його пробудження було інакше. При першому дотику свідомости він зрозумів, що це не сон, а дійсність.

Дійсність. Іван лежить хвилину з розплющеними очима горілиць, дивиться перед собою у простір. Сон. Довга, довга невідома дорога, щось нове, якась нова, невідома епопея. І йому треба щось робити, перш за все треба йти до Мишка по документ. Він підводиться і встає… Але на Івана чекає нова несподіванка. Вечеріло. З млина повернувся Білий і оповідає, що там люди говорять.

— Ех, Іване Григоровичу, — казав Білий, — там таке у тій вашій Ліпляві діється, що ані в казці розказать, ні пером описать. Комісія, розкулачення… На перший вогонь, видно, взяли вашу Ліпляву. Тридцять люда на Сибір шлють. А Микиту вашого, кажуть, вбито. Не хотів, кажуть, піддатися. Жінку й дочок забрали…

— Хто ж це вам казав, Даниле Петровичу, — здивовано не вірить Іван. То ж учора ще нічого такого не було…

— Як хто сказав? Усі говорять. Діти он до Решіток майже голі прибігли, сестра Макарихи Носової, що ото за нашим Тодоським Кривим, прийшла ледве жива від страху. То ж шваґер її в тій самій комісії.

— Макар Ніс? — дивувався Іван. — Та ще вчора нічого ж не було.
— Учора не було, а сьогодні є. Сам Мишко здивований…
— Як то? То вже колективізація? Я читав про постанову п'ятнадцятого з'їзду партії в Москві, алеж то було всього кілька місяців тому…
— Колективізації ще либонь нема… Це лиш ліквідація залишків поміщиків…. — каже Білий.
— Либонь і вас до них підтягнули.
— Ясно. Які там тепер ще поміщики. Десь-не-десь ще якийсь той хутір.
— А он дивіться у Загайцях Хоменко… Чотириста десятин…
— То ж має бути взірцеве господарство… А Хоменко, як і ви, лиш там як спец…
— Ну, а тепер і це далой! І мене ще, диви, викинуть… А Мишко перестарався, ясно… Щось там з Микитою вашим заївся, а той візьми якийсь обріз і вистріль у нього… І з цього пішло. Мишка ранено, Микиту забито, тридцять людей висилають на Сибір…
Іван приголомшений. Такого він не сподівався. Він мовчить. Біла подає вечерю.
— Отакі то, Іване Григоровичу, діла на нашій землі, — каже Білий і просить гостя підсуватись до столу.
Вечеряють мовчки, гнітючий настрій витворився в кімнаті. По вечері Іван усе таки виявляє намір побачитись з Мишком.
— Ой, я б вам, Іване Григоровичу, не радив… Попадетесь ні за цапову душу. Кажуть, зовсім з глузду з'їхав — казав Білий.
— Алеж я не маю ніяких документів… Ви ж розумієте, — каже Іван.
— Документи документами, а життя життям. Документи якось роздобудете, а запруть на Сибіряку, і загинете…
Іван це сам знає, але де вихід? Він усе таки спробує… Вдасться — невдасться.
І вийшов. Знов той вечір, та тьма, той вітер. Згущена, глибинна тривога. Йшов навпростець, бездоріжжям. З Ліпляви несло жахом, мов би там зненацька виникла чума. Коли підходив під село, перед ним дорогою в напрямку перевозу пробігла дівчинка, що все викрикувала:
— Ой, тату! Ой, мої тату! Ой, коли ж я вас побачу! — У темноті, у порожнечі, під шум вітру її голос звучав, мов голос раненої пташки. Іван не ризикнув іти одразу в ту гущу, вирішив зайти до хати того ж Макара Носа і розвідати, що там дійсно діється. Знав коваля Носа, не боявся його. Застав лише жінку Носову Пріську. Побачивши Івана, вона зойкнула, ніби побачила мерця, що встав з гробу.
— Ой, Іване! Бог святий з вами! Тікайте куди очі бачать! То ж Микиту вашого затовкли до смерти, двох комсомольців впало, Мишко поранений… А Наталку, чуєте, тягли, як стерво, кричала батькові, щоб кусав, а коли тягли Микиту — гукав на все село, Мишка сирою землею кляв, аж поки котрийсь, чуєте, не тріснув його ломакою по голові, і тепер не знати, чи ще живий. А Мишко таке виробля — страх бере! З ума, кажуть, зійшов.
Іван попросив махорки, Пріська щось там знайшла, крутив поволі цигарку, слухав, думав, а Пріська все гомонить:
— Кажу вам, Іване, не гайте часу і кудись їдьте. Тепер з ними нема мови — звірюки! Кажу вам — звірюки! І «мій» так каже, дарма, що його до тієї проклятої комісії затягли, пролетарський, кажуть, елемент, настоящий робочий… А я їм кажу — ніякий, кажу, пролетарський, а людський, ніякий мій чоловік не настоящий, а чесний коваль і чого до нього

чіпляєтесь. А хіба помогло! Мишко! Все Мишко… І той Масляк з Канева… І кілька тих смаркатих комсомольців — Господи, Господи, і звідки вони такі на нашій землі взялися!.. Ідіть, Іване, ідіть! Не з'являйтесь їм на очі. То ж вони там на вас — Господи! І зітруть, і спалять, і з корінням вирвуть, а що ви їм, скажіть, поганого зробили? Що хлібом того виблюдка вигодували, що чесно трудились, що… Матінко Божа — спаси й сохрани! — враз посипались з очей Пріськи рясні сльози, і вона не встигала їх обтирати кістлявою, пожовклою рукою.

— То ви ще не знаєте, чи Микиту таки вбито? — уперше заговорив Іван.

— Думаю, що вбито, бо його там товкли, як гада якого, а потім затягли під дзвіницю…

Іван попросив ще щупку махорки, клапоть газетного паперу і вийшов. Не пішов у село, але не пішов і від села. Задніми городами, поза хатами йшов поволі, прислухався, що там у селі діється, зупинявся, вистоював… З боку райкому неслись викрики, в різних місцях гавкали собаки. Іван хотів би пробратися до хати Мишка і поволі наблизився до вулиці. На вулиці було порожньо, недалеко стояла церква з дзвіницею і там, мабуть, лежить Микита, як ще не забрали. Іван перейшов вулицю, зайшов під церкву. Густа темрява оповивала все довкілля, і він нічого не міг бачити. Деякий час стояв без руху, пробував зайти у дзвіницю, нічого й там не міг бачити і вже намірився йти назад, коли почув на вулиці гамір. Прислухавшись, розпізнав голоси кількох людей, а серед них і голос Мишка. Вертався, видко, додому, щось викрикував, затягав якусь пісню. Гучне товариство зрівнялось з церквою, Іван прислухався, чи, бува, не почує якесь слово, але чув лише викрики. Видно, п'яні пройшли попри церкву в напрямку Мишкової хати. Іван пішов назирцем за ними. Біля Мишкової хати вони розійшлися. Двоє пішло далі дорогою, а Мишко повернув на своє подвір'я. Іван прибавив кроку і нагнав його майже під хатою. Мишко, видно, з рушницею і має ліву руку на перев'язі. Під самими дверима Іван ураз заступає йому дорогу. Мишко від несподіванки отетерів. Хвилинку не міг промовити ні слова від здивування.

— Стой! Руки вверх! — ураз хрипло, на ціле горло викрикує Мишко.

— Не кричи! Не кричи! І так захрип, — промовив гостро Іван. — Прийшов за документом!

— За документом? — визвірився Мишко і хапнув здоровою рукою за рушницю. Іван схопив його руку.

— Слухай, Мишко! Не дурій. Кажу тобі людською мовою: давай документ! — Мишко в крик. Іван вирвав від нього рушницю, жбурнув її в темноту на сусідський город, штовхнув Мишка, що той полетів у грязюку, а сам миттю зник у темряві.

Другого дня у четвер і на селі, і на хуторі, і скрізь була рання, соняшна, блакитна тиша. Вітер за ніч розігнав хмари, і сонце ранкове вирвалося із-за обрію радісно, мов би після купелю. Хати і дерева, нашарпані вітром, стояли принишкло, втомлено, байдуже.

Лише біля райуправи рух і гармідер. Сходяться з усіх боків люди, одні з них стоять гуртами і на щось чекають, інші знов тиснуться до сіней, до середини хати. А там уже повно начальства у шапках за столом, і голова парткому Масляк, і голова райвиконкому Мишко, і двоє з центру, двоє міліціонерів, бриґада активістів з п'яти чоловік, комсомольці і інша подібна братія. Слово має Масляк:

— А я тобі кажу, раз власть приказує — действуй! — викрикує він, ніби душиться, ніби топиться і гукає рятунку. — Михаїл Іванович на цей раз підкачав, родича, бачте, жалько

зробилося, а я вас спрашую: хто, як не він, первим власть совєтську встановляв, орден красного знамені на грудях носить, а тепер, значиться, на поп'ятки! Відступать! Куркуля злякався! Кров братня заговорила.
— Мовчаать! — вибухає Мишко і б'є кулаком здорової руки по столу. Сам знаю! Морозів сам розторощу! З корінем! З корінем!..
— А! А! Бачите! Бачите! — кричить Масляк.
— Прошу мене, товаришу партком, не повчать. Комуна наступає і відступу нема, кров за неї пролили на фронтах… Товариші комсомольці! — звернувся він до гурту обідраних, півзамерзлих хлоп'ят, що купчились біля порога під плякатом «Всі за колективізацію!» Приказую! Кожний бере сокиру! Пилу! Лопату! Кирку! Мотику! Хто що має. І ура на Мороза! Я первий! Понятно?
— Понятно! — загули хлопці.
— Подозвольте вопрос! — падає горловий голос з гурту бриґади активістів, що скупчилась справа при стіні під портретом Сталіна, і на ноги зводиться тонкий, високий, з горбатим носом чолов'яга, що сидів під самим портретом.
— Говорить товариш Нос! — викрикує сердито Масляк.
— Братця! Товариші! — підняв на цілу октаву свій голос Макар Ніс. — Тож подозвольте! Тож нада войти во вніманіє! Комуну строїти? Разві ви не бачите, що все ето, як єсть, тьомная маса? Хто з них, скажемо, читав Карла Маркса, або і самого Леніна? Ленін, звєсно, писав: без комуни жить нільзя, а от баба Ксенька хапається за рогача і репетує: кишки випущу! Комунало б вам по печінках, а того і не понімає, що прийде комуна, і всьо даром!
— Ні чорта не даром! — нагло озвався Мишко.
— Хто не работает, тот не єст, — поправляє Масляк.
— Так, з позволенія, казав Ленін, я тут при чом? П'ятий том, двісті тридцята страніца, — зрезиґновано борониться Ніс.
— Товариші! — озвався знов Масляк. — Так з сокирами. У два часа всі тут! Понятно?
— Понятно! — загули всі.
Була година дванадцята, люди, хто куди, розходились, на станції стояв вантажний вагон з людьми, вулицями проходили обідрані у цивільному люди. Велика, пригноблена мовчанка стояла в повітрі.
І враз біля другої години на ясносиньому небі від півночі з'явилася велика, сиза, освітлена сонцем хмара. Спочатку люди так і прийняли це явище, як хмару, але згодом, згодом почали казати, що то не хмара, а дим, а ще згодом пробігла чутка, що то горить Морозів хутір. Комсомольці і активісти, що саме збирались мляво з різним знаряддям, щоб рушити на той хутір, нараз заметушилися. З райуправи вибіг Мишко з рушницею, за ним Масляк за Масляком головні активісти. Мишко, з рушницею через плече, дивився, дивився на небо, що на ньому саме вимальовувалась величезна, сіра, горбата потвора…
— Товариші! — заверещав Мишко, ніби його душили. — Вперед! За мною! — зірвав із себе рушницю і однією рукою вистрілив у повітря.
Юрба з сокирами, пилками, лопатами заворушилась, загула.
— Вперед! За мною! — кричав Мишко і побіг. За ним рушили інші. Бігли ніби навперейми. Згодом слабші почали відставати, сильніші побігли вперед, і юрба розтягнулася. Мишко все

біг першим, все кричав, підганяв інших, вимахував рукою, стріляв у повітря. З'явився вітер, хмара на небі все наближалась і наближалась, запахло пожежею. Деякі вже втомилися і засапані, спітнілі звільнили крок. По годині бігу передні активісти на чолі з Мишком й Масляком добігли до пожежі і з розгону зупинилися перед нею, ніби перед якоюсь несподіваною прірвою. Все довкруги горіло, властиво догоряло — клуні, повітки, стайні, хата. Стояла лише трохи далі хатина Кандора. І ніде нікого не видно. Повна тиша, повна порожнеча. Мишко знов почав кричати, розмахувати рукою.

— Ну, Морозики! Ми тепер з вами поговоримо! Рубай! — скомандував він на комсомольців, що вже прибігли, і сам перший, з якоюсь вийнятковою, звірячою люттю, вихопив у якогось комсомольця сокиру і правою, здоровою рукою почав сікти якісь кущі аґресту, що попалась йому під руку. — Рубай! — кричав він. — Виривай з корінем гадюче куркульське плем'я! — Усі, що були, кинулись на сад — валили, рубали, різали…

Сонце хилилось до заходу, вітер поніс димом понад спинами активістів, їх заливав піт, вони кашляли, їм забивало дихання, але вони далі тяли, різали, валили. Накинулись і на хату Кандора, але Масляк заборонив їм це.

— Батрак же, не бачите! — кричав він до людей. Люди лишили хатину. Коли сонце запало за обрій, робота була скінчена. Мишко, зовсім втомлений і знесилений з скривавленою рукою, вже не стояв, а сидів на високому пні яблуні, біля нього купчились активісти, засапаний і мокрий від поту Масляк почав говорити промову, що ось так, мовляв, як ми розправились з оцим гадючим, куркульським гніздом, так розправиться совєтська влада з усіма ворогами робочого народу. — Товариші! Нікому пощади! Залізною мітлою вимітай ворогів народу! Виривай їх з корінем! Нищ, бий, ріж! — І коли він дійшов до того, що хоча самі Морози і уникнули нашої кари, але ми їх ще знайдемо і на дні моря, з темноти від пожарища впав голос, якого ніхто не сподівався.

— Так, так, хлопці! Бий їх! Вали! — Усі глянули у той бік. Там стояв опертий на милиці дебелий дід. Догоряюче, червоне сяйво заливало його своєю гострою фарбою. Кандор. Усі здивовані. Мишко встав. Дід підступив ближче. — Втомився, хлопче, — промовив він до Мишка. — Попрацював. Вдоволений. П'ятдесят років дядько твій дурний будував, а ти ось впорався за півдня, ха-ха-ха!

— То що тут, підкуркульнику поганий, розкрякався? — підступив до нього Мишко. — Хоч, щоб і тебе в огонь? Кажи, де Морози!

— Морози, питаєш? — казав спокійно і показував у небо Кандор. — Он! З димом. Не бачиш? Тепер ти доп'яв свого… Радій! Ха-ха-ха!

— Та що він! Та як? Гу-гу-гу! — загула юрба.

— А все таки, братця, як не кажи, не по Леніну діло робимо. Зачем дерево невинне тяти, — заспівав високий фальцет Макара Носа.

— Як кажеш, Носе, не по Леніну, — озвався знов голос Кандора. — Саме по Леніну… Мишко і Ленін тут разом…

— Ти но там, старий, придержуй губу, а то ми й тебе пошлемо за Морозами, — озвався Масляк.

— А так! За Морозами з ним! В огонь! Чортів підкуркульник! — загула юрба.

— А — киньте! — закричав Мишко. — Досить з ним! Діло зроблене! Додому! — і він повернувся йти, йому було, видно, не легко, рука почала кривавитися, двоє комсомольців підтримували його, один ніс його рушницю… За ним рушили й інші.

У пітьмі вечора, на тлі заграви заходу, під зорями, що з'являлися на всіх місцях широкого простору, ті люди здавалися гуртом вовків, що ось вирвались із свого лісу, наситились і побігли підтюпцем назад у хащі. Сильно несло згаром, дим усе ще клубами стелився порубом колишнього саду, а старий Кандор, підбарвлений сяйвом пожарища, стояв підпертий своїми милицями і проводив поглядом зникаючі тіні, прислухався до гомону, що все втихав і втихав, аж поки не втих зовсім, а тоді повернувся до сходу сонця і почав голосно проказувати: «Помилуй мене, Боже, по великому милосердю Твоєму…» І так проказуючи, пошкандибав довкола пожарища, інколи зупинявся, оглядався на всі боки, ніби хотів когось тут побачити, а в одному місці, відклав милиці, поволі й обережно став на коліна, перехрестився і між псальмою промовив:

— Мир праху твоєму, чесний трудолюбче! Дивився на небо, просто в надмірний простір над собою. Яке велике небо! І все довкруги! І старий підносить душу свою разом з поглядом очей, а уста щось мимрять невиразне.

І він не був здивований, коли, вернувшись до своєї хижки, несподівано застав Івана Мороза, що сидів на лаві біля столу і спокійно розмовляв з Маланкою.

— Ну, от, Іване, — проговорив старий, відставляючи милиці і за чимсь лапаючи рукою на полиці… — Боже діло! Чи ж думали коли, що таке побачать наші очі, — мимрив він.

— А де ж батько? — запитав Іван.

Старий нічого не відповів, лише розгорнув книгу, що дістав з полиці, і сказав:

— Помолимось за його душу…

— Ні. Чекайте! Як же все це сталося? — питав Іван.

— Сам знаєш, як сталося, — відповів старий.

— Та кажіть толком, — нетерпеливиться Іван.

— Толком? Іване! Що ти, що ти! Як толком? Де тут толк? Сину! Та я… Та я… Та я… Слів нема, сину, а ти толком. У землю йдемо! У землю! Через огонь… А як сталося — так і не скажу… Не знаю! Не бачив!

— Батька не бачили? — гостро питає далі Іван.

— Сьогодні ще бачив. Рано. Вийшов, було, на двір, сонце так гріє, а вони, бачу, також вийшли… Гарна, кажуть, Кандоре, весна збирається. Та, кажу, гарна то гарна, а кому з того втіха. Як, кажуть, кому? Людям. Хе, кажуть: люди жили, люди живуть і люди житимуть… Отак погуторили, погуторили, вони пішли до себе, я до себе, а десь так за годину-дві і почалось. Я плів оту-о колиску, Маланка сиділа отам, де і тепер… І враз вона забелькотіла, глянув на неї, а по її лиці тіні забігали…

— Хто ж міг це зробити? Батько? — запитав знов Іван.

— О, ні! О, ні! Свят, свят, свят! — майже злякався старий… — Ніяк, ніяк!

— Ну, а хто ж? — нервово питав Іван.

— Господь святий знає! — розвів старий руками. — От не скажу! Бо не знаю… Бо не бачив…

— Знаєте що, Кандоре! — промовив спокійніше Іван. — Тут заноситься на погане діло. Раджу вам іти звідсіль.
— Куди? — швидко відповів Кандор.
— Маю для вас місце.
— Ні! — казав старий спокійно і похитав головою. — Не піду.
— Вас уб'ють, — сказав Іван рішуче. Старий лише махнув нетерпляче рукою і розгорнув книгу.
Іван не мав ані часу, ані бажання молитися. По ньому було видно, що він у стані людини, що для неї слова, навіть ті надхненніші, тратять силу. Але він перечекав терпеливо і вислухав усі псальми, що ними супроводжував Кандор душу «раба Божого Григора» у ту її найдальшу дорогу, куди всі відходять і звідки ніхто не вертається. І щойно після того Іван пішов.
До Лоханських прибув серед ночі і то через чорний хід… Ніхто з них не спав, світилась мала лямпка, Мар'яна сиділа біля ліжка Вірочки. Коли Іван увійшов, вона схопилася і пошепки промовила: — Іване! За тобою приходили! Не гай часу! Тікай!
— Що з нею? — кинувся він до Вірочки.
— О, Боже! Нічого. Простуда. Пройде! Не гайся, Іване! — і уста її затремтіли. Доктор і Марія Олександрівна також наглили. — Отут маєш клуночок. Білизна, харчі! — казала Марія Олександрівна. Іван нічого не чує, він стоїть біля ліжечка дитини, вдивляється в її ледве помітне личко, вслухається в її майже нечуйне дихання. У коридорі виразно почулись чиїсь кроки, відчинились і зачинились вихідні двері…
— Іване, йди! — майже в один голос заговорили всі, а Марія Олександрівна втискала в Іванові руки пакуночок і благально шептала:
— Йди! Сину! Йди! Покинь усе! — А руки її дрижали, уста ворушилися, сльози текли по її зморщеному обличчі.
Іван поволі, ніби двигаючи величезний тягар, звівся на весь свій зріст, якось непритомно глянув на всіх, ніби він не розумів, чого від нього хочуть. Запанувала хвилинка тиші, і раптом Мар'яна вибухла на весь голос риданням, кинулась на груди Іванові:
— О, Боже! Чи ти нас чуєш?
А Іван, хапаючи повітря, ніби він задихався, пригорнув Мар'яну і низьким глухим голосом промимрив:
— Я вже йду! Я вже йду! Бувайте здорові! — і ковтаючи сухим горлом, схопив машинально клуночок і мовчки, навшпиньки пішов до виходу. Мар'яна провела його до дверей, сама зачинила їх, верталась похитуючись, ніби п'яна, з усієї сили трималась, щоб не впасти. Згущена, глибинна тиша стояла в повітрі між чотирма стінами кімнати Лоханських, усі сиділи непорушно, німо, пригнічено, доктор зігнутий з похилою головою. Марія Олександрівна німа й бліда. Мар'яна заніміла з заплаканим обличчям і розпатланим волоссям. Усі чекають. Усі певні, що «вони» прийдуть. Кожний мент, кожної хвилини…
А коли через деякий час, у коридорі різко й нетерпеливо задзвенів дзвінок, усі, хто де був, зірвалися на ноги. Доктор пішов на дзвінок. Він намагався бути спокійним, але виглядав, мов пійманий на якомусь злочині. Марія Олександрівна забігала, ніби чогось шукала і не могла знайти. Прикривала нашвидку ліжка, підставляла під стіл стільці, закривала Мар'яну, ніби її хто мав забрати, зиркала на ліжко Вірочки і, здавалось, хотіла крикнути, як застукана

пташина. Мар'яна підбігла до дверей і, зіп'явшись чомусь на пальці, ніби так краще почує, слухала. Чує слова, кроки, йдуть… Відбігла назад на своє місце біля Вірочки… І ледве встигла це зробити, як двері рвучко відчинилися, і один за одним, повільно, розраховано увійшло двоє широкоплечих чоловіків в уніформах ҐПУ. За ними обережно ступав доктор. Війнуло гострим і болючим. Мар'яна враз заніміла, в ній все напружилось, відчула в ухах шум, в ногах млявість. Марія Олександрівна дивилась і, здавалось, ніби вона бачить не людей, а гадів.

Ті ж спочатку повільно й мовчазно все довкруги оглянули, потім один з них скерував свій зір на Мар'яну.

— Ви його жінка? — почувся низький, бубнявий голос. Мар'яна намагалась відповісти, але відчувала, що не може. Не стало голосу. Вона заніміла. Усі її м'язи дрижать. Уста пересохли. Вона чула нові питання, але в дійсності вони не доходять до її свідомости.

— Я не знаю… Я не знаю… — мимрить вона непритомно.

— Як не знаю? Не знаєш, чи ти його жінка? — говорить той металевим голосом.

— О! Так! Так! — киває вона головою.

— Де чоловік? — падає знов гостре питання.

— Не знаю… Не знаю! — мимрить Мар'яна.

— Брехня! — чує вона окремі слова. — Він тут був! Ось його слід! — І він вказав на помості мокрі плями. Мар'яна глянула і тоді щойно почала вникати у зміст мови і вибухнула нагло плачем.

— Так. — почувся обережний голос з-за широких плечей ґепеушників. — Він тут був, але пішов… І куди — не знаємо. — Ґепеушник повернув верхню частину свого тіла.

— Доктор! Не валять дурака. Бабці своїй розкажіть! Та коли ви вже дійсно таки не знаєте… Що ж! Підете самі! — і він вказав на Мар'яну.

Марію Олександрівною шарпнуло, заквилила Вірочка, Мар'яна кинулась до неї.

— Товариші, — виступив з-за плечей доктор. Голос його зривається, але він говорить. — Товариші… Алеж… Дивіться. У неї хвора дитина.

— Так, так… У неї хвора дитина, — озвалась і Марія Олександрівна і навіть, здається, підбадьорилась.

— Да! При смерті, — додає доктор. Ґепеушники стояли непорушно, здається, навіть не слухали того лементу, мали щось інше на думці, один з них вийняв цигарки й механічно закурив, усі замовкли, на стіні чітко і спішно цокав годинник.

— Ще там подивимось, — рішуче каже один, і обидва одразу виходять.

Іскрина надії зажевріла в душах усіх трьох нещасних, і кожне з них боялось поворушитись, щоб, бува, не згасити її.

А годинник швидко цокав, у коридорі знов почулись кроки, знов відчинились двері. На цей раз увійшов лише один з аґентів. Випустив спокійно дим з рота, струсив пальцем попіл цигарки і байдуже казав:

— Да, Морозова. Підете з нами. Явиться муж — вернетесь. Бистро, бистро! І ніяких гвоздєй! — враз викрикнув він вийнятково різко.

Батько, мати й дочка заніміли, ніхто з них не міг рухнутись, Марія Олександрівна отямилась першою, руки її дрижать, ноги підгинаються, вона швидко хапає щось із одягу, щось із їжі.

Вірочка сильно закашлялась і крізь кашель розплакалась, доктор і Мар'яна кинулись до неї, ґепеушник схопив Мар'яну за руку, Мар'яна падає, аґент вихопив з кобури револьвер…
— Вставай, стерво! Ми тут не прийшли бавитись в обмороки! — і націлив револьвера. Марія Олександрівна і доктор кинулись до Мар'яни, звели її на ноги. Мар'яна похитується. Через деякий час, вона вже стоїть на ногах закутана, подібна на мумію з клуночком під пахвою. Ні з ким не прощається, нічого не говорить і мовчки йде до виходу. Один з аґентів відчиняє їй двері. Батько й мати стоять занімілі в коридорі. Двері відчинилися й зачинилися. Настала глибока тиша.

IV

У суботу, двадцять четвертого березня, о шостій тридцять вечора, Іван Мороз зійшов з потягу на головному вокзалі Києва і поволі, з клуночком під пахвою, весь з ніг до голови зім'ятий, ніби пожований, з підпухлими очима, пропихався крізь збитий натовп до виходу. Київ! Ось він той Київ. Не бачив його від часу революції, тоді ще, здається, був тут гетьман, усе блищало, рухалось, гомоніло. І де все то ділось тепер? Чому так багато подібних до Івана? І чому так багато сірого, ніби ця барва тут одна-єдина і іншої не сміє бути?

Зрештою Іванові не до того, має свої турботи, майже не дивиться і не бачить, озирається лише і майже не розуміє чого він тут, що хоче тут робити. Влився в рухливу, сіру, обезобличену, як і сам, масу і поволі рухається в якомусь напрямку, здається, байдуже якому. Тисяча вагань мучить його. Йде і не йде. Слід би знайти брата Петра, сина Василя, і разом знає, що не слід їх торкатися. Він же Іван, зачумлений, розсадник пошести, проклятий і викинутий. Він же незаконно ступає по цій землі і дихає цим повітрям. І як йому в такому вигляді з'явитися перед очі брата Петра, що ледве пережив ті ЧК, ті ҐПУ, ті чистки, нічні відвідини, зникнення, ліквідації. Петра зіпхнули до однієї кімнати колишнього його власного мешкання з усім його майном. Він ледве живе з дня на день, не будучи певним в завтрішньому дні.

Але Іван усе таки йде до свого брата… Там таки займає один куток і його син… До кого, зрештою, має зайти? Бодай поінформується, бодай знайде точку опертя, бодай відпочине… І зачекає вісток з Канева, — як там і що там, він же нічого не знає, що там діється, а знати конче хоче, особливо він турбується про свою доньку Вірочку…

Поволі, обережно знаходить він будинок, де мешкає брат, вагаючись, відчиняє двері, крадькома, ніби він злочинець, йде вгору по сходах, дуже слабо освітлених. Він придивляється до кожних дверей, густо заліплених різними цидулочками, старанно оминає кожну зустрічну людську постать, аж поки доходить до другого поверху і на одних дверях, між численними написами, знаходить: «Петро Мороз. Дзвонити — один довгий і один короткий».

Коли двері відчинилися, якась невиразна постать зустріла його на цьому порозі запитом — «Вам до кого?» — йому хотілося все кинути і тікати. Не кинув і не тікав… Промимрив швидко ім'я брата, і постать впустила його до середини, заваленої різними речами, і вказала на двері в кінці вузького проходу. Іван підійшов до тих дверей і постукав. І коли йому сказали увійти, відчинив і увійшов. І зупинився біля порога, мов жебрак, із своїм клуночком. І бачив у слабо освітленій кімнаті безліч речей на всіх стінах і у всьому просторі, а між тими речами побачив жінку, що щось смажила на примусі, і молодого парубка, що сидів далі в кутку при столику… Хвилина глибокої тиші наступила при цьому. Жінка, перестала смажити, залишила сковороду, зробила кілька кроків у напрямку Івана…

— Іван? — проговорила вона переляканим голосом, а очі її дивилися, мов би бачили мару.

— Так, — промимрив Іван. — Це я, Катерино! — Жінка кинулась йому на шию, і зайшлася глухим плачем. Іван незграбно намагався визволитись з її обіймів. — Ну чого, ну чого? — мимрив він і не знав, що робити. Парубок, що сидів у кутку, звівся і поволі підступив до Івана й Катерини. Катерина лишила Івана і кинулась знов до свого примуса. Іван глянув на парубка і якось ніби посміхнувся. — Виріс — диви! — промовив він, і обидва вони обнялися.

— Підходь, Іване. Сідай! Василю! Зроби там батькові місце. А Петра й Михайла ще нема… Вони зараз надійдуть… Сідай, Іване… — говорила Катерина
— Сідай, батьку! — каже й Василь і вказує йому на стілець біля столу. Іван сідає, кладе свій клуночок на колінах, ніби він лише на хвилинку зайшов і зараз ось відійде. І ніхто йому того клуночка не віднімає. І він не знає, що далі казати, а його очі збентежено дивляться по всіх стінах, що на них стільки тих портретів великих і малих, усіх тих, що їх імена чути на кожному кроці. І той з бурхливою чуприною і великою бородою, і той з лисою головою, і той з великими, гусарськими вусами, і інші, і інші. Їх тут так багато, що Іванові робиться ніяково. З'їдлива, сіра втома лягла на його обличчі і він має одно-єдине бажання: мовчати. Дивне, незбагнуте почуття купчилося в його нутрі: здавалось, він не прийшов до своїх людей і взагалі не до своїх, а попав до зовсім чужих людей десь на іншій планеті, з якими він ніколи не мав нічого спільного.
Чекали на прихід Петра, а головне Михайла. Катерина, видно, дуже збентежена, Василь ще більше. І коли з'явився Петро і побачив Івана, він зблід. Іван це виразно помітив.
— Іване! — вирвалось у Петра, і він кинувся братові на шию, потім скинув своє старе, потріпане пальто і швидко ходив по хаті. Іван знов сів на своєму місці. — Діло дрянь, Іване! — казав Петро. — Чи бачив ти, що там вони про тебе понаписували? — запитав він, схопив газетку, що лежала на ліжку, і подав її Іванові. «Зламати спротив озвірілої куркульні» — мигнуло перед втомленими Івановими очима. Іван лише глянув на цей наголовок і відкладає газету. — Ні, ні, Іване! Прочитай! — каже Петро. — Там про тебе… — Іван бере газету і читає: «Розпорядження партії й уряду про ліквідацію куркуля, як представника окремої кляси, натрапляє на селах на впертий опір всіляких залишків проклятого царського режиму у вигляді куркульні, підкуркульників та різних інших їх пособників. Так у селі Ліпляві, Переяславської округи, озвірілий куркуль Микита Боровик почав стріляти в бриґаду активістів, при чому було вбито двох комсомольців і поранено голову райвиконкому Михайла Калиниченка.
Органам ҐПУ вдалося ствердити, що головним заправилом тієї бандитської зграї був відомий на цілу округу багач Іван Мороз, в минулому царський офіцер, що йому вдалося уникнути правосуддя пролетарської влади і аж до цього часу вільно перебувати на хуторі, не дивлячись на те, що свого часу там містився штаб відомого бандита Водяного, шваґра Морозового, до якого належав також сам Мороз і його рідна сестра Тетяна.
Коли ж настав час повної ліквідації того гадючого гнізда, Іван Мороз, щоб не віддати хутора державі, запалив його з усіх кінців і разом із своїми підкуркульниками вирубав у пень три десятини прекрасного овочевого саду. Надіємось, що на цей раз наші органи безпеки виявлять більше чуйности і подбають, щоб подібні елементи були з корінням винищені, де б вони не були, по всій території нашої великої соціялістичної вітчизни…»
Під час читання у кімнаті стояла велика тиша, і коли Іван дочитав і поволі відклав газету, Петро перебив мовчанку.
— Ну? Тепер ти нас розумієш? — казав він, і голос його був зовсім дубовий, ніби він говорив з підземелля.
— А ти віриш тому, що там написано? — запитав Іван також зміненим голосом.

— Що тут поможе — віриш — не віриш? Що тут поможе!
Іван мовчав, Катерина мовчала, Василь мовчав.
— А ви… — почав було Іван… — Того… Я ось того… Я лиш було… Знаєш… Зайшов… Ну, але раз так. Я ось піду, — і Іван устав.
— Ні! Іване, ні! — вирвалось у Катерини. — Куди ти підеш?
— Чекай, — казав вже спокійніше Петро. — Дійсно, куди підеш на ніч…
І саме в цей час, як бомба, увірвався Михайло.
— Батьку! — почав він було, але побачивши Івана, засікся…
— О! Дядько Іван! Здоров, дядьку! — подав швидко Іванові руку і міцно її потиснув. Усі стояли, усі сподівалися гіршого, всі полегшено відідхнули. Михайло одразу перейшов на інше. — Маю не таку несподіванку! — викрикнув він захоплено і вихопив із свого портфелю також газету. — Дивіться! — і вказав на першу сторінку. Усі глянули на газету. На першій її сторінці на весь зріст красувався портрет нікого іншого, як наймолодшого з Морозів — Андрія. З широкою посмішкою, з орденом на відлозі, у новому костюмі… І навіть в капелюсі! — От вам, дядя! — викрикнув Михайло. — «Он нас бйот по ліцу правдой!» — прочитав він на весь голос.
Несподіванка потрясаюча, громоподібна! Усі заніміли. Виявилось, що Андрієва книга «Ллють сталь», що свого часу вийшла у київському видавництві «Книгоспілка» і що зазнала нищівної пролетарської критики майже у всіх друкованих органах України за різні численні збочення, тепер вийшла російською мовою і несподівано наробила великого галасу. Сам Сталін висловився про неї: «самая крупная кніґа, какую мнє прішлось за послєднєє врємя чітать. Ана б'йот нас по ліцу правдой. Большевістская кніґа, настоящая!»
— Браво, дядьку Андрію! Браво. От це я розумію! — захоплено викрикував Михайло. Всі, за вийнятком Івана, заахали, загомоніли, заворушилися. Гробовий настрій, що його приніс Іван, змінився враз на райдужний. Сідали за стіл, їли смажену картоплю, пили гарячий чай, гомоніли. Згадували на всі боки Андрія, Михайло оповідав, яке враження зробила ця вість на комсомол, як йому ґратулювали. — Та що й казати! Звісно Андрій. Справжній Мороз! А ти, дядьку Іване, — звернувся величний Михайло до Івана, — одно прошляпив: невчасно кинув весь той хутір — бий його грім ясний! — Івана, мов би, цукнуло, але він стримався.
А Михайло продовжував велично:
— Знаєш же наші пречудові, епохальні часи пролетарської, так би мовити, фабрикації. Кинув би все то к бісовій матері і зайнявся б більш відповідною музикою, — бив би молотом, гнув би підкови, лив би, як Андрій сталь, — ех, ти гречка, гречка, дядьку Іване, а ще й битий і генералом був, а тепер вони, чого доброго, захочуть зробити з тебе крілика, вони ж у нас, знаєш, найбільші поступовці й дослідники, он наш Василь все те прекрасно знає…
Говорили так довго, властиво говорив Михайло, всі решта, навіть Василь, мовчали, Петро задоволено посміхався і поглядав на стіни, а Катерина лише то підходила до дверей, то відходила до свого Михайла і кілька разів показувала йому на губи. На Івана найшло знов пригноблення, він хотів хоч щось відповісти своєму племінникові, слова рвались з уст, але стримав себе. Не треба. Нема про що говорити. Все сказане.
А потім Михайло і Василь відступили своє спільне ліжко Іванові, а самі кудись зібралися йти.

— Але ж, хлопці… Куди на ніч? — турботливо питала Катерина.
— Прошу, мамусю, не хвилюватися. Твої виводки вернуться цілі і непорушні до тебе! — заявив Михайло при відході. І пішли…
Хлопці опинилися на вулиці, взяли напрям вверх бульваром Шевченка, перейшли на другий бік і йшли попри паркан Ботанічного саду. Було біля дев'ятої, погода провесняна, зорі ясні і сильні горіли в небесах, холодом тягнуло зі сходу, люди окремими точками сюди й туди сновигали… Хлопці радились. Мусять щось знайти для Івана. Це не легка справа, вони дуже добре це розуміють, але це зробити треба і мусять.
— Найгірше в цій халепі, — казав заклопотано Михайло, — що за нашими пролетарськими законами моралі, я мусів би оце прямісінько піти до ҐПУ і піднести їм мого дядечка на срібній тарілочці, мов апельсинчик. Я сам, і якраз учора, вимагав у комсомолі не знати ні батька, ні дядька, ані якого будь дідька, коли це потрібно «для справи». І враз отаке…
На розі Володимирської кожний пішов своєю дорогою. Василь повернув Володимирською в напрямку опери, Михайло з виглядом скинутого янгола, шествує вправо попри університет і зникає в тіні каштанів і будинків.
Історія Василя, сина Іванового, внука Григорового почалася на цих вулицях років три тому, коли він, ідучи за гаслом усієї тодішньої молодої України, спішив до града столичного «вчитися». Був він кращим учнем своєї канівської школи, особливо в математиці, але, як казав старий Григор, видно ми під якоюсь такою дивною планетою народилися, що нема нам місця у школі. Синів моїх не хотіли приймати «пани», а внуків «хами»; і так з сьомої кляси прийшлось Василеві звільнитися «за соцпоходження» і віддатися під опіку славетного Афіногена Васильовича Левицького, що був також позбавлений права викладати у школі, але не позбавлений можливости «вивести в люди» цього останнього Мороза і навіть ризикнути рекомендувати його, як екстерна, до Київського Політехнічного Інституту, де, до речі, його родич Федір Левицький, був на той час ректором.
Але ніякі рекомендації, тим більше такої небезпечної особи, як Афіноген Васильович, не могли мати тут впливу, а тому Василь з хутора залишився, можна сказати, на вулиці міста без засобів, без харчів, без даху над головою, на хутір вертатись не хотів, бо знав, що з ним буде кінець, а тому пішов по фабриках та заводах, аж поки не зачепився на Ленкузні, що саме тоді почала розбудовуватись, по ковальському цеху. Бив молотом, набив тверді, мов підошва, мозолі, діставши спочатку сорок, а пізніше шістдесят карбованців на місяць, чого йому ніяк не хватало навіть на харчі, але був ще хутір, і той йому помагав.
А з помешканням виручив його один, досить дивний і досить оригінальний священик, настоятель так званої Залізної церкви святого Івана Золотоустого, що стояла тоді ще на Єврейському базарі — протоєрей Прокіп Поспіловський — відомий книжник, архіваріюс і знавець цілющих трав, що підібрав хлопця, можна сказати, на вулиці і примістив його в одному з кутів захристії тієї ж церкви, разом з купами різного церковного майна, звезеного сюди чи не з цілого Києва.
А пізніше, коли Василь вбився в колодочки, і міг щось платити за свій куток, він перенісся на помешкання свого дядька Петра і зайняв там половину ліжка свого двоюрідного брата Михайла, де й застав його тепер батько.

І цікавився Василь не лише своїм молотобойством на Ленкузні, і любив він не лише одну математику, а й, ще будучи під опікою Поспіловського, почав він, не в пору добі і обставинам, займатися усяким тим крамом, що його знайшов у Залізній церкві… Спитатися б його лише, навіщо здалися йому оті різні дивовижні, закурені, писані бозна якою мовою, розбиті і забуті Леярди, Сміти, Сайси, кумедні халдейо-вавилонсько-асирійсько-фінікійські дослідники, що поруч з Григорієм із Нісси, святим Августином, Кедмоном, Ломбардом, Томою з Аквізи, Петром Мучеником і іншими, і іншими, чогось так зацікавили молодого хуторянина з хутора Морозівка, що він і сам не зміг би відповісти, чому.
— Чи не думаєш часом в теологи? — кпив з нього Михайло.
— Можливо, — відповідав поважно Василь.
— Тепер такий крам хіба не підходить, — казав знов Михайло.
— Чому? Он Ґете «мудрець ти той, що й був колись».
— Ґете! Спитай краще нашого Бухарина — той ті справи знає краще.
— Можна й Бухарина. — спокійно казав на це Василь. І взагалі він відзначався спокоєм, повільністю, розвагою… Ні. Не Михайлові, тому теперішньому, погодженому і сучасному, збагнути Василя. Він «хотів» пізнавати явища, хотів знайти відповідь на багато питань, що для Михайла були вже «ясними» і «розв'язаними», але для Василя вони видавались не тільки не розв'язаними, але ще більше заплутаними, ніж були до цього часу. І мова його була «інша», не «сучасна», не «властива добі» і він знав, що з багатьома речами теперішнього він ніяк не погодиться, як би і хто б їх йому не підносив. Але він мовчав. Він був весь у собі і з собою. Сам, здається, на якомусь безлюдному острові серед розбурханого, непривітливого моря.
А одного разу в його своєрідному житті трапилась невеличка пригода, що згодом обернулась у справжнє чудо. Це сталося, здається, на другому році його перебування у столиці. На заводі відкривали клюб, і на те відкриття запросили балетну школу відомої Лінчевської. Василь любив такі речі, любив мистецтво взагалі і він мусів там бути. Трохи краще, ніж звичайно причепурений, мішкуватий, у своїх окулярах, він захоплено слідкував за виступами молодих танцюристок і в одному характерному танці, зовсім не школярського типу, він несподівано помітив одну з'яву, що щось йому дуже нагадувала.
Перемігши вагання, він послав за куліси записочку на адресу молодої танцюристки, що її прізвище на програмці значилось Шур. Ала Шур. Записочка дійшла за призначенням. Це була та справжня Ала, яку він знав давно, хоч вона звалась тоді не Шур, а Рязанова. Це була та, що через неї так трагічно потерпіла свого часу карта Европейської Росії часів незабутнього «Афоґена» Васильовича. І зустрілись вони радісно, Ала була чарівна, приємно здивована і першим її окликом було:
— І як ти, Василю, шалено вигнався! — Здорове, свіже, відкрите обличчя Василя засяяло барвами веселки.
І після того Василь почав «бувати на Костельній» — у помешканні Али. Місяці, роки. Після кузні, після захристії, це було для нього справжнім благословенням неба. Це була чи не єдина в Києві, цього роду, кватиря, що якимсь дивним чудом залишилась недоторкнутою з часів «проклятого царського режиму». І спражні, тяжкі, дубові меблі, і перські килими, і справжня їдальня, справжній сальон, справжня кухня. І справлений рояль з купами нот, і

товариство, залицянки, флірт, любов. Ніякий совєтський режим, здається, не мав сюди доступу, і на сторожі цього стояв Шур — інтендант, поставщик різних державних установ, справжній чудодій і справжній майстер свого діла.
Тут Василь почав також своє «тринькання» на фортепіяні, тут, завдяки знаному піяністові Манові, розвинув свою любов до шахів і тут, якраз за партією шахів, він ознайомився і сприятелювався з леґендарним командиром, героєм славетного Перекопу, заступником шефа генерального штабу Київської воєнної округи, Дубовим.
Ця остання подія відіграла в житті Василя ролю вирішальну. Дубовий, кажуть, був не лише леґендарним командиром з безліччю орденів на своїх могутніх грудях, але він також був першим шахістом всього генерального штабу, як також доля хотіла, щоб він закохався в прекрасну балерину Алу Шур і став її постійним і настирливим гостем.
Та сама доля захотіла, щоб одного разу, коли леґендарний герой саме відвідав свою прекрасну даму серця, Василь і Ман сиділи і завзятюще змагалися за партією шахів. Герой не міг видержати спокуси і замість розважати чарівну господиню, почав придивлятися до гри, спочатку так між іншим, а згодом захопився зовсім, забув за все на світі і лише викрикував різні бойові оклики захоплення. Гра видалась йому чудовою, і коли скічилась партія, герой забряжчав острогами і забажав сам зрізатись одну партію і то не з ким іншим, як з Морозом… І був весь, просто весь, розторощений, коли після впертого, довгого змагання, той вайлуватий хлопчисько в окулярах, обдарував великого воїна, раз за разом, аж трьома матами.
— Ну, знаєте! Як вас звуть? — запитав герой, весь п'яний, десь о третій ночі, встаючи після того третього мата. У Василя стояв на чолі піт.
— Мороз, — відповів він.
— Да, Мороз. Від такого мене облито потом, — промовив з притиском герой. — Мушу ще раз з вами зрізатись… Але знаєте… Солідно!
І вони умовились, і з цього почалося. Грали, змагалися. Дубовий все більше і більше входив в азарт, іноді у нього запирало віддих, він скидав з себе мундир, розщіпав пояса і разом все більше і більше переймався повагою до свого юного партнера.
— Чорт зна що! — вирвалось у нього одного разу після восьмигодинної, безперервної гри.
— І як це ви, з вашими, можна сказати, феноменальними мозжищами та й опинилися отак за бортом?
Василь дав скромно зрозуміти, що тут, либонь, рішають не самі мозжища, а й інші, не менш важливіші причини, що герой одразу зрозумів, але що його ніяк не переконало. Він, до речі, був одним з тих людських типів, для яких існує лише одна форма їх вияву, в даному випадку це був воїн, що любить своє ремесло не за страх, а за совість, що знає своє діло, чесно і сумлінно виконує свій обов'язок, а до всіх тих «інших політик» яке йому «собаче діло».
Але зустрівшись з випадком Мороза, в ньому щось від обурення закричало: що це могли бути за такі «соціяльні» причини, що цьому здоровому, чесному, лобатому, з ясними очима, хлопчиськові забороняли вчитися, скажемо, математики? Він намагався якось цю справу збагнути, знайти в ній якусь логіку, але скільки він не трудився, нічого не міг зрозуміти. Розумів лише одно: молода людина, що з неї пре талантами, не може виявити своїх здібностей, бо десь комусь цього не хочеться.

І одного разу Дубовий, дуже просто й дуже рішуче, запропонував Василеві те, що було в його силах: вступити на військову службу. Василь спочатку отетерів: поперше, це не його покликання, подруге…
— А! Що там те друге! — перебив його Дубовий. — Плюнь! Смали до нас і баста! — висловився він своєю вояцькою мовою.
Василь задумався, бо було над чим задуматись. Траплялася нагода вирватись з кузні, до якої мав найменше покликання, але і ця нова можливість перекреслювала сливе всі його дотеперішні аспірації. Хотів бути професором, математиком, винахідником і враз таке.
— Генералом зробимо! — барабанив своє Дубовий. Артилерія! Школа! Математика! — І Василь погодився. Нічого іншого, кращого для нього тепер не передбачалось. І саме в цьому стані застала його батькова справа.
Молодий Мороз не вмів особливо метушитися, не належав також до боягузів, але ця остання подія вивела його з рівноваги. Розумів і усвідомлював цілу важливість справи. Знав, які страшні наслідки загрожують його батькові, а з тим і йому самому. Багато років Сибіру, це ще те найлегше, чого може батько сподіватися. Від нього ж самого, в крайньому разі, вимагатимуть зречення батька, чого, він знав, зробити не може і не зробить, а тому і прощай усі добрі наміри Дубового.
І коли Василь опинився на вулиці за пошуками приміщення для батька, він одразу зрозумів повну безнадійність свого підприємства. Він знав дуже добре, що в цілому Києві ніде і ніхто не зможе прийняти батька на мешкання. Він намірився, було, йти на Костельну, але потім одразу зрозумів, що саме там найменше може чогось сподіватись. На тому острові добробуту саме більш, ніж огню і чуми, боялися яких будь «політик». І він пригадав собі Поспіловського. Давно вже його не бачив. Чи існує він ще в Києві? Це єдине місце, де ще міг би Іван прихилити свою голову. Поспіловський не відмовить, Василь був певен, що Поспіловський не відмовить, якщо він сам має ще бодай якийсь невеличкий вільний кутик.
І Василь раптом міняє свій напрямок, повертає назад і вже не йде, а майже біжить до бульвару Шевченка, ловить перший трамвай і мчиться до Єврейського базару. Так. Церква ще стоїть. Базарна площа темна і порожня. Зникла лише огорожа, що була біля церкви. Чимсь страшним, зловіщим віяло від цієї осамітненої будови, аж ніяково було до неї підступати. Але Василь усе таки до неї підійшов, довго і настирливо добивався до її вузьких, замкнених задніх дверей. Ніхто йому на це не відповів. Знов стукав, знов добивався. Дарма. З тяжким серцем Василь лишає церкву і йде поволі без мети і напрямку вверх вулицею, що колись звалася Столипинскьою, а тепер Гершуні. Він думає, він намагається щось пригадати. У нього ще є надія, що може щось придумає Михайло. Той тут народився, у нього багато знайомих, він знає місто з усіма його найінтимнішими прикметами, пригадався навіть колишній Михайлів друг і приятель Петька з Шулявки, пригадались безпритульні, що їх тут стільки завжди вештається, і Василь навіть задумав, чи не піти б і йому у ті місця, де їх найбільше буває. Бачив їх при казанах, в яких топлять асфальт на вулицях, бачив на базарах, у парках, у залишених руїнах. Але він не тратив ще надії з церквою. Там ще все, здавалось, на місці, може Поспіловського десь не було, він часто десь зникає, приходить пізно, біля одинадцятої, дванадцятої. Василь мусить ще раз туди піти, а тим часом він мусить кудись зайти, щоб бодай погрітися. Відчув холод, був легко одягнений, почував себе

на вулиці осамітненим і залишеним і рішив зайти до Шурів. Про свої справи не буде там нічого говорити.
У Шурів ще світилося, це саме їх час. Ала, можливо, щойно вернулася з театру, саме тепер там гості, всі вікна світяться. Ала привітала Василя, як звичайно, радісно, з легким, поспішним, на пальчиках поцілунком в передпокою, коли їх ніхто не бачив, але глянувши на свого приятеля, одразу зрозуміла, що з ним щось не в порядку.
У кімнатах, як звичайно, горіли світла, вешталось декілька гостей, зяяло відкрите піяніно, валялись байдуже зшитки нот. Василь присів до піяніна і навмання брязнув кілька імпровізованих акордів. До нього згоком підійшла Ала.
— Що з тобою, синок? — запитала вона його.
— А! Нічого… — відповів він, і пальці його нервово побігли по клявішах. Ала не питала більше, вона лише гостро глянула на нього і відійшла. І лише згодом, коли гості відійшли, а Василь зістався і все чогось чекав, Ала німим кивком поманила його до своєї теплої кімнати і тут враз, без ніякої причини, кинулась на канапу і зайшлася спазматичними риданнями. Виглядало на театр, але Василь виразно відчув в собі глибинне потрясения, ніби крізь нього пройшла вогненна іскра. Безодню горя висловлювала та ніжна жінка. Василь, по-ведмежому розгублений і безрадний не знав, що робити. Його велике, енергійне, мужнє обличчя покрилось виразом дитячої безпосередности. Ала ж нагло і метко повернулася і, мов пантера, стрибнула Василеві на шию. Цілуючи його гарячими, мокрими поцілунками вона пристрасно і швидко задихаючись говорила:
— Бо то ви! Бо то ви! Дурні! Соромно мені за вас! Ненавижу! Василю! Чому ти мене не любиш? Чому ти мене не любиш? Ти! Ти! Лишайся сьогодні у мене! Мій чоловік поїхав до Москви! Я сама! Я зовсім сама!
— Ало? — питав зовсім збентежений Василь ту жінку, ніби бачив перед собою страшну з'яву, яку знав, але якої ніколи не сподівався бачити. — Ало? Що ти… Що ти собі думаєш?
— Нічого я не думаю! — різко, швидко й рішуче відповіла вона. — Я тебе люблю і це все!
І коли Василь не знав, що тут ще сказати, вона тим же тоном продовжувала:
— Дивуюся, що ти такий! Ти всім уступаєш! Ти мовчиш. Ти чекаєш благородства. Сподіваєшся, що люди будуть з тобою добрими. Помиляєшся! Нема в нас того товару, що зветься благородство: Боротьба клясів, братіку! От що!
Василь глянув на неї, очі його широко відчинені, на обличчі здивування. Перед ним на канапі, вже не сиділа, а півлежала гарна, молода, свіжа жінка — Ала! Алочка! Та сама… Що тоді. Та з Канева. Та з довгою русявою косою. Та, що носив її завжди у своєму ще дитячому серці. Та, що зустріла його тут у цьому непривітливому місті з відкритими раменами, і вона каже йому ті слова, яких він завжди від неї чекав, але ніколи не сподівався почути, та, що, на його думку, краща з кращих, благородна з благородних, талановита з талановитих.
— Ти думаєш, що це можливо? — враз якось несподівано вирвалось з його уст.
— Що чи можливо? — гостро запитала вона його.
— Те все, що ти кажеш?.. — відповів він.
— Дурень! — кинула вона повне погорди одно слово і з призирством одвернулася.
Він не міг знайти перед нею виправдання, знав її в її минулому, що вона йому вже не раз висловила, не міг ніяк назвати її легковажною, не дивлячись на всі її пригоди, на Шура, на

Дубового, на меблі, на килими… Знав, що пройшла вона крізь усі «мідяні труби» нашого брудного часу з усіма його базарами, старим барахлом, залицянками капралів, з усіма тими ниточками життя, що їх часто приходилось викупляти честю жінки, святістю матері, гідністю людини, щоб пройти, щоб вижити, щоб не звалитись передчасно до ями, щоб не розчинитись у просторі, як порох під ногами вулиці. Василь безпорадний. Ні. Василь не знає, що тут робити. Їй робиться його шкода. Вона повертається знов до нього і повільно, розтягаючи, ніби їх цідить, слова, каже:

— Ну, чого ж, скажи, неможливо? Я тебе, Василю дорогий, питаю: чого неможливо? Спекулянтові Шурові — можливо? Капралові Дубовому — можливо? Усім тим, що вимотують нас, що п'ють з нас наші найсвятіші почуття, що нас недостойні — можливо… Лише тобі, Василю… — але вона цього речення не докінчила. Василь враз пополотнів, уста його задрижали, очі люто заіскрилися. Вона повільно почала відхилятися, ніби боялася, що він скочить на неї і поб'є. Але він швидко собою опанував, відійшов до вікна, де стояла покрита виблідлим килимком менша канапка і повалився боком на неї.

— Знаєш, — казав він, незграбно лежачи, ніби йому бракувало тут місця, — знаєш, чому не можна? Не можна, бо прийшов мій батько… — Хвилинка наглої тиші огострює значення останнього слова.

Ала враз зривається і сідає. Дивлячись на Василя великими своїми, як небо синіми, очима вона перелякано питає:

— Батько? — і вона обтерла рукою очі, ніби не зовсім добре бачила.

— Так, — відповів він спокійно.

— Іван Мороз? — знов запитала вона.

— Умгу! — буркнув він. Ала швидко дихала.

— Що з ним сталося? — запитала не до ладу. — Чого він сюди прийшов? — Василь подумав хвилинку.

— Його вигнали. Він без документів. Він не має де спати. Він не знає, що йому почати. Йому загрожує смерть! — вимовив Василь усе ясно, одверто і замовк.

— Та… Я тобі скажу… — зовсім зміненим, збайдужілим тоном казала Ала і встала із своєї канапи… — Я тобі скажу. Не задля твого батька скажу, а так взагалі: вам так і треба. Самі винні. Задовго ви чекали…

Нарешті і Василь не видержав:

— Не задовго ми чекали, а забагато у нас розвилося сволоти. Бур'яном нас побито! Хамами і дурнями! — і Василь зірвався з свого місця, швидко підійшов до дверей, що чомусь були відхилені і міцно пристукнув їх своїм міцним плечем. У ньому виринуло сильне бажання показати перед жінкою свою міць і свою волю. Він не той, що вона думає. Він знає, що робить, і знає, до чого прямує. Тепер він сказав усе, не має нічого більше сказати, прощається, лишає Алу у стані здивування і виходить.

Цілу ніч Василь мечеться по місті, ще і ще раз навідується до церкви і аж над ранок приходить додому без нічого. У кімнаті душно, парно, погане повітря. Усі, де хто може, сплять. Спить і Михайло просто на долівці, на розісланому старому пальті. Василь і собі приліг на хвилинку, був надто втомлений, з наміром бодай на годину заснути. Лягаючи, помітив, що Михайло пробудився.

— Ну, як? — запитав пошепки Василь.
— Лягай, — відповів лише Михайло.
— Завтра буде видніше.
— Щось знайшов? — не може вдовольнитися Василь.
— Знайшов, — каже Михайло і засипає знов. Василь приліг, намагався забутись, але не міг. Надходив ранок, а з ним продовження вчорашнього. Але все таки і не зчувся, як заснув і прокинувся, коли хтось наступив йому на ногу.
Батько збирався відходити. Катерина і Петро сиділи понуро, Михайло роздував примус. Василь схопився негайно на ноги і поспіхом, не митий, одягався. У помешканні, на коридорі, на вулиці стояла глибока тиша. Вихідний день. Василь конче хоче довідатись у Михайла, як там їх справа. Михайло мовчить. Ще нічого нема. Скаже потім, хіба увечорі. Настрій, ніби в хаті покійник.
Потім Іван пив чай, а після чаю, якось майже непомітно, він забрав свій клуночок і витиснувся обережно з дверей на сходи. Ніхто нічого не перечив, не питав, куди він йде, лише Василь якось механічно потягнувся за батьком. На сходах було порожньо, на холодній, ранковій вулиці теж, тополі бульвару Шевченка, мов віники, стояли непорушно, фасади будинків нагадують старі, темні гравюри. Іван і Василь ідуть без мети, їх ноги ступають обережно, минають кілька будинків мовчазно, опісля без змови, переходять на другий хідник бульвару і йдуть попри, високий, дощаний, якоїсь кремово-сірої барви, паркан ботанічного саду. Липи і каштани простягали з-за паркану мереживо свого галуззя, свистали й гомоніли різні пташки, а найпаче жваво й галасливо метушилися сірі горобчики.
Почали з'являтися й люди, їх все більше і більше — пом'яті, заношені, чоловіки в кепках, жінки в хустках, повільний, механічний рух, дуже рідко з якоїсь вулиці вирветься і самітно пробіжить, переважно темної барви, авто, десь проторохтить віз, запряжений худою конякою… Вітрини, написи, вікна, двері — закурені, матові, старі.
Йшли в напрямку Бесарабки. І обидва мовчали. Іван мав що сказати, але не відважувався почати таку розмову, Василь хотів довідатись про все, що там сталося, але так само не мав відваги питати. В його уяві стояло лише те, що було написане в газеті. Іван же думав про Канів, про Вірочку, про Мар'яну.
Дійшли до Бесарабки. На «толкучці» людей більше і їх все прибуває і прибуває. У масі безпечніше. Усе торгує. На землі, на скриньках, на колінах, з-під ліктя, з-під поли, з кишені, з кулака. Старі вилинялі, перецеровані жіночі панчохи, позолочені, ажурно-рококові рямці з таємничим, романтичним почорнілим обличчям якоїсь серпанкової красуні; старанно витерті і ще старанніше залатані, бурої барви штани, мабуть, вже покійного дідуся, з видутими, але припрасованими колінами; витоптані і не підбиті, просто з ноги, восьмий номер, черевики; портрет Толстого; купка поржавілих, погнутих цвяхів, купка цибулі, склянка маку і інше, і інше подібне.
Іван з Василем не мають ніяких комерційних намірів, не шукають ні штанів, ні портретів Толстого, вони лишень просто вливаються в загальний лад. У масу. Щоб і собі в ній розчинитися… І щоб їх не було видно. І почуваються вони тут дійсно затишніше, ніби за вітром. І те, і інше, і драглистий рух, і приглушений гамір, якийсь пульс, калейдоскоп облич, багато очей. І лише геть згодом під обід, вони рішають розійтися, їм робиться разом скучно.

— У тебе, Василю, напевно є якісь свої справи, — промовив Іван.
Василь погодився, вони умовились зійтись увечорі, і кожний пішов своєю дорогою.
Іван залишився сам у масі. Знайшов якесь порожнє місце, камінь під парканом базару, і присів. Сидів недовго. Здавалось його щось там далі чекає, хтось кличе. Пішов туди. Ні. Ніхто його ані не чекає, ані не кличе. Перейшов знов на інше місце, але і тут недовго втримався. Пішов крізь базар навпростець від ятки до ятки туди, де продаються харчі. Він купує півфунта варених свинячих реберець і несе їх просто в жмені, без обгортки з наміром десь знайти місце і їх спожити. Але, де знайти таке місце? Яка шалена прострація, яка абсолютна порожнеча. Іванові все таки вдається, як справжньому курчаті, що схопило якусь поживу, знайти закуток там далі, у провулку, напроти стадіону «Динамо», щоб її спожити, але тільки він почав їсти, як зовсім несподівано перед ним, мов з-під землі, виринає дивовижне інше єство у вигляді обдертого хлопчиська, якого обличчя видається рильцем кротика, що тільки що перестав бабратись у землі.
— Дядя! — промовило єство і глянуло догори з-під кепки з розірваним козирком, що майже проковтнула його малу сплюснуту голівку. — З'їси м'ясо — мені остав кісточки! — і одночасно кинулось Іванові під ноги, де вже валялось кілька кісточок з реберець.
Іванові стає ніяково дивитися на те єство, що справді пробує гризти ті кісточки, опісля відриває шматок м'яса і хліба і подає хлопчині. Той негайно схопив поживу і негайно її спожив. Іван сягнув рукою до кишені за махоркою.
— Куриш? — запитав малого.
— Ти бачу, дядя, догадливий, — почув шепеляву відповідь. Іванове обличчя якось прояснішло, він дістає махорку, газетний папір, сам крутить і подає малому. Той зручно, однією рукою, згортає козячу лапку, Іван шукає огню і саме, коли він сягнув до кишені за сірниками, його партнер схопив його клунок, кулею вилетів з провулка і зник.
Одначе на цьому не скінчилось. Дослівно за хвилинку, як тільки Іван закурив і намірився залишити своє непривітне пристановище, коли на розі будинку, перед ним вигулькнула і заступила йому дорогу друга подібна істота.
— Ей, дядь'ю! Дай потягнуть! — запищала вона і визивно глянула Іванові в вічі.
— Нема, — спокійно відповів Іван і сплюнув на бік. — Ей, чого там нема, коли знаю, що є, — говорить упевнено істота.
— А звідки ж ти знаєш? — вже з ноткою іронії, питає Іван.
— Знаю. І хто твоє барахольце стягнув — знаю. І що ти безбілетний. От дай потягнуть — скажу, де і поспать можеш… Іван мовчки потягнув з цигарки і решту віддав хлоп'яті.
— На. Остання, — додав при тому.
— Чого ж остання? Остання у попа жінка та й то не завжди… — Малий потягнув диму, випустив його віртуозно різними бубликами і продовжував свою філософію: — Новичок, що? Не горюй. У нашому савєцкому союзі свіжого воздуха хватить, а чого більше птиці нада. Но все таки в жизні нічого не здавай, батя, даром. І нікого не визнавай. Не треба. Гроші маєш?
— Маю, каже Іван.
— Дай п'ятьорку… Не бійся, не бійся… Кажу п'ятьорку, значить п'ятьорку. — Іван скептично, з усмішкою, глянув на малого. Той потягнув дим, шпарко сплюнув… — Я з князів — розумієш? Голуба кров. Брехати — брешу, але тільки з потреби. — Іван видобув і подав

тому п'ять карбованців. Не подякував, згорнув папір в рурочку і засунув в один з рубців подертої ватянки. — Ти, видно, з кулаків? — продовжував, видуваючи дим. — Нічого. Розумію. Розпатронили. Знаєш, у нас кватирка мається, лише трохи зверх норми, підсобна, так би мовити, зі всякими такими ультраудобствами совєтського часу. Знаєш, де міст на Либеді? Проти Байкового? Приходь. У сім на мосту. Чекаю! — і пацан урочисто зник.
Іван швендявся без потреби між небом і землею до шостої, о шостій зустрівся з Василем на Володимирівській. Було гуляння, сутінки, весняно, багато громадян і громадянок, навіть смішки, навіть вигуки і якось, здається, радісніше зо всіх боків. Лише Василь не міг ніяк настроїтись. Іван це помітив одразу.
— Не журись, хлопче. Знайдемось — каже він. Василь щойно тепер зауважив брак клунка. Але нічого не питав.
— До Канева я написав. Побачимо, — промовив.
— Добре, — каже Іван.
— Головне які б папери, — каже Василь.
— Так. Папери. Папери в наш час річ важна.
— Попробуєм, — закінчив Василь. Він більше нічого не питав, покрутилися, постояли, помовчали, умовились зустрітись завтра і розійшлись.
Сонце щойно зайшло, між будинками клались обережні сутінки, що переходили у грайливо-малинове смеркання. Раптом, ніби впали з неба, загорілись ліхтарі. З заходу опуклим, ніби надуте вітрило, небозводом тягнулись хмари барви старої вати, що зустрівшись над містом із східнім вітром, поволі розривалися по широті простору.
Іван попав на цвинтарище до просторої, мурованої гробниці. Не сподівався цього, але й не дивувався. Запровадив його туди не той з базару, а інший — високий, тонкий у довгому, пошматованому лапсердаку хлопчисько з дуже блідим, єлейним обличчям, що світилося навіть у темноті.
Стояла півтьма. Кволе світло давав недогарок свічки, що стояв у центрі простору на перевернутій скринці, що правила за стола. Димно, чадно, алькогольний згар, махорчана суга. Людські постаті стояли, сиділи, лежали. Біля скриньки мальовничо осяяні свічкою четверо урків різались у карти. Кілька інших, сплетеною, мов вужі, групкою щось читали і уривно і нагло заходилися реготом. Ще інші у різних місцях і різних позах лежали на полицях у нішах гробниці.
Прихід Іванів не зробив на них ніякого враження, ніхто навіть не глянув. Він дістав своє місце — дошка на глиняній, мокрій долівці при самому вході з діри, що зяяла майже над головою. Дірою догори гнало димом, згори холодом. І час від часу хтось сунувся вгору, хтось вниз.
Іван вагався, не знав спочатку, чи йому тут лишатися, чи може піти краще і десь там прошвендятись до ранку, але згодом все таки рішив залишитись. Ніч була з приморозком, а одяг у нього лихий.
Зайняв своє місце, присів, випнувши високо гострі коліна, оперся спиною об цегляну, мокру стінку, заплющив очі і занімів. Руки, ноги, всі кості і всі м'язи терпко щимілі, пальці в чоботях були мокрі, ворушив ними і разом ворушилась думка. Канів. Вірочка. Мар'яна… І «що там»?
— Кажу, Сєнька! Ще один такий фураз і мажу в апетитне місце! — чує враз Іван дуже виразно, і це приводить його до свідомости.

— Це ти мажеш? — відповідає спокійно, грубо, понуро інший голос.
— На слух кульгаєш? — грозить перший.
— Ну, маж, маж! Чаво! Марксом! — озивається третій, розважний.
Іван чує і не чує, швидко летить кудись вниз глибоко.
— Два мільярди, кажеш? Нісенітниця! — чує він знов інший голос і з іншого місця.
— А по-твоєму? — питає його другий з ноткою іронії.
— Та що ж по-моєму. Не по-моєму, а взагалі…
— То що ж взагалі? А те, що ізотопний склад свинцю, як також середній зміст урану вказують виразно на чотири-п'ять мільярдів.
О! Іван летить назад швидко догори і напружує увагу.
— То ж на еволюцію одного тільки підтипу хребетних, — чує Іван, — природа всадила якінебудь мільйон-півтора років.
Другий з тією ж ноткою іронії:
— Що ж тоді теорія вогнеплинної маси?
— У тім то й річ. Зрештою, яка там вогнеплинна? Звідки взялася б вода? Кисень? Гелій? А скільки часу вимагало б охолодження? Сто тридцять, кома — вісім, мільйонів квадратових кілометрів — шутка сказати.
— Ах, знаєте! — озвався враз інший радісний вигук: — Найкраще, як казав славетний ректор кембріджського університету Джон Лятфут, — небо і земля, разом з хмарами, повними дощу, і весь той твір, разом з людиною, було доконано святою трійцею дня 23 жовтня 4004 року перед народженням Христа, о годині дев'ятій ранку!
— Ха-ха-ха! — зареготали всі три разом.
— Ей, там! Учониє! Закройсь! А то вибрасим з димом! — озвався голос знизу. «Учониє» закрились, і запанувала тиша. Іван знов погруз у свою дрімоту. І снилось йому: весна. Їхній сад. Дуб, що на краю від поля. На дубі безліч галичих гнізд. Шукав драбини, щоб їх поскидати і не міг знайти. Не міг навіть рушитись з місця, ніби він скований. Цілу ніч верзлась йому та галич.
Коли прокинувся, крізь діру над його головою, разом з холодом, влазив сірий ранок. Руки, спина й ноги заклякли. Якось щойно тепер усвідомив, де знаходиться, і кинувся скорше тікати. У темноті підземелля все, мов у багні, спало. Іван швидко подряпався догори. Земля, і все на ній було всипане інеєм, небо над білою каплицею обережно рожевилось, віття дерев угорі і мережива могильних ґрат унизу, мов павутиння снувалось у ранковій млі. «Сто тридцять, кома — вісім, мільйонів квадратових кілометрів», пригадалось Іванові, коли він плівся вздовж головної алеї попри каплицю, попри мовчазні монументи, бюсти, хрести. Не було тут місця, що його б не означив час. Ґранітні плити надщерблені, бюсти повалені, хрести збиті. Довго ходив, довго приглядався. Потім пригадав, що йому прийдеться ще цілий день ходити, і присів на покритому інеєм камені надгробка. Думи гнітили його. Тісно. Тяжко. І нема куди. Кого б спитати, чому це так? його зір кидався, мов скажений пес на ланцюгу, щоб щось вглядіти. Натрапив на кусень каменю з висіченим на ньому розп'яттям, і стало ще тяжче. Він навіть чомусь нагнувся підняв той камінь, обтер рукавом висічену голову з виразними рисками тернового вінка і довго приглядався до неї. Саме в цей час з каплиці, отам вище, почали вилазити дивні, обідрані постаті, що, мов таргани, швидко розлазились,

хто куди, в напрямку міста. Щось подібне пройшло і попри Івана, було майже босе, а під ногами пришерхлий льодець.

Увесь цей день — довгий, тяжкий, неспокійний, Іван чекає на Василя. Той сьогодні б'є молотом на своїй кузні і може прийти щойно вечором. Але ввечорі велика нагорода. Біля дев'ятої години вони обидва чемно, мов школярі, сидять на другому кінці міста у захристії церкви св. Івана Золотоустого, біля них довкола купи книг, ікон, хоругов, чаш, риз, сушеного зілля, так що й нема де ступити, а в тому шумить примус і патетично, мов артист, що грає Мефістофеля, метушиться висока, тонка у довгому поруділому підряснику постать о. Поспіловського. Поїв чаєм своїх гостей, частував чорним хлібом, говорив, викрикував. Усе намагався зірвати мову.

— О, наш час, наш час! — взивав він до неба, здіймав свій зір в те місце, де висіла почорніла картина Христа, що розмовляє з Самарянкою. Храми Божі руйнують, слуг Божих женуть у темниці, народ хрищений переслідують… І, скажете, хто? Татари? Ізуміри? Ні, свої ж! Ті ж самі, що ще учора сповідь брали, причастя святе ісповідували… Оцей ваш синок, — і він вказав пальцем на Василя, казав мені одного разу: це, отче, тому, що вони розчарувалися. Не прийшло збавлення. Дві тисячі років християнству, а християнства нема. Воно то може й правда, але ось скажіть мені, чим закриєте діру, що лишиться на місці християнства? Матерією? Камінням? То ж ви тільки гляньте, як вони женуться, щоб знайти щось те «нове», а його нема. Хлоп'ята оті в чоботях з лишаями з-під сільських стріх… Що знають вони про Боже діло. Бачать сонце! Сонце! Атмосфера, стратосфера, планети, зорі! Добре! Хай матерія, але помилуйте! Як же це так — нема, нема і враз є! І безконечність. І все в русі. Хор без диригента? Банька в просторі вагою в шість тисяч трильйонів тонн отак собі лише матерія? Це добре діло. Матерія! І більше нічого…

Іван і Василь мовчали. Поспіловський нагло уривав мову, підносив ліву долоню, розчепірював пальці, довго дивився в одну якусь точку і викрикував:

— Є! Є! Вони вернуться! Вони прийдуть! Вони пізнають! «Бога невозможно видіти»! А тому він для них не існує! Але одного разу станеться…

До пізнього вечора сиділи, аж поки догорів каганець. Василь пішов, а Іван залишився. Спав цю ніч на купі старих церковних книг…

V

Іван думав перебути тут лиш кілька днів, але прийшлось задержатись на довший час. Соковиті, ясні дні весни минали. Це ті дні, які Іван звик проводити в полі, під небом, жайворонками, вітром. Тепер інакше. Цілими днями в захристії. Довкруги базар, рух, гамір. Йому радили не виходити, і він не виходить. Він сам. Поспіловський цілими днями зникає і приходить лише пізно увечорі. Василь заходить вечорами, приносить їсти і також відходить. І ніяких нізвідки вістей. Заходив той блідий, високий хлопчисько з цвинтарища, приніс Іванове «барахольце», обіцяв, що дістануть якийсь документ, але минають дні і нічого не чути про нього більше.

Були це останні тижні великого посту. Згадував минуле. Вербна субота, Страсті… Брав у руки книгу… Спостерігав крізь дірку в стіні за рухом на площі. Заходив до церкви… Оглядав речі. І лише інколи виходив вечорами, щоб пройтися, щоб подихати свіжим повітрям. Його обличчя покрила блідість.

Наближалось свято Великодня. В ці дні місто наповнялось людьми із довколишніх сіл. Йшли молитися. У Велику Ніч собор Софії виповнений по береги, довкруги церкви двома рядами паски для свячення. Велике, подібне на пожежу, сяйво зноситься над церквою.

Вулиці і все місто так само настроєні святочно. Скрізь повно народу. На всіх перехрестях, на тумбах, на заборах багато написів, плякатів… Усі вони закликають народ не йти до церкви. Кому ви молитесь? — питає плякат. Як довго будете вірити в ті забобони? Безплатні кіна й театри, навстіж відкриті ресторани. Але вірні у церкві роблять своє. Для них Христос не міт, а дійсність, і Він сьогодні знов воскрес.

І враз біля одинадцятої години вечора, десь звідти, від політехніки, що на Брест-Литовській дорозі, виник і потягнувся до міста дивний похід із смолоскипами. Спереду кілька авт, на них на блискучому троні, «Бог» з бородою і пляшкою, розпатланий і п'яний «Христос», з виглядом розпусниці «мати Божа», сонми янголів у поляпаних кров'ю одягах, пузаті митрополити, попи, мули, рабини. Череваті кулаки, буржуї в циліндрах, банкіри з мішками золота. За ними «цар» Микола у порфірі з ножем, цариця у соромницькій позі, Распутін з пляшкою, Денікін, Колчак, гетьман Скоропадський, Петлюра… За ними Ллойд Джордж, Черчил, Пуанкаре, Пілсудський. А далі свині, осли, бики, гусаки… А ще далі кати й поліцаї… І написи: «Релігія — опіюм народу»! «Смерть попам і буржуям»! «Хай живе комунізм»! Оркестра, Інтернаціонал, свист, крики.

І все це пройшло вздовж бульвара Шевченка, дійшло до Володимирської вулиці, повернуло вліво, повз музей, повз Академію Наук, повз оперу, дійшло до площі Софії. За мурами собору заспівали Христос Воскрес, на площі заграла оркестра, закричали свині, бики, гусаки. Враз вирвались і полетіли в небо ракети, за мури полетіло каміння, десь брязнуло скло. Хтось пробує прорватись крізь браму Софії, але там стоїть варта. Боротьба, борюкання… Знов — Христос Воскрес, і знов Інтернаціонал… Нагнався вітер, залопотіли червоні полотна прапорів й транспарантів.

* * *

Ранок застав площу св. Софії безлюдною. На костистому бруку валялись рештки якихсь одягів, плякатів, каміння, папери. Сонце вибралось з туману лівого берега Дніпра і кинуло жмут тіней по верхах дерев і будинків. Місто затихло, закрилось. Усе живе, що могло і мало куди зникнути — зникло. Вулиці опустіли.

Лише не міг зникнути Іван Мороз. Він пережив ту ніч, бачив її зблизька, але коли над ранок захотів вернутись до своєї захристії, не знайшов її у тому вигляді, в якому покинув. Двері вирвані, потік паперів витікав з їх отвору, і вітер бавився листками старих книг. Ніде не було Поспіловського. Не цікавився, що там сталося, не пішов шукати свого клунка, а подався натомість вздовж вулиці догори без мети і напрямку. Хотілось бодай присісти, шукав такого місця і поволі опинився на пригорку Володимира над Дніпром. Простори ріки, Труханового острова, гирла річки Десни стелилися перед його зором. Князь Володимир благословляв хрестом схід сонця.

Знайшов першу ліпшу, ще мокру від нічного туману, лаву і присів. Коли і як заснув — не пам'ятає. Його зламане по половині тіло у пом'ятому одязі лежало, ніби недбало кинутий лантух, нижня його частина у порваних штанях звисала додолу, чоботи, ніби визуті валялись під лавкою.

Прокинувся нагло від дивного почуття, що весь час крізь сон турбувало його. Був і здивований і приголомшений. Здавалось, він лежить на виду всього світу. Сонце вже зійшло, піднялося і насторч міцно світило. Біля його ніг, на тій же лавці, сиділа людина з великим, костистим, погано голеним обличчям у старому чорному капелюсі на сивій чуприні. Іван від несподіванки отетерів, миттю сів…

— Простіть! — промимрив він і дивився великими, ще сонними, переляканими очима.

— Драстуйте, Іване Григоровичу! Так, так! Це я! — промовила людина дивно, скривлено, іронічно.

— Ви? Граф? — вирвалось у Івана.

— Як бачите, — відповів той з усмішкою. — Христос Воскрес!

Іван зовсім збився з пантелику.

— А! А! Воістину… — і вони обидва збентежено почоломкались.

— Чого так дивуєтесь? — питав іронічно граф. — У наш час… Ха-ха-ха! Так, так! Це я! Це я! Ха-ха-ха! Ось торкніться! І коли це ми з вами востаннє?.. Здається, теж на Великдень. Не пригадуєте? — Дивились один на одного, Іван питально, граф з іронічною посмішкою. — Не дивуйтесь, Іване Григоровичу… Нічому не дивуйтесь, — казав далі граф. Іван зміряв його поглядом від ніг до голови. — Так, так. Власною особою. Його сіятельство — граф Демідов, — помагав йому граф.

— А! — вирвалось у Івана.

— Між іншим бачив вашого сина, — казав далі граф. — Він і скерував мене на ваші стопи. Знаю, знаю… Всю вашу історію знаю. Але нічого… Перемелеться. Життя треба брати по-філософськи. Сон — життя.

— Алеж ви?.. — мимрив здивовано Іван.

— Та що ж я? — перебив його граф. — Живу! Може зайдемо до мене? Я тут ось недалеко. Та не лякайтесь! Гірше копи лиха не буде. А за одно й розговіємось. Дивіться який схід! Прекрасний! Гляньте на того он князя! Гадаєте, що його візантійські комісари чемніше

поводились з нашими предками, ніж ці тепер з вами? Так само нагаями гнали до води, спасали… Видно Бог не дав нам права бути кравцями на власну міру. Все чужі свитки… І завжди затісні…
— Хм, — пхикнув розгублено Іван, а його посинілі уста і провалені очі прозраджували другий день без їжі. — Як то? То хіба затісно любити? Ближнього? — вирвалось у нього…
— Ми двополюсні, — казав граф. — На самій любові наша куля не захоче крутитися.
— Ну… А хіба? А хіба… ці?
— Ці те саме, лише з другого боку. Женуться за правдою і лютують, що не всі з ними женуться разом. Бачили, що там діялось на площі минулої ночі? Так, ніби шкуру ведмедя ділили. А все, бачте, тому, що дають огонь в руки дитині. Попечеться. Звісно. Найрозумніше було б — кожне лізь своєю діркою в рай! Ні! Тільки моєю! Тільки я! Збереться гурт зелених романтичних еклектиків і мотиличать… Побачите: вже завтра знов розбиватимуть лоби перед іконами. «Видибай, Боже, видибай»! Але… Зрештою… Не ми тепер в сідлі, не ми відповідаємо. Маємо свої клопоти. Так зайдемо, що? — казав граф. Вони встали разом і пішли поволі доріжкою догори. Іван похитувався, ніби він п'яний, граф усе ще міцний, ніби роки зовсім не торкались до нього. Минали прохожих. Погляд Іванів прояснювався, думки відсвіжіли. Бачив молодих людей, що йшли під руку і сміялися, бачив голубів у повітрі, бачив вітрильники на ріці. Граф говорив про абстрактне, щоб відтягнути від конкретного. — Коли б, — казав він, — наші люди відчували трохи перспективу, вони не потребували б бути все такими великими. Замість великих переворотів, робили б, наприклад, великі машини…
— То ж хочемо догнать і перегнать, — буркнув на це Іван, що почав і собі входити в ролю.
— Не знаємо лише кого. Кажемо Америку, а переганяємо свого ж хвоста. Американець вірить в діло, ми в небесні калачі. Людина, мовляв, може бути і без штанів, бож у раю не личать фраки. Наші суперники тим від нас щасливіші, що потраплять бути і без штанів і у фраках одночасно. Я сам бачив у Лондоні голу людину у циліндрі, що співала на площі аллілуя, хоча там за один поцілунок на вулиці арештують.
— І його не арештували? — запитав Іван.
— Арештували — розуміється. Але то не був божевільний. То був лише американський газардер, що вдарився у заклад на сто тисяч, щоб доказати, що людина у своїх діяннях може бути необмеженою. А думаєте, що наш Іван Іванович такого б не зробив? Зробив! Лише з однією різницею: він забув би надягнути циліндра… Вважаючи, що ніякі компроміси тут недопустимі… І його б не арештували, а зробили б з нього блаженного, — ха-ха-ха! — Іван зробив також подобу усмішки.
— Але і в нас все таки земля крутиться, — промовив він.
— Серйозно беручи — так, — казав граф, коли вони вже були на пригорку побіля Михайлівського манастиря, що його саме почали розбирати, і звідки розгорнулось ще більше простору, ніж перед тим. — Цього не думаю заперечувати, а скорше навпаки: коли б так нашій історії та не трапилось отих Батиїв і Тамерланів, воно напевно було б зовсім інакше. Вони зруйнували не тільки наші замки і міста, вони зруйнували нашу душу, нашу логіку, нашу рівновагу. Отут на цьому місці стояв замок. Прийшли Батиї і знесли. На порожньому місці побудували манастир. Тепер ось зносять манастир… Запихають місце будинком ЦК КПбУ. На цьому місці стояла столиця цього простору. Прийшли Батиї і

перенесли її на багна Гнилої Води. Знаєте… Століття таких зривів… Ампутацій… Хто б видержав. І вірте мені чи не вірте, а Америка не була б сьогодні колюмбійською, коли б не ті герці. Хоча, зрештою, вона і тепер у добрих руках… — закінчив граф примирливо.
— Думаєте, що її не можна відкрити вдруге? — несподівано, наївно і обережно запитав Іван.
— Ха-ха-ха! — засміявся граф вдоволено: — Та пробуємо. Фантазії не бракує… Чи хватить засобів.
— Такі справи інколи вимагають найскромніших засобів, — каже Іван. — Я переконаний, що коли б Кортез мав техніку, а не мав душі еспанця, ацтеки жили б до нашого часу.
— Ха-ха-ха! І правильно! І правильно! Тут і небесними калачами можна поорудувати, ха-ха-ха! Але ось ми й дома…
Вулиця Горовіца, колишня Велика Житомирська. На третьому поверсі. З однієї кімнати. Гравюри Дюрера на стінах, краєвиди Дніпра з вікна. Івана запроваджено до ванної, дано йому кусень мила, бритву, рушник і коли він, згодом вернувся, то виглядав, як Адоніс. Він побачив стіл, гідний Лукулла.
— У мене, звісно, не хутір, — захоплено казав граф, — але як на час і обставини — хватить. Присідайте!
Присідають, наливають… Христос Воскрес! Христос Воскрес!
— Ааа! — крякнув граф. — Ну, а ви ж то що? Молодичка? — здивувався, коли побачив, що Іван лише пригубив. — Почекайте. У цій моїй подобі, я міг би й не потягнуть, — відповів він і почав їсти. — Так моріть! Голод не свій брат. Розумію. Прогнали з хуторів Морозів, а інших таких дурних не знаходиться…
— Зброя! Зброя! — каже Іван, що почав одразу, від першого ковтка, п'яніти. — Голодом світ поб'ємо! — набирався Іван зухвалости. — О, ні, братіку! Це прекрасно. На кулаків! На Берлін! На Париж! На Лондон, — го-го-го! — мичав Іван крізь жування, по-дитячому вимахував рукою, що в ній цупко держав шинку, а потім ближче підсунувся до графа і інтимнішим голосом говорив: — Не знаю, хто ви тепер — граф чи не граф, але хочу сказати: Морозів вигнали з хуторів і правильно зробили! — пристукнув він по столі. — Здохнемо ми — здохнуть і вони. Мишко господарем не був, не буде, бути не може, тепер, завжди і во віки вічні. Так вже його, того героя, мудро сотворено, щоб не бути йому людиною! — і Іван знов стукнув по столі. І засміявся. Засміявся також граф.
— Налити ще? — запитав він.
— Налити! — прохрипів Іван із шинкою в зубах. Іван випив… І продовжував: — А ті наші курячі філософчики одного разу пізнають «народ», — ха-ха-ха! Одного разу… «І в час вечірній, пізній час, вас привітає ҐПУ», — ха-ха-ха! Буде! Буде! Знаю! А ті там заграничні пузаті немовлята і ліберальні ідіотчики… Дістануть вони ще свою порцію спасіння — механізацію, націоналізацію, кооперацію, колективізацію. Від вух до п'ят медаликами обчіпляємо… То-то, братіку, буде потіха, коли шановний наш приятель Мандерфільд та займе одно з найпочесніших місць у одному з кабінетів святого Саватія, що на острові блаженних Соловецькому та на морі Білому…
— Люблю! — викрикнув граф, а очі його світилися, як ліхтарі.
Іван розливався:

— Ми їм, голлівудським варварам, покажемо де стирчать мозки, а господін Каплін не чортиком, а чортиням задриґає під нашу балалайку, — ха-ха-ха!
— Ех, і люблю! — регочеться граф. — Браво, Іване Григоровичу, браво! Зовсім по-моєму! Це по-моєму! Ще по одній?
— Хоч би й по дві! — вторував Іван.
— І до діла… Діло маю до вас, Іване Григоровичу, — казав граф, і очі його зупинились на Іванові. Але той не дочув. Він скінчив шинку і старанно взявся до ковбаси. Його зуби завзято працюють, щоки зарожевілись, сірість уст змінилась на бузову блискучість, очі піднялись з своїх ям. — Братіку! Мозки, як ваші, не сміють дармувати, — продовжував своє граф. — І не мале їх призначення. Усе зробимо — кажіть! — викрикнув граф.
Іван ніби прокинувся.
— Як? — запитав він швидко.
— А так: за кордони нашого обширного отечества не хочете? — чує Іван ніби з туману.
— Куди? — перепитує, перестає жувати, очі стають круглими.
— За кордон! — повторив граф, а обличчя Іванове розплилось в його очах, мов би в кривому дзеркалі.
— За який закордон?
— Та за кордон! Звичайний.
— О! За кордон! Ха-ха-ха! І як же так, Федір Федоровичу! Кпитись над бідним Іваном. Чудак ви, їй-богу! Ха-ха-ха!
— Яке там кпитись, що значить кпитись? За кордон і баста! Першою клясою. Без пересядки. Київ — Берлін і точка. — На Івана нападає хижа веселість, він регоче, як жеребець.
— Ех, ви ж і граф! Ну ж ви й… І навіщо всілякі там драглі? Я ось перед вами — беріть і крито!
— Е! Е! Так не думайте! Ні, то ні! Я направду думаю з вами добре…
— З жартами, щоб не було смутно?
— Ну, й дітьо! Пропоную діло, а воно брикається. Замість Сибіру, Оніглагу, пропоную Берлін, Париж. Сідає до першої кляси, їде… Божком буде, а тут з хлопця коржа зроблять. І не розуміє. — Іван дивиться на Демідова, очі ростуть.
— Це значить як? На… На провокатора?
— Ах, які слова! Вісім років у цій юшці і неграмотний. Сам же хвилину тому співав про різних тих голлівудчиків. Яка провокація? До нас горнуться, простягають руки, вопіюща кривда пролетаріятові. Пригорнім! Визвольмо! Мільйони простягнутих рук. Що ви, Іване Григоровичу, їм відмовите. Штовхнете чоботом у прірву полонених і страждучих дітей — що ви, що ви? Від кого, від кого, а від вас такого звірячого очерствіння не сподівався. Яка, питаю, провокація? Самі хочуть! Самі! Розумієте? Самі! Зовсім так само, як свого часу ми з вашим Сопроном, хотіли визволитись з рук ненажерливого капіталізму… А чи нам, скажемо по совісті і отверто, менше потрібно Гібралтару, ніж іншим смертним? Кажете, не по дорозі? По дорозі! Все по дорозі, всі Атлянтики добрим людям по дорозі. А головне, все то спілі груші, лише настав полу, і посиплються. Англія ще там борюкається, а Париж, а Берлін, а Прага. Рубіни, найкращі рубіни нашої пролетарської корони, — «камради», «наші руске братші», другого такого Бенеша у віках не знайдеш — і мудрий, і впливовий, і ліберал, а вже

наш лисий покійник казав про лібералів — змусити їх пройти з нами не аршин, а два, а не захочуть — без них і через них. Вивів отак на п'ятий поверх, показав вікно і стрибай! І не стрибне. Хай попробує не стрибнути… От вам і Европа — «шаґні і всьо в рукє твоей — владичествуй», — мовляв мудрий Тютчев.

— Так. Прекрасно! Але при чому тут старі кальоші — Іван Мороз? — враз вибухнув з рожевого туману Іван. — Лишенець — раз. Гречкосій з роду в рід — два. Куркуль — три. Ворог народу — чотири. П'ять сотень гріхів смертних, а ви в апостоли рядите. Та ж я вам такого напряду, що до кінця віку не розберете. Пошлете в Берлін, а я опинюся в Буенос Айресі…

— Ну! Не дуже, не дуже, Іване Григоровичу. Знаємо, що варимо. Мороз є Мороз, скрізь на місці, дивіться лиш на молодшого братіка, не гаразд такими помітати. А десь там опиниться, наші руки стали довгими, сягнемо і до дна океану. Налити ще?

— Налити! — злісно прохрипів Іван і задубів, вп'явши погляд у гравюру Дюрера, що показувала Лицаря, який розмовляє з Смертю.

Граф наливає, дебела його, заросла рука злегка тремтить. Іван це помічає. Грива його голови настовбурчилась, все гойдається, ніби вони на розбурханому морі. Іван схопив графа за руку і розлив горілку.

— Стоп! Досить! — Граф глянув на нього гостро. — Чого хвилюєтесь? Дрейфите?

— Я більше не можу.

— Що значить не можу?

— Не можу — і все! — пустив графову руку. — У мене тут, — казав — така жилка

— заткнеться і хоч ти вмри.

— Ну, що ж! — каже добродушно граф. — Хребет зламають, зуби вичистять… І жилку від того… Відмонтують… І пошлють, куди хочуть. А навіщо? Кому з того радість? Мені, вам, пролетаріятові, світові, Бенешові? Не хуліганьте, а робіть, як кажу — виграєте. У нас стріляють у потилицю, але ті найгірші і тих найгірших, а мудрі живуть і виживуть, а вам, кажу, влада належиться, як і штани, не розкривайте рота, а погоджуйтесь…

— Ну, ви ж і скептик, скажу вам, Федоре Федоровичу! — вихопилось у Івана, і він пильно глянув на графа.

— Що значить? — відповів той, і в його голосі відчулось збентеження.

— Нічого не значить. Просто. Не вірите. У мене, в себе… У Мишка… У прямі дороги! — казав він з гіркою усмішкою…

— У якого такого Мишка? — не розумів граф. — Які дороги?

— Є в мене такий. Мишко! Народ! А дороги прості! До речі!

— Переросли, братіку, простоту. Діло земної кулі робимо.

— І робіть собі на здоров'я.

Граф замовк. Мовчав і Іван. Рука його, поросла золотавими рослинками, лежала простягнута на столі, чарка горілки іскрилась в його зіницях, м'язи щелепів вигравали під загорілою шкірою.

— По-моєму, — казав знов Іван, — кожний повинен робити свою роботу. Мишко свою, ви свою, я свою! А ви зробили з нас ослячу оркестру. Не піде! Не піде! — і він твердо стукнув кулаком. — Ні! Копати канали — так! Шпіонити — ні! Чорт з нею з усією земною кулею! Іду!

— Не розумієте, Іване Григоровичу, що є часи в історії людства, коли так мусить бути. І я протестував… Тричі на Сибірі побував… Але сьогодні не вірю ні в яких Архімедів. Вірю ось в ослячу оркестру. Що затіяла грати… І сам ось став оранґутанґом з контрабасом. І вас втягаю… А ви тікаєте. Куди? Де знайдете для себе місце? А у мене он порожнє, чисте ліжко…

— Іду! — каже Іван.

Граф зміряв Івана з ніг до голови і похитав головою. Скептично посміхнувся і каже:

— І вірите, що втечете?

— Не вірю… Але йду!

— Куди ж підете?

— Чи ж мало доріг у совєтському союзі. Ви знаєте, і я знаю. Ви не боїтесь, і я не боюсь.

— До побачення, Іване Григоровичу, — сказав байдуже граф і подав Іванові руку. Іван потиснув її і, як був, вийшов.

Ступав легко і вдоволено вниз вулицею і щойно згодом помітив, що стопи його направлені до залізничого вокзалу. Рішення їхати за всяку ціну і при всякій погоді вирвалось несамохіть. І здавалось, що він спізниться, що втече потяг. З кожною хвилиною збільшував крок, а по Беззаківській перед самим вокзалом, майже біг. І несподівано на розі перед самою метою, йому заступив дорогу добродій у цивільному.

— Громадянин! — озвався той. — Чи не буде прикурити?

— Нема, — кидає поспіхом Іван і біжить далі.

— Не спішіть, — озвався добродій. — Сьогодні білети лише на довідку.

Ці слова догнали Івана, мов би куля в спину, ноги його помітно підломилися, м'язи в'янули, інстинкт бив тривогу. Але йшов. В голові виник негайно новий плян. Повернув уліво, обійшов квартал, перетяв кілька подвір'їв і шукав виходу в бік Либеді до Деміївки, навпоперек до Голосіївського лісу, на Васильківський шлях до першої ліпшої зупинки на перший ліпший потяг. І перш усього до Канева, а там буде видно.

Сутеніє. Іван не йде, а біжить — долиною, стежками, на глиняну немощену дорогу з глибокими коліями, що місцями вже висохла і що здіймається луком під гору до Байкового цвинтаря, перетинаючи його на дві половини.

Мир, тиша, спокій. Сонце зайшло. Перлямутрові, шовково-ніжні тіні лягли, запахи пливли разом з повітрям, долиною від Дніпра свіжою, бадьорою вогкістю тягнуло. Небо дзвінкою, тахло-синьою банею вкривало величний простір. До втоми ніжна, прозоро ясна весна торкалася кожної гілки надхненної рослинности, і чути виразно творчу силу її нестримної волі.

А Іван біжить. Йому душно. Розхрістує свого піджака. Хапає грудьми, мов ковальським міхом, повітря. Серце, ніби далекий грім, б'ється і віщує грозу. Був уже на висоті цвинтарної брами, як почув за собою гуркіт машини. Що ж тут дивного — машина. Але Іванові робиться тісно і тяжко. Тікаєш і не можеш утекти. Він звільняє ходу. Йому конче треба зайти до Романа. Ще кілька кроків, і він поверне вправо. А звуки біжать за ним дуже швидко, гудуть, збільшуються. Ось блиснуло світло рефлектора по вибоях, розтягнуло Іванову тінь далеко вперед під пригорок. Спина Іванова облита сяйвом, воно пронизує його наскрізь, вони там його бачать, ще хвилинка, ще мить.

— Ей! — чує Іван. — Куди веде ця дорога? — Іван не оглядається, Іван не відповідає, машина, здається, сповільнює хід, Іван іде далі краєм дороги, машина швидко його минає, густа тінь вечора знов оповиває його, він доходить до брами цвинтаря і повертає до середньої, головної його алеї.

Іван відідхнув вільніше… Чує, що машина поїхала далі, і він починає усвідомлювати себе виразніше. Фу! Що це з ним діється? Він боїться, він виразно боїться, кого і чого він властиво боїться? Він іде швидко середньою алеєю повз хатину вартівника, повз стару каплицю, надгробки і хрести стоять на своїх місцях, але він їх не зауважує і про них не думає. Шукає свого старого місця з наміром побачити Романа, скоро знаходить його і лізе в підземелля Велика, оп'яняюча радість огорнула його, коли він опинився серед цього повного тіл, випарів, диму, простору з тією скринькою посередині, з тими полицями, з тими купами лахів, з тими розбитими головами. У півтемр'яві Іван бачить лише загальні обриси, лише тіні речей і людей. На скриньці посередині купа розломаного білого хліба і побитих різнокольорових яєць. Очима шукав Романа. Побачив його на одній з полиць. Він лежав з великими, синіми підтьоками біля очей, з темними плямами на восково-блідому зомореному, маленькому дитячому обличчі. Помітив Івана, поманив до себе порухом руки, посунувсь під стіну, зробив маленький шматок місця біля себе, хрипів крізь силу.

— Шукав вас… Маю для вас виписку… Сідайте… — Мала, церковна, воскова свічечка горіла біля його голови. Іван не сідав, Роман з великим зусиллям звівся, щось шукав у своїх лахах і подав Іванові папірець. Іван узяв його і старанно заховав.

А побіч говорили, викрикували, були, видно, усі чимсь схвильовані. Згодом Іван розібрав ту збірну мову. Говорив хлопчисько у лахмані з купою темного, збитого волосся на малій голівці. Усі неймовірно зацікавлені, шиї витягнуті, очі горять.

— Розуміється, я його того… різнув, чортова мати, у морду, він крикнув і кинувся на мене, я нахилився і головою в матню, він полетів, я схопив паску і в ноги. Тут на мене по дорозі вся та оркестровка… Я, конешно, мотнув через всю ту машинерію, через Распутіна, через янголів, через якогось чорта з вилами і пірнув в народ по ту сторону, просто перед Хмельницьким… Під ноги попала якась дівчинка, я їй в живіт. Крик. По пиці, чую, мажуть — чортова мать, а я під ноги, повалив кількох бабів, заплутався в спідниці, мало не загруз, але вирвався і в ноги. Три паски стюрив. І десять яєць. Так! — І він тріюмфально чвиркнув крізь зуби на стіну.

— Бре', Сєнька. Не три, а дві, — озвався інший подібний.

— Три! — скривив презирливо закривавлені, тонкі, мов пелюстки, уста перший. — І дві ковбаси! — додав з притиском.

— Братці! Чуєте? — Дві ковбаси! А де ж вони? — вирвався крикливий голос.

— Сам зжер! — озвався інший.

— Сам? Чуєте, сам. Дві ковбаси! Бий!

Усі приснули, ніби пружини, але почувся з боку Романа голос:

— Ех, ви! Звірі! — Усі враз затихли, але так затихли, що нагадувало ту тишу, коли тут лежали покійники. Це тривало хіба одну секунду. Потім усі, ніби по команді, люто, різноголосо, дико зареготали.

— Братці! Шпана! — кричав з останніх сил майже голий, з вийнятково довгою шиєю, хлопчисько.
— Знаєте, де папір? У попаааа!
— У попааа! — закричало з десять голосів нараз. — Урааа!
Роман, як був, зірвався на ноги, штани йому спадають, під пахвою якась книжка.
— Урааа! — ревла зграя і посунула на Романа. Роман стрибнув на скриньку, його атакують, він плигає просто на голови — метушня, крики. Роман падає, на нього навалюється гора тіл.
— Єсть! Куримо! — викрикує довгошиїй, що вирвався з купи і потрясає над головою книжечкою. Зграя лишає Романа і накидається на довгошийого. Роман миттю зривається і знов стрибає в масу. Знов усе клубком, знов лиця, руки, ноги з шаленою швидкістю мигають. Іван збагнув справу, вихопив кусень газети і крикнув:
— Папііір! Увага — папір!
Але зграя його не чує, Роман знов на долівці, книжка знов у руках довгошийого. — Ей, ти! — кричить Іван. — Навіщо рвати книгу! Ось тут папір справжній.
— У нас також справжній, — кричить довгошиїй, але інший вириває йому з рук книгу, кидає нею в Романа і хапає з рук Івана папір. — Єсть! Куримо! — викрикує він переможно, дере газету на кусники, як попало і кидає кожному в лице. Усе задиміло, усі плавали в диму, мов у желятині. Роман ледве встав, йому поміг Іван, книжка була потріпана, Роман заховав її знов під пахву, бо іншого сховку не мав.
— Скурим! Усе одно скурим, — хвалився один, що підійшов до Івана і був тому хіба по пояс, але дивився, здавалось, згори. — Ти, дядя, який будеш? — запитав він важно.
Іван вагається, а другий голос помагає:
— Не бачиш? Куркуль.
— А гроші маєш?
— Маю, — каже Іван.
— Витрясай хіба, — пишно говорить той далі.
— А тобі нащо гроші? Ти ж не куркуль, — каже Іван і посміхається іронічно.
— Шпана! Слухай, шпана! Він питає! — обернувся малий півзворотом до своїх. Дружній регіт.
— Підпихни — зрозуміє, — озвався інший голос, але тут же вирвався наперед найбільше обідраний, що мав навіть голу гузницю і глухо прохрипів:
— Остав чоловіка! Не бачиш — свій?
Іван пізнає у своєму приятелеві того самого, що вирвав йому речі; сліди поганої хвороби виразно позначили його маленьке обличчя.
— Я ж, братці, пожартував. Ніяких у мене грошей, — каже Іван.
— За такі жарти у нас можуть і кендюхи навиворіт обернути, — почув Іван відповідь і після того його залишили.
Дим густішає, гамір також. Котрийсь скандував хрипло:

Ех, Страмболі — розкоші шпани!
Розкажи-но, Толечка, як стягнув штани.
Девочкі-пропєточкі, по пятнадцять-дцать,

Нє ломайся, дєтогка, дай поцєловать.

А інший йому вторував урочисто:

— Жив-був баран, що звався Роман, що сіяв дурман. Ей, ти прахвостище баран, що ти за пан? Я не пан, а дурень-болван. Не маю ні рогів, ні хвоста, але маю…

— Скотина! — вирвалось у Романа.

— Я скотина, а ти ідіо-геліо-тропина. Ні, ви тільки послухайте: весь той наш глист-ромашка вірить ще в небесну канцелярію. Чи розумієш ти, сліпа курко, що в стратосферах, крім планетаріїв, ніяких богів не існує?

— Скот! — зареаґував знов Роман.

— Я скот, а ти ідіот!

— Ні, він дівчинка-цілиночка. Давай візьмемо!

— Ні, братця! Не туди! Це така теличка-ягничка. Шамать не хватить, на ковбасу змелемо.

— Не годиться проект! Запісний!

— За крілика стане…

Реготали, пищали, свистіли. Роман лежав і мовчав. Руки його гарячі, уста засохлі, очі закриті. Іван хотів би відійти, тут нема для нього місця.

— Ви ж куди? — помітив Роман Іванів намір. — Не зважайте. То вони за Євангелію… Мене там минулої ночі потовкли. Не дивуйтесь їм… Вони ж не знають… Лягайте тут — і він намагається звестися.

Іван все таки відійшов, не прийняв цієї жертви. Сила тієї маленької людини допомогла і йому, він заспокоївся, і опанував собою. Решту ночі просидів на нагробку біля ноги янгола з відбитими крилами.

А у п'ятницю, дванадцятого квітня, під вечір, оминаючи людніші вулиці, Іван спокійно ішов до головного вокзалу. Усі попередні дні минули для нього без пригод. Його виписка в кишені, залізничий білет також, о шостій сорок п'ять відходить його потяг. Небо ясне, настрій прекрасний, він посміхається, можливо вже завтра побачить своїх у Каневі.

Біля самого вокзалу, коли Іван переходив невеличку площу, під'їхало мале темного кольору авто і недалеко зупинилося. Іван відрухово насторожився, але мандрує далі. І враз чує з авта:

— Ей, громадянин! На хвилиночку! — І міцний, круглолиций добродій в цивільному, що сидить біля керми, киває на Івана. Іван підходить. — У вас, розуміється, документ є — питає той стишено по-російськи.

— Розуміється, — відповідає Іван, а його інстинкт б'є тривогу.

— Дозволите переконатися? — той самий голос.

— А яке ваше до того діло? — питає Іван.

— Значить є діло, — голос з авта. Відступу нема. Іван сягає за своїм папірцем, рука з авта підбирає його і читає вголос: «Громадянин Іван Мазяр… села Гринівки». Так. Гаразд, громадянине Мазяр. У порядку. Чи не хочете зайняти місце ось тут, біля мене… На хвилиночку.

Іван опинився в машині, спереду біля добродія з округлим обличчям. Ззаду сидить ще один подібний. Машина рушає і біжить, мигають будови, минають вулиці й вулички. Люди, дерева, небо. Іван відчуває всю серйозність становища. Прощайте, прощайте! Мигнув спомин про

Канів, втрачені надії, гасне настрій, нема сили рухатися, сидить, закам'янівши, дивиться і не бачить, слухає і не чує.
І нарешті авто десь у якомусь місці зупинилося. Ні, все таки це не те, що Іван сподівається. Так і написано: «Гастроном Держхарчпрому». І що за чемність.
— От і приїхали, — каже Іванів сусід. Усмішки, делікатність. Іванові показують двері. Ресторан, простора, декорована по-старосвітському кімната з столами і стільцями. Не зупиняються, проходять далі, входять до меншої з помаранчовими занавісочками на вікнах. І кого Іван бачить? Граф Демідов. І хто з ним другий? Отець Поспіловський. Світло тьмяве, рожеве. І коли Іван увійшов, Поспіловський встав і без слова вийшов. За останні тижні Іван звик до несподіванок, але ця остання його приголомшила.
— Ну, втікачу — сідайте, — каже Демідов і показує місце, де сидів Поспіловський. Іван присів. Демідов продовжує: — Читали ви «Вій» Гоголя? — питає. Іван стверджує. Це вперше він промовив і голос його звучить підмогильно. — Пам'ятаєте, — каже граф — сценку, коли славний філософ Хома Брут, намагається дряпонути, щоб не читати псалтиря над відьмою? — і посміхається. — Зволите замовити вечерю? До речі — знайомтесь: Іван Григорович Мороз, а це Ананій Полікарпович Риков, але не з тих, що спасали Рим, а трохи скромніших. А це Федір Данилович Кравченко. Ваш земляк… з Золотоноші.
Іван поволі виходить із остовпіння, він сидить, він подає руку. Риков пішов замовляти вечерю, Кравченко частує цигарками «Труд». Усі курять.
— Ну от, — почав Кравченко. — Значить ми з вами виходить земляки? З якого, дозвольте місця? — Іван назвав. — Знаю. Прекрасно знаю. Як не знати. Бував, як пригадуєте, в загоні Федоренка з Таганчі. Ми там по ваших хуторах вихорили. Водяний, Маруся. Як не пам'ятать!
Увійшов Риков і спомини обірвались. За ним прийшла й вечеря. І телятина, і огірки, і січена котлетка з картоплею, і нарешті дві пляшки оковитої, справжньої «риковки». І коли засіли, почалась розмова про останню прем'єру в театрі Франка. Іван ніякої такої прем'єри не чув і не бачив, він лише слухає інших.
— О, совєтські театри, — говорив Риков, — за наш совєтський час, роблять колосальний поступ.
— О, так, — стверджує Демідов. — Пригадую Київ до революції — городок НН, де можна було хіба вволю виспатись… — Іван закліпав очима.
— Ви, графе, не дуже то часто затримувались в передреволюційному Києві, — казав Риков, підливаючи до чарок.
— Чого було тут вештатись? Музейчик руской древності, чудотворних ікон, живих і мертвих мощей…
— Ха-ха-ха!
— Я волів Петербург, — продовжує граф, — все таки місце більшого стилю у наших безмежних просторах.
Вечеряли не кваплячись і ґрунтовно. Закурили, Риков почав говорити з Іваном. Дружньо, тепло, сердечно. Не Риков, а брат рідний.
— І от ви, Іване Григоровичу, мабуть дуже здивовані, чого це нам так заманулося за вами ганятися. Знаємо цілу вашу епопею, але нас цікавить не те. Маємо щодо вас найкращі наміри, бо як там не кажи, а такі одиниці, як ви, по вулицях не валяються… Хочемо, ви це

вже знаєте, вислати вас за кордон. Чому саме вас і чому за кордон? А тому саме вас, бо ви людина порядна, з освітою… І закордон знаєте. І знаєте деякі мови… І вмієте організувати. І маєте там родинні, я б сказав, зв'язки. Як ви могли б нам там помогти? Передусім організувати нашу розвідку. Ні-ні-ні! Не подумайте, що пошлемо вас ганятись за дипломатичними кур'єрами, перескакувати через потяги, спускатися з дахів по ринві… Ви не Гаррі Піль, але у вас там, допустимо, якийсь шваґер, а там і сестричка… І всілякі отамани, і гетьмани, і різна та ненько-шараварницька публіка… Вони і інші, а через них і крізь них можна і до тих більших. Я вам кажу: ми вам поможемо, засоби необмежені, можливості вийнятково сприяючі, за нами сила-силенна наших симпатиків, у Берліні будете, як дома, ба, куди там дома… У Парижі, у Празі, у Мадріді… Ви дипломат, ви торговельний представник… Ви, нарешті, перейшли кордон, ви втікач, у лахмітті, плачете, мовляв, розкуркулений, пишете книгу споминів, ми вам її видаємо, робимо славу, садимо за якогось шараварного діяча… Подумайте! Гарно подумайте! З усіх боків. Даємо вам в руки нечувані шанси. Вийняткові.
При цій мові всі інші мовчали. Голос Рикова, з виразною московською вимовою, звучав ніби в порожнечі, всі напружені. На цьому місці Риков кінчає, він не має часу, він і товариш Кравченко, мусять відійти, до побачення, до побачення.
— Надіюсь, граф не залишить вас без своєї високої опіки, — були його останні слова, подав усім руку і пішов. За ним пішов Кравченко. Демідов і Іван залишилися.
Здавалось, їм обом стало легше. Під час мови Рикова, обличчя Демідова було весь час у русі: раз усмішка, раз повага, раз тінь, раз сонце. Тепер все це злетіло, і Демідов застиг. Іван мінявся менше. Він сидів понуро і, здавалось, не слухав. Але все чув. Це його звичка. І коли ті вийшли, Іван підняв голову і пильно глянув на Демідова.
— Так, так! — казав Демідов. — Ви ще не вірите?
— Ні, — буркнув Іван. Потягнув носом, бо мав нежить і не мав хусточки.
— Росте, мовляв, рослилина — навіщо чіпати. Хай росте, — каже граф. — А тут і ріжуть, і в'яжуть, і нагинають… Хахли, хахли. Бджоли, соловейки… Ну, вас не легко потягнути на світ…
— Ніж табак курить, чи не краще конфет купить? — каже Іван. — Чи не краще такого якраз хахла та лишити в спокої… Та чи ви знаєте, що в доброму колгоспі він чуда сотворить, а там за тим кордоном з нього й посмітюхи сміятимуться.
— Ну, ну! — казав Демідов. Чорт зна, що за впертість! Де думаєте спати? Пропоную у мене. Лише не думайте більше мазати п'ят — доженуть і всиплять. — Демідов ставав сухим і помітно невдоволеним.
Іван пішов з Демідовим. І нова білизна, і ванна, і справжня, м'яка постіль. Після ночей на Байковому, це направду розкладало людину на частинки, мов стару зліплену посудину. Іван роздумував над усім, життя ставало перед ним, мов би перед умираючим, бачив різні картини минулого, важив їх і розцінював, намагався вгадати, чому саме в цій фазі його буття йому таке трапилось, які саме знаки Зодіяка діяли на його життьовий шлях, і куди все те імовірно заведе. Почувався заблуканим у якомусь фантастичному лісі, повному несусвітніх рослин і звірин. Що не крок — несподіванка, що не день — дивовижа. Ззаду і спереду, і з усіх інших боків. І думав над тим, чи згодитися на такі пропозиції, хоча вони були виразно божевільні, породжені божевільними і для божевільних. Іван мацав себе за чоло, за носа, за

вуха, проводив пальцями по очах. Ні. Він все таки є, це не жарт і не примха, а голос Рикова звучав над ним, ніби голос духа з якоїсь неймовірної висоти: «Подумайте над цим — добре подумайте. Даємо вам нечувані шанси». Нечувані шанси, нечувані шанси, нечувані шанси! — відгукувалось все те луною в необмеженій порожнечі Іванової уяви.
Демідов його не займав, він навіть кудись поїхав. Іван був сам, зовсім сам, обминав знайомих, не пробував зустріти Василя, зрештою, той, здається, кудись, до іншої республіки, виїхав, його тут не було, а може й був, але не давав про себе нікому знати. Іван чекав, вперто чекав, аж гнувся до землі, страждав і напружувався і не раз пригадав собі сцену з Євангелії, коли Син Божий Христос заходив до того саду Гетсиманського і там з кривавим потом на чолі, благав свого Батька Небесного, щоб проніс мимо нього чашу, що Йому призначена. І Іван заходив інколи, в гарний до млости, весняний вечір до якогось саду з краєвидом на Дніпро і тут сам із собою і по-своєму з тим же кривавим потом молився без слів, без сліз, без думок, без батька небесного, без сили і без віри. О! Як порожньо було для нього в небі, як далеко місяць і зорі, як безнадійно на всій земній кулі.
Знайшов був у себе на столі новеньку книжечку і почав її читати. І в одному місці вичитав таке: (Говорить ніби робітник на якійсь нараді) «А відносно всіляких таких бувших буржуїв, куркулів там і прочої, звиніть за вираженіє, сволочі, то я б совєтував: не ничтожити їх до кінця. Усе то, товариші, товар і товар живой. Усе то руки та голови, товариші. І мають вони у нас діло робити, совєтську власть хай будують. Будували ж вони царську, хай будують і совєтську. Канали копати, тайгу рубать, закордон у шпиги… Там їм, сукиним синам, місце.
А начальник Сарапіон Костомаров, той самий, що куркульського роду, глянув на промовця тверезо і твердо:
— Ви, товаришу Тріско, від сьогодні на голову колгоспу імені Кагановича призначаєтесь. Понятно?
Товариш Тріска такого не чекав. Він відкрив рота, вирячив очі і промимрив:
— Ви, каже, товаришу, мене не поняли. Я…я…я… чоловік неграмотний, і до революції при графі нашому всього-на-всього за льокая состояв… Землі я, так сказать, не знаю, а та знанія требує від людини.
На це звівся в красноармійській шинелі, колишній політрук, начальник виконкому, товариш Зарудний.
— Це саботаж! — проговорив він, і його ластовинясте лице зблідло. Це саботаж! Чи прийшли ми сюди мітинґи строїти, чи діло робити? Товаришу Тріско! Ви забуваєтесь. Саме ви, колишній слуга, колишній льокай, бувше ніщо, повинен сьогодні життя очолювати. Тепер ти все. Мало крякати та цькувати. За діло! Неграмотний, неграмотний, а рота роззявляти по всяк час, грамотний? А «всьо мойо-твойо» — грамотний? Досить! Довольно! Правильно, товаришу Костомаров — керму їм у руки! Команду! Куркуль канали копать, інженер у шпиги, а власть совєтська має від того загинути? Ніколи! Товариш Тріска на ділі, на прикладі, на досвіді докаже, що він тепер все, що він не з клоччя суканий і свою справжню совєтську владу потрапить не лише губою робити. А не впорається — умій ответ держати»!
І це пише Андрій Мороз? Так, це пише він, той самий, що в нього Іван не вірив. Іван читає з захопленням — кров його говорить, говорять його уста і розум. Сила в силу, душа в душу і ясність, і порядок, і речевість — так і хочеться тепер на ту пропозицію піти і бити по них

силою свого великого веління. У роботу, у процес, змішати силу з силою і дати всьому темпи.

Але коли його запитали, чи надумався, не сказав нічого. Третього разу сказав — не годиться. Просився в колгосп. П'ятого, а було це в кінці серпня, тобто з ним дійсно обходились, мов з порцеляною, пару місяців, не видержала пружина, під будинок під'їхала чорна закрита машина, а було це о півночі, збудили Івана в його білій постелі, звеліли збиратись і повезли в невідомому напрямку.

VI

Отямився Іван Мороз у тюрподі київського обласного ҐПУ — колишня Катеринінська, на Липках. Його камера номер 101 — чиста, невеличка, пристойні з матрацами ліжка — їх троє, столик, невеличке віконечко під стелею і троє зе-ка — інженер-технік дніпровської фльотилії Кубелко, років сорока, красень, не погано одягнений, інтеліґентного вигляду, і старша, з довгим сивим волоссям, людина — киянин Луговий, за фахом ковбасник. Івана вкинули сюди третім і забули. Дні і тижні. Ніяких викликів, ніяких допитів, ніяких ознак, чи ним хто цікавиться взагалі. Передумує й передумує. Жаліє, що не скористав з різних можливостей. Дивується, що так і не зміг нічого довідатися з Канева. Намагається вгадати, що з ним зроблять взагалі.

Через місяць викликали. Вели через двір, через сад, короткою алеєю попід каштанами. На листі дерев значилась осінь, небо помітно сіріло. Простора, ясна в окремому павільйоні кімната, турецький килим, великий письмовий стіл, портрети Сталіна і Ягоди. За столом слідчий.

— Іван Григорович Мороз? — запитав слідчий і дивився великими, темними, опуклими очима.

— Так, — відповів спокійно Іван. Місце народження? Рік народження? Батьки, брати і сестри? Їх час і місце народження? Їх місце перебування тепер? Питання й відповідь, питання й відповідь.

Потім перерва. Слідчий думає. Іван чекає. Потім слідчий питає:

— Чи знаєте, громадянине Мороз, у чому вас обвинувачено?

— Ні! відповідає.

— Потрудіться пригадати! — спокійно, але настирливо питає слідчий.

— Мені роблено одну пропозицію…

— Помиляєтесь! — різко перебиває слідчий, і голос його підноситься. — Ніякої пропозиції! Вас обвинувачено в бандитизмі! — і слідчий глянув на Івана гостро. — Так! Ви бандит! Потрудіться пригадати дев'ятнадцятий рік. Ви і ваша банда вбили Крутяка Івана з Решіток Полтавської области, Якова Кузьменка, знищили відділ червоноармійців Глобенка Степана. Ви мали прямий зв'язок з відомим бандитом Водяним Миколою, відомою бандиткою Тетяною Мороз, що тепер за кордоном. Ви підтримували з ними контакт до останнього часу… І нарешті, ви спалили ваш сад і хутір. Вас обвинувачено по статті 54, параграф 2, 3, 9, 11 карного кодексу УРСР.

Слідчий вичитав офіційним, рівним, холодним тоном і урочисто замовк. Іван збентежений, на його неголених щоках здригаються м'язи.

— Це неможливо! — вирвалось у нього. Слідчий посміхнувся. Криво, згірдливо, іронічно.

— Вашими устами, громадянине Мороз, голуб'яча говорить наївність. Тим гірше для вас. Ви все ще не вірите, з ким маєте діло. Ми не ті там у ресторані. Але жарти набік. Ось вам ряд питань. Потрудіться відповісти на них точно, ясно і правдиво. Виверти не поможуть. Затаювання, перекручення, ухилення від суті — карається згідно з законами СССР. Понятно? — І він передав Іванові видрукований на машинці аркуш паперу.

Іван узяв папір і мовчки читає. Слідчий за ним слідкує. 1) Якою чисельно великою була ваша банда в 1919-20 рр., хто поіменно до неї належав і де ті особи перебувають тепер? 2) Які

наміри мала ваша банда щодо совєтської влади? 3) Які злочини, коли і де були нею зроблені? 4) Хто був її безпосереднім, прямим надхненником і організатором? 5) Що робить тепер бандит Микола Водяний за кордоном? 6) Чи за радянської влади ви мали зв'язок із згаданим бандитом, і в чому він полягав? 7) Чому згаданий бандит не скористався з амнестії, що її проголосила радянська влада 1924 р. і не повернувся на батьківщину? 8) Які зв'язки існують у вас з бандиткою Тетяною Мороз? 9) Де вона тепер перебуває і що робить? 10) Які наміри ви мали, підпалюючи свій хутір і вирубуючи сад?

Іван дочитав. Мовчазно, поволі підносить голову.

— Брехня — все це, — виривається з нього, і його голос від хвилювання хрипить. — Брехня! Ви свідомо брешете! — і шпурнув папірець на поміст. Весь дрижав, на чолі виступив піт.

— Ми все робимо свідомо, бандите Мороз! — протягнув спокійно слідчий і натиснув ґудзик дзвінка. Увійшов здоровенний чолов'яга в уніформі ҐПУ.

— В собачую! — буркнув слідчий.

— Давай впєрьод! — буркнув понуро чолов'яга.

Пішли. Довгим коридором, крутими сходами, все вниз і вниз і нарешті — стой! Двері номер чотири. Прийшов ключник, брязнув замок, відчинилися двері і Івана впхнули в якусь яму.

Іван уже чув про цю «собакарню», але те, що побачив, перейшло за межі його уяви. Якийсь простір. Суміш голів, рук, спин, ніг. Гамір і сморід. Багато напівголих. Нічого не видно. Десь далеко над головами в темряві бовваніє подоба вікна з познаками денного світла.

Минає час, а Іван на місці. Ніхто до нього, і він ні до кого. І нема куди. Перед ним гущавина тіл, що ледве можна між них втиснутись. Трохи згодом до нього несподівано підійшла дивна, волохата істота, що торкнулася його рукою.

— Це ви, Іване Григоровичу? — чує знайомий голос. Іван здивований. Перед ним о. Поспіловський. Довге, ніби мотуззя, лахміття звисає здовж його тіла.

— І ви тут? — нарешті питає Мороз.

— А ви думали, — відповідає Поспіловський. — П'ятий місяць. Спершу був на Лук'янівці між уголовними, тепер кинули сюди до бандитів та шпіонів. Тієї великодньої ночі забрали всіх нас духовних. Мене спершу не знайшли… А опісля піймали, водили, крутили… Бачив ото вас у тому гастрономі… Хотів щось сказати, не дозволили… А це ось собакарня. Самі бачите. Звідсіль беруть на допит лише до комендантури ҐПУ, але це не значить, що тут сидять лише короткий час. Я ось тут уже другий місяць…

Іван мовчав, розглядався, приглядався. Поспіловський вказав йому місце біля себе.

— Тут нема порядку. Хто де стане — там його, — казав він. Іван зайняв вказане місце, присів і сидів обіпершись на стіну просто на долівці, що нагадувала дорогу. Голова похнюплена, коліна підігнуті, борода на колінах. Така дивна поза, але іншої не зробиш. Тісно. Дивовижна, нереальна, макабрична тіснота. Тіла й тіла. Ось плече в плече селяни, міщани, якісь духовні — усе перемішане, ніби глина, що з неї хочуть робити цеглу.

Іван на хвилинку, здавалось, задрімав, або він скорше марив, якась дивна, гарна і приємна мрія залила його свідомість. Він на лугу біля Дніпра, над потоком званим Черепашачий, біля нього і над ним кущі дикої смородини, верболозу, повитого батіжками білої повійки. І мале затягнуте ряскою озерце збоку з жабуринням. Млосно гнітить спека, кумкають спокійно і ліниво жаби, стрибають якісь потворки, лазять барвисті кузочки, мають крильцями блакитні

метелики, сюрчать шорсткими, синіми кінцівками коники, а він, Іван, років вісім хлопчисько, з позакачуваними до колін холошами, лежить плазом на м'якій муравиці, пацає босими ногами і насвистує невідомо що на саморобній з очерету сопілці.

Івана штовхнули. О, пробудження! Нерви дрогнули, ніби по них вдарено ломакою. Брали вечерю, товпились купою при дверях, падали окремі оклики. Шматок чорного хліба і черпак червоної юшки.

— Беріть! Тут треба їсти! — казали йому. Але як, але чим? Поспіловський впхнув йому в руку якийсь черепок.

— Це, каже, на борщ! — Іван своє вибрав, присів, як і інші, напочепки і їв…

По вечері загорілась одна яскрава електрична лямпа, стало видніше, «кормушка» у дверях час від часу відчинялася і з неї виривався придушений голос:

— На К! На К! — Хтось десь в гущі зводився, пропихався крізь тісноту, відхилялися двері і проковтували його. Простір жив далі своїм життям.

Іван сидить напочепки під стіною, біля нього Поспіловський потиху оповідає, Іван байдуже слухає.

— Може ви думали, що я вас зрадив? Ні. Мене самого зловили на вулиці і хотіли послати до Парижу на настоятеля якоїсь там православної церкви. А я їм сказав: нащо Париж. Належу до християн, що добре почували себе і в катакомбах. А вони мені: допоможемо вам стати не лише першим християнином, але й священномучеником. І ось я тут. І мучать. Але я рішений: не здамся навіть коли б розтерзали мене на таке ось шмаття, як цей мій одяг. — І він показав на своє одіння, що з-під нього визирали оброслі, впал і груди. Його обличчя нагадує обличчя Христа у час, коли на нього положено терновий вінець. І коли Іван дивився на нього, йому все здавалось: Ні, це не він! Це не він!

Іван довго так сидів на карачках і так, мабуть, задрімав. Очі опали і закрились, вуха заткнулись, ніби ватою, шум камери згас, думка відірвалась і знов кудись під тінисте зелене дерево на квітучі луги відлетіла. Із щілин помосту вилазили маленькі, мов сочевичні зернинки, тварини, що повзали по стінах, вилазили на коліна, залазили в чоботи, в рукави, за комір. Іван інколи нервово здригається, ворушить котроюсь своєю кінцівкою.

Відкрилась знов «кормушка» і знов густий голос прокричав:

— На М! — Озвалось кілька прізвищ, але голос в кормушці не вгавав. Тоді хтось штурхнув Мороза, здається Поспіловський, він прокинувся і прокричав:

— Мороз! — Його забрали. Була ніч, у коридорах ясно, стихійна тиша, здавалось, була видимою у просторі. Двері, двері, багато дверей і нарешті ті, що треба.

За столом два слідчих, що пильно дивляться на Івана. Один той самий, що його вже Іван знає, другий незнайомий — чорний, невисокого росту.

— Підійдіть, — сказав знайомий. Іван підійшов. — Сідайте! — Іван сів.

— Курите? — і рука простягнула пачку цигарок. І коли Іван закурив, почав говорити той другий, незнайомий.

— Ви Іван Мороз будете?

— Так, — відповів Іван.

— Чи письменник Андрій Мороз не ваш брат?

— Так, — відповів Іван.
— Це відомий радянський письменник, — каже той.
— Так, — відповів Іван.
Коротка перерва. Думка Іванова діє. Що буде? Чорний продовжує:
— Ну, от… Ваш рідний брат. Радянський письменник. Він зумів знайти точку опертя. Він зумів «у нас» осягнути рівня. Його читають мільйони. Перед ним велике, прекрасне майбутнє… А ви? — чорний робить перерву, він дає можливість думати, він чекає. Іван — дерево. Чорний продовжує: — І тільки з пошани до вашого брата, ми не обернули вас у порошок. Ваша провина перед радянською владою надзвичайно велика. Але ви, здається, не можете оцінити нашої великодушности і не лише не зуміли використати нагоди, але й ризикуєте змарнувати не лише себе, але кар'єру вашого брата, вашого сина, вашої родини. Ви ще не збагнули до кінця справжньої суті радянського правосуддя. Ви ще не знаєте… Ви ще пізнаєте… Ви ще будете не тільки бачити і чути, ви переживете усім своїм єством, кожним нервом, кожною краплиною крови… Ми сильні! Ми сильні! — казав чорний з притиском на кожне слово. І дивився на Івана антрацитовими, опуклими очима, ніби його гіпнотизував… — Іван Мороз! — підняв той голос. — Будете чи не будете відповідати на наші питання? — обидва слідчі вперли свої очі на Івана.
Іван сидів мовчки, дивився байдуже, невідомо, чи слухав і чи чув. Це напружувало слідчих. Ось-ось станеться вибух, але Іван враз заговорив:
— Вам потрібно знати правду, чи тільки виконати певний ритуал?
— Що значить? Правда! Правда! Ваша правда і наша правда… Але кажіть! Правду, розуміється! — викрикнув чорний.
— В такому разі… В такому разі… — говорив поволі, шукаючи вислову, Іван, — можу вам помогти. Я готовий. Завжди уважав себе громадянином цього простору… І цього народу… І його інтересів… І мені не байдуже, хто і як тут творитиме життя… Шукання істини, і правди… і логіки… конечне.
— У вас фантазія, — перервав його чорний… — Правди, логіки? У нас дві правди і дві логіки. Ваша і наша!
Іван кивнув головою і замовк.
— Ви песиміст? — запитав чорний.
— Мушу признатись — так.
— Це тому, що ви не усвідомили до кінця певних закономірностей.
Іван пильно дивиться на слідчого, здається, хоче проглянути його навиліт. Слідчий починає бентежитись і квапиться з питаннями.
— Так що? Будете відповідати?
— Буду, — каже Іван в'яло.
— Нам бажано на письмі.
— Мені це також краще. Давайте, буду писати.
— Не тут, не тут. У камері.
— У камері не вийде.
— Чому?

— Там нема місця.
— Ах, ви в собачій. Нічого. Ми вам поможемо.
На цьому розмова скінчилася. Іван дістав анкету, кілька листів чистого паперу і олівця. Мовчазно залишив кімнату. Слідчі пильно стежили за кожним його рухом.
Відвели Івана назад до його 101 на третьому поверсі. Усе було як лишив. Був утомлений, упав на ліжко і спав сном смертника. Ранком його збудили. Питали, де так довго барився. Коротко і байдуже оповів. Після сніданку одразу взявся «відповідати». Перечитав кілька разів кожне питання. Зважував кожне слово. За кожним виразом засідка, кожне питання пастка. І справа, мабуть, не в тому, щоб зловити, а щоб зломити… І щоб зробив він це своїми власними руками. І не лише зломив себе… І інших… І братів, і сестер, і всіх близьких. І що це там за люди, що їм це потрібно? Для чого? У чиїх інтересах? Насмішки? Кпини? Терор? Зроблено це з розрахунком? По глупоті? Для рішення проблем? Для їх ускладнення? У намірах добрих? Злих?
Ось питання! А відповіді нема… Усе мовчить, душа мовчить, розум мовчить. І повітря мовчить. Перебирає в уяві своє минуле. Ось він, ось його брати. Земля, небо, простори. Його батько і мати косять у полі. Сопрон, Петро і він, Іван, біля них. Сопрон пасе між півкопами корову, Петро і Іван бавляться — сидять обидва на дорозі просто в поросі і старанно насипають рядочки купок. Вони також косять. Це не купки пороху. Це копи збіжжя. Їх обличчя запорошені, носи замурзані. Ось необережний Іван зачепив ногою за «півкопу» і знищив її. Петро сердиться, зчиняється крик. Прибігає мати — загоріла, піт очі заливає… Дістається обом, а потім іде назад до своєї роботи.
То знов вони йдуть «з мамою» на всеношну до церкви. Йому «болять нозі», проситься «на руці». Мама бере, несе. Йому гарно і радісно. Здалека чути бамкання дзвону. А ось він уперше біжить з торбиною до ліплявської школи. Це не близько, бігти не легко, сніг глибокий. Але йому радісно, як і завжди, коли він робить щось нове. А ось він учень канівської міської школи, вже «великий», бавиться в індіянів, перший учень і перший пустун. Ось він уже гімназист, рішає рівняння з кількома невідомими, залицяється. Непомітно настають роки юнацтва — удень поле, — увечорі сади і ночі над Дніпром, і співи, і кохання… Пригадує Марусю — смугляву з пушком волосся біля вух, з м'яким поглядом великих карих очей. А там великі події — військова служба, артилерія, гармати. Війна. Він командир. Міцний, діловий. Він командує батареєю, його нагороджують. Поразка армії у Східній Прусії. Полон. Довгі роки полону, і туги, і голоду… І нарешті він вертається.
Якась бездонна прірва виринає далі перед внутрішнім зором. За ним біжать, полюють, відбирають землю… І питання: що я злочинного на цій землі вчинив? Думкою, ділом, наміром? Ах, кляси, ах, Маркс, ах, Ленін? О! О! Як знайти слова? Щоб висловити вас і щоб ви збагнули. І щоб вас прокляти з роду в рід, і матір ту, що вас виносила, і ту землю, що не провалилася під вами. О, ви! О, ви!
Тупий біль, фізичний біль, від напливу люті виповняє усе Іванове нутро. Йому робиться млосно. Бере олівець і щось пише:… «належу до категорії людей, що бандитами»… Геть, геть! Що тут поможе? Відкидає олівець, зривається і ходить. Знов сідає, знов пише:… «хочете з мене бога, диявола, звіря, янгола, хама, а я всього-навсього людина. Я не проти законів. Я не революціонер. Я, мій батько, мій дід і прадід — працівники землі»… Чи це гріх?

Страшно. Іванова душа не хоче гнутись, не «колеться» і не «оформлюється». Як це зробити? З тією християнською покорою… Коли тебе б'ють в одну щоку, а ще гірше, коли в зуби і ребра, і печінки…

Іван пише і пише. Перший раз у житті щось таке пише. Це «відповідь». Нічого по суті — філософія, мораль. Іван знає, що «для них» це байки.

«Відповідь» пішла. Настало чекання. Дні, тижні, нарешті місяці. Івана знов забули. Але він живе, думає, ходить з кутка в куток, виходить на прохідки. Його співмешканців давно змінили, і їх тепер не троє, а дванадцять… І ніякого зв'язку із зовнішнім світом. Просив дозволу написати листа — відмовили, просив передач — відмовили. Ходив з кутка в куток і думав.

На початку грудня в житті Івановій наступають наглі зміни. Несподівано його знов кидають до «собакарні». Тут були вже інші люди, але порядки ті самі. Не було також Поспіловського. Настала ніч. В'язні клалися спати. Вони були схожі на оселедців у бочці, на книги на полиці. Вони віртуозно використовували площу, підплощу, надплощу і гули рівним, довгим, здушеним гулом, ніби з глибокого підземелля. Це не окремі люди — це зліпок людей — зліплений потом, кров'ю, чадом, димом, смородом. Вони заповнили цей простір і лежать тут, мов сардинки в консервній банці.

Іван не має місця, стоїть при вході, не дивується, не думає, не переживає. Брязнули двері, і на нього з коридору пхнули створіння — півголе, з розпатланим сивим волоссям, замотане великою темно-сірою жіночою хусткою. Гул ураз стихає. Очі всіх скеровуються в напрямі з'яви. З'ява стоїть непорушно. Довге, хистке тіло, довгий ніс, Довгі, ніби у моржа, звислі вуса. І Щось потиху, невиразно мимрить.

Іван дивиться… Дивиться і пізнає в тій дивовижі свого співкамерника діда Лугового. І жахається. Можливо, вперше в житті — жахається, тим справжнім пронизливим до самих кісток, жахом, від якого стигне кров і забиває дух. Бідне, висмоктане, нагло дуже постаріле, зовсім божевільне єство, що невідомо яким чудом ще стояло і хиталося, мов стеблинка на легкому вітрі.

— О! О! Павук! Ловіть, ловіть! Павукиии! — скаржилось воно плаксивим голосом з поглядом, в якому були скупчені жалі всіх часів і всього світу. І намагалось розпачливими рухами звільнитись від тих павуків і не могло звільнитися.

— Сідайте, — говорить дерев'яним голосом Іван, хоча тут не було де сідати.

— Ні, ні, ні! Не знаю! Не знаю! Я не знаю! Це він! Це він О! О! Знов павук!

— Пилипе Матвійовичу! Що з вами? — отямився і запитав Іван.

Єство враз замовкає, сірим, згаслим поглядом довго дивиться на Івана і несподівано починає реготати.

— Це ви? Тепер уже знаю! Це ви мучите мене! Звірі! — вимовило воно з грізним виразом дуже буйних брів, що єдині, здається, на ньому залишилися.

— Ну, ну! Пилипе Матвійовичу! Що ви? Що ви? Де ж я вас мучив? Ось сідайте. Ви в камері. Чуєте мене? Ви в камері. Між людьми. Сідайте!

Луговий дуже уважно вслухається, намагається щось з того зрозуміти.

— Посуньтесь, товариші, — звертається Іван до камери. — Дайте місце! Не бачите? — кричить він з розпачем в голосі. Кілька ніг стискаються ще тісніше докупи.

Старий поволі, ніби під ним огонь, сідає на долівку, Іван йому допомагає, і ось він сів.
— За що? За що? За що? — виривається у нього вже свідоміший голос крізь спазматичне, сухе, безслізне ридання.
Більшість з присутніх знає, де він, той Пилип Матвійович був, Іван також догадується. І всі розуміють, для чого його сюди впхнули. Це приклад. Це символ. Це «оформлений». Це мотор. «Ecce Homo». Дивіться і тремтіть!
Другого дня на цьому ж порозі з'явилося інше подібне єство і також Іванів співкамерник — інженер-механік Кубелко. І цей подібний до стовпа, і цей має діло з павуками, а до того ще з якимись злючими жінками, що намагаються вирвати йому очі. Боронився від них завзято.
А третього дня знов те саме: колишній дрібний київський домовласник Воробйов. Обличчя цього нагадувало обличчя малпочки, що її довго мучили різними цирковими витівками. Увійшовши до камери, він низько, на всі чотири боки поклонився і після того задубів у позі вичікування. У камері була одна табуретка, її звільнили і підставили гостеві. Той обережно, зовсім на краєчку сів і зробив вигляд, що очікує допиту.
Іван готовий. Він відчуває, що скоро й до нього дійде черга. Чув, усе чув, душа кричала криком, стогоном, здриганнями, разом із зорями, планетами у вічному космосі. Був заросліий, брудний. Мастка від поту сорочка в'їдалася в його тіло. У джунглях цього світу він уже був своєю людиною.
Третьої ночі, о другій годині, за ним прийшли. Виразно передчував, що це станеться, не спав і чекав. Перевели до тієї ж кімнати, де був востаннє, за столом сидів той же чорний. Іван уже знає його — Рокита.
Слідчий сидів за широким столом розлого, певно, яскраве світло згори відблискувало на його чорних, наолієних кучерях. Вік дивився у якісь папери. Згодом Іван пізнав, що це була його «відповідь».
Деякий час Іван непорушно стояв. Рокита навіть на нього не глянув. І лише згодом, між іншим, кивнув головою сідати. Іван присів.
— Мороз! — нараз різко і рішуче, ніби його злякано, викрикнув Рокита.
— Я! — відповів Іван.
— Ти випадково не хочеш до убиральні? — Іван мовчить. Рокита хвилинку чекає і каже далі:
— Коли хочеш — маєш ось папір! — і різко шпурляє папером йому в обличчя. — Це ти можеш жартувати із своєю бабцею! Зрозумів? — зловісно, крізь зціплені зуби, шипів Рокита. — Вся ця дурна твоя писанина дорого тобі обійдеться! — і він розмахнувся і з усієї сили вдарив Івана по лиці. Іван відсахнувся, сіпнувся вперед, швидко отямився, зблід, мов крейда, і занімів.
У цей час відчинилися двері і швидко ввійшов другий слідчий — Клімов.
— Ей, ей, Рокито! Що ти робиш? Кого ти б'єш?
— Бандита! — кричить Рокита.
— Ах, Рокито! Який же він бандит? Це ж людина. І людина високої моралі. Ти тільки послухай, що він тут нам співає! — і Клімов підняв з долівки Іванову «відповідь». «Не вважаю їх за бандитів, а лише за людей інших, можливо для нас незрозумілих, а то й неприємливих політичних переконань». Ха-ха-ха! І слухай далі: «Сам Ленін висловив свою думку на право «самовизначення включно до відділення» народів Радянського Союзу і це право є

ґарантоване нашим громадянам самою радянською конституцією». Ха-ха-ха! Чи ти, Рокито, бачив ще де такого… такого… Ні, я вмру! Я не видержу! Значить нам судить не бандита Мороза, а Леніна треба! Він нам тут пояснює конституцію! Значить Ленін дозволив і Петлюру, і Водяного, і «самостійну й незалежну»! Ха-ха-ха!
— Бандит, бандит, бандит! — почав викрикувати Рокита і підступив до самого Іванового обличчя. Двері знов відчинилися і урочисто, театрально увійшов третій слідчий — Шустер.
— Ррракита, Ррракита! Зупинись, безумче! — кричав він. — Не знаєш, що це брат найбільшого письменника Української Соціалістичної Ррадянської Ррреспубліки.
— Бандит! — крикнув Рокита. — Сволоч!
— Шпигун! — кричав Шустер.
— Гад! Ворог народу! Погромщик! — Сипалось на Івана з усіх боків.
— Товариші! — кричав, мов на базарі, Шустер.
— Що ви? Що ви? Та це ж людина! Перед нами святий — казав на це протяжно і підкреслено Рокита. — А що станеться, як що ми цю твою людину та обернемо у звичайну лєпьошку?
— Що станеться? Ах, недогадливий! Землетрус! Планета зірветься з основ! — кричав Шустер.
— Ну, ну, ну! Навіщо такі катастрофи! Ми ось краще порахуймо тому ангелові ребра, перевірмо печінки й селезінки, вичистім зуби, і тоді він піде просто до раю і не буде до нас у претенсії.
— Не погоджуюсь! — кричав Клімов. — Геть рай! Можемо і без того зробити йому багато радости.
— Твоя пропозиція? — швидко питає Рокита.
— Пункт номер два!
— А що ти на це, товаришу Шустер?
— Я за!
— Усі за? — кричить Рокита.
— Усі! — відповіли хором.
— Рішено! — каже Рокита.
— Товариші, товариші! — знов кричить Шустер. — А може б наш благородний гість зволить дати нам справжню відповідь і без втручання пункту номер два? — Очі всіх трьох скерувалися на Івана. Той сидів, мов дерев'яний, і мовчав. Секунди, хвилини. Мовчанка. І враз Рокита хапає преспап'є, що лежало на столі, і люто жбурляє ним в Івана. Іван вчасно ухиляється і преспап'є з грюкотом вціляє в двері. Після того Рокита хапає аркуш паперу і тремтячою рукою швидко пише: «Третій сектор ҐПУ — тюрпод. Пункт номер два. Іван Мороз. Н. Д. 10853/28. Рокита.» І натиснув дзвінок.
Увіходить здоровенний, при револьвері, конвоїр і кивком голови каже Іванові йти. Іван устає і йде.
Ішли довше, ніж звичайно, переходили навіть якесь подвір'я, увійшли до іншого корпусу, — вузький, затхлий, вимощений м'яким хідником, коридор, мертва тиша, млосна теплота, холодне, рівне, гостре світло, ряд дверей з різними загадковими написами і нарешті — стоп. «Пункт номер 2».

Вузька, довга, низька, до болю очей яскраво освітлена, сильно натоплена, з одним, маленьким, заґратованим під самою стелею віконцем, щілина. Здовж обох продовжніх стін знизу до верху широкі полиці. Впоперек ряд все вищих і вищих лавиць, і на них сидять люди. По троє на кожній. При вході за столом молода людина з сухим, сірої барви, обличчям в уніформі київської вищої міліційної школи.

Конвоїр мовчазно і понуро подає папірець, людина при столі так само його приймає, глянула на Івана і записала до журналу.

— Єсть! — буркнула вона. Конвоїр виходить.

Людина за столом глухим, монотонним голосом, не дивлячись на Івана, говорить:

— Ви тут не смієте спати. Будете сидіти, або стояти, в залежності від нашого наказу. Дивитись перед собою. Не нахилятись. Ні на що не спиратися. Не закладати ноги на ногу, їсти раз на добу — дванадцята дня. Оправка два рази — о восьмій ранку і о восьмій вечора. Там же можете напитись води. Курити не дозволяється. Ніяких вийнятків нікому не робиться. Точно і негайно виконувати наші накази. За порушення правил — нарікатимете на себе. Ідіть і сідайте отам ззаду.

Іван мовчазно, повільно, байдуже сідає на вказане місце. За лавицю йому правлять зняті з гаків, оббиті бляхою і покладені між полицями, двері. Сидіння найвище, Іванові ноги ледве сягають долу. Перед його очима весь простір з потилицями, спинами і наглядачем за столом.

Мертва тиша. Ніч.

Спершу Іван навіть вдоволений, що може посидіти, він стільки настоявся у тій собачій. Спати теж не хочеться, бо нерви його грають. Роздивляється по злегка похилених спинах і деяких їх власників пізнає. Он той спереду — струнký, чорнявий, з великими, мов сливи, очима… Його в камері звали «козак» та ще «ей, бухгальтер», на прізвище Горунович, один з тих, що десь там, колись там вимагали «самоозначення включно до відділення» — був, казали, начальником польової жандармерії при армії Української Народньої Республіки в Кам'янці Подільському. За ним спини двох академіків-ієромонахів, у темних, підперезаних ланцюжками, підрясниках. Той сухорлявий з довгим носом і пенсне — Довгополов, а той другий, міцний, круглолиций з копицею волосся над широким лобом — Іванов. Ближче ще двоє духовних: священик Богдан — рудий, високий і, мов кочерга, тонкий у дивній, дірявій одежині і… — Іван запнувся. Роман. Ніжний, восково-блідий. І ще, видно, при свідомості. Іван його не бачить, але йому здається, що той йому посміхається — кротко і добродушно. Інших Іван не знає, і більшість з них уже втратили свідомість.

Іван знає, що це місце на тутешньому жарґоні зветься «стулом». Він також знає, що в цьому будинку таких «пунктів» більше: і «вертящаяся лєстніца», і «пріятноє з полєзним», і «вафлі», і «курорт» і багато подібного, де живих людей «колють», «оформлюють», «обертають в лєпьошки», і де вони «вербують», «переживають муки творчости».

Уже самі ці назви говорять самі за себе. Їх винахідники, очевидно, дуже пишні із своїх винаходів. Сукати з людей мотуззя — чи ж може бути ще приємніше заняття і більша насолода? Іван, зрештою, все це знає і навіть перестає дивуватися. Він лише ніяк не може збагнути, яке це має відношення до нього? Очевидно, очевидно. Він чув, читав, що існують тортури. Середньовіччя, інквізиція, відсталіші часи нашого світу. Але все те «дикість»,

«темнота», «некультурність». Тільки люди найнижчого рівня свого духового і морального розвитку могли такими засобами послуговуватись. І враз отаке. У Києві. Двадцяте століття. І знов чого це має практикуватись якраз над Іваном Морозом? Він же, по своїй природі, ніяк не належить до світу злочинців. Не міг навіть розуміти того типу людини. І враз він у в'язниці, його тягають, його допитують. Вимагають брехати. Приписують йому якісь злочини. І що це таке за люди? І звідки вони такі взялися? І чого вони хочуть тут на землі?

Іван намагається думати категоріями майстрів оцієї ось інституції. Є, очевидно, щось таке, чого він не може тут збагнути. Очевидно, очевидно. Боротьба клясів. Іван був багатші, а Рокита, а Шустер були бідні. Колишній послушник якогось там манастиря Роман, міг бути і не багатим, але він вірить у Христа, а Рокита і Шустер у нього не вірять. От, і досить. І досить, щоб їх оголосити ось такими злочинцями. І робити з них «лєпьошки». Бо Рокита знає, де знаходиться справжнє спасения людства, а Іван Мороз, а Довгополов, а Роман не знають.

Так саме, як знав свого часу Савло, коли побивав камінням Степана, як знав потім Павло, коли руйнував Римську імперію, як знав Торквемада, коли топив відьом. І як Нерон, коли кидав живих людей на пожертя левам. Іван дивувався: як усі ті люди дуже добре знають, що вони «за правду»… За таку правду, що готові за неї йти в огонь, або посилати в огонь інших. І тільки одно: чому всі ті правди в остаточному стають посміховиськом для тих самих людей. Очевидно, думав Іван Мороз, що справа тут не в самих правдах. Очевидно, щоб іти в огонь, або когось в огонь посилати, для того треба мати якусь силу і треба витворити в собі певне переконання. Отже: віра! Фанатизм! Треба мати віру і треба бути фанатиком. Але як? Але як? Спішить з запитом Іван Мороз. Вірити, що Карл Маркс краще знає, де лежить справжня правда, ніж Ісус Христос? Або вірити, що Мишко буде кращим господарем, ніж Іван? Ні, ні! Тут щось не в порядку. Так, так! Є і багаті, і бідні. Є справедливість і несправедливість. Є за і є проти. Можна і вірити. Вірити у сонце і місяць, у бика і крокодила, у Конфуція і Будду. Багато, багато вірили. Вірили, бо вірити хочеться, бо вірити треба. Бо Венера, Аполлон, Посейдон — боги. Бо Христос найбільший учитель, Людина-Бог. Бо Магомет найбільший пророк. Бо Карл Маркс найбільший вчений-соціолог.

Іванові вже починає крутитися голова, якась каруселя… Усе йде обертом. В очах мигають видива. Пливуть віки, світи, планети… Він намагається опанувати собою і прокидається в той час, коли вартовий, що біля дверей за столом, підходить до Іванова, що сидячи задубіло спить, і кричить йому в саме вухо:

— Іванов! — Іванов здригається, але не прокидається.

— Простягни руку! — командує вартовий. Іванов не прокидається, але поволі, ніби під наркозом, простягає руку. Вартовий розправляє його долоню і щось до неї всипає. Іванов спить. Вартовий прикурює цигарку, пускає дим. Іванов спить. Вартовий торкає огнем цигарки долоню Іванова і в ній щось вибухає. Іванов різко викрикує і шарпає рукою назад. Очі його відкриваються і незрозуміло дивляться. Вартовий задоволено посміхається і вертається на своє місце. У повітрі запахло порохом.

І знову тиша. Але коротка. Ось вартовий здіймає свій широкий, з мідяною пряжкою, пояс і поволі згортає його в рольку. Потім очі його скеровуються на Іванова, що знову спить сном блаженного. Далі він цілиться і кидає рольку в Іванова. Але не влучає. Пояс на льоту

розгортається й не долітає. Вартовий підбирає пояс і знов його згортає. І знов кидає. І знов не влучає. За третім разом йому щастить цілком. Влучає просто в ціль, Іванов прокидається, болюче зойкає, але в ту ж мить спить знову, хоча з-під його правого ока сочиться маленьким патьочком червона смужка, що не дотікає до кінця, а поволі застигає на щоці.
— Довгополов! — кричить після цього вартовий. — Скинь пенсне!
— Товаришу карнач! Я не можу. Без пенсне у мене крутиться голова, — скиглить Довгополов.
— Який я тобі товариш — ти! Скинь, кажу, пенсне! — повторив вартовий і постукав три рази кулаком у двері. Довгополов не реаґує. Двері відчиняються і входять ще двоє таких же вартових. Тоді вартовий встає, підходить до Довгополова і кілька разів проводить долонею перед його обличчям. Довгополов не реаґує. Тоді вартовий з усього розмаху б'є Довгополова в лице. Довгополов і його пенсне летять додолу. Мов коти на мишу, стрибнули всі три вартові на Довгополова. Б'ють, товчуть, штовхають. Він прокидається, зойкає, намагається встати. Обличчя його залилось кров'ю, волосся розпатлалось.
— Звірі ви, звірі! — вистогнує він, дивлячись кривавими очима на вартових. Один з них б'є Довгополова чоботом у живіт, той замовкає, в'яне і нерухомо лежить на місці. Вартові засапано відходять на свої місця, витирають з чола піт.
І враз щось шелеснуло… І там, де стояв Іванов, з'явилася щербина, мов у щелепах, після випалого зуба. Під ногами на долівці купка безладного лахміття. Підбігає вартовий, але Іванов робить зусилля звестися, і це йому вдається. Зводиться поволі й Довгополов. Усе на місці. Обидва помічники вартового відходять. Тиша.
Найкраще тримається Горунович, він тут восьмий день, більше ніж приписано, сидить на «найвищому щаблі» під самим носом доглядача. Він без душі, без нервів, без болів. Карначі мають до нього сентимент — «добре держиться», його ні разу не бито, на нього не кричать. Роман також тримається, він зовсім безтілесний, і це йому помагає. Священик Богдан зібганий і нерівний, він боїться, інколи плаче, його б'ють виключно в зуби, і тому уста його запухлі, мов у мурина.
Найтяжчі, передранкові години тягнуться безконечно, все втихомирюється, приходить карнач, міняється варта. І нарешті час «оправки».
Виходити треба швидко, тихо, гусаком. Не розмовляти. Не зупинятися. Але і це велика розкіш. Тіло рухається, уста жадібно п'ють холодну воду, спина випростовується. В убиральні Іван опинився побіч Романа. Той шепнув йому «тримайтеся» і втиснув до кишені кусник цукру. Іван поклав цукор у рот і запив водою.
На третю добу Іванового неспання його покликали. Це непорядок зривати незрілий овоч, і це свідчить про якусь особливу наглість. Іван ще далеко «не готовий», він ще й не думає колотися, тим паче, що йому щодня давав Роман по грудочці цукру, і це його якось особливо підтримувало.
За столом величний, кучерявий у лякованих чоботях Клімов, що здається тількищо вернувся з балю купецького зібрання. Перед Клімовим Іванове «діло», і говорить він знов на «ви».
— Послухайте, — говорив він спокійно, рівно, нормально, поважно. — Ви Іван Мороз. Ви це знаєте. Людина наскрізь реальна і наскрізь позитивна. Яке практичне значення має для вас ваша впертість. Ось вам папір, ідіть, пишіть і скажіть: чорт з ними з тими ідіотами.

Зрозумійте, що вас усе одно зігнуть і зломлять. Ну, от як оцього сірника, — і він узяв на попільничці сірника і переломив на половину. — Ну, то як? Пишете?
— Що ви кажете? — промовив Іван.
— Дууурак! — викрикнув Клімов. — От вже дійсно хахол, чорт бери! Ви мене чуєте?
— Ні, — хитає той головою.
Клімов подивився, скривлено і зневажливо посміхнувся, потиснув ґудзик дзвінка, увійшов конвоїр.
— Забрать! — сказав лише.
Іван далі «на стулі», хоча прохідка йому помогла. У камері почали ще сильніше гріти. Духота ломить людей одно за одним, бухкають і бухкають тіла на поміст. Карначі бігають, метушаться, тягають за ноги трупи.
На другу ніч Івана знову кличуть. На цей раз велика трійця — Рокита, Шустер, Клімов. На Івана раптом накидаються, бомбардують з трьох точок питаннями, ллють лайки, плюють, скубуть, штурхають, б'ють і кричать, мов голодні галки.
Нічого. Іван уже гартований, він зарікся взагалі з ними говорити — хай тут громи. Дубова твердість, звіряче отупіння. Іван уже далеко на драбині… З ним поруч Роман. Передні вже пішли, поповзли, або їх потягнули за одну ногу, і вони не вернулись. Роман весь прозорий, головне — він не їсть, а все віддає Іванові. На всі намагання Івана змусити його їсти, той лише хитав головою. Іван дивується, як він ще може щось таке робити…
На п'яту добу він уже не чує кінчиків пальців, іноді йому відривається голова і літає в повітрі. То знову він зривається і летить весь, мов метелик, і навіть пурхає прозорими крильцями…
Івана знову викликають… І за дня. І в іншому, досить далеко від попереднього, місці. Кімната чиста, світла, з великими вікнами, з гарним, товстим килимом під ногами. Великий, дубовий, різьблений стіл. На столі глобус, телефон, письмове приладдя. За столом Рокита, на цей раз у цивільному, вигляд обличчя мефістофільський.
— Як почуваєте себе? — питає Івана, коли той сів у м'якому, глибокому фотелі, що стоїть побіч столу.
— Нічого, дякую, — каже Іван, хоч йому дуже тяжко дивитися рівно, голова весь час хитається, мов гілка під вітром.
— Їсте?
— Їм.
— Спать хочеться?
— Так.
— Шлунок?
— У порядку.
— Голова?
— О, нічого.
— Не закурите?
— Можна.
Закурили. Іванові закрутилось на хвилину в голові, але згодом прояснилось. І тоді пригадав собі щось і зі злістю глянув на цигарку. Рокита помітив цей рух.

— Нічого, нічого. Куріть спокійно, — промовив він. — Хочу з вами говорити. Любимо вас! А ви, мабуть, дивуєтесь. Що ж… Буває різно. А знаєте що? Ваш брат Андрій уже знає, що ви тут, його повідомлено офіційно… Розумієте? А чи знаєте, що він зробив? Він вас зрікся. Не хоче на майбутнє мати діло з таким братом. Хочете бачити його заяву?
— Ні, — каже байдуже Іван.
— А чи знаєте, що й син ваш зробив те саме, ось тут «Пролетарська Правда» — показати? — Рокита вказав на купу газет. — А знаєте, де він тепер знаходиться? — питає Рокита.
— Арештований, — каже Іван.
— Арештований! Глупо. У школі червоних артилеристів… І тішиться прекрасним успіхом. То тільки ви — осел. Скільки возимось з вами, а мусите, голубчику, знати, що за законами нашої пролетарської моралі ми повинні були вже давно звільнити від вас землю. Ми і є, голубчику, та пролетарська диктатура, що про неї колись співали на вулицях, але ви не чули, не бачили і не вірили. Тепер, можливо, вірите…
— Ні, — перебиває його Іван несподівано.
— Ще не вірите? — перепитав швидко і роздратовано Рокита.
— Не можна в таке повірити, — каже Іван. — Мені все здається, що мені сниться лише кошмарний сон.
Рокита блиснув золотими зубами.
— Ми вас скоро розбудимо. І повірите. І повірите, що ви крокодил, або бик Апіс. У нас люди іноді вірять, що вони ходять на головах, а ногами підтримують небо.
— І зовсім правильно, — каже Іван.
— Ей, ей! Ви, бачу, гострі стали.
— Не я гострий, а ви потупіли, от що.
Рокита швидко біліє, червоніє і знов біліє. Його пальці барабанять по столі. Потім він раптом встає і підходить до вікна.
— Не бажали б ви підійти сюди, — каже він до Івана. Поволі Іван підходить, бачить за вікном сніг, дерево, небо.
— Гляньте ось туди, — каже Рокита і показує на жінку, що щось там робить у чорній, драній шубці. Іван хвилинку дивиться, опісля дерев'яніє, ноги під ним підгинаються. Рокита уважно за ним слідкує.
— Ну? Пізнали?
— Як давно вона тут?
— А! Давненько. Приблизно стільки, як і ви. Вашими заслугами.
Іван поволі відходить від вікна і сідає збоку на плюшевій канапі.
— Усе ще думаєте, що вам сниться сон? — питає Рокита. Іван мовчить. — Ну? Як знаходите свою жінку? — Іван мовчить. — Погоджуєтеся на відому вам пропозицію… — Іван знов не чує нічого. — Бо тут і ваша дочка, — продовжує Рокита. Іван жахнувся, його зір прорвав поволоку і бачить. Очі загоряються. — Так. І дочка. Вони там унизу… І вас чекають. Хочете побачити?
Іван вже прокинувся, зір його гострий, м'язи пружаться. Іван почав кричати і навіть зірвався на ноги, але одразу впав і замовк. Щось в ньому урвалось, ніби у того, що біг і добіг до мети.

І лише крізь сон чув метушню довкола себе, щось кричав Рокита, виривались якісь окремі неясні слова…
Отямився Іван знов «на стулі». Режим для нього загострено. Шоста доба без сну. Діяння мозку порушено, але воля ще жива. Він їм тепер, саме тепер, не скориться. Йому «все одно».
Уночі мимрить, ввижається Василь у військовому, Мар'яна у порваній шкурі ведмедя, або собаки. Вірочка у вигляді одного з тих олівців, що лежать на столі доглядача. Ціла купа лежить їх там, і Іван намагається підпливти до них і одного забрати. То знов він тримає в руках свою «відповідь»… Зім'ята, брудна, ріжки листів заломлені, Іван старанно їх вирівнює, хукає на них, тулить до грудей, на обличчі велика ніжність.
Доглядач пильно за ним слідкує, кожний його рух заносить до журналу. Але й цього стало мало. Біля звичайного доглядача з'явилася ще одна людська фіґура у цивільному. Це вчений муж, фахівець свого діла. Спец. Його звуть навіть професором, з прізвищем Потуторов. Він прийшов спеціяльно вивчати Івана — виняткове, зовсім виняткове явище. Феномен.
У хвилини прояснення Іван зрозумів ситуацію, йому хотілось дати вченому мужеві по можливості менше матеріялу, але тут приходили вченому на допомогу деякі години, особливо ті північні, що як найлютіші драпіжні дракони налітали і ламали Івана. Іван направду запурхав по камері метеликом. Стільки тут сонця, квітів, простору. Рухи сама грація. Карнач і вчений муж регочуться до сліз.
— Мороз! Ступай сюди! — нагло наказує учений муж. Іван прокидається і слухняно підходить до Потуторова. Учений муж голосно, виразно, з натиском на кожному слові, наказує: — Стань там! — Іван ступив крок. — Тут, тут! Ближче! — Іван переступає. — Ближче. Тут! — кричить вчений муж і ставить Івана профілем до камери, очима до стіни з полицями. Учений муж стає перед ним, спирається на полиці, наказує далі: — Дивись мені в очі!
Іван дивиться. Око в око, напружено і вперто. Минають повільно, тяжко хвилини. Ціла камера дивиться, всі очі дивляться. Рясний піт сходить по всіх обличчях. Обличчя вченого мужа зовсім залите. Іванові очі, ніби жаринки, червоні. Хвилини тягнуться — п'ять, десять, п'ятнадцять. Двадцять. Тридцять. Камера ціпеніє. Впаде? Не впаде? Іван весь, ніби в пропасниці, дрижить, щелепи дрижать, руки дрижать. І раптом учений муж зриває свій погляд і витискає крізь зуби:
— Ну ж і штучка! — і одвертається.
Камера зідхає з полегшею, падає навіть оклик:
— Слава Богу! — Іван наміряється йти на місце. — Стой! Хто наказував? — викрикує вчений муж. Іван стоїть, а вчений муж лягає незручно на столі і, не дивлячись на духоту, навіть вкривається плащем. Він спить. Спить міцно. Хропе. Іван же стоїть. Німіє, кам'яніє, гойдається, ось-ось гримне. Ні. Стоїть. І ось йому здається, що округла, бліда, з темними плямами очей голова вченого мужа непомітно підпливає до самих його очей. Ось зовсім близько, ось вони зударяться. Іван прокидається. Вчений муж, з поліном, подібним до ніжки стільця, стоїть перед Іваном. — Образіна! — вивертається у вченого мужа, і він плює Іванові в лице. Іван стоїть. — На коліна! — викрикує істерично вчений муж. Іван стоїть. — На коліна!

На коліна! — і б'є Івана кулаком в ухо. Іван, мов маятник годинника, сюди й туди похитнувся, але стоїть. Учений муж б'є Івана поліном по руках. — На коліна, чорт бери! — кричить він і пхає Івана на поміст. Іван падає. — Іван лежить. Його б'ють, товчуть, шарпають. Дарма. Він нічого не чує. Його тут нема.

Сьома доба для Івана випадає зовсім з пам'яті, він усе ще, здається сидів, але з певністю цього сказати не може. Отямився не відомо якого дня у тій самій кімнаті, де востаннє зустрічався з Рокитою. Лежав на плюшевій канапі. Одягу на ньому майже не лишилося. Руки в крові, коліно в крові, обличчя заросле, запухле, волосся розпатлане.

Над Іваном час від часу нахиляється якесь обличчя, якого він не пізнає і інколи до його свідомости досягають слова:

— Гражданін Мороз! Гражданін Мороз! — Це триває деякий час. Потім Іван отямлюється і одразу сідає. Бачить людину в уніформі ҐПУ із склянкою в руках. — Випийте ось це, і вам буде краще, — говорить людина в уніформі. — Пийте, пийте! — Іван байдуже бере склянку і пробує пити. Не може. Уста запухлі, рідина проливається на груди, на штани. Але Іван все таки намагається пити і щось п'є. Хвилинку ще сидить, мов непритомний, але згодом свідомість його починає діяти. Він уже виразно бачить біля себе чужу людину, і вона йому навіть когось нагадує. Плекана, чиста, золоті зуби… Лиш один лівий рукав порожній. — Не пізнаєте? — питає людина. — Я Петров. Пам'ятаєте? Востаннє бачились на тому хуторі… У Водяного. Правда дивно?

Іван не дивується. Після всього, що з ним сталося, він затратив здібність дивуватися. І взагалі він якось дуже, навіть зовнішньо, змінився. Він став байдужим. Злим. Мовчазним. Дивлячись на Петрова, він, здавалось, хотів би на нього кинутись і задушити.

— Шкода, — чомусь вирвалось у нього одно слово, якого Петров не зрозумів.

— А я ось живу, — казав Петров без тієї нотки злости, що її Іван звик біля себе чути. І це його трохи дивувало. — Мене тоді відбили наші відділи… Ось тільки позбавився руки. Курите?

Іван закурив. Петров продовжував тим же людським тоном:

— Розумію ваш стан, громадянине Мороз, але ви самі завинили. Ви поставили нас у неможливе становище. У нас не звикли до спротиву, — казав Петров спокійно. Рухи його байдужі, в очах утома, під очима мішки. — З людської точки погляду можу вас розуміти… На вашому місці можливо і я зробив би те саме. Але з точки погляду державного чинника, я не міг знайти для вас мотивів виправдання. Якби не було, а цей мій порожній рукав — діло вашої сестри. Це мусите знати. Знаю, знаю… Ви не бандит. І навіть не самостійник. І не з тих, що наповняли армії революції. Але ви прямий і незаперечний наш клясовий ворог. І до того активний. І скажу чому: не шпіонажем і не саботажами, а своєю природою. По-вашому, ми маніяки, божевільні, чи не так? Так. Знаю. І коли б ви були при владі, як ми, ви напевно зробили б з нами те саме. Але тепер при владі не ви, а ми. І вам лишається, або скоритися, або… вмерти.

Іван не відповів. Петров почекав хвилину, нічого не дочекався, подзвонив за конвоїром і о, диво! Простягнув Іванові руку. Іван пильно глянув на нього, хвилинку вагався, помітив у його очах дивну нотку довір'я, схопив ту руку і потиснув. І відчув відповідь. Після Петров вийшов. І щойно тепер Іван почав дивуватися…

І це тривало дуже довго. Івана, після цього перевели до звичайної, многолюдної, з двома віконцями, камери, де було зібрано багато людей, які, здавалось, родилися, щоб тут жити. Потягнулись довгі, одноманітні, тужливі дні. Іван не думав ані коритися, ані вмирати. Він, здавалось, не думав нічого взагалі. Чекав лише чогось, не відомо чого, згадував, ніби крізь сон, минуле, довідався, що Мар'яну випустили і навіть дістав пару разів передачу.
Минали місяць за місяцем. Минула весна і минуло літо. І минув рік. І несподівано забутого Івана знаходять. І випускають. На волю. І було це в кінці квітня тисяча дев'ятсот тридцятого року.

VII

Ні, браття, про такі діла Господні одним словом не вискажеш, — говорив бувало старий Григор, ще десь так в 1923-24 рр. Пішов — і як у воду канув. Харків той, либонь, не за горами, а диви, ось уже третій год минає і жизня почала вертатися, а його, як нема так нема. І значить нема… Бо не такий був наш Андрій, щоб звістки по собі не подав, а тому і в грамотку казав вписати, і панахиду відправити, і частку його земельну казав на іншого пересунути. Не був, скажу вам, мій син аж до краю, не любив до кінця землі, як то в нашому роду, з діда й прадіда, водилося, в книги пішов хлопець, та все таки, скажу вам, голову мав на своєму місці. Що ті книги, кажу, бувало не раз, а він мені: а Біблію, каже, читаєте? Ах, ти, кажу, пасинку безкорінний! То ти Біблію — книгу святу, пророками, кажу, писану, самим Господом Богом проказану, до всіляких отих байок, що тепер бають, дорівнюєш. А він мені, бувало: кожна, каже, байка в Боже слово обернеться, як тисячу літ виживе. Древність освячує і слово, і камінь, і речі. Потоп всесвітній був чи не був, а для нас він був. Для того, каже, і книга пишеться, і байка говориться, і пісня співається, щоб жизнь на землі освятити, щоб людина від тварі всілякої німої різнилася, щоб ви з віками мовою своєю говорили, як ось я з вами. А чи наш, каже, потоп всесвітній гірший чим від іншого і чи не варто розказати про цю байку нашим словом вікам прийдешнім, будуть вірити чи не будуть, бо ви, каже, вмрете, а люди були, є і будуть вічно.

А може воно й твоя правда, кажу бувало. Йди і роби, як знаєш. І от вам пішов… І коли б знаття… Та й то сказати: хто з нас тепер на нашому світі, щось може наперед знати? Затягнуло нашу святу землю туманами — ой, затягнуло!

Пішов — і як у воду канув. Дев'ятнадцятого року. Восени. За Денікіна. Торбу книг наложив, торбу борошна, торбу сала, дві тисячі карбованцями-хвартухами, тисячу гривнями, сім тисяч керенками, два мільйони совєтськими, півтори тисячки денікінськими, попрощався з усіма і в дорогу. Ледве добився до Харкова, потяги в ті часи лише бандам служили і то раз служили, раз ні. Їде, їде і враз зупиниться серед чистого степу. Кізяками собі помагали, соломою та бадиллям, верби по балках рубали.

Андрій мав наміри вивчати природу, бо в природі, мовляв, вся суть буття, а в Харкові був тоді славного імени професор Виноградов, автор книги «Психологія рослин», що її перший том наробив галасу по всьому культурному світі.

Молодий Мороз не знав ще тоді шляху свойого, думав професором стати, дослідником таємниць життя, вченою людиною, а те що іноді попысував, на те менше зверталось уваги, був надто тверезого розуму чоловік, серце мав на твердому місці, міцної був вдачі, як і всі, зрештою, Морози.

Тому й пішов до Харкова і ні на яку погоду не зважав, не думав про революцію, не хотів в неї вірити, вважав її звичайною примхою своєрідних людей, що погаласують, погаласують та й утихомиряться. Але де в чому помилився, не знайшов там, чого шукав, ніякі університети при таких нагодах не живуть, оббивав хідники вулиць, хотів було повернутися на хутір, та гордість не дозволила. Все шукав свого Виноградова, конче хотів з ним познайомитися, дістав його адресу на Пушкінській вулиці та вагався зайти. Надто великим здавався йому той професор… І сходи там широкі, під мармур, і ліхтарі бронзові і килими вздовж простелені.

Та одного разу одважився. Вийшов на сходи і зупинився перед дверима з мідним кільцем в пащеці лев'ячої голови. «В. В. Виноградов». Простягни лиш руку. І він простягнув. Стояв деякий час, стояв і слухав. Ніякого відгуку, мабуть не діяв дзвінок. Та враз двері відчинилися, і на порозі з'явилася дівчинка років п'ятнадцяти в білому беретику з синіми очима. Андрій запитав, чи дома професор.

— Нєт, — сказала дівчинка. — Папи нєт дома. — Вийшла на сходи і пішла вниз, натягаючи по дорозі рукавички. Андрій пішов за нею…

Два тижні минуло. Харків почав згортатися під тиском зими, як згортається забутий лист на гілці дерева. Тривожні чутки пішли вулицями, мовляв, вертаються червоні. Андрій пригадав теплий хутір, Ольгу і дещо інше. Всім обіцяв багато і часто писати. Він зайшов до будинку пошти, а там в карти грають і кулемети «Максима» рядком розставлені. Згодом чутки обернулися в дійсність. Невідомо звідки і як одного ранку на вулицях появилися заялозені люди з червоними зірками на ковтунястих папахах. Це сталося в кінці грудня, стояли добрі морози і мело снігом. Вулиці нагло спорожніли, там то там залопотіли червоні полотнища, на заборах, на тумбах, на мурах появились плякати, в залі дворянського зібрання йшли мітінґи, а в Інституті «благородних дєвіц» розстрілювали людей.

Андрієві стало винятково сутужно, за хутір нема й гадки, «Красноє знамя» писало, що «наші переможні армії гураганом женуть золотопогонну сволоту. Двадцять п'ятого грудня армія Будьонного форсувала Дніпро в районі Канева». Андрій уявляв, яке Різдво випало на долю його хутора, дарма що й самому йому не було з маком. На горищі де він мешкав, вода ніколи не розмерзала, він забув навіть вмиватися, тижнями не бачив бритви, лягав у ліжко, як був у параді і виглядав справжнім «студентом».

І головне, у місті якось чудодійно зникало все їстівне. Ось ще вчора в пекарні Степана Яковлевича Ковальова, що на розі Малого переулка, хліб пекли, а сьогодні двері замкнені і вікна якимись скоблями забиті. Нема «городского снабженія», казали знавці, на селі, мовляв, «все єсть», а от город страждає. До «красних столовок» ще щось там «подбросют», а ти обиватель свищи… Времена, времена!

Наприклад, люди на суботниках сніг відгортають, і там то там, ранніми-ранками і лежить «человек».

— Голод не свій брат, — казав один мудрий Андріїв сусід, міщанин Задерій на ім'я, що любив філософію. Його пізніше, здається, також забрали до інституту «благородних дєвіц», і там десь він залишився, — казали «шльопнули».

— І було б за що, — твердила Андрієва господиня, що страх не любить неправди.

— Ну, скажіть самі, господин студент. Ну, пусть я глупая женщина! Що дорожче: фунт соли чи жізнь человеческая? — Андрій нічого не міг відповісти, він направду не знає, у них саме не було ані пучки соли, а життя без того також зовсім прісне.

Виноградова Андрій також не зрікся. Мав ще в своїй корзині, десь дуже далеко від мишей і зору завидющого, трохи борошна пшеничного та трохи сала свинячого; на всякий випадок заховав. Тримав як міг «на чорний день», бо все здавалося, що буде ще чорніше. Андрій ходив старанно на суботники і діставав «пайок», пробував «устроїтись» на кухні «Пролетарської комуни», що постала на місці ресторану «Огоньок», але там погнали.

— Нікаких тут студєнтов! Самі жрать сумєєм… — Мало-мало ще й на фронт не попав — «в ряди красной армії, там вам такім студентам как раз место. Демонстрації умєлі дєлать, а воєвать жарко». Вислизнув просто з рук, навіть в черзі «добровольців» стояв, та, на щастя «розстройство желудка» дістав нагло, сильне щось, видно, на кухні «Пролетарської Комуни» піймав, ковбаса, мовляв, «свєжая» прийшла саме, стягнув шматок, а там вже і сам лікар мусів ствердити, що йому «до вєтру нужно», варта пропустила, бо трагедія була «на ліцо», а як пішов то вже й не вернувся…

Андрій не забув Виноградова, надто вже кортіло йому познайомитись з ним. Одного гарного дня, саме перед масляною, взяв кілька жмень борошна, шматок сала і піднявся на другий поверх дому на вулиці Пушкінській. Ще знадвору помітив з вікон дому задимлені рури стирчать, але це Андрія не дивує, значить, лише, що і тут «отоплєніє нє дєйствуєт». Помітив також, що килим із сходів зник, і тому певніше потягнув за кільце в пащеці лев'ячої голови, а коли це не вплинуло, досить енергійно постукався в двері.

Усе вийшло гаразд, Андрій познайомився з своїм куміром, говорив з ним сам на сам, ніби з братом Іваном. І більше… Він дістав назву «симпатичного студента», яку дала йому Галина Петрівна Виноградова — дружина шановного професора. А трохи згодом він познайомився також і з сином їхнім, Лепестком званим, що в дійсності був Лаврентій, а скорочено Лавр. І з дочкою, тією самою, що зустрів тоді на сходах, мав честь познайомитись, її звали чомусь Рокіткою, тобто кущиком, хоч у дійсності вона звалась Іриною. Усе тут, мовляв, ботанічне. Самого професора Андрій знайшов у його кабінеті, — в просторій, запорошеній, заваленій книгами кімнаті з «буржуйкою» посередині. В буржуйці тліє папір, в кімнаті «адскій холод», сам професор замотаний у різні шалі і нагадує полярного дослідника, якому крига роздушила корабель, і він змушений зимувати під голим небом Ґренляндії.

Виникла цікава розмова. Андрій запитав, чи професор продовжує обіцяний другий том «Психології рослин», на що шановний професор лише махнув рукою.

— «Тепер не тільки рослини, а й люди не мають психології», — відповів жалібним тоном.

— Дай вам, Бог, здоров'я, — бадьоріше казала на прощання Галина Петрівна. Ви нас виручили. У нас кілька днів, як каже Лавр, повна «уравніловка». Усе таки існують благородні люди і в такий час, прошу до нас «на бліни», тепер же масляна.

Андрій з тремтячим серцем прийняв запрошення і другого дня, знов прийшов до Виноградових. Був милим гостем, симпатичним студентом, благородною людиною. Лавр був з ним винятково чемним, показав йому свою колекцію далекосхідньої фльори, розповів про Італію, про гру в теніс.

— Які глупоти! — казала Галина Петрівна. — Хіба личить у такий час говорити про теніс та Італію?

— Алеж чому? — дивується Лавр.

— Свята наївність, — вигукнула Галина Петрівна. — От через це, ми, руска інтелігенція, і дозволили, щоб сіла нам на карк ота шантрапа. Мій муж все носився з Марксом. От і накрякали.

— Тут діло не в Марксі, — пробує боронитись професор.

— А! Говори! — відмахується Галина Петрівна, ясно не в Марксі, а у вас дурнях. Он англійці чи німці на таке не падкі, а це ж від них вони всі ті Маркси та Енґельси, і пролетаріят у них

справжній не то що наша голота. Це, мовляв, руським, китайцям, варварам. Підкинули нам того Леніна в пльомбованім вагоні, мов вошу тифозну, а тепер тіпає вами сорокградусна.
— Ццц! Галочко! Ради Бога! — замахав руками професор і показав на стіну.
— От бачиш! Колись на вулиці «геть тиранів» кричав, а тепер власних стін боїшся, — не уймалась Галочка.
Дівчина, звана Рокіткою, що сиділа за столом і була дуже мовчазною з блідорожевим личком, як тільки з'їла кілька млинців, одразу прояснішала, сині очі її засвітилися і вона почала хапати матір за рукав.
— Відчепись, Рокітко! — гнівалась Галина Петрівна.
— А я знаю, а я знаю, — проговорила ледве чутно Рокітка, вся почервонівши від сорому.
— Що ж ти знаєш? — питає мати.
— Я знаю… Вас! — і вказала на Андрія. Андрій також засоромлений, він зрозумів, він мовчить. Решта присутніх нічого з того не розуміє. Галина Петрівна переходить на іншу тему.
— Все це, — казала вона, — пусте, не варте ламаного гроша. Тут от що: де це ви, молодий чоловіче, дістаєте оті скарби? — і вказала на порожні тарілки, але всі зрозуміли її. — І як це його так зробити, щоб і ми були втаємничені в це благородне діло?
Слово-по-слову і дійшли до початку.
— В такому разі знаєте що? — казала Галина Петрівна. — Кидайте ви ту вашу Матрону Степанівну і переходьте до нас.
— А дійсно, а дійсно, — заговорив професор.
— Еврика! — викликнув Лавр.
— Переходьте! — вирвалось у Рокітки.
— Маємо тут чулан, — продовжує Галина Петрівна. — Даруйте. Не чулан, а справжня кімната. Це так я звикла її звати. Платити не треба, маємо досить і своїх керенських, а до того нам все одно втиснуть якусь ґорилю… Отже переходьте, займайте, користайте, беріть нашого Лавра, тягніть його на село, на суботники — все одно… Згода?
Як не згода! Андрій на верху блаженства. Та й професор радий, — такий співрозмовник, а тут майже сам, всі колеґи сидять дома, засідань нема, журналів нема, академії нема, листування нема.
І Андрій перейшов із свого горища до будинку з мармуровими сходами, з центральним огріванням, з білою, кафлевою, просторою ванною, з вибраною на тисячі томів, бібліотекою.
І було б усе гаразд, коли б… Ночами до мешкання вривались якісь невідомі, обвішані кулеметними стрічками постаті, що шукали, галасували, лаялись. Центральне огрівання давно замерзло, водогінні рури зіпсувалися, ванна не функціонує, Андрієві запаси скоро вичерпались, суботники перестали діяти, горкоопи завжди зачинені. Професори, генерали, інженери, лікарі потягнулись на всі боки на села з мішками за плечима. Для благородного сімейства, як твердить Лавр, не лишається нічого іншого, ніж наслідувати їх приклад.
Першим рушив Андрій. Було напровесні, сніг поволі звільняв чорну поверхню ланів, пахло мастким родючим гумусом, літали з криками зграї птаства…
Ходив від двору до двору і просив роботи. Орати, копати, колоти дрова, возити гній.

— Ви, либонь, хлопче, не при своїх, — казали йому по щирості. — Орати? Останню полову доїдаємо… Ще коли б якісь чоботи, або мило, або штанину поганеньку… То може ще й відірвав би котрий від рота, бо грішним тілом світимо… А вас тут тисячі таких орачів… Шантрапа міська, проклята… Дурили електрикою, а тепер, дивись, гасу краплі на селі не знайдеш, коли б умирав… Ані пучки соли, ані сірника, ані навіть кресала нема з чого зробити — огонь від сусіда до сусіда носимо, в попелі жар передержуємо, позичаємо один одному, ніби колись за царя золото…

Андрій спокійно вислухував ці скарги, а як десь ночувати залишався, поволі та обережно відкривав і своє лице. Тоді дядько кудись там виходив і приносив вузлик — кілька пригорщів зерна.

— Нате, та нікому не кажіть. Уб'ють. Тут до нас десять разів приходила «развьорстка», та «ліквідація залишків», та «все на фронт». Так, так… Господарити ті мудрі люди, що й казати, вміють, все доводять до класової свідомости, от шкода лише, що трохи запізно, а то б може і ми були як слід освідомились.

Андрій завжди вертався з торбиною суміші — і жито, і горох, і квасоля — все разом. Дома розберуть. Та донести його не так легко, особливо, коли підходиш до міста. Вдень всілякі застави та патрулі, а вночі знов вільні люди. Не один поплатився головою за пригорщу мішанки. Андрій носить із собою палицю фунтів п'ять вагою, вирвав із залізної огорожі… Зате скільки радости, коли вертався… Як усі його вітали, як усі сміялися… А опісля всі за стіл сідали і з насолодою їли смачний горохвяник, або кашу пшоняну, або коржі з борошна, змеленого млинком до кави.

Та одного разу Андрій з такої мандрівки не вернувся. Ніхто не міг сказати, що з ним сталося, бо пошти не було, а вісті передавалися з уст в уста. А трапилась йому пригода. Напоровся він на кінний роз'їзд окремого відділу чрезвичайної комісії для ловлі дезертирів. Мав купу довідок, казав, що він чесний учитель, що на нього десь там чекає школа — не помогло.

— Учителів і нам треба, писарем при нашій спец-бригаді будеш. — Але його послали далі. Помітили згодом, що пише він не так шпарко, як говорить — губу мав широку і промови тне «по чом зря», отож до культпропу Першої Кінної приділили, до «летючого отряду». Це був потяг довгий-предовгий, обвішаний гаслами та плякатами, як дід торбами. І були там друкарні з манастирів забрані, і кіно-апарати з харківських кінотеатрів, і грамофони поміщицькі, і друкарські машинки з губернаторських канцелярій. І все те писало, друкувало, говорило, кричало, крутилося. День-денно все далі і далі — місто, містечко, село, присілок. З одного боку аршинними буквами було написано: «Буржуазія розповсюджує всіляку брехню про комуністів. Вона каже, що комуністи хочуть відібрати власність у середнього і дрібного селянина. Це брехня! Комуністи хочуть відібрати власність лише у великих хазяїв, лише у тих, що живуть чужою працею. В. І. Ленін». А з другого боку був напис: «Про нас розповсюджують чутки, ніби ми переслідуємо релігію. Товариші козаки! Це брехня! Не вірте провокаторам! Радянська влада — гуманна влада! Вона уміє розуміти і шанувати почуття людини. У скорому часі ви самі в тому переконаєтесь. Л. Д. Троцький».

А боролись тоді за Дін. Донці билися, мов скажені, кожну станицю брали з лютим боєм, але не шаблями та гарматами, а «летючою бригадою» підбили Дін. Прилітали автами, тачанками, верхи кіньми, зупинялися на першій ліпшій площі, на першому вигоні, ставили

бочку, на неї п'ять по черзі ораторів.

— Таваріщі казакі! — починалось звичайно. — Про нас говорять, що ми, мовляв, дика, некультурна, голодна й обідрана орда, але ми ось прийшли до вас, ми перед вами, ви нас бачите, ви можете підійти і доторкнутися до нас, щоб переконатися чи ми дикіші і некультурніші від ваших улюблених золотопогонних генералів — Денікіних, Каледіних, Краснових і всіх їм подібних пузатих буржуїв, що ссали з вас кров, а ви того не лише не помічали, але вважали їх своїми добродіями, захисниками і спасителями від клятих, ненависних большевиків-комуністів. І коли ви побудете з нами довше, ви переконаєтесь, що наша красна армія несе вам культуру, освіту і саме вона звільнить вас від усіх тих тягарів, що їх наклала на вас вся та пузата генеральська зграя. Красна армія звільнить вас від непомірних, нелюдських податків, красна армія наділить вас землею, красна армія поможе зорати і засіяти ваші поля, красна армія принесе вам електрику, красна армія пошле вас учитися в вищих школах і то безплатно. Бо хто, питаємо, та сама красна армія? Наша красна армія, не армія паничиків-білоручок, гнилих міських фертиків, череватих купців, банкірів, поміщиків, а наша красна армія — це ви самі — ваші козацькі, робітничо-селянські, трудові люди… Послухайте, що співає наша красна армія: (Пускається грамофон і всі чують бурхливий мотив пісні про Стєньку Разіна):

«Із лєсов, лєсов дрємучіх будьоновци ідут,
В сваїх руках маґучіх савєтов флаґ нєсут.
Ми люді, люді всє прастиє, казацкіє сини,
Разбіть палкі ґнілие, буржуєв созвани…

Товариші козаки! Чуєте ту пісню? Пісню ваших дідів, прадідів, пісню про могутнього отамана донського, славного Стєньку Разіна, що перший підняв священний прапор боротьби за право і свободу простого народу, простого козака, простого селянина, прстого робітника і що його піймано царськими собаками і розтерзано на площі в Москві царсько-генеральськими шкуродерами…

Оратор говорив про часи царські, часи панські. Говорив про неволю тяжку, про тягарі непомірні, про темноту безпросвітню. Говорив про історію, про географію. Говорив про аґрокультуру, про електрику. Говорив про найновіші досягнення в медицині, про асфальтові дороги, про подорож на місяць. І нарешті зробив висновок:

— Товариші козаки! Тепер ви самі бачите, що ми не дика орда злочинців і каторжан, як нас представляли вам ваші генерали, а що ми найпоступовіша, найпрогресивніша, найкультурніша армія всієї історії, що всьому світові несе нове, вільне, заможне і щасливе життя.

А тому, хай живе перша, передова армія робітників і селян всього світу!

Хай живе наша комуністична партія!

Хай живе робітничо-селянська трудова влада!

Хай живуть її вдохновителі і вожді товариші Ленін і Троцький!

— Урааа! — викрикнули вояки, а за ними інші присутні, а за іншими вся решта. А коли скінчилось ура, на бочці вже стояв свіжий оратор. Попередній, витираючи хустиною чоло, відходив набік. Новий оратор гордо стояв понад юрбою голів і вичікував, коли ті втихомиряться.

І коли настала знов тиша, оратор почав:
— Наш попередній оратор пояснив вам загально про суть і значення нашої красної армії. Не хочу повторювати арґументів мого товариша, а хочу лиш розібрати, так би мовити, по кісточках твердження наших ворогів про нашу славну красну армію. Наперед візьмемо оте слово, що його люблять нам підшивати, «дика». Дикість, товариші, визначає: некультурність. Нецивілізованість. Затурканість. Фізичну і духову відсталість. Чи ми такі насправді? (На другу бочку побіч, виходить вояк з оберемком книг). Отже головною ознакою дикости є некультурність. Некультурними звуть тих, що не вміють читати й писати. Більше: некультурними вважають таких, що не вміють школи будувати, книг писати, дороги прокладати. І якщо селянина можна вважати культурним, коли він знає грамоту, то генерала можемо вважати культурним, коли він може не лише командувати, а й писати книги, нові воєнні книги, нову тактику війни, нові ідеї. Перейдімо тепер до конкретного: питаю вас, товариші козаки! Хто є командувач всього того, так званого «двіженія юґа Росії»? — Промовець зупиняється і дивиться пильно в публіку.
Кілька голосів відповідають:
— Генерал Денікін!
— Тепер я ще запитаю: хто є начальний вождь і командувач нашої красної армії?
Чути голоси:
— Троцький! Ленін! Троцький! Ленін!
Оратор продовжує:
— Так, дійсно — Ленін і Троцький. Отож хочу довести до вашого відома, що цілу оту купу книг, що їх держить отой товариш, написали наші вожді Ленін і Троцький. Тепер хочу запитати вас: де ті книги, що їх написав генерал Денікін? Покажіть мені їх. Може ви їх бачили. Я, наприклад, їх не бачив. Більше: де ті книги, що їх писали всі ті ваші генерали — Калєдіни, Колчаки і їм же нєсть числа? А книги наших вождів — Зінов'єва, Бухарина, Рикова, Каменева і інших, і інших можете зараз бачити, вони тут, ось вони! (В публіку кидають книги). Ловіть! Ловіть! Дивіться! Читайте! Рівняйте, хто з нас дикий, хто не дикий, хто з нас говорить правду, а хто лише голу, цинічну, нахабну брехню! А може по-вашому культура — це не книга, а мундир, а погони, а ордени? Ну, тоді — воля ваша. Тоді ми вам не можемо порадити.
А тепер перейдімо до того, що «армія наша обідрана». Так, товариші! Обідрана! Признаємось — обідрана. І обідрана здорово. Зовсім не так, як ваші генерали. Алеж ви самі гаразд знаєте, хто є тими, що стараються, щоб ваші генерали не світили задом так само, як наші козацькі сини. Тут у нас під рукою мундурчик… Ваня! Покажи! (Один з вояків показує військовий одяг). От і подивіться, товариші. Ось вам мундир, що його ми мали честь здійняти з плечей офіцерика армії генерала Денікіна. Тут ще ось і погончики в ісправності… (Окремі посмішки). Тут ще ось і книжечка послужна. (Знов сміх). «Паруччік Лєйбгвардєйського єво імпєраторського вєлічества Сємьоновскаво палка ґраф Нікодім Вікентієвіч Сморжевський»! Ха-ха-ха! — Оратор перечікує загальний сміх. — І от цей самий, за дозволом, поручик, цей самий ґраф, цей самий Сморжевський Ні-ко-дім носить мундир… з плеча англійського Томі, — Ха-ха-ха! З плеча англійського солдата. Це старий мундир, що мав бути викинутий на смітник, коли б не трапився наш граф, якому він дуже пристав до

лиця… Коли б не той лицар з-під чорної звізди… Бо коли ми, товариші, та пошкрябали ближче того самого Нікодіма — виявилось, що то ніякий такий граф, а просто-напросто жулік, одеський жулік. Гірше: звичайний кишеньковий злодій. І на це маємо докази, а хто сумнівається, добро пожалувать, і ми покажемо і самого графа Нікодіма і його справжнє лице і все таке інше. І коли вас оті графи грабували, обжирали, обдурювали, використовували, всі оті дегенеровані кретини, що звуть себе «двіженієм юґа Росії», це і були оті самі Сморжевські. (Загальний регіт). І мушу вам ще й те додати: що всю оту зграю живить, утримує і веде на нас хто? Англія. Хто? Інтервенти. Хто? Міжнародній капітал. От чому вони не обідрані. А тепер потрудіться, як кажуть, запитати себе: коли ми когось наймаємо, йому платимо, його кормимо, — то ми це робимо так собі… З любови до мистецтва? За гарні, як кажуть, очі? Так. Буває і за гарні очі, але тоді це мусить бути жінка, яку, так би мовити… ха-ха-ха! (З публіки чути репліку, і всі регочуть). Ну, от. Понятно. А наші генерали і не будучи жінками, можуть бути порядними б…, а до того міжнародніми, — ха-ха-ха! Ха-ха-ха! Ні, товариші! Наших генералів, вся ота міжнародня буржуазія кормить, поїть і одягає не за гарні очі. За всі оті відпадки із столів лондонських банкирів, за все оте ганчір'я ми, козацькі, селянські, робітничі сини, чесні труженики, справжні власники нашої землі і всіх її надземних і підземних багатств, ми за те мусимо заплатити і то солоно. І не чимнебудь… І навіть не золотом… Ми мусимо заплатити їм нашим хлібом, нашим вуглем, нашим залізом і, нарешті, нашою кров'ю. Всі наші донецькі шахти, всі українські лани, всі уральські рудні, все то запродане міжнароднім капіталістичним акулам на довгі, довгі віки отими самими вашими генералами, а ви! Ви! І ваші діти! Ви мусите ще й проливать за них свою кров. Чи не правильно кажу?

— Прааавильно! — зривається загальний оклик.

— А тепер останнє питання, що ним постійно печуть нам очі, мовляв, красна армія завжди несе за собою нужду і голод. Це є той корінний коник, на якому весь час гарцюють проти нас ваші генерали. Отже пригляньмося і до цього твердження розумно, логічно і спокійно. Кажуть, у нас нехватає харчів, сірників, соли, мила, оселедців і різних інших товарів. Особливо, мовляв, страждають у нас великі міста. Там вам голод — просто наповал. Ну, ви ще не досить добре знаєте нас, але може хто тут є між вами, що був, скажемо, в Харкові, коли прийшли ми туди? Є тут хто такий? — Публіка мовчить. — Жаль, — каже оратор.

— Дуже жаль…

І враз голос:

— Є!

— А! — зрадів оратор. — Дуже добре. Значить є. Вийдіть сюди ближче, товаришу, хочу вас бачити… — Наперед протискається чолов'яга, півміського вигляду. Оратор звертається до нього: — Ви, кажете, були в Харкові?

— Да, — каже той переконано. — Я був у Харкові.

— Давно ви були в Харкові? — питає оратор з бочки.

— Та, як сказать… Я недавно був в Харкові…

— А звідки, скажіть, ви походите родом? — питає оратор.

— Та я… Я тутешній. Козак. Станиця Абрамцева.

— А чого ж, дозвольте запитати, ви були в Харкові? — питає знов оратор.
— Та я… Як сказать? Я… власне кажучи, просто проживав там довший час… Був там за слюсаря, що на залізничному депі.
— А чого ж ви приїхали сюди? — знов питання.
— Та як сказать… Заскучився. Тут у мене жінка, діти… Давно кортіло та не міг… Був, самі знаєте, фронт, а тепер ось красна армія звільнила наш Дін…
— Ага! А коли ви востаннє були у Харкові? — питає далі оратор.
— Та коли… Ось вчерась і приїхав… Жену навістив, а це ось до кума заїхав, до Хоми Прохоровича Голоблева, що на отрубах…
— Ага! — зрадів оратор і звертається до публіки: — Значить ваш чоловік. Знаєте його?
— Ясно знаємо, — чути кілька голосів. — Як не знать. Та ж Сєнька Крівой. Знаємо! — Всі дивляться на Сєньку.
Оратор продовжує:
— Ну, от ви і були в Харкові… А скажіть нам? Бачили ви там якийсь голод? Чи недостачу, скажемо, харчів? Чи когось взагалі голодаючого?
Хвилина тиші. Говорить Сєнька:
— Як сказать… Голода, конєшно, нема… Розуміється, що на первих порах, когда наступила змєна власті, воно понятно… Денікінці всі состави поїздів угнали, хлібні запаси угнали, уголь угнали, постачання розбили… То воно, розуміється… На первих порах було, так сказать, недохват… Але нова міська управа, тобто совет, з першого дня взявся за діло. А треба вам і то сказати: водогін був зіпсований. Електрична станція зіпсована. Трамвайний парк зіпсований. Город був мертвий… Та за кілька день, можна сказати, город ожив до непізнання. Тепер всі столовки работають і навіть дітям пролетаріїв безплатні обіди видають… Сам бачив. І сам їв. Суп первий сорт. Каша пшоняна, або гречана. Борщ. Одне слово — все честь-честю. Недостає, правда, варениківі, але й ті будуть, от тільки донці не поскупляться та подсоблять… (Загальний сміх).
— От вам ще одна генеральська правда, — говорить оратор з бочки. — Для генерала у нас голод, а от для слюсаря борщ і каша. (Сміх). Та може ви нам не вірите. Думаєте — пропаґанда, ясно, знаємо. Забивають баки. Не одні були. Всі гарно говорили. Всі ви святі та Божі. Так от ми, товариші, коли ви нам не вірите, от що зробимо: виберіть з-поміж себе найдовіреніших… Та тут, бачу, більше жінок і стариків — воно зрозуміло. Чоловіків, так би мовити, щось тут не дуже… Та ви все таки виберіть… Для нас все одно кого, хай навіть з тих, що були з генералами. Ручаємося, що з них і волос не спаде, а ми повеземо їх всього навсього до Харкова… Повеземо машиною, «фордом», честь-честю… І покажемо, який у нас у Харкові голод… Поведемо їх по наших столовках, та по ресторанах, та по базарах… От! І побачать. А тоді перевеземо назад, і вони вам тут розкажуть. Згода, товариші? — Загальна мовчанка. — Та чого ж мовчите? — Мовчанка триває. — Та що ж це ви? Блекоти об'їлись чи що?
— Та ми вам і так віримо! — вириваються окремі голоси.
Оратор говорить далі, виголошує славу армії, партії і вождям, витирає з чола піт і сходить з бочки. На його місці з'являється третій. Публіка вже втомлена, вже готова. Третій говорить коротко, ясно, ділово. Знов говорить про красну армію, про її завдання, про її труднощі. Ще

раз згадує фронти, інтервентів, здобутки революції, землю і свободу і нарешті ставить питання руба: красна армія потребує допомоги і не лише на словах, а на ділі. Їй треба помогти. Добровільно помогти. Від щирого серця помогти. І помогти їй мусить сам народ — не англійці, банкіри, не чужоземні інтервенти. А народ… Трудовий народ. Справжній. Оратор вичитує станиці, що вже виконали свій народній обов'язок, що добровільно пішли на заклик красної армії, самообложилися і додали бійцям: Станиця Бєлянська — двадцять п'ять коней, десять корів, триста пудів вівса, двісті пудів пшениці, сто пудів проса, сто пудів сіна. Станиця Ніколаєвська: двадцять коней, десять корів, двісті п'ятдесят пудів вівса, двісті пудів пшениці, сто пудів сіна. Станиця Кульмачовка, станиця Кочетовка, станиця Камишевська. Десять таких. Черга тепер за станицею Мар'янською. Станиця Мар'янська билася на своїх полях і городах до останньої краплі крови, її чоловіки впали, або відійшли, її не переможено зброєю, але її переможено «летючим культпропом» Першої Кінної. Вона здалася. Вона самообкладається. Вона додає.

Летючий виїзний відділ пізньої ночі, втомлений, але переможний, вертається до своєї бази на станції Власовські Копи, що недалеко міста Шахти. Там стоїть той потяг і ті люди. Пізня ніч. Небо всипане зорями. Сад. Лягає роса. Огнище. Далі в темряві бовваніють рештки веж колишніх копалень. Біля вогнища лежать, сидять, стоять молоді люди в різних одягах — колишніх царських гімнастьорках, англійських та американських блюзах, вилинялих атласних толстовках. Тринькає гітара. Над вогнищем в'ється дим, інколи побризкують іскри. В диму на триножнику висить чайник. З дерев там то там падають яблука. Йде розмова:

— Розуміється, коли брати музику абстрактно… А от музика конкретна, жива, намацальна… — Говорить чорнявий, гарний, молодий чоловік у новій офіцерській гімнастьорці…

— Та хто, Андрюша, каже, що зайва, — відповідає інший подібний, що лежить боком на траві. — Я тільки кажу — музика розкладає. Так. Розкладає. Обезвольнює…

— Коли так дивитись — кожне мистецтво розкладає… Навіть наше, пропаґанда… Але тут залежить… Все залежить… Від свідомости, від ясности мислення… Мене, наприклад, ніяка музика, ніяке мистецтво не пройме…

— Ну, ну, Андрюша, — перебиває один добродій на ім'я Злотник, політрук відділу, що сидить на сідлі і їсть яблуко.

— Ясно — ні, — каже той самий Андрюша. Розуміється, кожну істоту, живу, півживу і мертву можна розкласти… Ясно, що можна. Нема на світі речей неможливих… Одначе…

— Ти великої про себе думки, — каже Злотник.

— Саме такої, як треба, Злотник. Ти от говорив про селян…

— Лиши твоїх селян, — перебиває Злотник. — Вичавимо їх, мов цитрину і баста — хочуть вони, чи не хочуть. Ідеали, що ми їм служимо… — З дерева, що над головою Злотника, падає яблуко, вдаряє його по голові і відкочується на бік до рову. — Ах! — викрикнув він.

— Да куди, чорт, котишся? — зривається і біжить за яблуком, що лежить вже в розі освітлене вогнищем. Той, що говорив з Андрієм, починає наспівувати «Ех, яблочко — куда котішся», Андрій підхоплює мотив і вони тут же імпровізують нові куплети, «попадьош Грішкє в зуби — нє варотішся». Мотив тягнеться, як дим з багаття, перший куплет, другий, третій, про Махна, про Леніна і Троцького, про Петлюру, про Калєдіна. Це діло Андрія складати ті

куплети, множити їх і розсівати тисячами по широкому світі.
Потім всі п'ють чай з кексами американськими, здобутими від Врангеля, для летючого відділу окремо береженими. А опісля всі розходяться. Друга година ночі. Трудовий день закінчено.
Андрій спить на соломі в куріні сторожа, під широкою яблунею. З ним спить компоніст летючого відділу. Андрій часто так лежить горілиць і часто передумує своє життя. Всі ті там, на хуторі. Розкидані, розсипані… Згадує Ольгу. Харків… І дійсно «куда котішся», думає Андрій…
Через кілька тижнів «Культпроп» Першої Кінної знято з якоря і послано далі, в Україну, на захід, на Польщу. В текстах «козаки» замінено на «селяни». «Разбіть полкі гнілиє буржуєв», на «разбіть полкі стальниє поляков». Все інше по-старому. І потяг котиться і котиться, все далі і далі. З його стін летить на всі боки і розсівається по вітру більшовицька «правда», а з вікон рветься і розноситься по широких просторах «яблочко». Колеса крутяться, роструби галасують, машинки цокають, оратори чергуються.

VIII

1921 року Андрій Мороз знов у Харкові. Демобілізований. На ньому англійські штани з денікінця, французький плащ з поляка, жовті, на рипах, чоботи з петлюрівця. Одразу з'явився у Виноградових. Здивування велике, думали — загинув. А як там відносно… мешкання? Обшуміла, посіріла, подібна на базарну бабу, колишня пишна пані Виноградова, у клопоті. Заняте. Але знаєте, Андрюша? У нас же прекрасна ванна порожнює.

Андрій оглянув ванну, вона, як така, давно не функціонує, але на приміщення для героя громадянської війни, цілком годиться. Бо вибору нема. Місто запхане, мов дорожна валіза, на хідниках поріс мох, вітрини затягнулись павутинням, і ніде нічого істівного.

Улаштувався Андрій спочатку в держвидаві, там уся їх «летюча» — і Злотник, і Пєтухов, і інші, і інші, але прийшла перша чистка, і Андрія, як непевного соцпоходження, вичистили. І от він без діла, без засобів, без харчів у своїй ванній живе з випадкового — новельки, якась коректа, якісь рецензії. Зустрів раз Злотника.

— Ну, як поживаєш?

— Здорово, — каже Андрій.

— Не сочиняєш куплетів?

— Інколи.

— На здоров'ячко!

— Дякую. — І розійшлися.

У Андрія маленький роман — Рокітка. Їй вже сімнадцятий, вже не червоніє, продавала з матір'ю барахло на базарі — ясноока дівчина, стрункa у спідниці із старих фіранок. Андрій їй подобається. Університетський сад, алеї, старі липи, жовтий лист, порожні лавки. І розмови про світ, рослини, Шекспіра, Блока, Рабіндраната Таґора.

Двадцять третього року з'являється в Харкові перший великий український журнал — «Червоний Шлях». Андрій заніс туди оповідання «Жнець на спілку» — прийняли і прислали п'ятдесят карбованців. Наліг на оповідання, хоча критик з «Гарту» з'їхав порядком за брак лінії, за невластивий добі «душок». Друге оповідання «Спроба бути великим» той же критик назвав виразно «куркульським».

У ті ж часи написав до своїх на хутір. Ні, дістав перший лист від своїх. Намацали його через редакцію журналу і зробила це, розуміється, Ольга Лоханська.

Ольга! Хутір! Жаром сипнуло. Навмисне забував, не вертався, не давав знаку, перейшов на іншу планету. І враз той шматок густо списаного, дуже знаним, енергійним письмом, паперу вирваного із старого, передвоєнного шкільного зшитка у конверті, зліпленім дома. Тон. Стиль. Так, Ольга — ясно. «Коханий Андрію! Ти забув за нас, але ми не забули за тебе. Я догадалась, що Марта з «Бути великим» це я. «Коли сонце зливою топленого заліза западало за схил плянети, відливаючи решткu свого жару холодним хмаринам, що товклися по верхах осокорів правого берега»… Коханий! Пригадую!» Довідався, що писала з-за кордону Таня, вона вчиться на медичному факультеті, що Іванові вернули десять десятин, що їх перший синок помер, що Мар'яна довгий час хворіла. І дуже, дуже підкреслено просить приїхати.

Кілька днів не міг заспокоїтися, бентежили спомини, що вгризалися в кожну клітину мозку.

— Тобі щось не гаразд? — питала Рокітка.
— А! Лиш так… — і одвертав погляд.
Не охоче писав відповідь, про що до дідька, писати — сіро і похмуро, життя, мов мрець, у домовині. Згодом все таки написав кілька байдужих слів, мовляв «усе гаразд», не вдаючись ні в які конкретності.
Листи посипались. Відгукнувся Іван. Розмашним, щирим письмом сповіщав, що «засіяли» рештки, «привели до порядку хату і сад», що «батько починають говорити, а то все лиш читали Біблію». У додачу п'ять фунтів сала, що видушило з Андрія мало не сльози. Хутір! Хутір!
Озвався й Сибір. «Як там у вас, до ста чортів, живеться, бо ми тут, прости Господи, прозябаємо, чортзна чого накоїли — дурні, а з них аз єсьм перший. Мої хлопці ростуть, а дівки також. Сибір великий простір, повітря досить, води також поки хватає. Чув, що пописуєш по газетках — не читав, але пришли. Цікаво, до чого то ти, за нашої славної влади, дописався. Петро, кажуть, вмирать з голоду збирався — послав йому пять мільйонів, на одно яйце, як що таке в Києві знайдеться, хватить. Один Іван герой. Цілуй його і проси за мене, дурня з дурнів, щоб простив. Твій окульбачений брат — Сопрон Мороз-П'ятидесятиградусний».
Мовчав лише Петро.
Двадцять п'ятого року вийшов у світ перший Андріїв роман «Розгром». «Земля парувала пахощами свіжого хліба, а син Марка топтався по ній, ніби розбурханий ведмідь. Лилось і з чола, з обличчя і, здавалось, з самого серця. Маріє! — верещав захоплено. Овес зійшов! — Кричав ніби за полярним кругом зійшло сонце. І коли він нахилився, щоб обчистити чобота, він перехрестився і обережно торкнувся шорсткими пучками ніжного паростка».
Що це? Розгром? Чого розгром? Чи не революції? — питав вірний страж чистоти лінії з «Плугу».
Це могло коштувати Андрієві життя. Він два битих роки просидів у тій ванній, замерзав зимою, розливався потами улітку. Був чоловік, а обернувся в ідіота, висловилась, як звичайно Галина Петрівна. Лише професор та Ірина-Рокітка тримались. «Добре. Пишіть. Це Добре» — казав професор. А Ірина місячними вечорами грала йому «Місячну сонату», а іноді витягала до Університетського саду.
«Розгром» наробив шуму, почали цікавитись автором. Редактор київського кооперативного видавництва, що ризикнуло видати ту книгу, казав Андрієві:
— Я радив би вам змінити курс. Неп то неп, але що за непом… Чи варто наражатися на небезпеку?
Годі з тим курсом, як і куди його міняти, що буде те й буде, пише, що на душі. Останніми місяцями обклався книгами про металюргію. Метал — тема дня, кується щось нове. А Ольга бомбардує листами. Безліч докорів. «Останні роки я провела на базарі — врахуй». Так. Знає. Усі не минули того базару. Ірина також стає активною. Вона тепер студентка ІНО. Андрій не завжди може заснути — люди, події, образи виповнюють серце й голову. Стільки небезпек, стільки спротиву.
Пізня ніч, всі сплять, світло згашено, тиша велика. Не спить лише Андрій. І враз вузенькі двері його ванної потиху відхиляються, Андрій повертає голову і… на порозі Ірина. І в нічній

сорочці.
Після цього конче щось треба писати Ользі. Але як, але що? Сказати все, вийти на чисту воду. Ірина готується стати його жінкою, вона вже звикається з тією думкою, входить до його ванної з почуттям легкости, не здрігається від дотиків… Її очі сині, сині і дивляться з довір'ям.
І прекрасна весна — ті перші місяці там назовні, все зарожевілось, навіть місто, навіть мешкання, навіть черги. Ірина скрізь, Ірина завжди, Ірина у всьому. І пісні, і підскоки, а сусіди лаються, а Галина Петрівна бушує. «Крупна розмова» між дочкою і матір'ю відбулася, смаркачкою назвала, телям дурним визначила. Що ти в твої вісімнадцять років, в наші часи, розумієш? Дурепо! В любовниці прешся!
— Тепер не царський час! — резонно казала дочка.
— Саме тому! — переконано ствердила мати.
І Андрієві дещо дісталося:
— Я думала — ви мужчина. — Дівчаток зводити — гарно, гарно, нічого сказати, це вже в тих будьоновцях навчились, теж мені герої…
— Алеж, Галино Петрівно… — почав було Андрій. Де там. Хіба тут дійдеш до слова?
— Ах, ах! Знаю, знаю. Сама прийшла, спідничку було б задерти та всипати, не бачите — мозків бракує.
— Галино Петрівно, мені про це не легко говорити, — намагається Андрій.
— Не легко, не легко! — тріснула дверима і зникла…
А сусіди шепчуться, а професор шпурляє книгами, а Ірина рюмсає, а Андрій топчеться по своїй ванній, треба рішати і то швидше. Написав Ользі, що їде до Москви і не скоро вернеться, а Ірині сказав, що вони ось-ось і до Загсу, а тоді їм ніщо не страшне.
— Ну, чого ж ти, мамо, сердишся? Я ж так його люблю. То ж ми одружимося… — Мати дивиться, очі круглі, уста затиснуті. Похитала призирливо головою і пішла.
Настала тиша, прийшов мир, на небо лягла голубінь, за вікном розлився каштан. Завтра Андрій рішає все полагодити.
І враз, несподівано… А це найгірше. Рано-раненько, до дверей Андрієвої ванни застукали, Андрій зривається, як був босий, підбігає на пальцях, підтримує підштанці, відхиляє двері. І вмить ними рвануло, і на Андрієвій шиї щось повисло, тиснуло, цілувало. Ольга. Червона, пишна, розквітла. Андрій розторощений, штани спадають, ноги босі. А Ольга з валізами. І гомонить:
— Ну, от бач! І знайшла. І ніяка Москва. І не втечеш. А це ось маєш від Івана — решткі паски — не приїхав поганий, а Мар'яна тебе вітає, і батьки також, а тут у тебе, скажу, елегантний свинюшник, — і кинула швидко зором по кафлевих стінах, по рурах, по скриньках від мила, запханих книгами…
А тепер Ольга хоче помитися, де тут вода? Вода на кухні, алеж там… О, ти Господи! Андрій поспіхом натягає штани, назуває капці, показує кухню, воду. Добре, що в мешканні ще тиша, і це до деякої міри злагіднює становище.
Але ось Ольга вернулася з кухні і питає:
— Хто це та препишна мадама, що подивилась на мене таким декабрьом? Сказала їй добрий день, і ані звуку. — Андрій мовчить, кам'яно мовчить, а Ольга відчиняє першу валізу,

війнуло сильно хутором, «рештки паски», ковбаса колесом, шматки сала, купа крашанок, звільняє стіл від книг, від рукописів, криє чистою скатертиною, крає, розкладає, а сама пишна, біла, повні груди, коси ллються на плечі, ясні каштанові очі. — Ну, Андрійчику? Що? — казала. — У тебе якісь дивні очі — нічого, пройде. А тепер — Христос Воскрес!
У черговому його романі ця сцена вийшла так: «Коли він глянув в обличчя людини, що так буревійно і несподівано ввірвалась в його простір, він весь забринів від сили її життьовости. З неї били вогнем, сонцем, вітром, землею, не слова, а камені зривались з її уст, котились вниз і збивали все, що лежало на їх дорозі. І тоді він подумав: це і є якраз ті, що в цих шорстких формах виливаються — тверді діти твердих батьків, що перед ними стільки м'якого простору — простягни лиш руку і бери».
Ольга не вернулась більше до свого Канева, збагнула одразу дійсність справи і сказала, що вона не з тих, які поступаються. Ірина зникла. Андрій розтерзаний. Галина Петрівна тріюмфує. Професор тікає на засідання. Андрій хоробливо шукає іншого мешкання, але Харків невмолимий. Думали про Київ, Одесу, Донбас. Не вийшло… Нема місця на широкій землі. Андрій хотів «об'яснитись» з Галиною Петрівною, але та сказала, — і так все ясно, нарешті, все лишив, його знов потягнуло до столу, Ольга розширила тапчан, витерла куряву, дістала привезену праску, смажила котлети, варила борщ, — шила, прала, шукала «місця» і таки знайшла у театрі «Березіль», де стала касиркою на рекомендацію Бича, що відразу зацікавився нею, як тільки назвала себе жінкою Мороза.
Ця увага Бича до Морозів була сливе подією, Андрій лише іронічно посміхався, коли Ольга оповідала про це захоплено. Треба було бачити, з яким завзяттям він взявся за це діло… Тож як він нас, як хуторян, ненавидів.
— Закон діялектики, — каже Андрій. — Теза породжує антитезу. Від любити до ненавидіти і від ненавидіти до любити — один крок.
— Так далеко я їх, тих революціонерів, не знаю, — каже Ольга.
Два круті, тверді роки минули. Мерзли, пріли, голодували, але «Ллють сталь» з'явилася. Між рукописом і друком виникла ціла контраверсія.
— Ми, товаришу, задля вашого роману не хочемо відвідати Соловки, — сказали йому в його київській «Книгоспілці».
Інших можливостей не було, Андрій почав хитатися, але одного разу, направду випадково, він знов зустрів Злотника.
— Як діла? — з властивою ноткою запитав Злотник.
— Як сажа біла, — відповів Андрій.
— Як же куплетики?
— Ні, перейшли на сталь.
— Го-го! Залізобетон? Модник. Роман?
— Роман.
— Чому ж не видаєш?
— Видавай.
— Видам.
— Знов з душком?

— Либонь з душком.
— Ну, посмотрім, — закінчив Злотник…
А дещо згодом його «посмотрім» стало ділом. «Сталь» побачила світ під дружнє виття цілого ряду вірнопідданих їх партійних величностей. «Він кличе на Ґаллію, на океан, на Детройт, Імперіялізм!»
— Саме цього нам і треба, — казав, потираючи руки, Злотник. — На них плюнь — хахли, провінція. Андрюша — хлопець з мозком, а займається здохлим ділом. Катай на руском. Там тебе понесуть на руках…
А ще згодом Злотник зустрів знов Андрія.
— «Сталь» виходить в Москві, — заявив він із стоїчним спокоєм. Андрій приголомшений. Злотник тріюмфує. І, нарешті, «он нас бьот по ліцу правдой». І все засяяло, закрутилось, заграло.
І враз до дверей Андрієвої ванни потягнулись редактори, репортери, директори. У газетах про нього заговорили. Злива запрошень.
— Жени всю ту сволоту до чорта! — з виразом злючого сарказму, казав Злотник.
Ні, Андрій нікого не жене, всіх приймає, розмовляє, засідає, радить. У нього навіть появився вираз певної, самозадоволеної гідности, такий властивий усім великим людям. Усе змінилося, за винятком французького плаща і ванни.
Це дає привід Ользі зайти до міської ради і на весь голос поставити питання руба:
— Сам Сталін відзначив Мороза, а ви? — Жах, розгубленість, погром, але де вихід.
— Громадянко! Алеж повірте! Мешкань нема. Зрозумійте: не-ма! Он будуть, і ви на черзі перші.
І нарешті, те найголовокружніше: Андрія просить зайти сам лідер пролетарської літератури Микола Іванович Бич. Подія потрясаюча. Репрезентант великого жовтня, вічний, можна сказати, революціонер, що на всіх фронтах лив кров, що громив міщанство, хуторянство, куркульство, що завзято будував нове, щасливе, радісне, юне, духманне життя, враз захотів говорити з таким виразним представником хуторянства і всіх інших куркульських чеснот, яким є Андрій Мороз.
З мішаним почуттям входив Андрій вечірньою добою до невеличкої, заваленої книгами, холостяцької кімнати свого шановного антипода. Мав для цього багато причин. Міг мати багато застережень до всього того, що собою та людина до цього часу репрезентувала, а одночасно він не може заперечити факту, що та сама людина, можливо, одинока у всьому цьому просторі, живе свідомо. Вічно живий, вічно переповнений кипучими думками, вічно екзальтовано-напружений, він своїм винятково сильним, справді «духманним», словом потрясав, громив, проповідував.
У порівнянні до нього, Мороз почував себе дуже буденним. Так, він, як не кажи, село. Пласкість. Земля. Небо. Соловейки. Бджоли. І мужик, що оре тим вічним своїм плугом землю і ллє той, нікому непотрібний піт, на сміх, кпини і призирство всім розумним людям. І ніяк не розуміючи, чому конче потрібно «все до ґрунту зруйнувати», щоб будувати «нове життя», сортуючи людей не за їх природними властивостями, а за штучними, випадковими категоріями, так ніби між робітниками не можуть бути аристократи, а між аристократами чабани, а всі ті ослаблені «хто був нічим, той буде всім» здавались йому фразою, від якої

несло демагогією і звучало бляхою… І хіба після того можна було поважати речника таких банальних чеснот.

І дійсно, у перші роки появи на літературному овиді Андрія Мороза Бич нічого іншого, крім призирства до нього, не мав. «Кулацький відголосок». «Гречкосій», «Хуторянин». Навіть дошукувався у ньому епігонства побутових авторів минулих десятиліть. Але останніми роками Бич несподівано змінив свою думку про нього і почав до нього придивлятися. І Мороз знав чому. По-перше тому, що Мороз, там то там, досить обережно і досить масковано, висловлював певні думки, що їх критики з «Плугу» завжди окреслювали, як «незрозумілі», але які не були такими для Бича, подруге, сам Бич, зробивши революцію, що мала безпосередньо ощасливити людство, за останні роки мав нагоду перевірити правильність відомої думки, що кожна «теза породжує антитезу», і тим самим змінити напрямні свого діяння.

І разом з тим… Разом з тим — Бич, батюжений своїм темпераментом і терзаємий навалою свідомости, має багато причин, щоб не спати спокійно ночами. Він же при керівниці самого цього життя, він же знає, що там скрізь діється. А діється таке, що змушує його жахатися. Так. Він і його товариші були проти непа. Це вони хотіли «стріляти в кожне сите обличчя і манто», як висловився один з його приятелів, одначе події, що зарисовуються на овиді, змушують задуматись. Революція, громадянська війна, воєнний комунізм, голодні роки не скінчилися. Вони щойно починаються. І хто зна, чи не зажадають вони більше жертв, ніж до цього часу. Мариво голоду грандіозних розмірів зарисовується в подражненій, бурхливій уяві великого бунтаря, він ще не може того висловити конкретно, але вичуває, що то вже не буде непівська «біда, від якої кричати хочеться», а це буде свідоме, розраховане народовбивство, якого ще не знає світова історія. Він, мов божевільний, кидається на всі боки, пише, говорить, домагається, погрожує, але всі його заходи — удари розбурханої хвилі об твердий ґраніт прибережжя.

І це також спонукало його на розмову з Морозом.

Мороз знаходить Бича у зовсім мирній обстановці, в сутінках вечора, в ліжку з обв'язаною шиєю, з книгою в руці. Повна попелу попільниця стояла на нічному столику, і дим тютюну висів павутинням у повітрі.

— Дуже радий, товаришу, вас бачити, — зустрів Бич, трохи хрипливим голосом, Мороза. — Сідайте, — і вказав на завалений паперами стілець. — І паліть. Нічого, нічого. Паліть. Це лиш маленька грипа, я сам палю… І знаєте, що я читаю?

— Біблію, якщо не помиляюся, — відповів Мороз, сідаючи.

— А знаєте, що саме? — питає той далі.

— Напевно Іова, — каже Мороз.

— Іоїла, — відповів Бич. — І лиш послухайте: «Чуйте люди старезні, та й ви, мешканці цієї землі. Чи бувало коли таке за вас, або за днів батьків ваших? Перекажіть дітям вашим, а діти ваші нехай перекажуть своїм дітям, а цих діти — дальшому родові. Що полишила гусінь, те їла сарана, що полишила сарана, те точили черви, що ж від червів зісталося, те жуки доїли»… — і він помалу, виразно прочитав усі три глави тієї книги. Мороз зробив вигляд, що він не здивувався. — Чому ми тепер не можемо так писати, як колись могли писати? — запитав Бич. — І що за вникливий стиль.

— Я думаю, — казав на це Мороз, — що ми тепер не на стільки свідомі свого завдання, як були ті тоді.
— Як це розуміти? — питає Бич.
— Вони, — казав Мороз, — усі явища життя вміли пов'язати в одну, якусь закономірну, виявлену свідому волю певного творця, і кожний з них уважав себе частиною того творива. Ми ж тепер, здебільша, живемо, як росте трава, а як пробуємо проявляти людські наші прикмети, то так одірвано від великого космосу цілости, ніби ми те каміння бурхливого гірського потоку, що його хвиля перевертає і згладжує без найменшого його спротиву.
— Ах, чорт бери! — відповів на це Бич. — То ж до дідька, саме ми стільки наговорилися про свідомість.
— Автоматично, — відповів Мороз — У Шевченка, пам'ятаєте: «ви моголи! Моголи, моголи!»…
— Ви, мабуть, маєте рацію, я не знаю, але ви мабуть її маєте, — казав на це Бич. — І знаєте що? Мене починає неприємно ссати під ложечкою. Нерви. Нерви. Погано. Зовсім не те, що мете! І ви праві: революція наша фунта клоччя варта… Але як сказати? Без неї нічого не могло б статися. Імператорське величество само не хотіло валитися… І признайте, що за ці пару років щось таки та було зроблено в нашій скромній історії. Вже хоч би та вічна наша «мова» знайшла нарешті вдоволення. Пишуть нею і як ще пишуть. І думають. І доганяють товстозаду нашу матушку. І ось тут якраз заковика. Маю враження, що матушка знов розгнівалась. Витягаються старі Валуєвські рецептики. І дещо гірше. Боюсь, дуже боюсь… Як тільки гляну на тих наших дядьків, що сотнями тягнуться до міста з тими своїми клуночками. Ні! Бий мене грім! Не можу! Бачили ви той «Ленінський виселок»? Отам за Будинком Промисловости. В землі. У глині. В норах. Гірше кротів. Гірше всякого скоту. Тисячі. Діти! Найгірше ті діти! А це ж лише початок! Чуєте, Мороз! Лише вам кажу! Одинокому! Тут треба бути або свинею абсолютною, товстозадою, що все чавкає на своїй дорозі і не може піднести рила до неба, або… Або куля в лоб! Іншого виходу нема. Вони нас, ті каналії, зітруть! І яка ваша з приводу цього думка?
Мороз, що не піддався цій бурхливій навалі нервів, а сидів, здавалось, спокійно і курив, не знав, що на це сказати. Він так і висловився:
— Не знаю. В кожному разі не нова революція! — буркнув він невдоволено.
— Знаю. Яка там революція!
— І тепер там не імператор, а… Ґориля! — вирвалось у нього. І він, здавалось, хотів зірватися, щоб бігти. І було це так несподівано, що Мороз устав. Бич мусів хвилинку змовчати.
— Нічого, нічого! — вже спокійніше казав він і вказав на стіни. — Будьте спокійні. Вони направду німі. Сідайте. Дайте мені он ту склянку. Дякую. — Випив води.
— По-моєму, — продовжував сідаючи Мороз, — нам конче треба змінити цілу нашу систему, так сказати, нашого відродження! — Бич весь слух. — Дотеперішні засоби тієї системи, по-моєму, тепер не годяться.
— Гарно й хоробро сказано, — відповів швидко Бич.
— Нашими м'язами нічого не зробимо… Ані нервами… — Мороз говорив плутано й неохоче. Його вигляд казав здавалось: нащо тут ті дурні слова! — Зміни треба… Наставления… До

чого ми дійшли? До голоти. Де наші кращі люди? Отам! За Будинком Промисловости! В землі! У Сибірі. Ви мені скажете: а де вони були, коли йшла боротьба? А я вам: їх було замало, щоб боротися. І ще вам скажу: відколи ми почали писати і читати нашою мовою, ми більше нічого не писали і більше нічого не читали, як про «глитаїв і павуків», з одного боку, і нещасних Гриців-наймитів, з другого. І тільки скиглили… І тільки загострювали примітивну лють, заздрість і помсту. І тільки говорили про спасіння чудесним соціялізмом. І доскиглились… Маємо, що хотіли. Де наші Симиренки, Чикаленки, Карпенки, наші багаті хутори, наші гарні коні, наші ситі люди? Не можу вас, товаришу, розуміти: як можна вам тепер нарікати після всіх ваших… — він запнувся. Бич враз напружився. — Алеж я не міг спокійно дивитися на волячу пасивність тих ваших енків, — викрикнув він.
— Ну, то тепер дивіться спокійно на фуріяльну активність ваших бідних Гриців-наймитів.
— І звідки ви взяли, що вони були пасивні? Хто, як не вони винесли на своїх плечах ціле наше відродження? Що зірвалась з ланцюга зграя черні і все розторощила, це знов таки їх заслуга, бо саме вони заразили ту чернь дикими ідеями «грабуй награбоване», що згодом виплила друга зграя ще дикіших інтелігентів із зливою «реформ». Родини. Школи. Виховання. Природи. Бога. Всього! Нема нічого. Геть усе! І маєте! Порожнє місце! Як довго будемо жити в атмосфері цього фуріяльного еклектизму, трава на наших полях рости не буде! І ви маєте рацію: фурія ще не вичерпала своїх сил. Готується до нового вибуху! І що? Її треба перебути! Вона вичерпається. Вона все зітре на своїй дорозі, але й сама згине. З голоду. З звичайного голоду… Її вб'є голод! Той, якого вона викликала з лісу… Будуть голодні, всі голодні і довгий час голодні!
Бич закрив очі. Поклав долоню на чоло.
— Ах, мій народ! Мій нещасний народ! — казав він з глибоким жалем. На його лиці страждання. — Як страшно! Як страшно! І як темно!
Мороз вийшов з кімнати Бича, ніби з якогось інкубатора. Був, здавалось, іншою людиною. І щойно на вулиці прийшов до свідомости, що могло їх обох чекати, коли б таки ті стіни мали вуха. Але він вірив тій людині, дарма, що вони були таких протилежних поглядів на речі. Вірив і йому було приємно, що знайшов когось, з ким міг висловити думки, що розпирали його, яких він не міг ані висловити, ані написати. І саме в цей час у пресі точилась завзятюща дискусія про правовірність пануючій доктрині, дискусія, що нагадувала сварню і тоном своїм нагадувала більш доноси ніж полеміку двох різнодумаючих людей.
Мороз хотів бути далі від того танцю на вулкані, від того базару нерозумних, де заздрість, плебейська пиха і звичайна глупота творили таку чудову передгру для всіх тих диких оргій загального знищення, що наступили після того.
Вулиця великого міста якась мертва. Багато в ній причаяного неспокою, скрізь видно стурбованих людей з портфелями, там то там у сутінках завулків ті вічні постаті розкуркулених, але все це рух хворого організму, що не сьогодні-завтра може зупинитись зовсім. Проходячи біля тих постатей, Андрій завжди пригадує брата Івана, і йому здається, що хтось стьогає його різками по голому тілі. Він сильніше втягає в себе голову, нагинається і тікає, мов би від чуми, до своєї ванни і поринає у хащі своєї розбурханої уяви…
І друга велика несподіванка: під будинок на вулиці Пушкінській під'їхало авто. Звичайно урядове. На цій плянеті нема інших. Усі мешканці напружено зацікавлені, бо це не кожний

день трапляється. Згодом вийшов Мороз у своїй французькій шинелі, сів в авто і від'їхав. На столі ванної лишилась тільки записка: «Олю. Я скоро вернуся».
Трохи згодом Андрій Мороз підіймався широкими, встеленими червоним килимом сходами, на другий поверх великого сірого будинку на площі Дзєржинського. Тепло, чисто, просторо. З усіх стін дивляться вожді. У просторій, майже як заля, кімнаті, Мороза зустрічає невеличкий, широкоплечий з голеною головою чоловік, що залишив своє місце за широким столом і йшов назустріч Морозові.
— Радий вас бачити, Андрію Григоровичу, — казав енергійним тоном чоловічок, подаючи руку. — Сідайте. Паліть. Читав, читав… «Розгром». Прекрасна річ. Але «сталь, але «Сталь». І Правильно ставите проблему: не фрази, а діла… А моя до вас справа коротка: ви очевидно прекрасно знаєте постанови п'ятнадцятого з'їзду ВКПб, шіснадцятої конференції ВКПб, другої всеукраїнської конференції КПбУ про мобілізацію кадрів для боротьби за виконання першої п'ятирічки, колективізацію сільського господарства і ліквідацію залишків нетрудових елементів. Середняк в загальному вже пішов у колгоспи. Але партія й уряд готуються до головної, ударної кампанії по всьому фронті за повну ліквідацію приватного господарювання на селі, як також повну ліквідацію кулака, як кляси. Це, очевидно, буде виконане в наступному році, однак вже тепер конечно розгорнути якнайширшу пропаґандивну акцію в цій справі. І тому тепер організуються всі сили радянського народу для реалізації цих важливих завдань нашої партії. Партія, комсомол, преса, радіо, театр, кіно, література, наука — все на боротьбу! Такий наказ з Кремлю. Ім'я Мороза у цій кампанії на першому місці. Що він на це?
— Вважатиму за честь виправдати довір'я партії, — скромно відповів Мороз.
— Правильно! — промовив чоловічок і оббіг довкруги стола, запалюючи другу цигарку.
— У чому б полягала моя роля в цій справі? — поспішив Мороз.
— Ваша роля? — чоловічок відкинув на килим сірник. — Тисяча вісімсот театрів нашої країни чекає на добру, бойову, пропаґандивну драму на тему колективізації. Вашим завданням таку дати! Потребуємо доброго фільму. За вами сценарій! А мітинґи, а поїздки, а пропаґанда. Ви ж з Першої Кінної — золотий досвід. На вас чекають сотні тисяч слухачів. І це не двадцятий рік. Маштаби, широчінь. Місто, індустрія, робітництво. І зразу ж до діла! Що для цього потребуєте? Кажіть, кажіть, кажіть! Кватирю? Маєте! Ось тут ордер! Кінчають дім письменників, і ви на першому місці. Що далі? Аванс? Скільки? П'ять тисяч? Шість-Сім? Продукти з окремого розподільника? Є! Гаразд! Вдоволені? Ну от… І ми договорилися.
Мороз вийшов звідси, мов школяр від учителя, весь червоний, з гарячими вухами і пачкою новеньких банкнотів по всіх кишенях і з якоюсь туманною думкою про нову драму, що має вирватись з нього впродовж найближчих кількох місяців. Не помітив, як опинився знов у авті, як виліз з авта перед своїм будинком, як випадково наткнувся при вході на Ірину, страшенно зніяковів, відступив крок, мов п'яний пробурмотів вибачення, хотів вернутись назад, але двері відчинилися, і Ірина миттю, мов миляна булька, зникла, а двері брязнули, ніби бажали його вдарити.
Мороз увійшов пізніше, протиснувся обережно поміж численними шафами до своєї щілини, вже темніло, засвітив малу, на тридцять вольтів, лямпку, вирвав з кишень банкноти, жбурнув ними на стіл, зірвав із себе пальто.

Тісно тут, мов у валізі. Сила почувань. Навала. Нема де ступити. Відчув холод і знов одягнувся. Підійшов до прикритої «Правдою» скриньки, що на ній гордо стояла їхня праска, підняв її одним пальцем і зареготався.

— Ха-ха-ха! Ось воно! Ольга! І яка чистота, ясність. Усе на місці, все зацероване. Схопив її фартушок обідраний, тисячу разів праний, і цілував його, мов образ, а потім знов побожно повісив на цвяшку, де він скромно висів.

І потім щось на нього напало, схопив пачку банкнот, обережно, мов злодій, вийшов у коридор, зробив кілька кроків і постукав до дверей Ірини. Тримтів, мов проклятий. Стільки часу не підходив до цих дверей. Почув «увійдіть», відчинив двері, побачив Ірину, що сиділа на ліжку, як була, одягнутою, з переляканими очима, положив мовчазно банкноти біля кінчиків її ніг на помості, буркнув «вибачте» і вийшов назад.

І не встиг отямитись, як двері ванної знов відчинилися, і його банкноти зливою посипались по помості. І все зникло. Двері брязнули і тиша. Андрій розторощений. Сотні Ленінів лежало під його ногами. Він кинувся їх збирати, і в цей час увійшла спокійно і звичайно Ольга. Андрій здригнувся, ніби вона застала його на якомусь злочині. Він швидко зірвався на ноги, у руках купа банкнот. Ольга при дверях остовпіла. Андрій кинувся її цілувати…

— Що сталося? Що сталося? Андрію!

— А от що сталося! — казав він, випускаючи з руки банкноти, що ніби листя осіннє розлітались по помості. — Бачиш? — і показав на поміст. — Розсипались! Генеральний секретар. Драма.

— Нічого не розумію, — казала Ольга.

— І не можеш розуміти. П'ять тисяч!

— Ти маєш гарячку!

— Гарячку! Га-ряч-ку!

Ніхто нє дасть нам ізбавлєнья,
Ні цар, ні Бог і нє ґерой!

— заспівав він вимахуючи банкнотами.

— А знаєш що, Олю? Я… Я… напишу драму. Ну, чого так дивишся? Напишу! Велику, всесвітню! Апокаліптичну! Світ горить! Земля горить! Зривається! Летить! Прірва! Бах! І нема. — А після почав шептати: — А ти знаєш, Олюсенько, куди ми всі йдемо? Не знаєш. На прощу. Як юродиві!

А вона йому на це також пошепки:

— А чи знаєш ти, що нашу Мар'яну також арештовано?

— Мар'яну — вирвалось у нього перелякано.

— Еге ж. І вже давно. І вже звільнили. Приїхала з Києва Ала Шур на гастролі, Василева приятелька. А Василь у якійсь військовій школі… Від Івана ніяких вістей, ніхто не знає, де він. — Розгортала при тому повільно хліб із серветочки, дістала шматок ковбаси, цибулину… Андрій підіймав одну за одною банкноти і вкладав купою на столі.

— А театри повні, повні, — казала вже голосніше Ольга. — До шостої завжди каса випродана і на два тижні наперед. Наш театр поширюють… Добавляють кадри… Розбудовують балет… Акторам збільшено пайок… Ангажують з Москви Карсавіна… І, здається, буде прийнята «твоя» Ірина… Режисерові вона подобається…

Весь той вечір Андрій промовчав і цілу ніч провів без сну.

IX

А однієї суботи в кінці жовтня, під дощ і сніг, як грім на голову, Морози переїжджали на нове помешкання в новозбудованому будинку, що на розі вулиць Авіяції і Письменників. Це великий на чотири поверхи бльок, у вигляді літери П, на сімдесят вісім мешкань на двісті сімдесят п'ять мешканців, як сказано в пляні.

Що сталося? Будинок же, як відомо, не закінчений, ще скрізь рештування, ні вікон, ні дверей, каналізацію і світло щойно встановлюють. І Мороз це знає. І не сам Мороз. Про це знає все місто, ба весь Радянський Союз, ціла Европа, бо кожна нова будова у цьому просторі розцінюється, як найбільша подія і сенсація, про це пишеться безліч статтей і поміщається безліч фотографій і не лише у місцевій, але навіть у закордонній пресі з довгими повчальними коментарями на тему неймовірних досягнень соціялістичного будівництва під мудрим керівництвом партії Леніна-Сталіна з зазначенням, що це вперше в історії людства збудовано таку будову і з таким призначенням, що свідчить про надзвичайну опіку партії над мистцями слова, а у Харкові либонь не знайшлося мешканця, що стримався б від спокуси бодай раз кинути оком на це чудо епохи, збільшуючи переконання, що і за радянської влади можна б будувати мешканеві будинки, коли б у тому «Комунстрої» також прийшли до подібного висновку.

Наряд переїжджати не прийшов, а впав на Морозів, як грім і блискавка серед погожого неба. О восьмій годині дощового, сірого ранку під будинок на Пушкінській під'їхала, запряжена однією конякою, підвода і тут зупинилася. Дебелий дядько, у старій ватянці, піднявся до помешкання Виноградова, постукав міцно до дверей, бо не знав «на який дзвонити» і, коли добився до Морозів, якось сердито запитав:

— Ви товариш Мороз будете?

— Я, — відповів Андрій.

— Ну, то скорше! Їдемо! — кивнув на сходи він головою.

— Куди їдемо? — дивується Андрій.

— Ну, як куди? Ось наряд, — і тикнув Андрієві папірець.

— Нічого не розумію, — каже Андрій, глянувши на папірець.

— Та що ви? Неграмотний? Там же ясно: наряд! Маю вас перевезти на нову кватирю. Що ж тут непонятно? Збирайте вещі!

Морози заметушилися — добре ще, що Ольга не встигла піти на роботу.

— Але чому ж нас не повідомили були хоч пару днів наперед? — скаржилась Ольга.

— Не можу знати, — буркнув на це дядько. — Сказали їхати — їду, моє діло маленьке.

Нема про що говорити. Почалось гарячкове складання, пакування, ношення. Б'є нетерплячка, ніби те там помешкання від них утече. Нарешті, нарешті! Весь будинок переживав цю виняткову подію. Прощай, ванно, прощай вузьке віконце, прощай, дорога щілинко, що протягом семи років терпеливо служила! Справді не легко її кидати. Назбирали дві скриньки книг, кілька валіз, кілька клунків, пов'язали все те мотуззям і винесли. Унизу управдомові лише заявили, куди і чому їдуть. Управдом, куций, лисий чоловічок, гордо зробив помітку у своїх паперах і сказав:

— Харашо! Прінято! Желаю успєха!

А потім підвода тягнулась вулицею під дощем прикрита старим брезентом, Ольга з Андрієм ішли збоку хідником схвильовані, ніби вони все ще не вірили, що це не сон, а дійсність, але той сон триває, дощ підсилює його реальність, підвода їде, дядько сидить на одній із скринь і помахує батогом, а трохи згодом він, досить безпардонно, висипає їх до трьох недокінчених кімнат з кухнею на другому поверсі першого входу.
Парадний, головний вхід номер один ще не функціонує, він ще забитий навхрест дошками, тому входили задніми дверима з подвір'я по бетонових сходах з калюжами вапна і купами стружок до дверей, що були щойно вставлені, не пофарбовані. Кімнати без світла, без огрівання, без ванни, лише з водою, що лилася з кранів з дуже сильним тиском.
Речі звалено в передпокої, візник одержав розписку, що наряд виконано, і відійшов. І що ж далі? Нема ні ліжка, ні стола, ні стільців… Навіть відра, навіть ганчірки для миття. І Ольга зовсім сама, бо Андрій має на десяту годину важливе засідання, він і так вже спізнився…
— Що ж я маю робити? — питала безрадно Ольга.
— Не знаю, не знаю! Лиши як є. Прийду і будемо порядкувати. Я і так спізнився! — і побіг.
— Зателефонуй там бодай до театру, що я сьогодні не прийду… Та не забудь купити паперу! — кинула йому навздогін, але він вже мабуть того не чув.
Але чому нараз така наглість? Вона прийшла згори. Генеральний секретар партії, після розмови з Андрієм, вирішив надати цій справі справжніх більшовицьких темпів і розмаху, — час не чекає, а життя коротке.
— Пилипе Сидоровичу? — запитав він свого секретаря стурбовано. — Чи це правда, що Мороз сім років живе у якійсь ніби ванні?
— Кажуть — так, Станіславе Вікентьєвичу, — відповідає секретар у тон генерального секретаря.
— Варварство! — вивергається у генерального секретаря, і він хапає слухавку телефону. — Комунстрой? Головного директора! Тут Косіор! Директор Пришвин? Слухайте, директоре? Як там справа з докінченням блоку А? Як? З початком? Нового року? Коли мав бути по пляну? В річницю жовтня? Ну, от! — Генеральний секретар міняє тон, переходить на крещендо і продовжує: — Прошу приділити мешкання на запропонований вам ордер до кінця жовтня цього року! Знать не знаю! Ніяких будівельних матеріялів! Я не будівельник! Плян зірвано, мешкання бути мусить! — і він положив слухавку. І тут же доручив секретареві задзвонити до міської управи, щоб приділили наряд перевозки на день тридцять першого жовтня. — Їх треба драть, драть і ще раз драть! — закінчив він свою мову.
Одинадцята година. У мешканні Морозів глибока тиша. З коридору і інших поверхів доноситься стукіт робітників. Двері мешкання лише зачинені, але не замкнуті. Відходячи Ольга просила сторожа глянути за їх речами. Вона має купу діла: зайти до Укрглавмеблі, до розподільника, до різних крамниць. В Укрглавмеблі їй показали речі, що розсипаються від одного дотику. У столів випадають ніжки, шафи, або не зачиняються зовсім, або мають шпари, що крізь них може пролізти миша, стільці ніде не можуть знайти для себе рівного місця, а ліжка не існують взагалі.
Ольга переходить до магазинів комісових. Рококо, ампір, тяжкий дуб, мистецька різьба.
— Що коштує отой письмовий столик? — цікавиться Ольга.

— Тисяча двісті, — чемно відповідає продавець.
— А той пюпітрик?
— П'ятсот, громадянко, — чує відповідь.
Що ж їй робити? Між іншим оповідає свою історію, на що їй продавець каже:
— Громадянко! В такому разі навіщо вам усі ті церабкопи, комісійні і всяке інше подібне. Зверніться до міськради, там дадуть вам талон, і ви дістанете справжні меблі, із справжньої фабрики і по справжніх цінах.
Ідея. І як це їй самій не прийшло таке в голову? Перед нею перспектива. Дякує за пораду, квапиться до трамваю, знаходить господарський відділ міськради і займає місце в черзі. Перед нею душ двадцять, приблизно година чекання. Усі стоять спокійно, терпеливо, лише там спереду біля віконця час від часу чути якесь слово, та інколи шепіт когось з чекаючих.
— Я б, знаєте, — чує Ольга мову своєї попередниці, жінки середніх років, замотаної якимсь великим платком, — хотіла будильника. Мій муж, відповідальний робітник, мусить рано вставати, завжди боїться проспати, прокидається раніше і ніколи не висипляється.
— Невідомо чи вам тут поможуть, — каже її попередня сусідка.
— Так, але ж мій муж відповідальний…
— Так то так, але чи вони тут мають. Найкраще поїхати до Москви, там, кажуть, все є.
— Добре вам казати — до Москви. А скільки то буде коштувати?
— Кажете — відповідальний. Хай просить командировку.
Ольга також думає про будильника, у них взагалі нема ніякого годинника. Від будильника переходить до кальош — осінь, а взуття лихе. Та й білизни нема. Зовсім нема скарпеток. Ні хустин до носа. Ані горшків, тарілок, виделок. За що б подумав — нема. Вічні, давні мрії, але коли до цього часу це були тільки мрії, то тепер це може бути дійсність.
Час іде поволі, стовбіють ноги, від рання Ольга ще не їла, і що там робить той її письменник, і як це все привести до порядку — нагріти, наварити, не пропустити служби, черг.
На цей раз Ользі пощастило, замість сподіваної години, чекала всього три чверті. Урядовець, треба признати, не кричав, не гнівався, але тут же заявив, що Укрдревоброб спішних замовлень від «часних ліц», та ще й в такому розмірі, не приймає.
— Алеж помилуйте, — каже Ольга і ще раз називає своє прізвище, — мій чоловік ніяке «часне ліцо», а письменник з дуже важливими завданнями партії й уряду. Прошу справитись в ЦК партії. І в нас нічого немає, дослівно ніяких речей, нас вкинули до нового помешкання на три кімнати, а тут нема на чому сісти, прошу прислати комісію…
Урядовець у клопоті, він дослівно розторощений, йому їйбогу, годі самому рішати справи такої ваги, він вдається до вищого начальства, з'являється вище начальство, Ольга нервовим, напруженим голосом ще і ще раз пояснює свою справу, вище начальство її заспокоює:
— Громадянко. Ми якось цю справу полагодимо, але не все одразу. Ліжок, наприклад, тепер нема зовсім.
— Ну, як же дійсно! Буду дзвонити до генерального секретаря, і хай роблять що хочуть, — каже Ольга погрозливо.
Жорстока ситуація. Начальство думає, а час іде, а черга чекає. Ззаду чути репліки:

— Отже й назойлива!
Або:
— Ну ж, скажу вам, і баба.
Хтось відповідає:
— Де чорт не зможе — бабу пошли. — Жінки, що їх у черзі більшість поблажливо посміхаються.
— Канєчно, нє такіє нюні, как ви! — відрізує котрась.
Ольга цього не чує, вона напружено дивиться в очі начальника, її зір каже більше, ніж слова. Начальник все не рішається, чути знов репліки:
— Та вона ж тут не одна. Помилуйте! — Начальник просить Ольгу за перегородку, по дорозі пояснює:
— У нас тепер, громадянко, все на виконання п'ятирічки йде, на індустріялізацію. Ширпотребу обмаль. — Направляє до заднього стола, де сидить за машиною секретарка, і дає розпорядження видати талон.
Ольга диктує:
— Два столи — кухонний і письмовий. Одна канапа.
— Тверда, м'яка? — перебиває секретарка.
— М'яка, — каже Ольга.
— М'яких, здається, не полагається, — зауважує секретарка. Ольга дивиться на неї згори.
— Двоспальне ліжко! — диктує далі.
— Ліжок взагалі нема, — перебиває секретарка.
— Пишіть! Не ваше діло! — сердиться Ольга. — Шафа на книжки, шафа на одяг, шість стільців, кухонний посуд…
— На кухонний посуд вимагається окремий талон, і треба точно подати, що потребується, — зауважує секретарка.
— То пишіть окремий!
— Я не маю розпорядження!
Ольга шукає знов урядовця, урядовець вище начальство, час іде, з'являється вище начальство, коротка дискусія. Кухонного посуду в даний момент немає. Але талон вони написати можуть? Так, можуть, лише не ручать за його практичну вартість. Ольга просить писати. Начальник відходить, бере слухавку телефону і кудись телефонує. Потім підходить до секретарки і каже:
— Пишіть!
Ольга з виглядом переможця, рішуче диктує далі:
— Дві кастрюлі… — секретарка іронічно посміхається. — Два горшки. Шість тарілок мілких, шість глибоких. Шість ложок, шість виделок, шість ножів…
— Ножів не полагається, — каже секретарка.
— Гаразд. Шість склянок, шість блюдець, одна цукорниця, одна сковорода, один ніж кухонний… — Ольга думає.
— Скорше, скорше! — наглить секретарка…
— Один молочник…

— Усе? — швидко питає секретарка.
— Ні. Одно відро, — додає Ольга.
— Я можу написати що ви скажете, але відер нема зовсім! — каже секретарка.
— А ви пишіть! — Секретарка знизує плечима. — Таз для миття, ночви… І все! — кінчає Ольга. Хотілось згадати про будильника, електричну лямпу, нову праску, але не мала більше відваги. І так, здається, переборщила. Забрала свій талон, вийшла з-за перегородки, посміхнулася до черги, що провела її не дуже привітливо і пішла.
Уже на вулиці Ольга пригадала, що забула спитати, куди має за всім тим звернутися, але вертатися пізно, забігла до аптеки, до розподільника, набрала повну полу харчів і вдоволена побігла додому.
Дома нічого не змінилося, холод собачий. Андрія нема. Ольга дуже квапиться, їй ще конче хочеться побувати сьогодні у тому місці, де дають ті чарівні речі, вже правда, пізнувато, але може ще встигне. Швидко, на ходу, щось їсть, шукає когось на будові, заходить до контори, питає одного, другого і ось вона вже біжить, ловить трамвай трійку, він переповнений, вона з усіх сил хапається за ручку дверей, висить однією половиною в повітрі, але їде.
— Громадяни! Будьте так ласкаві… Потісніться трошечки…
— Та…
— Потісніться.
— Куди? — Але все таки потискаються, нога Ольги може стояти певніше. Вона вдоволена. По кількох зупинках Ольга вже в середині трамваю. Тепер лише, щоб, бува, не спізнитися, не пропустити зупинки. Пильнує уважно, намагається довідатись, котра година.
— Чи не можете мені сказати, котра тепер година, — питає добродія, якому вона сидить мало не на голові.
— На жаль, — ворушить той головою.
— Приблизно четверта, — каже інший.
— Так, — озивається ще інший, — четверта. — Ольга дякує, вона вся в тривозі, очі бігають, знов і знов питає, одні кажуть одне, інші інше, нарешті, все таки потрібна зупинка знаходиться і Ольга, мов змолочений сніп, вивертається з трамваю.
У конторі Укрдревовробу майже кінчають роботу, більшість урядовців на ногах, відвідувачів нема, за перегородкою лише один товстенький чолов'яга, і Ольга одразу до нього направляється.
Розплившись у солодку, привабливу усмішку, Ольга старанно пояснює свою справу, подає талон. І чекає. І полегшено зідхає. І напружено поглядає. Чолов'яга старанно читає талон, ледве помітно посміхається, Ольга бентежиться.
— І ви, громадянко, все то хочете дістати? — питає здивовано чолов'яга.
— Вибачте, але я все це мушу дістати! — каже енергійно Ольга.
— Тепер? Зараз? — питає знов чолов'яга.
— Розуміється, — каже твердо Ольга.
— Не скорше, як за півроку, — каже той спокійно, — і не все одразу. Поки можемо дати один стіл і пару стільців.
— А на чому дозволите спати? — питає швидко Ольга.

— Що ж я тут можу порадити? Зовсім таки нічого не маєте?
— Коли б мали — не йшла б до вас! Думаєте, це грашки? Мій чоловік… — і вона, захлинаючись, знов оповідає свою історію, сохнуть уста, не хватає дихання, а коли скінчила, чолов'яга спокійно каже:
— Ми то все понімаємо. Ясно. Але нема. Раджу звернутися просто до ЦК і баста. У нас нема. Від минулого року весь ширпотреб щез. Усе на плян… Там, — і чолов'яга ткнув пальцем вгору, — важливіші завдання, громадянко. — Його урядові години кінчаються, він і так пересидів норму, Ольга мусить швидко рішати.
— Давайте! — рішає вона. Урядовець старанно виписує стола і два стільці і, як ласку, бо вона йому сподобалась, дописує ще й ослончика. Ольга платить, дякує, приємно посміхається, питає коли привезуть, довідується, що завтра і відходить.
О, як полегшено зідхається, коли Ольга, по годині боротьби в трамваї, неосвітленими і порожніми сходами добивається до свого нового помешкання. Андрій сидить у своїй французькій шинелі, перед ним лойова свічка, за стола править плита, за стільця валіза, і пише. Ольга засипає його питаннями: чи вже що їв? Де так довго барився? Чи бачив кого з Комунстроя? Коли дадуть світло? Так. Він вже їв, бачив будівничого, світло дадуть за два-три дні, на огрівання прийдеться ще зачекати.
— А чи сказав ти їм, що зима не чекає?
— Це вже ти їм це скажеш.
— І піду, і скажу!
— Нема ще вугілля, не все ще в порядку.
— Вони там ніколи не будуть в порядку, — резюмує Ольга.
Але нема часу на розмови, Ольга йде вниз, назбирує якихсь трісок, до того додає брошуру, і огонь під плитою загорівся. Пішов дим і чад. Пробують відчинити вікно. Не відчиняється. Андрій натискає. Вікно ласкаво відчинилося, дим вийшов, треба б зачинити назад — не хоче. Боротьба, шарпання. Дарма. Все дарма. Лишають вікно, Андрій квапиться, у нього о восьмій засідання…
Тріски в плиті радісно й бадьоро горять, на плиті шипить чайник, усе сире, холодне, але ось тріски догоріли, а чайник не закипів. Бігти знов наниз нема часу і тому п'ють чай недоварений. Ольга оповідає про свої пригоди, питає Андрія, чи б дійсно не звернутися до ЦК партії, на що Андрій обурено перечить.
— За кожною ганчіркою не будеш бігти до ЦК партії.
— По твоєму то ганчірка? На чому будеш спати? Писати? Їсти? — викрикує Ольга, але Андрій вже хапає портфель, шапку і зникає.
Ольга знов сама. Їй робиться страшно. Така порожнеча, така тиша. І треба б щось робити. Привести до порядку вікно, помити підлогу, приготовити якусь постіль, на завтра сніданок. На щастя, у неї завтра вихідний день і повно плянів.
Та й ще сьогодні Ольга не вважає свій день закінченим. То ж їй відомо, що в деяких церобкопах вечорами буває випродаж цікавих речей. А чи не спробувати і їй щастя. Стільки того потрібно. Спокуса велика, лишає все і йде до міста.
Погода похмура, дощ перестав, але небо погрожує снігом. Згодом Ольга щось знаходить. На одній з вулиць помічає гуртки людей, що вперто крутяться на місці, не дивлячись на погоду.

На розі крамниця ширпотребу і хоч її двері закриті, але крізь шпарини видно в середині світло. Дещо згодом хтось підійшов до дверей і зупинився. І не встигла Ольга отямитись, як під дверима утворився довгий хвіст людей. Ольга поспішала й собі зайняти місце і стоїть. Усі стоять і чогось чекають. Ніхто не знає, що тут «будуть давати», але щось будуть. Спочатку всі мовчать, але згодом починаються розмови:

— Здається, буде зима, — починає котрийсь байдужим тоном.

— Так, здається на це заноситься…

— Та й уже час…

— А! Цього року не можна нарікати. Осінь була лагідна.

— Зате, кажуть, буде гостра зима…

— То вже гірше. А не знаєте часом, що тут дають?

— А так, що й не знаю.

— Та, кажись, патефонні пластинки…

— А я знов чула, що кальоші.

Збоку підходить чолов'яга півселянського вигляду, мабуть з розкуркулених, хвилинку топчеться на місці, а потім, не звертаючись ні до кого, питає:

— А що тут дають, товариші?

Деякий час йому ніхто не відповідає, але згодом хтось відповідає:

— Кальоші, ботинки, а в додачу пластинки.

— І ботинки? Хо-хо!

— А ви, громадянко, так не тисніться. Встигнете. Усім хватить.

— Та я й не тиснуся, мене тиснуть…

— Гарна молодиця то й тиснуть.

— Ха-ха-ха!

— Скільки в чергах вистоялись, а все не знають порядку.

— А ви б, громадянко, поменше моралі.

— Та яка тут мораль, свинство та й годі!

— Хто ж вас змушує тут стояти? Пішли б собі додому, та полежали б у теплому ліжку.

— Або пішли б на танець та потанцювали б.

— Та воно, либонь, не лежиться. Женитись, видно, закортіло…

— Кому що, а їй би лише женитись.

— Чого ж. Вигідне діло. Замість платити аліменти!

— Ха-ха-ха!

— Громадяни! Та не… — враз голос вмовкає.

До дверей підступило двоє людей збоку і чогось там зупинилися. Очі всіх негайно звернулись на них — напевно спекулянти. Мовчанка, тиша, напруження. І враз, ніби на команду, всі в черзі беруться попід руки. Чоловіки, жінки, старші, молодші. Все то зімкнулося, злилося, наїжилось. Тепер це не низка людей, а змій лютий, що наміряється стрибнути на свого ворога.

Але ось і самі мовчазні двері дали знак життя. Вони скрипнули, відчинилися… На їх порозі з'явилася гарненька, повновида дівка у бахматій ватянці підперезана військовим поясом.

— Громадяни! — звернулась вона до лютого змія несподівано низьким голосом з домішкою перестуди. — Маємо патефонні пластинки! Вибір обмежений! Кожний вибирає лише три штуки. І швидше! Не задержувати! — командує, мов генерал, красуня.
— Ей, ей там! несподівано закричав змій.
— Вони без черги!
— Без черги! Громадяни! І що це за порядок?
— Та замовчіть, нарешті! А то не дістанете нічого! — гукає красуня-генерал.
— Але ті там панове без черги! — борониться змій.
— Ми вам дамо «панове»! — погрожує голос з крамниці. — То не ми «панове», то ви! Ми тут стільки намерзлися, а вони…
— Та лишіть! Чорт з тими пластинками!..
Рух, гамір, список пластинок пішов з рук до рук, до крамниці вступають і вступають. Прийшла черга й на Ольгу, їй ті пластинки зовсім тим часом непотрібні, у неї нема ще й самого патефона, але відступати вже пізно, та й пластинки напевно колись знадобляться. Вона вибрала модну пісеньку «Улибнісь, Маша», циганський романс у виконанні Утьосова і… танґо. Танґо! Як побачила цю річ виразно закордонного походження, у неї загорілись очі. Боялася лише, що їй того не хватить, бо кожний, видно, хотів мати танґо і розхапували його, мов великі ласощі. Але їй також хватило. Дістала свої пластинки і наміряється платити.
— Ні, громадянко, — заявляє враз красуня-генерал — мусите взять ще й ось цю! — і красуня-генерал подає Ользі ще одну пластинку. Ольга думала було протестувати, але глянула на пластинку і замовкла. «Пісня про Сталіна». Взяла всі пластинки, заплатила і пішла.
Було вже пізно, небо ще нижче осунулось, було зовсім олив'яним і зрідка пролітав сніжок. Ольга квапилась додому. Несла під пахвою свою здобич і було їй якось так неймовірно дивно, що хотілось раз плакати, раз знов кричати, то знов сміятись лютим сміхом.
Дома глухо, порожньо, темно. Світить свічку, скидає свій верхній одяг, закачує рукави, наливає в таз води, знаходить ганчірку і заходжується біля помосту. Вона квапиться, бо свічка одна і вона догоряє.
Перший білий, вогкий ранок на новому місці застав подружжя Морозів на помості в кухні біля плити. Вони спали. Під ними верства томів Андрієвої бібліотеки, на них жовтогаряча витерта ковдра, Андріїв французький плащ і Ольжин платок.
Першою встає Ольга. Вона не знає, котра година, але відчуває, що дуже пізно і швидко зривається. Андрій солодко спить далі, він пізно вернувся, на його обличчі велика безпосередність, буйне, чорне волосся розсипалось по малій подушчині. Ольга порається обережно, швидко одягається і коли, пізніше, встав Андрій, біля нього було лише порожнє прохололе місце, у кімнаті тиша і холод, на плиті три бутерброди, чотири пластинки і записка: «Добридень, коханчику! Як спалось на новому місці? Що снилось? Мені снились білі кози. Я пішла по справах. Сьогодні мій вихідний. Не знаю, чи вернусь на обід. Роби, як тобі вигідніше. Коли прийдуть з Комунстрою — домагайся світла і тепла. Цілую, цілую, цілую! О…»
Андрій голиться, жує бутерброди, обдумує чергову сцену драми, після розкидає постіль, сердиться за зневагу його книг, між якими знайшлася і його «сталь», натягає шинелю,

вмощується біля плити, перечитує написане… В ухах ще звучать слова генерального секретаря з вчорашнього засідання: «Що це мені за література, що орудує тими старими буржуазними, слинявими засобами, тим старим типажем? Вирватись, вирватись з минулого! Дайош нову людину, новий побут, новий стиль — наш, радянський! Героїку! Щастя! Радощі! Партія, вожді, соцзмагання, колективізація, ліквідація кулака — ось теми дня! Партія наділяє вас, товариші, окремим довір'ям, і його треба виправдати. І тут не вистачить дерев'яних фігур, ходульних фраз, паперових почувань. Увійти в дійсність, злитись з нею, показати правду лицем, виявити наші досягнення… І горе тим, що в цей час будуть пробувати з нами лукавити! Попереджаю! Ніяка езоповщина тут не поможе! Караюча рука пролетаріяту тяжка… Але вона така ж щедра за справжній труд і справжніх друзів! Отже, вибір, товариші, за вами!»

— Зрозуміло? — питав Мороза Бич, коли вони о першій ночі верталися з кондитерської «Пока», куди вони на хвилинку заскочили після засідання.

Бич нічого не пояснював, Мороз нічого не питав, от ішли, говорили про стилі, романтику і що це буде з тим пролетарським реалізмом, що про нього починають в пресі поговорювати, проходили побіля армянського склепика «Ананас», звідки крізь сітку сніжинок, неслось «не патаму, что с нєю мнє свєтло, а патаму, что с нєю мнє нє надо свєта», і лише прощаючись, Бич не видержав:

— Так. Вибір за нами!

Андрія трохи бентежить настрій Бича, він не може, мабуть, маскуватися, він дуже щирий, дуже ясний, дуже прозорий. Андрієві так і хотілось йому сказати: невже ти все це береш поважно? Невже ти віриш, що ти верблюд? Але не міг сказати, не знайшов потрібних слів, а до всього Андрій не хотів взагалі ніякої дискусії. Пізно щось тут розважати. Взагалі! Раз назавжди!

До мешкання стукають, Андрій відчиняє, входить робітник у заляпаній будьоновці з відерцем.

— Буду малювати двері — каже робітник.

— А! Двері! Гаразд! Не знаєте, коли дадуть світло? — радісно говорить Андрій.

— Не можу сказати. Світло не в нашій компетенції.

— А що це за фарбу маєте? Краще б білу.

— Не моє діло, — каже робітник і починає возити квачем по дверях.

Андрій лишає робітника, йде до своєї роботи. Пише. Пише довго і вперто, мерзнуть руки, зривається, бігає, шукає реплік.

— Це ти зловісна! — викрикує сам до себе.

— Діду! Мусите! — хапає перо і швидко пише.

Входить робітник.

— Може мене кликали? — питає.

— Ні, не вас, не вас! — швидко відповідає Андрій. — Робіть там своє! — Робітник зникає, Андрій пише далі.

По обіді, мов фурія, вривається Ольга. І не сама. За нею двоє дебелих козарлюг щось тяжке тягнуть. Одно, друге, третє. Кімнати заповнюються. Канапа, столи, ліжко, шафа одна, шафа друга. Тягають і тягають, Ольга командує, Андрій і собі заметушився. Усім з чола ллється

піт. І коли внесли останню річ, Андрій побачив, що тут навіть про дрова не забуто.
— І що це сталося? — здивовано викрикує Андрій.
— Нічого не сталося, — каже Ольга розпалюючи в плиті. — Бігала, бігала, шукала, шукала, а далі думаю: чим чорт не шутить! Хай буде, що буде, і пішла до ЦК.
— До ЦК? Ти збожеволіла? Без запрошення? — викрикує Андрій.
— Ні, до мене прийшли і чемно попросили: громадянко Морозова! Чи не зволили б ви ласкаво потрудитися до нас — ха-ха-ха! Довго б ти чекав на таке. Ні! Я увірвалась до будинку, мене переймають. Вам куди? Я, кажу, Морозова, потребую генерального секретаря. — Генеральний секретар зайнятий, сьогодні не прийомний день, маєте запрошення? Зайнятий не зайнятий, а я мушу його бачити. Вартовий за телефон, а я на сходи — біжу, варта за мною — стой, стой! А я зупинилась перед дверима секретаріяту і кажу: кричать на мене не можна, розумієте? Не приказано! Не можна! Назад! А ви, кажу, запитайте краще Станіслава Вікентьєвича! А ось і моясна! — Громадянко! Ви забуваєтесь! Ми вас арештуємо! — Арештуйте! Прошу! Я буду кричать! Так, я буду кричать, я підніму крик і побачимо, хто з нас буде арештований! Прошу покликати Станіслава Вікентьєвича! Я вимагаю!
Мене на хвилину лишили, зо мною лишився вартовий, я була, знаєш, рішена: або, або! Куди не зайду — нема, не можна, ідіть туди, пишіть те, від рання нічого не їла і думаю: хай пропадає — було не було! І враз двері відчиняються, і виходить його величність Косіор, просить чемно зайти до його кабінету, у нього там якась, видно, груба риба, а я з копита: Станіславе Вікентьєвичу! Ви навантажили мого чоловіка спішними обов'язками, а чи знаєте ви, що нас вкинули до мокрого мешкання, світла нема, огрівання нема, дров нема, стола нема, стільця нема, ліжка нема, я два дні бігаю по місті, вибігала ноги і дістала чотири патефонні пластинки. Я не нарікаю. Я розумію. Я вдоволена. Але ж дозвольте: мій чоловік мусить виконати завдання партії і то терміново! Виспівала, виспівала, той все слухає, а далі як почне на всі боки телефонувати, та гримати, та бити об стіл кулаком і дивись: навіть килим маєш! Справжній перський! До вечора буде світло, а на днях пустять огрівання! Тобі лишається одно: поцілуй свою Ольгу і скажи спасибі!
При тому Ольга чистить картоплю, січе м'ясо, під плитою тріщить огонь, по хаті йде тепло… Андрій скинув пальто, Ольга глянула на нього.
— А ти не бійся! Я там сказала: чоловік мій тут не при чому! Це я сама зробила! А Косіор ще й похвалив: ви, Морозова, молодець! От таку б і мені жінку! Ще мушу і до тебе взятися! Виглядаєш, ніби п'ять років у таборі полонених просидів, — казала резонно.
— Ніби вперше мене побачила, — каже Андрій.
— А так, ніби вперше — ха-ха-ха! Ех, ти, ти! Савєцкій пісатєль!
— Ще може й за штанами до ЦК партії підеш?
— Як буде треба, то й піду!
— А я й не догадувався, що ти аж така.
— А то ж! Знай! Ти ще багато дечого не догадуєшся. Як то там з тією Іриною? Мрій, мрій, поки мріється, мій коханий, але пам'ятай, що може статися…
— Ольго! — викрикнув Андрій рішуче. — Не час!

— Так! Не час! — каже Ольга. І враз вона починає чогось плакати. — Андрію, Андрію! — казала вона крізь плач.
— Ольго! Що з тобою! — Ольга лише підбігла до нього, він її міцно обняв і тісно, тісно пригорнув до себе. В кімнаті, в хаосі, у глибокій тиші стояло і горнулось до себе двоє людей.
Цього року велика хвиля морозу охопила всю Европу. З Відня голосили — мінус 28 Цельсія. На Сіцілії випав сніг. У Харкові температура доходила до мінус 30. У багатьох будинках від морозу потріскали водогінні рури. До ЦК партії, до міськуправи, до всіх центральних установ безконечні дзвінки: Давай палива! У лікарнях мерзнуть хворі! У школах діти! У крамницях продавці. Навіть у театрі не хватило палива, актори на пробах не роздягаються і виглядають, мов би в експедиції на північному бігуні. А одного ранку, на початку лютого, по всьому місті згасла електрика, зупинились трамваї, моторошно-темні ночі. Навіть свічок забракло.
Ці дні Андрій вийнятково переживає. Ні, не його власна справа бентежить його. Він тепер мешкає недалеко Шатилівського яру і ходить інколи туди на прохідку — сто чи двісті метрів за славетнім, на весь світ розголошеним, Палацом Промисловости. Останніми часами осілись в тому яру позбавлені права — чоловіки, жінки, діти, старці. Розкуркулені. Вигнані з їх хат. Без вини обездолені. І їх тисячі. Покопали ями в глині під пагорбком, полізли під землю. Там вони не мають огрівання. Там нема розподільника харчів. На очах великого міста, невинні, живі люди замерзають в льоду і пухнуть з голоду. Кращі з кращих цього простору, цієї землі. «Ленінським Виселком» людська мова назвала це болюче місце.
Весь минулий двадцять дев'ятий рік шаліла по країні чума жорстокої ненависти. Де ділось милосердя? Чому перестало битись ще живе людське серце? Андрій Мороз все це дуже добре знає, розуміє, відчуває і одного лише ніяк не може зрозуміти, чому він не може нічого тут помогти. Більше: він мусить сам множити зло. Хулити правду! Творити беззаконіє. А тому Андрій не може знайти для себе спокійного місця на землі. Бо він не може піти до тих йому рідних і близьких людей, не може простягнути руку помочі, якщо й сам не хоче втратити право людини. Особливо, коли цими днями зустрів одну жінку з дитиною на руці, що видалась йому дуже знайомою. Заговорив з нею і пізнав у ній Мишкову Ганну. Не питав, як і коли аж сюди дісталась. І вона нічого не питала. Забита, замучена, голодна, замерзла в лахміттю. Не наважився взяти її одразу до себе. Дав їй трохи грошей, вона взяла і пішла невідомо куди у сірий, морозний туман.
Але те обличчя, та застигла німа скарга не давали йому ані вдень, ані вночі спокійної години. Хотів бачити сам весь той «виселок», а разом знав, що це йому під страхом смерти заборонено. Це ж ті прокляті. Вся партія, вся держава, всі закони, вся армія проти них. Власні діти їх зрікаються. Вся преса повна таких зречень. І як же може противитись цьому Андрій? Та все таки одного вечора пішов туди. Бачив замерзлих дітей. Бачив нерухомих, під купою лахміття, живих мерців в могилах. Вернувся додому, мов би у пропасниці. Не знаходив собі місця. Думав лише уривками думок, ніщо не в'язалось у логіку. Йому було дуже прикро, що в цей час він не може молитися. Не було до кого звернутися, ані на землі, ані на небі. Повна прострація. Ольга питала збентежено, чи він, бува, не простудився. Вона не знала, де він був і що бачив.

А іншого морозного вечора Андрій зібрався, щоб знайти Ганну. І знайшов. І дуже вчасно. Знайшов її у одній з нір «виселка». Ледве його пізнала. Дитина ледве жила. Забрав і її, і дитину, сам ніс те мале сотворіння на руках. Ольга була заскочена, хотіла протестувати, але як тільки пізнала Ганну.

— Ганно? Чи це ти? — Ганна мовчала. Ольга гріє плиту, варить їду, воду, годує, напуває, розтирає, стелить постіль. А коли Ганна опритомніла, то почала крізь сльози оповідати:

— Знаєте… Не могла більше. Таке з «ним», чуєте, коїться, що страх один. Я довго терпіла, але терпець мій урвався. Здавалось, життя заберу, та дитини шкода. Село, мов оси роздратовані. Всі люди проти «нього»… І проти нього, і проти мене. Кленуть. Не дивляться на мій бік. Господи святий! Взяла я, чуєте, на руки оту дитину і пішла в світ… — І Ганна плакала якимись німими сльозами, і не вірила… Не вірила, що вона у теплій хаті… Що її малий Андрій живе. Що біля неї свої люди.

Тієї ночі Андрій і Ольга довго радились, як ту Ганну «оформити». Нарешті всю цю справу взяла на себе знов таки Ольга.

А Андрій працює далі, його «драма» майже готова, з ЦК партії повідомили, що день вистави вже призначений, що його пропаґандивна поїздка також вирішена. Надходить рішаючий, тридцятий, переломовий рік. Усі це знають. У наркоматах, урядах, установах великий рух. Преса без перерви барабанить: «Приспішити темпи колективізації!» «Нищівний бій по куркулю та його пособнику!» «П'ятирічка за чотири роки!»

А Москва все наглить: «Україна ганебно відстає!». «Пожвавити темпи колективізації!». Від цього в Харкові ще більше руху, ще лютіше дзвенять дзвінки генерального секретаря, ще бурхливіше засідають установи. Морозними ночами валки адміністраторів, партійців, науковців, письменників, артистів, з портфелями і без портфелів, бреде на засідання чи з засідання. Ніхто не спить, ніхто не дармує. Преса, радіо, театр, кіно! Все то крик, крик і крик! І барабан! І тривога!

Андрій, як день, як ніч — зайнятий. Він здає нарешті свою скороспечену драму, яку назвав «Темнота». Він сам нею не вдоволений, режисер не вдоволений, в культпропі не вдоволені. А день вистави призначений. А квитки продані і на багато вистав наперед. Перший спектакль лише для верхівки партії й уряду. Андрій має причини непокоїтись.

А з центру знов приїжджав доповідач «по особливо важливих справах», але вже не Круглов, а якийсь Вороній і темою була не колективізація, а національні справи. Він чомусь тлумачив тези Леніна в національній політиці і робив натяки, що в Україні їх не зовсім добре зрозуміли. Разом з тим пресою пройшла вість, ніби Максим Горький відмовився дати дозвіл на переклад своїх творів на українську мову. Одночасно, з рук до рук, переходив куплетик Дем'яна Бєдного, що казав:

Язик України навєрно,
Єсть очєнь пьостроє кліше.
І у меня уєсєсєрно,
Уєсєсєрно на душє.

Усе разом говорило виразно, що знаній українізації також кінець, що і тут повіяло іншим вітром. У спілках письменників насторожено, мовчазно. Бич хотів, видно, говорити з Морозом, але той його уникав. А одного разу, Мороз, вертаючись з проби своєї «Темноти» у

товаристві Ірини Виноградової, яку таки прийняли до театру і навіть доручили їй головну ролю в Морозовій драмі, заходить до відомого, малого ресторанчику «Ананас». У цій новій стадії розвитку всіх справ, як Андрієві, так і Ірині не лишалось нічого іншого, як помиритись. І вони помирились. І почалось між ними тихе, приховане продовжування минулого.

У ресторані тепло, тісно, димно, бринить піяніно, виводять романси. Ледве знаходять місце, замовляють вино. Мова про театр, про режисера, про нові вимоги реалізму. Андрій пояснює Ірині її ролю, вона їй подобається, лише вважає не мотивованим, що та учителька Настя так якось швидко переходить від одного переконання до іншого. Андрій їй пояснює. Він каже:

— У наш час все діється немотивовано. Так є! Така дійсність! Такі вимоги! — І говорять вони по-українськи.

А побіч них, при сусідньому столику також товариство. І, видно, підпиле. І один дебелий, у чорній, круглій кубанці на голові, довго прислухається до їх мови і враз починає до свого сусіда:

— Нє панімаю! І зачєм їм та їх мова?

— Как зачєм? — відповідає досить голосно сусід. — А что б можно було українізіровать.

— Да! Ха-ха-ха! Залізяку на пузяку — геп! Помніш Пєтлюру?

— Ха-ха-ха! Да что с твоєй залізякой! У нас, брат, пріїмєннікі да прікмєтнікі завєлісь! За ніх, брат, можєш і с мєста полєтєть! І ето в руском ґородє! Ха-ха-ха! — каже сусід.

Андрій і Ірина це чують, Ірина схвильована, у неї на обличчі виступили червоні плями, вона хотіла щось відповісти, але Андрій її стримав. Встали і вийшли. За їх плечима реготали.

Був мороз, небо всипане зорями, під ногами скрипіло. Андрій і Ірина мовчали.

X

На Морозовій прем'єрі театр переповнений. Вичувається вийняткова урочистість. Це ж бо не звичайна вистава, а відкриття великої кампанії за повну колективізацію.

Заля швидко наповняється. У партері повно партійців. У ложах уряд, партійна верхівка, генералітет. Ось у головній ложі з'явився генеральний секретар партії. Йому всі заплескали. Ось за ним увійшов всеукраїнський староста. Наркоми, їх жінки, командири, їх приятельки, науковці, мистці, письменники. Андрія й Ольгу запрошено до урядових лож. На Ользі сукня темносинього креп-де-шину, трохи зім'ята, трохи недопасована, але нова і пишна. На Андрієві новий, темносинього шевйоту, костюм. Поруч з Ольгою — Григорій Іванович Петровський, Андрій у товаристві чепурної приятельки наркома внутрішніх справ Віри Голубової.

Перед відкриттям сцени гремить «Інтернаціонал». Усі встають. Андрій помітно хвилюється. Після генеральний секретар коротко відкриває кампанію, урочистими словами проголошує славу партії, урядові і великому Сталіну. Бурхливі оплески, овації, ура. Потім завіса швидко відкривається…

Сад. Будинки. Тин.

— Я вам, здається казав діду, що з вами буде кінець, — проноситься серед великої тиші перша хвилююча репліка.

— Алеж ви, Мироне, і тверді! Камінь, скажу вам. Всі за, а ви проти…

— А хто то тебе, мудра, хлібом викормив? — озивається сильний, хриплий, старечий голос і з-за куща розцвілої вишні, мов древній жрець, білий у білому, з палюгою, мов жезлом, у кістлявій руці, виходить дід. — Кажеш, дочко, буде по-твоєму?

— Авжеж по-нашому! — задзвенів інший голос, і на сцену вийшла міцна, повногруда, у підіткнутій спідниці, червонощока дівка.

— Ніколи! Чуєте? Ніколи! Прокленууу! — і дід товче костуром об землю.

Заля завмерла. Дідове «проклену» двигтить у повітрі. Збоку на сцені брама різьблена з образом святого Пантелеймона. Вилинялий, ледве помітний. Дід підходить, широко христиться, падає навколішки, здіймає догори кістляві руки і гукає:

— Чи не бачиш? Чого ж мовчиш?

Дівка з міцними литками іронічно кидає:

— Дерево, діду!

Дід зривається на ноги і люто потрясаючи кулаками, кричить:

— Тисячі літ богом був, а тепер дерево!

Монументально звучать слова, відчувається сила борні, увага напружується. Іноді серед тиші зриваються спонтанно оплески. З'являється нова дуже виразна жіноча постать. Це скромна учителька — ніжна, добра, чула… Втілення ідеї високого звучання. Вступає в розмову з дідом, з тим каменем і кількома м'якими словами порушує його твердість.

— Темно нам з вами, діду, — каже вчителька. — Не навчили нас. — Дід ридає.

Перша дія зробила помітне враження, виконавці нагороджені бурхливими оплесками, впало кілька окликів «автора!», але автор не з'явився.

Дія друга — вперта, жорстока боротьба за колективізацію триває. Дід, куркулі, учителька, комсомольці. Дід і куркулі темні, грубі, жорстокі, учителька й комсомольці освічені, добрі,

розумні. Перші вірять в забобони, творять злочини, вбивають чесних активістів, другі виховують, будують, допомагають. Учителька організує школу, ясла, медичну допомогу. Їй перечить дід. Для нього все те «навожденіє», «Анцихрист». Учителька йому зручно вияснює, паралізує його вчинки. Перемога за вчителькою. Дія кінчається під бурхливі оплески.
Дія третя: величезна перемога вчительки. Все село з ентузіязмом колективізується, лише один сивий, зовсім врослий в землю, дід Мирон не здається. Він вгинається під тягарем буття, він падає, він вже нікого не має біля себе, він вже говорить лише з книгами, живе нікому не потрібними біблійними казками, кличе на допомогу свого Бога, а коли той не приходить, викрешує кресалом огонь і палить свою хату, сам в ній згоряючи. І коли на фоні видно сильну пожежу, на кону проходить бурхлива демонстрація. З прапорами, гаслами, піснями. На чолі походу вчителька, сяйво пожежі освітлює її надхненний образ з огню чути глухий, мертвий голос:
— Нееебо! Бачу нееебо!
Успіх повний. Оплески бурхливі, овацiйні. Автор з'явився на сцені. Його закидали квітами. Знов і знов викликають автора. Актори вдоволені, режисер захоплений, він не чекав такого. Авторові тисне сердечно руку всеукраїнський староста, дякує «за таку прекрасну і цінну роботу». Генеральний секретар міцно вітає.
— Так. Я так і знав. Дуже дякую!
Наркоми, кореспонденти, фотографи. Ольгу також вітали.
Перший, великий успіх Ірини Виноградової. Її викликали кілька разів, оплескували серед гри, піднесли квіти. Андрій мовчки потиснув їй руку, вона лише сказала:
— Дякую!
З'явився її батько — старий, але міцний, білий, у якомусь дивному, на військовий штиб шитому, темному френчі.
— Ви майстер, — сказав він між іншим, щоб менше чули, Андрієві. — Шкода лише, що приходиться стільки брехати. — Андрій збентежився, швидко одвернувся. Здається, їх не чули. Була і Галина Петрівна, але та не підійшла і не вітала. Сиділа мовчазно й нерухомо.
А згодом у залі Наркомосу бенкет. Запрошені лише чільні представники світа політичного, військового й культурного. Кілька академіків, видатніших письменників, малярів, музик. Першим виступив генеральний секретар. Він з приємністю ствердив надзвичайний талант автора драми, що лише завдяки вийнятковій опіці партії, уряду і геніяльного вождя може себе свобідно, на всю ширінь, проявити. Без цих передумов талант цього письменника, як і тисячі йому подібних, були б загинули. Він надіється, що наш письменник, обдарує нас ще не одним вартісним твором високого ідейного звучання. Славою Сталіну закінчив він свою мову, бурхливі оплески заглушили його останні слова. Наступним виступив з промовою нарком освіти — високий дебелий, низький голос, повільні рухи, він з радістю підкреслив той поступ, що його зробила українська література за останні роки. Усе це могло статися лише завдяки мудрій політиці нашої партії та її вождя Йосипа Вісаріоновича. Знов бурхливі оплески. Від письменників привітав Андрія голова новоствореної спілки радянських письменників товариш Козачук. Певним, чітким, дуже поважним тоном, він вичитав усі заслуги партії, уряду, великого вождя і на кінці згадав автора, що «задемонстрував нам сьогодні своє виробництво такого великого ідейного звучання». Він намагався наслідувати у

слові і вислові генерального секретаря і піднятим голосом проголосив «вічну славу найгеніяльнішій людині, яку тільки знає історія людства, великому вождеві, другові і вчителеві» і викликав цим найбурхливіші оплески присутніх.
Несподіванкою був виступ В. В. Виноградова від науковців. Усі звернули на нього особливу увагу. Він говорив дуже просто і зовсім незалежно. Наперед вибачився, що він до цього часу не опанував, як слід, нашої прекрасної, багатої, повнозвучної української мови. Пригадав при цьому один вірш Маяковського, де поет казав, що ми знаємо Україну лише по її борщу та галушках, а поза тим ми нею не цікавимось. Кажемо, що вона наша, а поступаємо з нею, як не нашою. «Ми рускі, казав він, робимо тим і велику помилку, і разом собі кривду, коли не хочемо до кінця і щиро визнати великого цього факту буття культури, що виросла на ґрунті цієї праруської і праслов'янської мови. Заперечуючи цей факт, ми заперечуємо тим самим і себе самих, бо коли твердимо, що наша історія постала з цього джерела, то як тоді узгіднити наше твердження з одночасним запереченням того джерела. Я ніяк не погоджуюсь з тими деякими чисто базарними виступами нашої преси проти української мови що ми почали їх останніми днями зустрічати. Це, на мою думку, повернення до сумної пам'яті часів минулого режиму, що призвели нашу велику країну до неймовірних потрясень на ґрунті національних справ. Ми б напевно не мали тієї страшної, братовбивчої, громадянської війни на цьому терені, коли б тут протягом століть не діяли різні «Кієвляніни», що справу великої історичної і життьової ваги зводили до базарної лайки перекупок. Я також не поділяю погляду шановного Максима Олексієвича Горького, що українська мова якесь наріччя. Наш великий письменник видно забув, що цим питанням займалися люди покликані, і воно давно рішене. Росія і Україна можуть і, по-моєму мусять, жити поруч себе, бо так хоче їх географія, історія, геополітика, мова і культура, але це повинні бути направду дві сестри, що себе і шанують, і люблять, а не добра рідна дочка і бідна викинута на мороз пасербиця. Хай живе наш великий вождь товариш Сталін!» — закінчив він свою мову.
Збентеження неймовірне. Ніхто такого не сподівався. Кілька оплесків. Все враз замовкло. Генеральний секретар розпочав негайно дуже живу розмову, на іншу тему, представники преси щось нотували, представники ҐПУ багатомовно мовчали. Андрій швидко встав відповідати. Він дуже виразно і підкреслено, сказав, що його заслуги тут ніякі, що все, що він зробив, сталося і могло статися лише і виключно завдяки вийнятковій опіці нашої мудрої партії, її славним творцям, її великого, геніяльного вождя, друга і учителя Йосипа Вісаріоновича Сталіна. Він проголошує славу партії, урядові, великому вождеві. Він їм дякує, він їм усім своїх життям зобов'язаний! Найбурхливіші оплески і крики ура виповнили простору залю, всі встали. Це тривало кілька хвилин.
Далі вечеря. Столи завалені їжею і напоями. За вікнами мороз, але тут тепло. Після першої, другої чарки стало гамірніше. Андрія посадили з Іриною. Вони дуже уважно розмовляли і було видно, що чимсь схвильовані. Ірина позирала іноді на батька, що сидів спокійно, ніби нічого не сталося, і розмовляв з своєю дамою, жінкою одного з своїх колег. Ольга, що сиділа поруч комісара внутрішніх справ, досить часто кидала погляд у бік тієї пари. До всього Ірина сьогодні надто святкова. Її бронзового кольору сукня дуже їй до лиця, її світле волосся буйне і хвилясте, очі ясні й радісні, лице відкрите й приємне. Ні, ні. Це товариство Ользі ніяк не подобалось.

До ранку вся преса Радянського Союзу від Кам'янця Подільського до Владивостоку, містила кабльограму ТАСС-а: Харків. Наш кореспондент сповіщає: Державний театр міста Харкова, під керівництвом заслуженого режисера республіки Миколи Івановича Гайдара, дав прем'єру драми відомого письменника України Андрія Григоровича Мороза. Драма пройшла з надзвичайним успіхом, започатковуючи цим велику весняну кампанію за повну колективізацію селянського господарства і ліквідацію кулака, як кляси. Вистава почалася промовою генерального секретаря КПбУ С. В. Косіора і овацією в честь великого вождя народів СССР Йосипа Вісаріоновича Сталіна.
А вже в понеділок почали напливати з усіх кінців Союзу привітання і запрошення. Того ж дня прийшло розпорядження про виступ Андрія на великому мітинґу Харківського Тракторного Заводу. До його мешкання вмонтовано телефон, для його користування приділено авто з шофером.
Ольга хотіла була напуститись на «великого письменника» за Ірину, але не хватало часу. То спали, то читали пресу й листування, то приймали відвідини, то самі їздили.
О сьомій годині, у понеділок Андрія повезли до ХТЗ. Велика, слабо освітлена, холодна заля. Трибуна, портрети, плякати. У пітьмі море кепок. Грає оркестра. Андрія вітає директор заводу Семен Яковлевич Міщена, — називає Андрія лавреатом. Андрій говорить з піднесенням, громить лютих ворогів колективізації, з корінем вириває погане куркульське кодло, гарячим залізом випікає отруйні гадючі гнізда всіх родів опозиції, барвистими, привабливими картинами малює життя в майбутніх колгоспах, сильним, могутнім окликом слави мудрій партії, славній владі і геніяльному вождеві, закінчує свою промову. Оплески п'яти тисяч присутніх, крики ура і спів «Інтернаціоналу» виповнюють простір.
Після мітинґу вечеря в закритій їдальні ЦК партії. Присутні лише партійці. Андрій у великій пошані. З ним розмовляють найбільші представники влади. Йому дуже хочеться заговорити з Балицьким про свого брата Івана, але якась внутрішня сила втримує його від цього. Здається, що ще не час.
По вечері Андрієві вручають маршрут його пропаґандивної поїздки, що має початися вже в найближчу середу. Весь Донбас, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Первомайськ, Одеса, Кам'янець-Подільський. Бердичів — Житомир. Закінчення в Києві. Півтора місяці часу…
Його драма йде далі у Харкові, Києві і по всіх містах України. По двох днях після прем'єри в Харкові прийшло замовлення з Москви, в кінці квітня почнеться її вистава, і автора запрошено прибути на прем'єру.
У середу о пятій годині Андрій виїжджає до Слав'янська. Його вітають облвиконкоми, парткоми, профсоюзи, мистецькі спілки. Виступає в копальнях, руднях, залізовиробнях. Промовляє з турбінних станків, з тракторів, з гарматних передків. На заводі «Запорожсталь» промовляє до п'ятнадцяти тисяч робітників з велетенського крану на тлі портрету Сталіна розміром у три сажні, прикрашеного багряними прапорами з рухливою кулею землі, яріючими червоними зорями у сяйві сліпучих прожекторів і з фільмуванням кінохроніки. У Дніпропетровську, Одесі говорить через радіо. Його промови у грамзапису передають всі радіовисильні, вся преса заповнена його інтерв'ю, його фотознімками.

І нарешті, в кінці березня він прибуває до Києва. Перший його великий виступ на заводі «Більшовик», другий на «Ленкузні». Він зустрічається з письменниками другої столиці. В театрі ім. Франка він присутній на виставі своєї драми. Його кімната в готелі «Континенталь» завжди переповнена відвідувачами, кореспондентами, знайомими, поклонниками. Смертельно втомлений, він не має ані хвилини для себе, не має часу відвідати брата, не може нічого розвідати про Івана. Нарешті, одного разу перед ним з'являється молодий вояк в уніформі артилерійської школи. Андрій його пізнає. Це Василь. Говорять про Івана. Той ще в Києві. Мар'яна була також тут, але її вже випустили. Що станеться з Іваном — невідомо. Василь просить щось робити.

Так. Андрій сам знає, що щось треба робити, але він також знає, що нічого зробити не може. Він ось навіть не може дістати дозволу, щоб відвідати рідних у Каневі, йому зроблено натяк, що це було б не бажаним особливо тепер. І він не впоминається, знає, що це могло б кінчитися лише катастрофою.

Але зробити дещо в справі Івана Андрієві все таки вдається. Несподівано одного разу він дістав телефон тут же в готелі з кімнати число сорок шість, його просить на розмову до себе голова облвиконкому якийсь Петров. І в дуже важливій справі. Андрій знаходить потрібну кімнату. Перед ним масивна, плекана, без лівої руки людина в уніформі ҐПУ високої ранґи. Андрій бачить, що це не голова облвиконкому, а це слідчий особливо важливих справ ҐПУ. Це на нього не добре впливає, він бентежиться, його просять сідати, курити.

— Маю до вас діло, — сказав той якимсь втомленим, байдужим голосом.

— Я до ваших послуг, — відповів Андрій.

— У нас знаходиться ваш брат Іван Мороз, — казав він далі.

— Так, — промовив Андрій з великою увагою й зацікавленням.

— Його справа не виглядає добре, і йому загрожують поважні наслідки. Його поведінка, правда, виявляє його характер, але з нашої точки погляду, і в даному разі, це не може принести йому якихбудь користей. І мені прийшло на думку, чи не могли б ви вплинути на вашого брата, щоб він не перечив. Можемо влаштувати вам з ним побачення і коли вам пощастило б досягти позитивних наслідків, ми були б вам поважно зобов'язані.

Несподівано для себе самого, Андрій відповів:

— Мені дуже приємно було щось почути про свого брата, і я дуже жалію, що з ним таке трапилось, але наскільки я його знаю, це могло б йому лише пошкодити. Я ось тепер вертаюся до Харкова, матиму зустріч з вищими представниками ҐПУ, а коли б і це не помогло, тоді згодом буду в Москві, можливо дістану побачення з Ягодою і, можливо, вдасться нам з'ясувати цю неприємну справу.

Петров на це відповів:

— Не думаю, що вам поможуть вищі представники влади у Харкові, не їх компетенції діло. Хіба Москва. І прошу: ця наша зустріч має бути між нами. І хочу сказати, що я сам весь час був по боці вашого брата, всім, чим міг, йому сприяв, ми залишили його тут, хоча повинні були давно вислати його. Я все надіявся і надіюсь йому допомогти. І коли вам щось пощастить у Москві — буду лише тішитись. До побачення, Андрію Григоровичу, — так вас, здається, звати, — сказав він і подав руку. Андрій потиснув руку і вийшов.

А на другий день уранці він залишив Київ.
Дома застав Андрій поважні зміни. Передусім змінилася сама Ольга. Повідомив її телеграмою про свій приїзд, і ось вона зустріла його о другій годині ночі не в блідожовтому платку, а в хутрі, справжньому хутрі, якийсь чорний каракуль, що їй дуже личить разом з тим дивовижним капелюшком під сіткою. І обличчя її якось дивно зблідло, зникла та брунатна сірість, що, здавалось, вгризалась до самої шкіри. І уста горять карміном, і нігті точені. Ні, це не Ольга. Це якась буржуйка з Парижу, чи хто зна звідки. І округлилась, налилась — овоч зрілий.
Андрій вийшов з потягу блідий, витягнутий, зів'ялий. Ольга кинулась цілувати.
— Нарешті, нарешті! — вирвалось у нього… Йдуть до машини, сідають, їдуть. Дома знову зміни до непізнання. Справжня їдальня. Справжні буфети. На стінах натюрморти. Яскраве світло. Пишний під ногами килим.
І Ганна, що її знайшов у тому морозі, також змінилася. Пишногруда, з гарними, білими зубами, молодиця у білому фартушку, несе на підносі чай, масло, бублики і сміється на весь рот.
— А! Ганна! Здорові! Як ся маєте?
— Добре! Спасибі! А ми тут за вами так скучали!
— А що ж Андрійко?
— Спить. О, такий хлопець. А все вас згадував… Але ви так змарніли — Господи!
— Нічого. Ми його підкормим, — каже Ольга. На столі шинка, риба, ікра, сир. Андрій не дуже говіркий, усе проходить поза увагою, сказав лише, що дуже тішиться, що він уже дома; їв мало, хотів лише спати.
Згодом у ліжку Ольга шепнула йому, що вона «на третьому місяці». Від неї било міцним, п'янючим теплом. Андрія ця вість порушила, на хвилинку зникла втома, він підбадьорений.
— Будемо, Андрію, мати Мороза, — казала Ольга. Андрієві пригадалась Мар'яна, це вона хотіла бути матір'ю всіх Морозів. — Десять років на нього чекаю, — шептала Ольга. Андрій щось буркнув. — Там, Андрійчику? На хуторі? Які ми були… А чи знаєш, що треба було одного лиш твого слова, і я все б тобі віддала… І я знала, що до тебе ходила Мар'яна… І тоді я мамі сказала просто: я буду Андрієва, або нічия. Мама була страх проти — як, каже, дві сестри?
Андрієві приємно чути ці слова, він до смерти втомлений, йому страшенно хочеться спати, і ті спогади відносять його у такий далекий світ, що він здається лише залишком чогось давно неіснуючого. Це вже не дійсність і не минулість, це хіба атавізм. Під цим дивним почуттям він непомітно відходить у забуття. Останніх слів своєї дружини він вже не чує, а вона можливо вперше за всі останні роки почула себе трошки щасливою. Хай відпочиває. Він стомлений. Щось дивне чинить той її муж. Дивіться, все було згасло, а він знов засвітив світло. Ні, Ольга якось не так думає і не вміє інакше, знає лише, що все це дивне, дуже дивне, не земне, не існуюче, якась, мабуть, стихія…
Ольга пригадала собі одну розмову, що мала недавно з одним українським письменником, до речі, дуже ображеним, дуже жовчним, дуже злобним, яких багато є у цьому місті. Він сказав Ользі, що Андрій робить дуже недобре діло.

— А чому? — запитала Ольга.
— Він сприяє поневоленню свого народу.
Ольга відповіла:
— Андрій має мислі ясні і чесні, робить як може і що може, щоб своєму народові помогти.
— Він служить «їм», — казав молодий письменник.
— Він служить собі, — відповіла Ольга. Вона не могла сказати більше, не знала тієї людини. Тепер ми всіх боїмось і навіть себе самих. Чи можем казати, що думаємо?
Ольга щаслива, що може так думати, раніше це їй не виходило. Тепер вона «не наївна», вона виробила собі міцну, непроникливу життьову маску. Це такий світ. Це маскарад.
Андрій спав міцно і довго, і пробудження було приємне. Сонце світило у вікно його спальні, біла фіранка звисала в його промінням, на нічному столику цокав і показував десять годинник, тиша була велика, лише з коридору долітав іноді дзвінок, і чути було голос Ольги, або Ганни. Був дуже здивований. Не готель, не потяг, не чужа постіль. Простора, чиста своя спальня, погладив рукою свіжу, малинової барви, ковдру з білою поволокою, і ніяк не вірилось. Так і здавалось: це сон. Це напевно сниться. І він ворушив навмисне рукою, навмисне кашлянув, навмисне видав якийсь звук. Ні, рух, звуки зовсім реальні, а до того двері з коридору відчинилися, і увійшла Ольга — висока, стрункa, у своєму довгому, ранньому капоті з довгим, хвилястим волоссям, зовсім не та, що була недавно там у ванній. І увійшла не так, як бувало — прилинула, ніби підплила. Андрій у нутрі стріпонувся, ніби він купався і вийшов з води. І голос задзвенів інакше — більше низьких, ясних тонів, кожне слово щось має із співом, з музикою.
— Яка я рада. Андрійчику, що ти дома! — присіла вона на ліжко, обняла, цілувала, пестила. — До мене тут заходили, дзвонили, питали. Ціла купа листів. Телеграми. Преса. А я одно — чекаю. Слідкувала за кожним твоїм рухом, читала всі статті про тебе, подзвонила до бібліотеки, туди приходять всі провінційні газети. А як чекала листів, зовсім так, як колись у Каневі. А ти писав мало, мало, дуже мало. І дуже коротко. Розумію, розумію — мовчи!
А потім сама принесла сніданок, відмовила всі відвідини, казала, що так: приїхав, але хворий, має гарячку. Питали, чи не треба доктора. Він вже має доктора — дякую, дякую. Приносить лише головні витинки газет і важливіші листи. Велика радість: звільнили Мар'яну, ось її лист, писала сухо і коротко: «Дорога сестро! Іван усе ще там. Не можу нічого сказати, що з ним станеться. Бачила його лише раз і то мигцем здалека, і не пізнала б, коли б не сказали, що то він. У нас ніби все в порядку. Вірочка виросла, вчиться, співає. Наші всі здорові, всіх вітають. Вітай Андрія — твоя М.»
Андрій розповів про свою зустріч з Петровим.
— Мені здається, що його випустять… Андрійчику! Але у тебе сивини! — Стояла біля нього і рукою кошлатила його волосся і дійсно була здивована, що в нього їх стільки і що, майже, вперше помітила. Схаменулася, що вирвалось це зауваження, можливо йому не приємно, але він нічого, посміхнувся і лише додав:
— Сходить мудрість. — І розповів їй цікавіші моменти подорожі, між іншим зустрічав в Донбасі Кандорових синів, обидва дійсно ллють сталь, старший одружений і має дочку Фросю. Дуже раділи із зустрічі.

Обідали у їдальні, Андрія дивує багато речей, якісь японські чайники, якісь нетутешні тарілки, але нічого не питав. У кабінеті також зміни: стіл справжній письмовий з кріслом поручним і килимком під ногами, і полиці, заповнені не лише старими, ще з ванної, книгами, але й цілими стосами нових книжок, таких, що про них Андрій не раз мріяв. Цінне видання Брема, що його колись вже мав Андрій, але в революцію затратив, енциклопедія Брокгавза російською мовою, кілька річників «Київської Старини». У Андрія загорілись очі, як це побачив.

— Ти, Ольго, чудо! — викрикнув. — Де ти все це дістала? І нові картини — Бурачека, Федора Кричевського, Нарбута. — Ну, знаєш, ну знаєш… — повторював Андрій. — Це прекрасно, ти в мене справді «герой труда і революції».

Весь цей великий, довгий день Андрій має для себе, дивується, розмовляє, переглядає пошту, бавиться з малим Андрійчиком, якого ніяк не забув, і привіз для нього великого ведмедя. Ганна до сліз зворушена, — «що ви і за нього смаркатого пам'ятали», і горда, горда і щаслива.

— Я вже було думала: загинемо. Аж, дивись, Матінка Небесна зжалилась над нами, а яку ви жінку маєте. Яке то щастя! Тільки за вас і тільки за вас, і все до мене: а Ганно зробім йому те, а зробім йому…

— Ганно! — перебила Ольга.

— Що ви розспівалися? — Ганна засоромилась, замовкла, очі її сяють. — А дивись, Андрію, що Ганна зробила, — і показала чудову вишивку. Уставки.

— А! — засоромилась Ганна. — Отаке… Щось воно мені не вдалося, нема добрих ниток… Ні полотна, ні канви… Коли б ви та бачили, як то ми бувало вишивали, — заспівала Ганна, почервонівши, ніби їй чогось соромно.

А Андрійко завзятюще возиться із своїм ведмедем, великий Андрій долучився й собі до них, і вони ось утрьох сидять на килимі Андрієвого кабінету і чого тільки не вигадують. Ось з-під столу вилазить ведмедисько і реве: уууугу-уууугу! а великий Андрій страх, як боїться. І це дуже подобається маленькому Андрієві, який аж заливається реготом з такого боягуза. Потім великий Андрій змушує ведмедя лазити по столі, по канапі, вилазити на полиці, на що малий Андрій лише ухкає та сміється дзвінко і голосно.

Ганна розпливається від щастя.

— Андрійчику, Андрійчику! — говорить вона, а скажи, як каже корова?

— Мууу! — відповідає Андрійчик.

— А як каже кінь?

— Ігігі — відповідає негайно.

— А як каже гава?

Андрійчик і це знає.

— А покажи, як ти любиш тітку? — не може насититись мудрістю свого сина Ганна. Андрій робить незграбні рухи, ніби когось обіймає, а при тому приплющує оченята.

— Отакооо!

— А чи любиш ти дядю? — питає Ганна, а очі її сміються такою великою, гарячою щирістю, ніби їй хотілося б, щоб весь світ любив того дядю. Андрійчик ніяковіє, дивиться приязно і лукаво на дядю і враз зривається, кидається йому на шию, обіймає своїми ручками його

міцно, міцно, а дядя зводиться на весь свій довгий зріст і гойдає Андрійчика — гойда-ша! та підкидає його майже під стелю так, що в Ганни враз посипалися з очей рясні сльози… — Отаке ще! — витирає фартушком очі, а потім щось з нею сталося, впала на канапу, закрила обличчя долонями, і ридання вирвалось з її грудей. Ольга підійшла до неї і ласкаво гладила її.

— Господи! — повторяла вона. — Господи! — Андрій держав на руках Андрійка, який зовсім не розуміє, що з його мамою діється, оченята його широко відкриті, і в них щось дивне, дуже дивне, світиться.

А увечорі у Морозів велика гостина. Андрій ніяк не був захоплений цим Ольжиним підприємством, забагато тих гостин мав за собою протягом останнього часу.

— Андрійчику! Будуть самі свої, — казала Ольга. І дійсно були свої — з театру і письменства. Бич з молодою дружиною, що з нею недавно записався, цікава, маленька брюнетка, всім вдоволена, завжди усміхнена акторка, що її чомусь звали Рибкою. Прийшов і режисер Микола Іванович Гайдар з дружиною, відомою примадонною опери Тетяною Горенко. Сьогодні вони, на щастя, вільні, тому Ольга й поквапилась… І… Ірина. Андрій неймовірно заскочений. Вона прийшла не сама, а в товаристві нової постаті в мистецькому світі Харкова — режисера з Москви Ігоря Савича Савенка.

Вітали Андрія з приїздом, з успіхом. Цікаве, свіже товариство. Жінка Бича — Рибка, і Микола Іванович питав:

— Чому Рибка?

— Вам не подобається? — швидко відповідала Рибка.

— Ви — так, Рибка ні.

— Відколи ви, Миколо Івановичу, стали таким реалістом? — питала Ірина.

— Відколи почав ставити «Темноту», — відповів він. Усі засміялися. Сиділи в кабінеті, на канапі, на фотелях. Бич, Микола Іванович і Савенко курили.

— А вам, ну ж і їздилось, ну ж і їздилось, аж брали завидки, — казав Гайдар до Андрія. — На тому кранi, повісили нашого Андрія, ніби снопа. А нічого, нічого. Цікаво хто був режисером. А ми тут, чорт бери, стільки напустили… Весь Харків затемнів. І Київ, і Одеса, і Дніпропетровськ — трубим і трубим, а наша бідна Ірина…

— Ну, ну! Не розписуйтесь за інших, — перебила його Ірина, бо хоч ви й мій режисер, і також «батько» (у нас же лиш батьки), але я також «поколочу».

— Бойова, бойова! — казав Гайдар.

— Ясно — бойова, — додає Савенко.

— І ви озвались? — звернулась Ірина до Савенка. Усі засміялись, Савенко скорчився.

— Тому, що мав би шалене бажання повести вас до Загсу… — почав він.

— Ні за що не вийшла б за вас! — перебила його Ірина.

— І знаю, чому, — лукаво додав Савенко.

— Не тяжко догадатись, бо ви «шляпа», — поспішилась Ірина.

— Стара істина. Всі енки, згідно з нашими теоріями, як відомо належать до шляп, — і Савенко глянув на Бича.

— Ах, не енко, не енко, — казала Ірина. — Тут не кінець, а початок.

— Не хвіст, а голова — хочете сказати, — додав Савенко.
— Можете і так розуміти, — казала Ірина і закурила. Андрій поспішив їй з огнем.
— Ви курите? — запитав враз Гайдар. — А я й не знав.
— Курить, — відповів за неї з іронічною посмішкою Савенко: Він злегка запинався в мові і був рудий.
— Рудий! — озвалась Ірина з виразом іронічного гніву. — Що за вибух. Помилуйте! Що ж тут поганого — курити?
— Так, — устряв до розмови Гайдар. — Ми це знаємо.
— І я, батьку, знаю, — каже Ірина, випускаючи дим.
— Що ж ви, ваша величність, знаєте? — заїкуючись казав Савенко.
— Знаю, наприклад, що ви дешевенький, руденький, а в загальному таки «шляпа».
— От чорт бери — дісталось, а того й не знаєте, що все це лише і виключно з ревнощів, що я весь до кінця моїх рудих волосин безнадійно втріскався в вас…
— Не раджу вам висловлюватись такими довгими реченнями…
— А що б ви сказали, коли б я висловив усе те одним словом?
Відповіді не було. Увійшла Ольга і попросила всіх до їдальні. Стіл пишався «закритим розподільником». Чорна ікра, і донське шампанське, і інше, і інше, включно до коньяку явно закордонного виробу з трьома зірками.
— Ольго Миколаївно! — викрикнув Гайдар. — Я знав про вас багато: що ви прекрасна, заздрости гідна дружина нашого незрівняного друга Андрія Григоровича, що ви чудова адміністраторка нашої скарбниці театральної, що ви… Одним словом, що ви чудова Ольга Миколаївна, але що ви, дозвольте так висловитись, в нашу ультра реалістичну епоху, потрапите вичаровувати найромантичніші прояви жорстокої доби ідеалізму, цього я ніяк не второпаю. Пропоную, товариші, Ользі Миколаївні три рази ура!
— Ура, ура, ура! — викрикнули присутні і випили по чарці коньяку.
— Товариші! А промова? Де промова? Господарю! Вибачте, вибачте! Цей барокковий тон не підходить — казав далі Гайдар. — Товариші! У зв'язку з прибуттям нашого бойового товариша, я дозволю собі… Ні! Ні… Досить, досить… Просимо до слова господаря цього славного дому!
— Просимо, просимо! — загули присутні.
— О! — озвався Андрій. — Ще й ви? За останні місяці я напромовлявся за цілі покоління моїх нащадків.
— І що за натяки? — озвався Гайдар і зиркнув на Ольгу.
— Миколо, Миколо! — казала Ольга.
— Пий! Братця! Пий! — озвався Бич.
Говорили швидко, разом, шумно. Чарки легко наповнювалися і легко порожніли. Входила і виходила Ганна. І до неї випили, і їй дісталось. Пишалась, утиралась фартушком.
— Ой! Отаке! Ой, яка ж і кріпка! — пила кількома хильками, а решту вилила поза себе.
Несподівано загарчав патефон. Полились відомі Ольжині романси та танґо. Усі дуже здивовані. І де це взялось? А звідки? Посипались запити. І коли скінчилась перша тура вечері, Гайдар підхопив Ірину, і вони поплили довкруги під звуки танґо.

— Ура! — крикнув Савенко. — Танґо! Перше танґо! Хай живе всесоюзна… — схаменувся і докінчив: — Ольга Миколаївна! І як дозволите — посмію й собі спокусити вас на… одне, — звернувся він до Ольги.
— Ходім! — зірвалась Рибка до Андрія.
— Лишаємось хіба ми? — промовив Бич до Тетяни Гайдар, — але з мене, скажу вам, танцюрист, все одно, як з доброго клоччя батіг. — Таня його, здається, не зрозуміла, але вони пішли також у танець.
Танцювали й танцювали, мінялися парами. Коли Ірина танцювала з Андрієм, її рука, що лежала в його руці, почала здригатись, найшла якась втома, легким потиском руки вона натякнула про все, що діється з нею. Між іншим, сказала, що батько її дуже хотів би його бачити.
— Так, колись зайду, — відповів він.
Вона замовкла, міцно стиснула руку Андрія і шепнула:
— Я п'яна. Краще сісти…
Пустили романс, Ганна піднесла чай, сиділи хто де хотів і з ким хотів, був добрий, теплий, родинний настрій. До Ірини підійшов Савенко.
— Ви нагадуєте мені Тамару з Демона, — сказав він.
— Ви мені також когось нагадуєте, лише не скажу кого.
— П'єро?! — підказав він. — Так, коли б я міг, як не можу, — продовжував. — От Андрій Григорович свідок. Я приїхав з Москви, але щойно тут у вашому, сиріч нашому, столичному Харкові, я пізнав вартість життя. Чи не хотіли б ви, Ірино Володимирівно, та переїхати до древнього Києва, куди я направляю свої стопи? Буду, здається, робити там фільм і я міг би дати вам чортячо гарну рольку, от хоч би в «Ллють сталь», чи не так, Андрію Григоровичу?
— Не можу знати, — відповів Андрій, хоча йому цей проект винятково подобався, — ви майстер свого діла.
— Ні, насправді! Давайте крутнем порядний фільм, — казав Савенко. — Там та роля, здається, Насті… То ж це ваша роля, Ірино. Андрію Григоровичу! Пишіть сценарій. Робимо! Я маю туди запрошення і з'явлюся одразу не з порожніми руками, ви ж мої фільми знаєте, надіюсь не вдарити, дозвольте сказати, лицем…
— Я тепер зайнятий, — сказав Андрій, — маю замовлення на нову драму…
— Та що драма! Фільм! Так і партії скажіть, зрештою вони й самі знають, я їм говорив, а «Сталь» це прекрасний бойовик, і зробимо саме у вашому стилі, а Ірина дасть нам тип, якого ще у нас не бачили. Я аж ахнув, коли побачив її гру.
— Та лишіть! — кокетує Ірина.
— Що лишіть? Що лишіть? — бушував Савенко. — Що значить? — він почав хвилюватись, заїкатись, почервонів, але він направду захопився. — Тут бойова картина, а ви — лишіть! Ордена вліплять, чи так, Андрію Григоровичу?
— Добре, — каже Андрій. — Ми ще поговоримо. Це — діло.
Говорили у всіх місцях і про все, Бич не мав теми, не був в ударі, якась справа його бентежила. Просили Таню співати, вона проспівала арію з Батерфляй, Ольгою весь час займався Гайдар.

— Ах, яка шкода, що ви лишили наш театр. Пустка без вас! — Ольга приємно сміялася, час від часу підходила до Андрія, щось його питала, заговорювала до кожного з гостей, поговорила з Іриною, та запитала, хто їй робив сукню, Ольга назвала приватну кравчиню, Ірина обіцяла й собі конче до неї звернутись.

А час ішов, була глибока ніч, час розходитись. Усі виразно, щиро і повно вдоволені. Здається спав шматок тягару, — як висловився Савенко. При відході Бич просив Андрія зайти до нього. Він тепер живе також у цьому поверсі і також родинним життям.

XI

Свіжа була ця дика, степова, скитська весна, вітри рвучкі значили її путь, сніг нагально зганявся з поверхні землі, ріки обіцяли бурхливо розлитися.

Андрій старанно готується до Москви, ще ж там не бував, вивчав її історію, хотів знати про неї здалека і зблизька.

Андрій їде не сам, йому приділюють супутника — худенького, смуглявого, кістлявого татарчука з прізвищем Паламарчук. Навіщо йому цей Паламарчук, йому не сказали, а він не питав. Чотирнадцятого квітня о шостій вечора виїжджають. Прямий експрес Москва-Харків, окремий переділ, вечеря в буфеті, Паламарчук усе замовляє, всього пильнує. У переділі горілка, шинка. Випили по чарці й закусили.

Ніч довга, дорога далека. Паламарчук людина бувала, родом з Поділля, і чомусь говірка. Був на всіх фронтах, бився за владу совєтів, побував десь там по Европах, і в Парижі, і в Берліні, і в Празі… Згодом ще випили. Паламарчук признався, що в Празі у нього брат рідний, як він казав «ім'єтся», з Петлюрою, мовляв, сражався з таким бандитом, може чули, Шепелем, гуляв по нашому Поділлю. Шепеля ми то цапнули, а братик дав стрибка і опинився в Празі…

І виявилось, що той Паламарчук багато дечого знав з недавньої минувшини. Бував, бував. Знав і Водяного, і… сестру Морозів Таню. Так, а якже. Тож і Марусю, відому бандитку, він ліквідував — прекрасна, кажу вам, була кобилиця, хлопці наші гаразд з нею погуляли, а потім, як велить звичай, пустили «в расход», у «штаб Духоніна».

Андрієві такі спогади не дуже по нутру, він не розуміє, чому це він саме тепер мусить їх почути, але настрій його, та ще під третьою чаркою, такий винятковий, що в його очах ціла земна куля спокійно вміщається, і йому тепер нічого не здається страшним. Дивиться на Паламарчука поглядом іронії, змішаної з високою люб'язністю та великопанською поблажливістю.

— А сестричка ваша, дозвольте спитати, також у Празі? — спитав він Андрія.

— У Празі, — каже Андрій і дивиться на край склянки з горілкою, що стоїть перед Паламарчуком.

— Мій, кажу, братчик так само писав матері, мовляв, вчиться в технікумі, землеміром збирається бути, хто зна, він каналія здібний. Писав йому — вернись, буде прощено, а він відписав: вернусь, але тоді, коли зможу декого на першій гілляці повісити — такі ось завелись у нас любязності, а я йому відписав: знайдемо й без гілки, у Празі, у Пекіні, у чорта, на дні океану. Від того часу сотрудництво наше розторгнулось.

— А коли ви були в Празі, — спитав Андрій, попиваючи з склянки.

— Два роки тому.

— Не бачились з ним? З братом?

— А якже! В готелі «Сфінкс». Грав там у преферанс, а я сидів отак проти нього лише в другому куті.

— І не кортіло заговорити?

— Навіть дуже. Сказати по правді — люблю ту бестію, крапля в краплю подібний до мене — страх любились та от якось дороги розійшлися. І не знаю, чому. Повітря? Епоха? Небесні плянети? Ви от, так би мовити, кудесник душ, слів, мови, долі: скажіть! — і він стукнув

кулаком по столику. — Не раз питаю себе: чому так? А доля, як дуля, мовчить проклята і хоч би тобі півслова на вухо шепнула. Та й то мушу сказати: ми з ним… близнята.
— Так? — байдуже перепитує Андрій, а очі його грають іскрами склянки.
— А от повірте! Коли сидів тоді в тому готелі — рвало! З нутра рвало! Тремтів, кажу, як чорт проклятий, а от не міг. А попався б тут — розстріляв би. Да! Розстріляв би! — його маленькі, скісні монгольські оченята, грайливо сміються. Андрій не каже нічого, згадав лиш Таню і питає себе, чи й він її розстріляв би? І пригадує, як її цілував бувало — «геть настирливий!» Ах! — Андрій струшує головою і здригається, ніби йому холодно. А Паламарчук також замовк, погруз сам в себе, дивиться вже не у світ, а у підсвіт і мабуть намагається почути шепіт долі.
А потяг летить, а ніч тікає. Курськ, Орел, Тула… Андрієві хотілося б глянути на ці місця, але навколо темна ніч, навіть зірок не видно. Андрій задрімав на своїй канапі і навіть не зчувся, коли потяг ввігнався на Курський вокзал. Москва.
Першим виходить Паламарчук. Він знає добре місто, умови… Андрій байдуже іде за ним — високий, в сірому капелюсі у темносірому новому пальті. І враз на нього направляється кілька фотоапаратів. Він зупиняється. Високий, тонкий, рудуватий добродій вітає Андрія в Москві від імени союзу совєтських письменників. Потім представляється — Валяєв і представляє інших. Чув це прізвище — відомий совєтський драматург, Андрій коротко дякує за слово, йдуть далі, заходять до ресторану, там вже чекає сніданок, сідають до столу, починається розмова, про міста, нові місця, про Москву. Валяєв висловлює думку, що місто завжди відбиває обличчя країни, його психологію. Валяєв оповідає про Париж, де недавно бував, питає про Харків, про Україну. Він же «також українець», родився ж він у маленькому містечку на Поділлі, Літином зване.
— Літином? — питає швидко Паламарчук.
— Так, Валяєв.
— То ми земляки. І я з Літина.
— З самого Літина? — перепитує Валяєв.
— З самісінького. Піддубна вулиця.
— А! Піддубна! Чорт бери! То ви мусіли знати Грішку Медника?
— Більярдщика?
— Того самого.
— Чому б не знати. Завжди просиджував у Прохора Шевчука, а потім ми ж разом робили повстання проти Петлюри.
— А! — каже Валяєв. — То ви той?
— Той самий, — гордо каже Паламарчук.
Але сніданок кінчається, треба їхати далі. Перед вокзалом чекає машина, усі сідають, машина рушає і котиться незнайомими вулицями. Місцями вона на хвилинку зупиняється, перечікує сигнал і котиться далі. Зупинилася перед великим, масивним, з широким ґранітовим входом, будинком.
— Охотний ряд, — пояснює Валяєв. Входять до готелю. Величезний, червоного мармуру, вестибюль. Андрія провадять широкими, м'якими сходами до другого поверху. Двері номер чотирнадцять. Добра, простора кімната з ванною. Андрій і Валяєв коротко обмінюються

своїми враженнями… Валяєв читав Андрієву «Сталь» — прекрасно, розуміється, і хоче тепер бути на прем'єрі, між іншим, цікава назва. Що це має значити? Андрій довідався, що назву його драми хочуть тут змінити, не підходить. Кажуть, буде краще «Силою Пантелеймона». Андрій погоджується, це не буде погано, пояснює зміст своєї назви і питає, як вона тут сприймається.

— О! Розуміється! Велично! — каже Валяєв. — Це буде помпа!

А потім Валяєв вибачається, що Москва так скромно приймає своїх дорогих гостей, зазначає, що тепер Андрій аж до обіду, тобто до першої, вільний, може відпочити, поспати, помитися, а там за ним прийдуть.

Валяєв відійшов. Паламарчук також.

Андрій нарешті сам. Йому це приємно. Він вже звик до провідників, але все таки не може відмовити собі приємности бодай радісно віддихнути, коли їх позбудеться. Він не переконаний, чи він «тепер» дійсно сам, однак стіни і речі, здається, не мають властивости бачити, а уста його мовчать. Підступив до вікна з темнозеленими, тяжкими занавісами і виглянув. Широка, мощена головатим камінням площа, ліхтар зліва, ряд однокінних, з дугами, візників, пара старих авт, рундуки з огородиною, «Колбасная», «Трактір, кабінети і біліард», людина в чорному картузі з мішками під обома пахвами, жінки, продавці.

Москва. Відчувається її повільний, тяжкий, здушений ритм. Андрій спокійно дивиться, слухає, міркує, думає… («Перший старший, або великий, князь цього краю, наставлений татарами, був Олександер Невський [1220–1263]. Його син Данило був московським князем. По його смерті князював тут його син Юрій. Велике княжіння дістав у той час від хана тверський князь Михайло. Із заздрощів до Михайла Юрій поспішає до Орди здобуває прихильність хана, одружується з його сестрою Кончакою і з татарським військом, вертається до Москви, щоб одразу розпочати війну з Михайлом за велике княжіння. Але Юрія розгромлено, його жінка Кончака попала в полон, де скоро померла. Казали, що її було отруєно.

Тоді Юрій знов квапиться в Орду із скаргою. Хан кличе Михайла, оскаржує його за смерть сестри і велить стратити. Великим князем стає Юрій. Але син Михайла, Дмитро, прозваний «Грізні очі», мститься за батька, вбиває Юрія, за що хан його переслідує, вбиває і наставляє князем московським Юрієвого брата — Івана Даниловича Калиту. Тверським князем стає брат Дмитра — Олександер.

Олександер намагається здобути велике князівство. Це йому вдається. Він обіцяє ханові за ярлик великого князя подвійну данину. Хан годиться, але для певности посилає у Твєрь для нагляду своє військо. Ханське військо поводиться з місцевим населенням, як з рабами, наростає невдоволення, випадково, за кобилу диякона Дюдка, постає бунт, вдарено в набат, збігся народ, і татарів вирізано.

Московський князь Іван Калита спішить в Орду, пропонує свої послуги ханові помститись на тверянах, дістає ярлик великого князя, дістає п'ятнадцять тисяч орди, по дорозі назад змушує прилучитись до нього князя сусздальського, вступає у тверські землі, палить міста і села, впень витинає населення, князь Олександер із своїм братом Константином, утікає до Пскова, — Тверський край лишається обезлюдненим і спустошеним.

Любов і довір'я хана до Калити необмежені. Калита невтомний. Він переслідує непокірних, йде війною на Псков, його митрополит Теогност кидає на псковян клятву, відлучає їх від Церкви. Олександер, «даби не давати християн на поталу поганцям», лишає Псков і тікає до Литви. Його брат скорився ханові і віддався йому на ласку і неласку.
Силою орди Іван Калита підбиває Можайськ, Коломну, Рузу, Звенигород, Серпухов, веде безліч воєн, підкоряє князів, пустошить землі, вперше 1379 року заводить кару на горло, кару кнутом, кожний непослух жорстоко тлумить, боярина Аверкія з Ростова прилюдно вішає за ноги і наказує бити до смерти киями.
Згодом, після довгих і впертих боїв і воєн за Івана Калити, за внука його Дмитра Донського, за внука Донського, Василя Темного, підбито горді й вільні міста Псков і Новгород. Новгород остаточно здобуто аж за сина Василя Темного, Івана, прозваного Грізним. Московські загони плюндрують міста і села, вісім тисяч заможних новгородчан виселено в московські землі, їх маєтки пограбовано, на їх місці населено людей пригнаних, «ако твари» з Московщини.
1510 року змушено до присяги «великому князю» Псков. Знищено закон і свободу, запроваджено татарсько-московське самоправство, торговля й промисел занепали, грабовано чужоземних купців, і вони перестали появлятися, країна попала в ізоляцію, її добробут знищено, тьма і нужда безпросвітні.
У роки царювання Івана Грозного, неволя входить у саму душу людини московської, буяє раболіпство, князеві кланяються до землі, нижчі з вищими говорять навколішках, биття кнутом звичайне явище, тортури при допитах стають необхідністю, кара на горло — публічною розвагою.
Цар бушує, самодурствує… Його мова — крик, стогін, гістерика. Ще малим скидає з високого балькону котят і тішиться їх конанням. Биття, тортури і страта людей постійні його розваги. У листопаді 1581 року в Олександрівській слободі вбиває залізною палицею власного сина Івана. Царевич йому докоряв: «Ти вже відібрав у мене дві жінки, хочеш відібрати і цю третю». У гніві цар ударив царевича у голову і смертельно його поранив. При кінці життя цар дістає тяжку недугу, йому за життя гниє нутро, він розповсюджує гидкий сморід, він молиться, клячить ночами, плаче, гістеризує, то знов впадає в лють і знов вбиває.
А далі «Смутноє время», Борис Годунов, убивство царевича Димитрія, Лжедимитрій, поляки, повстання Мініна і Пожарського і, нарешті, 21 лютого 1613 року перший Романов Михаїл. «Виберемо Мишу Романова, він ще молодий і дурний», радить боярин Федір Шереметев князеві Голіцинові, і тому той став «Божим помазанником і самодержцем всеросійським»).
А далі? А далі? І аж до цього дня?
Андрій не знає, як воно далеко зайде ця історія в глибину часу і простору, але йому здається, що вона йде все далі і все глибше тим же ходом і тими ж засобами. За Крим і Босфор, за Берлін і Париж, за Байкал і Усурі, за Сікіянґ і Гімалаї.
Андрій дивиться, думає…
До дверей постукали. Андрій схаменувся, мабуть, кличуть на обід, дивиться на годинник. Ні. Щойно дванадцята.
— Увійдіть! — гукнув він. Не входить, а влітає Злотник. Старий Гріша Злотник.
— А! Браво-бравісімо! Беру ранню газету — Андрій Мороз, славний-преславний-геніяльний ощасливив Москву. І я давай бити в барабани по всіх телефонах і, нарешті, добився. А

знаєш? Не хотіли пустити, — куди з суконним рилом, його величність зволять відпочивати, але я напролом. А пам'ятаєш? Яблучко? Ех, да куда котишся? А я, знаєш, оце просто з Парижу, читав мій репортаж? Готовлю «Дванадцять лицарів і принцеса», про Париж. Ех, чорт бери, і місто скажу тобі. Але що Париж! Москва! «Ґород чудний, ґород древній!» — мушу показати його тобі, так би мовити, приватно і з нутра. Глянеш і ахнеш — мууури! бааашти! Наприклад, Спаська: троє воріт — раз, два, три, а товщина десять сажнів. Десять, братіку, сажнів. Потащу тебе до Третякова, до Толстого, до Маяковського, до Пушкина, в театр, в оперу, в балет. Побачиш — сам! Це тобі не Київ і не Харків — славетні хутори. Це всьому світу голова!

Злотник надто швидкий, щоб за ним встигнути. Він міцно б'є Андрія по плечі і викрикує:

— Ні, знаєш! Чомусь тебе люблю! Ще з тієї Першої Кінної. З того потягу. Я знав, що ти, чорт, не совєтський, але серце саме тягнулось, коли можна в наш прекрасний совєтський час говорить про серце. Що робиш сьогодні до вечора?

— Відпочиваю, — в тон промовив Андрій.

— Ах, відпочиваю! Яка зворушлива втома! — викрикнув Злотник. — Ні, ні, ні! Тащу тебе… Так просто крізь Москву! Навильот! Обідаєш тут? І я тут. От ми і разом. Прибуде напевно Піунова, — це тут така «провожатая», знаєш, дама — «Пророк і радості», «Конь-Бєлоконь», «Кніґа і человєк». Тільки ти з нею… нащот всякіх політік помовчуй, дама, знаєш, з чесними намірами, а попроситься до ліжка, пригадай ту пісеньку з Першої Кінної про красавицю. А Валяєв — автор з духом времені, його п'єси смажаться на найкращому маслі і здорово пахнуть нашими присмаками. А потім, розуміється, тебе потягнуть до Союзу Пісатєлєй, будуть розглядати зверху до низу крізь монокль, і навіть наш почтенний Олексій Львович напевно захоче зиркнути на тебе одним оком крізь золоті свої окулярчики, що в них бачить все рожево. А далі тебе розхапають… І далі… І далі… Навіть… Хто зна, хто зна… Можливо попадеш до самого найбільшого…

Андрій облив його многозначним поглядом, Злотник схаменувся.

— «Слаб і сміріться ґатов» — відповів негайно Злотник. Андрій ще не вирішив, чи прийняти його пропозицію, але як тут розстатися? Він уже прилип. Ось вони йдуть разом униз до їдальні. Там дійсно чекає товариство, і та сама прекрасна дама Піунова, і той Валяєв, і кілька інших подібних, що їх Андрій вперше бачить і чує. Їли, пили, розмова велась жваво, перед вів Злотник, розповідав багато анекдотів, а між ними солоні, і було всім добре. А по обіді Злотник схопив Андрія — Це ж мій перший друг з Першої Кінної, тільки не в кінському розумінню! — Інші не мають відваги перечити, а тому Андрій і Злотник віддалаються і зникають в шумі вулиці Горького.

Наперед, розуміється, Красна площа.

— Знаєш, чому вона так зветься? — питав Злотник і, не чекаючи відповіді, відповів: — Тут забагато лито красної барви і хоча тут по суті не красно, а чорно, але речі самі знають собі ціну. Знаєш, наприклад, чому тут перейменували твою драму? Ах, ти ж, Андрюша, чудак! Хахол, родич Гоголя, а не розумієш гумору. «Ніщая, ґалодная Росія нєсьот всему міру аслєпітєльную правду», а ти… Ха-ха-ха! Яка, звідки «Темнота»? Що за темнота? Між іншим, треба тобі знати, на цих ось славних, задимлених, зубастих мурах Петро Перший і Великий розвішував своїх хоробрих стрільчиків, що ото задумали голос свій підняти, а по цій ось

площі голови їх буйні валялись, як кавуни на полтавських баштанах — шість тисяч таких кавунчиків!.. А сам цар — юний государь розважався, пам'ятаєш, натяганням на диби непокірних, а на святки, як рече літопис, з своїми соратниками вривався до домів поважних бояр, в руках домри, дудки, літаври мали, рухи сороміцькі виробляли, князя, наприклад, Бєлазєльського до наг-нага роздягли, голою його княжою гузницею курячі яйця в лохані товкли, а князь Боберикін надто тучний був, то його між рядами стільців прогнали і ні один стілець не смів з місця рушитись, а который рушився — за кожний порух князя на землю клали і верхи, ако на лошаді, на ньому їхали. А світлому його князю Волконському так просто свічку в задній прохід вставили і, запаливши її, ірмоси співали, а цар був за регента і співав басом. Дворянина почесного на ім'я Іван М'ясний, міхом ковальським дотолі в задній надували, аж поки вони тріснуть ізволили… Ха-ха-ха!

А там он, дивись, чудо, можна сказати, зодчества — святий храм Василя, розуміється, Блаженного. Придивись, як спинаються д'горі ті вежки рухами спірально-змііїнними і, здається, скапують восковими сльозами, мов ярі свічі. Чи пам'ятаєш, хто сей храм на Божу хвалу видумав? Брати самоучки Яковлеви — Барма і Постнік звалися, на приказ царя-государя Іоанна Грозного. А цар-государ як побачив, що гарно зробили, казав їм очі виколоти, мовляв, щоб іншим царям нічого такого вони не зробили. Ослєпітєльний цар!

— Злотник! — зупинив його Андрій. — Ти що?

— Заспокойся, Андрюша, — казав велеречиво Злотник. — Ми, пам'ятай, москвічі! Ти ще не знаєш. Ніцше, цей буржуазний прихвостень, казав же, що замовчані правди стають отруйними, а тому… Так! Сам Олексій Львович на днях, у присутності Максима Олексійовича, зволив про ці, можна сказати, пікантності вітчизняної історії з великою сладострасністю повісти і зазначив при тому, що саме така історія і личить великому народові з великою майбутністю, а голос його звучав великосно…

— Але при чому тут, будь ласка Ніцше, мій милий! — викрикнув Андрій.

— А! Ти, мабуть, ревнуєш Маркса? Леніна? Алеж динаміка є динаміка, хто б нею не орудував, чи не так?

— Радянська система, — пристрасно, з ноткою нахабства, зазначив Андрій, — керується лише гуманними…

— Хто каже, не гуманними, дітьо ти хахлацьке, — перебив його Злотник. — Зсадити, за всіма правилами мистецтва, з плечей кілька тисяч нерозумних голів в ім'я гуманізму… Дивак! Петро саме і став у очах світу Великим і світочем усіх гуманних істин на сторінках, сам здоров знаєш, усіх підручників дитячих шкіл. А Іоан? Не первовзір? Максим Олексійович, як що пам'ятаєш, саме таких царів нам і радив, інакші, мовляв, не вийдуть, а Миколушка останній тому й кляпнув, що почав в конституції бавитись. Наша благообразна влада…

— Злотник! — перебив Андрій і зупинився. Очі їх зустрілися, ніби мечі.

— Ну, чорт з тобою, — здався Злотник, — мовчу! — Але одразу висмикнувсь — конституції, зрештою писати конче треба, лише виконувати їх під карою смерти заборонено. От у чому секрет… Мовчу! Вже мовчу!

Йшли поволі широкою площею, храм Блаженного виростав з простору, був відчинений, кликав і манив зайти, і вони зайшли. Похмурість і задуха вдарила з усіх боків, темні окаті

обличчя повростали в мури, ніби перелякані щойно зниклими привидами, чорний, кучерявий, застиглий іконостас з кожним кроком відступав у глибінь мороку, вузькі, зміїсті, витоптані до живого, втиснуті до стін сходи і переходи пахнули гробами, наповненими астральними істотами, вони вбирали в себе звуки, навіть кроки.

Потім Злотник схопив якесь таксі сірого кольору, і вони кудись мчаться. Андрій не питає, куди. Зупинилися перед масивною будовою з трьома входами, з написом під самим дахом великими, запорошеними слов'янськими літерами: «Московская Городская Художественная галерея имени Павла Михайловича и Сергея Михайловича Третьяковых». Повз молоду в уніформі людину, що стояла біля залізної брами, вони ввійшли в середину. Плякат «Всі на вибори!» зустрів їх у першому пристінку, велетенське барвисте видовисько більших і менших полотен хильнулось на них з першої залі. Далі одно за одним, ніби сторінки книги, перегорталися й перегорталися полотна. Злотник тільки шептав:

— Ти лиш глянь! Бачиш летять… Масою. У прірву. А той на сірій кобилі з тією усмішкою під гострим носом. Показує… І просто в безодню. Альпи! Суріков, братику, знав наших. А ті ось, глянь, на Іртишу. З головою Христа на корогві, з ножами, самопалами, у воді, у шкірах. А тут ось, дивись, переляк! Схопив голову сина, крізь пальці ллється кров… А ті там регочуть. Земля двигтить від їх чортячого реготу. Степові вітри. А ті он, мов з чугуну, на бендюжницьких конях, що поволі вгрузають у плянету на роздоріжжі трьох доріг.

Андрій вже не чує свого провідника, історія душить його з усіх боків, вслухається у дудніння її кованих ніг по засохлій землі степу. Тяжіє голова, наливаються оливом ноги, тіло робиться чужим і накинутим, на щастя визволяє годинник, що вказує веління часу. Там десь чекають на Андрія Піунова і всі інші. Злотник прощається з наміром зустрітися, Андрій квапиться до готелю.

По вечері Андрій у театрі. На сцені його «Темнота», названа тут «Силою Пантелеймона». Присутні члени партії і уряду. Постанова прекрасна, Андрій помітно зворушений. Овації не втихають. Офіційне привітання від уряду. Кореспонденти. Фотографи. О третій годині ночі, ледве живий від утоми, вертається до готелю. Другого дня весь Совєтський Союз говорить про Андрія Мороза.

О десятій годині того ж дня Піунова будить Андрія й подає розклад його відвідин. Усе офіційно. Напруження велике. Піунова ходить біля нього на пальчиках.

Перша візита належить великому Горькому. Мешкає він у палаці князів. Біля одинадцятої Андрій в його почекальні. Просиджені фотелі, калоші, парасолі. Кличуть зайти. У натопленому, завваленому книгами кабінеті, висока, трохи похилена, сиваста постать у халаті. Поморщене хоровите лице, міцні вуса, міцний чуб. Говорить сипло, глухо, уривно.

— Здрастуйте! З України? Чув, чув про вашу п'єсу, дуже приємно, сам не міг прийти — ніяк. — Андрій говорить, мов школяр, що йому приємно бачити великого письменника землі російської. — А ви закордоном бували? — питає Горький несподівано. Андрій заперечує. — Шкода. Побувайте. Як не кажи, а без закордону ми хлоп'ята. Треба вчитись кожному. — Андрій почав про великі досягнення революції. — Ми тут з вами… — перебив його Горький, — не потребуємо агітації. Знаємо. Все знаємо. Вчитись, от чого треба… І багато вчитись… І тільки…

На цьому візита й кінчається. На черзі — Олексій Толстой, що саме перебуває у Москві і мешкає у свого приятеля Радіна. Застали його не зовсім тверезим, а тому дуже балакучим.
— Знаю, знаю, — говорив він соковитим, трохи поблажливим, трохи заїкуватим голосом. — Бачив вашого Пантелеймона — річ хороша, лише неправда. От як би так, щоб і добре, і правдиво. Не виходить. А от християнам, пам'ятайте, виходило. Вони, видно, вірили в свої правди, більше ніж ми. Ну, як там у Харкові? Хто у вас там в лавреатах?
Андрій назвав кількох.
— А як там Бич? «Геть від Москви!» Не вигорить. Пам'ятайте, як наш Петруша Великий всіляких там Самойловичів таскав за чуб на плаху! А Мазепа з Карлом мазали п'ятки до султана… А таких ось півників… Хай пострибає… Сам разок і ніженьку зломить. А от Тічіна — нічого, поет хороший, ліричний, за партию «до д'ної ями…» Нічого, нічого. Повнозвучно. Ніжність, розуміється, не порок, Русь велика, хоча Сатурн, кажуть, більший. І язик ваш, братики, дарма, що там почали крякати старі кликуші. Дем'янчик, звичайно, дурень, а старику Олексійовичу не дивуйтесь. Затужив за «родіной». Іноді так буває. Я пробував читати по-вашому. Написано: «творі», а читай «сочінєнія» — ха-ха-ха! «Охочекомонний!» Прекрасно! Чудово! Я забрав те слово в наш язик, все одно колись всі «забалакаєм» разом, Пушкин, як завжди, прав. А у вас там і тепер «Украйна глухо волнується?..»
— Дуже важливий крок робимо, — виминув Андрій.
— Так. Крок важкий, що й казать. І в нас песимісти находяться. Навіть сам Олексійович останніми днями замарудив. Боїться, як би так та не тріснуло, а я й кажу: руска шкура все видержить. Раз Грозного і Великого видержала, видержить і нас з Тічіною, — ха-ха-ха! Що ви, що ви? Вже тікаєте? А водочки! Ей, там, Алексей!
— Слухаю, ваше сіятельство! — почувсь голос з другої кімнати.
— Водки!
Увійшов швидко сивий, похилий, виразно графський, прислужник і приніс на таблеті пляшку горілки й закуску.
— Ні, ні! У мене без того не вийде. Україна! Горілка! Ковбаса. «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка»! Прекрасно! Пам'ятайте, як писав Толстой, також Олексій: «Ти знаєш край где всьо абільєм дишєт!» От були часи! Чи буде дихать «обільєм» наш епохальний крутіж? Побачимо!
І вони випили. По одній і по другій. І по третій. І коли б Андрій не вирвався силою, було б і по четвертій. Але він вирвався, бо мав ще на сумлінні і летуна. Чкалова, і скульптора Меркулова. А увечорі знов у залі клюбу письменників прийняття.
Увечорі справді велике дійство. Заля, балькони, мармурові вожді, ряди столів. Андрія весь час знайомлять. За столом він на першому місці. Промови. Овації. Ура. Нарешті і Андрій промовляє. Не знаходить слів, щоб висловити подяку за таке прийняття. Усе, що він бачив у «цій гордій столиці нашого необ'ятного союзу вільних народів», наповняє його невимовною гордістю і щастям. Він недавно мав нагоду побувати у центрах індустріяльного життя нашого прекрасного союзу. Там залізо і сталь, тут мудрість і провід! (гучні оплески). Наш Донбас, наш Кривий Ріг, наше Запоріжжя день-у-день кує єдність і могутність радянського народу, і він переконаний, що коли прийде потреба, то цей народ зуміє обстояти своє місце і право на цій землі не лише силою свого переконання у свою правоту, але й силою заліза і сталі! (Гучні

оплески). Від Кам'янця Подільського і до Камчатки, під проводом могутньої партії, мудрого уряду і геніяльного вождя Ст… (бурхливі оплески, що переходять в овації. Усі встають і кричать ура)… ступає від перемоги до перемоги, і нема на землі сили, що могла б сокрушити цей похід. Можуть собі злючі вороги, аґенти міжнародної інтервенції, робити, що їм хочеться, але всі їх гадючі гнізда будуть випечені гарячим залізом донбасців і виметені залізною мітлою пролетаріяту Ленінграду. І не поможуть їм тут ніякі їх боги, ані ніяка інша свята вода. Український же народ, що його в даний момент має честь репрезентувати Андрій Мороз, ще ніколи в своїй історії не сягав такого рівня свого всебічного розвитку, як саме тепер, і він добре пам'ятає, що це могло статися лише завдяки дружній підтримці великого, братнього народу, його влади і нашого великого, рідного, дорогого друга і учителя товариша… (грім оплесків заглушують мову Андрія, могутнє ура заповняє простір). Промовець перечікує, завершує промову сильним, потрясаючим «хай живе» всім вождям, зриваючи гураґан захоплення, що від нього дрижать стіни і бряжчать вікна.

Усі захоплені. Успіх повний. Безліч ґратуляцій. Безліч нових знайомств. Обійми, поцілунки, братання. І це триває до третьої ночі, після чого Андрій, під бурхливі овації, у товаристві Піунової і Злотника, залишає залю.

На середу сімнадцятого квітня Андрія чекає головна, винятково важлива і, можна сказати, історично обумовлена, несподіванка, а також нагорода. Вже о десятій годині ранку подзвонив телефон, і Піунова якимсь особливо зміненим, урочистим голосом повідомила, щоб Андрій був готовий до дуже важливого прийняття і біля третьої години за ним заїдуть. Андрій догадується, що це має бути за прийняття, і він дійсно, зовсім несподівано для себе, цілком поважно почав підтягатися, оглядатися, заглянув навіть раз до дзеркала, погладив долонею по чуприні і думав, що і як буде говорити при зустрічі.

За чверть до третьої перед готелем з'явилась особлива, не та, що нею їздив Андрій, машина, а в ній Піунова у товаристві двох незнайомих, середнього віку, міцно збудованих чоловіків. Піунова швидко, легко, забігла за Андрієм, навіть не привіталася, лише кивнула головою, і вони зійшли широкими сходами до машини. Один з незнайомих, що з ними Піунова не вважала за потрібне знайомити Андрія, ввічливо, ділово і сухо відчиняє дверці машини, Андрій і Піунова сідають ззаду, незнайомі спереду, машина ввічливо і сухо біжить глибокими, кам'яними, переважно сірими, вулицями і дуже скоро зупиняється перед монументальною вежею велетенських зубатих мурів.

Думати по-справжньому Андрій не встигав, те, що летить назустріч, полонило його, башта, що виринула на його дорозі наповнила його зовсім невідомим почуттям, що для нього нема назви, не то страх, не то пошана, не то здивування. Він відчував, що це і є той центр, той вершок піраміди, те «щось», для чого так само нема назви. Диктатура пролетаріяту всього світу збіглася до отієї отам червоної зірки, що блищить високо над цією вежею, сила ста п'ятидесяти мільйонів людей скупчилась за тими он стінами, і все то зібрав сюди один одинокий індивідуум, дивовижний монстр, незбагнутий фатум, що для нього і проти нього просто нема ніяких інших сил і диктатур, і навіть здається, що він одинокий на всій плянеті Землі володіє дивовижньою силою, що походить безпосередньо від цих мурів, цих башт, цього каменю. Це символ. Це зовнішній облик. Це подоба. Це чорне сонце. Це світло, що має червону барву. Червоний ліхтар. На плянеті. У всесвіті.

Андрій не міг цього в кілька хвилин подумати, але він це відразу в одну мить відчув. І ще одно: він виразно знов усвідомив, що все таки звідси прийшла до нього та сила, що його врятувала особисто. Це та сила, що його погубила, це та сила, що його вирвала з загибелі, це та ж сама, що його губить. Він в її владі. Він раб. Він іде на поклін. Той самий Іван Калита, що…

Ось вирвались з вежі троє озброєних в уніформах. Чемно, сухо, формально, урядово.

— Ізвольтє! Да! Ізвінітє! В ісправності! Дальше!

Машина, що була зупинилась, сіпнулась і посунулась далі. Її покрив морок. Знов зупинилась. Знов люди. Чемні, сухі, урядові. Світло, жагуче сяйво. Шелест паперів. І машина знов рушила. Дуже поволі, дуже напружено. Вона у щось тверде, у якийсь ґраніт вгрузала, і, коли прорвалась на другий бік вежі, Андрій побачив високі, чорні, чугунні ґрати впоперек проходу. Машина зупиняється, Андрієві велять висісти, Піунова лишається, незнайомі лишаються, з'являються двоє нових незнайомих, фіртка відчиняється, і ось Андрій у товаристві двох сухих, чемних незнайомих ступає кам'яним хідником вздовж старовинної будови з почуттям, що він попав у саме ядро суті. Це тут воно! Замуроване у цих мурах, закладене у цих підземеллях. Ще кілька кроків, ще кілька зворотів, ще кілька довгих, ніби підземних коридорів, і виринула простора, чотирикутна гола, суха, урядова кімната з великим столом посередині, кількома дерев'яними, твердими, з високими спинками, стільцями довкруги стола. Двоє звичайних дверей в одній стіні, сухих, чемних, урядових. Хвилини, проведені у цій кімнаті, коли Андрій лишився сам, коли його залишили провідники, навалились на нього цілими віками. Нічого не бачив і разом все бачив, нічого не було і разом все було, був малий випадок, а разом великий випадок. І не цілком випадок, а якась закономірність. Життя всієї своєї родини, життя близьких, життя країни, з якої походить, життя взагалі скупчилось у цій одній точці, ніби електрони в ядрі атома, і в них відчувалася страшна діюча сила. І з усього того найяскравіше пригадався його брат Іван. Іван… Де він тепер? Що він робить? Як живе? Андрій весь напружився, піднявся і навіть не приготовився до того, коли одні з двох дверей відчинилися і з них вийшла невисокого зросту, з обвислими плечима, з віспуватим обличчям у звичайному, сірому, урядовому одязі людина в супроводі ще одного, високого, міцного з широким обличчям, кремезного козарлюги. Та людина і була «тим ним», що ото всі йому кричать безконечно те вічне ура. Сонце Кремлю! Вийшло! Зійшло! Ось яке воно! Бачив його на тисячах портретів, але то лише портрет, а це ось воно справжнє. Він може доторкнутись, і він доторкнувся, бо «воно» простягнуло руку, і він її потиснув.

— Здрастуйте, здрастуйте, Мороз! Очень рад, очень рад! Чітал, чітал, — почув він «його» голос із сильним акцентом. — Ви мастер. Да! І, кажется, в армії білі? В яких частинах?

— Культпроп Першої Кінної! Йосип Вісаріонович! — спішить назустріч Андрій.

— Першої Кінної? Здорово! Прекрасно! Ну, от, ну от! Значить вам це не чуже. І значить героїв гражданської війни вам не забути. Україна їх дала досить, — каже чоловічок зовсім живим голосом, дещо підземним, нічним, глухуватим, але справжнім. Це вже не грамофон. І вуса це вже справжні, і чоло… І густа, злегка сиваста, тверда чуприна. Це вже не пригладжений твір маляра і не матовий відбиток фотокамери, це ось кількавимірне, живе, рухливе створіння. — Над чим працюєте? — почув запит. Андрій знов поспішив. — А! А! Прекрасно! Але от, наприклад, як вам подобається така тема… — і назвав Щорса.

— Щорс? Тема прекрасна! Чудова! Яскрава і жива. Це тип героя-большевика, — поспішив і тут Андрій. Чоловічок з вусами криво, сухо, офіційно посміхнувся.
— Ви от і займіться цим…
— О! Обов'язково! Займусь, Йосип Вісаріонович! От би фільм.
— Це правильно. Це правильно. Я ще поговорю з київцями. Фільм. Це справжнє. Маси і фільм це фактично те саме. А взагалі вдоволені? — питає нагло чоловічок.
— Приємно вдоволений, Йосип Вісаріонович! Органічна робота! Вдячна! Перспективна! — спішить вже Андрій.
Людині з вусами і це, помітно, подобається.
— Ніяких прохань? Особистих? — знов питання. Андрій враз, як сидів на стільці, злегка піднявся.
— Маю, Йосип Вісаріонович, — промовив глухо, з якимись перебоями, Андрій.
Людина з вусами піднесла злегка голову.
— Кажіть, кажіть…
Маленька, дуже маленька, а разом дуже гостра перерва…
— Бажання особистого порядку… Родинного…
— Да? Якого характеру?
Андрій зробив останнє зусилля, краска вийшла на його обличчі, очі гостро дивилися на людину з вусами.
— У мене… брат… арештований… — І Андрій занімів. Мить. Секунда.
— Брат? А за що? — чує Андрій.
— Соціяльне походження, Йосип Вісаріонович, — з перебоями промовив Андрій.
— Що він. Поміщик? Купець? Кулак?
— Кулак! — відповів Андрій.
— Чинив який спротив?
— Наскільки мені відомо — ні, Йосип Вісаріонович!
— За батьків діти не відповідають, — почув Андрій, і це шарпнуло ним в середині, але разом з тим він зрозумів, що він виграв якийсь дуже великий бій. Усе решта, що він тут пережив, ті ще кілька слів, потиснення руки, похвала з «його» уст, відхід іншим виходом, від'їзд — все те не мало вже для Андрія суттєвого значення. Він був весь під тисненням почуття, що він переміг. Що він виграв. І це не було наслідком його якогось виняткового плянування, це було висловом фатуму, що йому однаково було забажати або загибелі Андрія, або возведення його до найвищих висот перемоги.

XII

Для Івана було це звільнення мов би ударом. Не чекав його. Злився, вріс у те своє дивне буття. І був зовсім інший, не той. Щось у ньому зовсім вмерло, заглухло. І коли його покликали і сказали йти на волю, він, мов божевільний, шукав очима когось, на кого б кинутись, що так з нього кпить.

Але це не були кпини. Ось перед десятою ранку двадцять першого квітня, він у товаристві бравого вояка Василя і міцного, розпатланого студента Михайла чекає на «Косіора», що має відвезти його до Канева.

Яскраве сонце, міцний вітер, безмежна ріка. У блакиті небес темними низками тягнуться ключі журавлів, їх курликання сиплеться з висот і мішається з гуком пароплаву, що зараз рушає. Іван прощається з хлопцями, вступає на корабель, мов би на якусь нову землю, і прощай, Києве! Хлопці з берега махають йому руками. Багато люду, різного люду стоять на палубі. І Іван між ними, у своєму темносиньому парусиновому, в'язничного походження, одязі. Був же зовсім наг яко благ і мусіли йому помогти…

Київ поволі відсовується. Прибережні гори розходяться. Сади, Володимир, Печерськ, Мишоловка, острів Галерний. Корабель іде, а сонце підноситься, на південь стелиться рівний путь…

На кораблі, внизу й нагорі, повно людей. Загорілі обличчя, пом'яті одяги, легкий гамір. Одні тримаються гурту, гуторять, сміються, інші знов поодинці, як ось і Іван, мовчазно сидять чи стоять, опершись на поруччя, і дивляться у воду. Іван також стоїть, опершись на поруччя. Йому дуже приємно так стояти. Все ще не віриться. Ще вчора в цей час був «там». Дивився в той бік… Заховались навіть бані церков, що так довго проводили його своїми верхами, те місце вже закрилось від зору зовнішнього. Але зір його нутра все ще там, він все ще бачить той інший світ, який недавно залишив. Вони там далі ходять, ворушаться, говорять про свободу, надіються, або відчаюються. І Іванова душа з ними, хоча його тіло тут серед цього чудового простору, під зливою цього сонця сліпучого і цього міцного вітру, що безперерви дме з тих рівних просторів сходу.

І Іван пригадує ще одну свою дечим подібну до цієї подорож по цій самій ріці і, можливо, цим самим кораблем, лише тоді він носив ім'я св. Володимира. Це було тоді в кінці вісімнадцятого року, він вертався з полону, була осінь, мав на собі темний одяг з жовтою обшивкою на рукаві. Пригадує, як проривався через завошивлені станції, як десь там у Гомелі боровся з тифом, так хотілось додому. І було стільки надій — гори, здавалось, буде вернути на тій своїй землі, місяцями розробляв пляни, що і як робити. І все це так несподівано пішло нанівець, таким жорстоким привітом зустріла його батьківщина. Удар за ударом і все дошкулніше, і невідомо, яка і звідки та сила караюча з'явилась, і чого вона власне хоче, бо все те, що він бачив до цього часу, ніяк його не переконує.

І що буде тепер? В очах знову відкрився образ рідного місця. Там тепер голе поле, горб облисілий. Іван так виразно бачить межі свого володіння, і коли б так знову вернутися до них, ось весна, і там он під схилом цвітуть сині квіточки, і запах їх, здається, аж сюди долітає. Але геть з тим, геть! Іван стрясає головою, що за нісенітниці, чи ж мало бито його за них. Іван міняє тему. Пригадує Андрія. Це безперечно його діло, ось тут в кишені газета, він десь там ходить. Це його робота, безперечно його. І ніжність знову влазить до грудей, але

це вже ніжність інша. Такі вони, ті люди Морози. Ось такі. Браття рідні. Чують, що одна їх утроба на світ призвела. Сила велика в їх крові сидить — матір пригадують, була у них матір, жінка мудра з ясним, одвертим чолом. Чи Сопрон в Сибірі, чи Андрій у Москві, чи Петро в Києві, чи Тетяна в Празі, чи Іван тут — простір їх не ділить. Ні, вони всі разом, ті брати Морози. Велика ніжність увійшла до Івана, і навіть газету вийняв і ще раз поглянув на Андрія. Ось він у плащі й капелюсі, якийсь вокзал, якісь біля нього люди, він посміхається і руку подає якомусь довгому добродієві.

Ні, правильно робить Андрій, іде своєю дорогою, будь-що-будь, Іван вірить йому, знає чистоту його помислів, не така, каже, кров, щоб дихала зрадою, але сила не може марно стояти, треба йти, ламати перешкоди, правильно, правильно, Андрію! — говорить Іван. Це й він так мусить, геть земля, скиба, рослини, його женуть, ні, він сам мусить гнати. Пригадав того Мишка, — от ще бідна тріска….

Іванові думки були нагло перервані. Кричала якась жінка:

— Он, он, он! Мати Божа! Не бачите! — викрикувала різким, високим голосом, була розпатлана, кістлява, довгі, темні руки простягнула догори, вітер розвівав її волосся. Люди збіглися до неї. Вона дивилася на всіх чорними, сердитими очима, біля неї лежали порожні торбинки з кропив'яного мішка. Жінка далі показувала на небо, але там, крім птахів, що весело літали, нічого не було видно. Поволі жінку заспокоїли, вона сіла на своїх торбинках і шептала якісь молитви.

Біля Івана стояв високий, у брудній ватянці з пом'ятою на голові будьоновкою чолов'яга.

— Тепер таких багато, — промовив чолов'яга горловим голосом. Іван щось невиразне буркнув. — Піде під ту тюрму, сидить, сидить, а потім хто зна що їй ввижається… — Іван бачив більше жінок з порожніми торбинками, такими, які не раз бачив з передачами.

— Мучать народ і не знають за що, — продовжував довгий чолов'яга. Іван мовчав. Чолов'яга дивився перед себе в воду, на правий берег, говорив, здавалось, сам до себе. А від найближчого гурту доносилось.

— Канєшно! Я сам бачив. Обновилася. Я сам бачив…

— Що, що? — питає швидко округлий мужичок у зимовій шапці з кляпами…

— А тим вже, бачте, церкви почали обновлятися, — кинув своє високий чолов'яга…

— А ви не вірите?

Високий чолов'яга повернув свою голову.

— Та, канєшно, не вірю. Людям блаж в голову лізе, от і все…

— Вчених людей кликали, — поясняє той, що недавно питав. — У Києві тисячі бачили. І вчені були. Якимись хімічеськими обрядами пояснювали. Може це й не чудо, а просто якась природа, але факт фактом. Баня церковна засяяла, це факт…

— Ет, не вірю я у всі ті чуда, стільки їх тепер розвелося, просто людям мозки з місця рушило і все, — говорив високий чолов'яга.

Говорили далі. Іван не втручався в розмову. На нього дивились здивовано. Видно, що з ним щось дивне було, або то людина в больниці була, якусь операцію перенесла, або то хто зна що. Блідість на ньому велика. А один чоловік з китайською борідкою підійшов до Івана і запитав:

— На тиф, вижу, боліли…
— А вам що? — відповів Іван.
— Та мені що? Ніщо. От просто спрашую, на язик прийшло… Блідий чоловік — дай, думаю, спрошу. Боліють, дуже боліють. От гляньте. Отам село Козельці було, а тепер бачите? Всіх вигнали, востаніє, кажуть, хотіли… А куди їм тепер востаніє? Люди, люди… — і селянин з китайською борідкою замовк.
Корабель ішов далі, часами наближався до берега, часами віддалявся. Інколи запливав — Козин, Трипілля, Трахтимирів — до причалу. Іван добре знає ці місцевості, а то знов пішли зовсім свої врочища. Від Козинців Дніпро круто повертає знов на свій шлях, бо було збився і пішов назад на північ. Тут гори древні, ґранітові перейняли його біг, але він прорвався і пішов далі своєю дорогою. Отам справа Григорівна бовваніє, а там і Бучак… І Селище он наближається і острів Левицький. Вже тіні лягли від правого берега, як пропливали попід Решітками. Добре, що надходить темрява. Іван не хотів, щоб його бачили. І коли причалили трохи далі за Каневом, було вже зовсім темно. Іван вийшов з корабля і не пішов, а побіг, ступав сажневими кроками і прийшов під двері тихою вулицею. Першою побачила його Марія Олександрівна.
— Іван! — викрикнула. — Сину? Невже ж це ти? — і кинулась і так її руки тремтіли, ніби крила птаха, якого нагло піймали.
Далі всі прибігли, всі були. І Мар'яна погано причісана у кофточці розхристаній з розгону вдарилась груди в груди, і припала німо, і закам'яніла. І старий із своєю буйною гривою… І, нарешті, те босе кучеряве волоссячко. Іван, як побачив його, як схопив, ніби жарину — горнув все до себе, а воно пекло його, геть пропікало.
— Тату! Татусю!
А тут і Левицькі вирвались. Старий півсліпий, у білих штанях.
— Іван? — питає і руки сухі, старечі, простягає. Наткнувся на Івана, що тримав Вірочку і так їх разом обняв. Всіх разом упхали до кімнати Мар'яниної, вузької, тісної, і тут вже надійшла з кухні Наталя Петрівна і також обіймає.
— Таки пустили. А чому ж ти нам нічого не подав, — казала Марія Олександрівна. — Мар'яно, біжи! А таки пустили! А чи направду пустили? Господи! Я просто не вірю… А ти певно голодний — судака маємо, це вже Микола занявся рибальством, на базарах знову нічого нема, як було двадцятого року. А яке щастя. Недаром Андрійко писав… Він ось, дорогенький, телеграму дав з Москви, подає, що Івана випустять, а ми всі тут у плач, і не віримо, і надіємось, і таке вже хто зна й що тут у нас діялось.
Через півгодини вся родина біля столу. На столі і судак смажений, і хліб чорний, і чай липовий. Іван сидить, на руках Вірочка, всі говорять, всі до Івана, а він все з Вірочкою.
— А де ти, тату, так довго був?
— Далеко, доню, далеко.
— А я тебе все кликала та кликала.
— Та і я тебе все кликав та кликав, — каже Іван.
— І мами також не було. А потім мама приїхала… А мама казала, а мама казала! Тато приїхав! Тато приїхав! — стрибала Вірочка на Іванових колінах. Подали Андрієву телеграму. «Радісний привіт. Думаю, що Іван буде дома». Значилось в телеграмі. Іван нічого не сказав,

але очі його самі говорили, який він гордий за брата свого.
Весь вечір, до пізньої ночі сиділи. Розмовам немає кінця. Не питають лише, як було. Не можна цього питати. Нікому не можна. Коли відходив Іван з того місця — папір підписав, що не скаже ні слова нікому, і ніхто не питає, бо всі знають звичаї краю свого.
— А тут все ось, як бачите. Левицький хворіє і сліпне. Щось з очима сталося. А найгірше з хутором. Нема то нема, але з тим Кандором таке трапилося. Не хотів старий місця лишати, то приїхали минулої зими і в мороз лютий вивезли до Гісина і там з дочкою у сніг викинули. Аж тепер на весні трупи їх знайшли, — казала Мар'яна.
І взагалі втішного не багато. По селах колгоспи ліплять, вирізали всю скотину, мало деяку коняку зустрінеш, а корови й не шукай. У Ліпляві третину села на «спецпоселення» до Сибіру послали, багато хлопців пропало, дві жінки на бантинах повісились, а Мирон Зарічний сина свого комсомольця просто сокирою зарубав, бо той зрікся батька в «Пролетарській правді». А Мишко ще держиться, але такий страшний, що тяжко глянути. Ганну до півсмерти побив, що та тікати мусіла і тепер десь бозна де з дитиною пропадає. Між комсомольцями пішли арешти, кажуть, це вони хутір Морозів спалили, душ із двадцять забрали вже.
А найгірше те, що голод тисне. М'яса давно нема, а хліб, кажуть, поховали в землю, хто ще мав, комісія за комісією, а в кого знайдуть — на Сибір відразу шлють, та хіба помагає? Людям уже все дарма. Отак просто, як худоба — бий не бий, не бере.
Іван все це слухає, слухає і слухає. День і ніч слухає. Хто не прийде, те саме. Скоро звістка рознеслася, що він знову дома, дуже всі дивувалися, мовляв, і газета не взяла, а таке виписувала. Кажуть сам Сталін пустив, і тепер Іван нікого не боїться, ніякого ҐПУ, а як пішов приписатись, двері йому відчиняли.
З'явився і Мишко на третій день і пляшку горілки приніс. Був весь чорний, ніби його хтось обмазав коломаззю.
— Вип'єм, Іване, по чарці, чи що? Все ж таки, як не кажи — браття.
— Браття то браття, а класу ми бач різного, — казав на це Іван і посміхнувся.
— Не кепкуй! Ой, не кепкуй, Іване. При мені ще й оце, — і він мацнув за револьвер.
— А мені тепер все ніпочом. Остогидло все це під всі чорти, хай його грім ясний лусне і світу не рад будеш! — Мишко сам пив, сам закусював, все своє приніс. І Іван з ним випив пару чарок. Ні доктор, ні мати, ні Мар'яна за стіл з таким не сядуть і Мишко сам це знає. Картоплю варену, холодну, нелуплену приніс, лупив тут же на столі, умочав у сіль і закусював.
— Їж, це наш хліб, — казав Мишко.
— А чому ж якраз ваш? — питає Іван.
— Наш пролетарський! Такий зародив. А тепер і той не хоче родити, чорт все замазав, не стало…
— А як же дядько Микита, — питає Іван.
— Микита, Микита, Мишко. Йому що — витягнув ноги — і кінець. Гний собі спокійно в сирій земельці. А ти тут ось мучся — на людях гниєш, і кінця нема. А Наталка в Сибір пішла, не дівка, а кобила — та витягне, — і Мишко махнув рукою.
Ніхто тепер з Мишком не веде дружби. Ні старе, ні мале. Ні тобі «добрий день», ані «драстуйте». А стара Параска Кудирлиха, ота «відьма проклята», так та проходу не дає:

— Щоб ти, синуньку коханенький, та осліп на обидві скорше, та щоб тебе, наш ріднесенький, та смерть обійшла, та щоб червоньки до печені твоєї за жива вжерлися. Та щоб тебе так різало помалесеньку, як оту святу худібку вирізало невинну, та щоб земелька наша чесна кісточок твоїх проклятих не прийняла до себе, а щоб їх собаки по полі отак волочили, розволочували, як ти розволік отих людей по світу широкому…

Без кінця і без краю вичитувала ота Кудирлиха, а Мишко на неї не гляне навіть, боїться очей її.

— Сибіііром! Сибіііром лякаєш… Щоб тебе сибіряло і не вмовкало та повздовж, та впоперек, виродку ти Люциперовий.

Кров стигне в жилах, як казали люди.

Того самого дня, коли гостив у Івана Мишко, несподівано під будинок під'їхала велика, нова, чорна машина, і з неї висів міцний мужчина в уніформі ҐПУ з двома ромбами. Переляк був великий. Все в домі завмерло. Напевно знов щось з Іваном. Мар'яна бліда, як папір, увійшла до Івана і кивнула, щоб вийшов. Іван вийшов. В коридорі стояв гість, якого Іван пізнав одразу. Лівий його рукав був порожній: Привітався. Іван попросив гостя до своєї кімнати, був страшенно здивований візитою, це ж Петров, слідчий особливого призначення. І поки вони там говорили, ніхто в домі не міг ворушитися.

— Я до вас, — заговорив з місця. — Діло маю, роботу пропоную, Іван Григорович. — Іван ще не знає, що казати, що це за така робота, вичікує, що прийде далі. — Тут у нас радгосп прекрасний під рукою, — говорить Петров. — Саме те, чого ви так домагалися. Шукаємо керівника. Согласні з нами?

— Розуміється, согласний, — відразу говорить Іван.

— Дві з половиною тисячі гектарів — Балашовщина. Не хотіли б під'їхати — оглянути?

— Розуміється, хотів би, — каже Іван, хоча десь там всередині щось дрогнуло. А що як не вернемось? Петров, здається, вгадав його сумнів.

— Не бійтесь, не бійтесь… Усе буде в порядку. Тут у нас до вас діло і діло поважне. Заложили тут радгосп, та він все валиться, двох директорів загнали… Одного знайшли в рові забитим, а другого самі в Сибір заперли. Але діло не страшне — треба лиш рук докласти, і це все.

— Згода.

Всі в домі зідхнули з полегшею.

— Верну вам його цілим і невредимим, — заявив на прощання Петров. — І то сьогодні.

Їхали автом через Межиріч, через Березняче, зупинились у Мошнах — містечко над річкою Ольшанкою, з краєвидом на багна, на село Лозове. Там був замок Балашова, тепер півруїна між кущами, що колись були парком з вежею на Дніпро. Хочуть з цього притулок для бездомних зробити — намір гарний, лише чи вистане засобів.

І прекрасний мішаний ліс, і поле-чорнозем, і кілька з ребрастими стріхами будинків, і кілька шкап півживих, і пара недійних корів, і пара поламаних тракторів.

— Ну, що ж ви на це, Іване Григоровичу? — питає Петров.

— Що ж тут я? Звісно! Стільки поля гуляє і це все, — каже Іван.

— А ви от візьміться за нього.

— Звісно, можна б… Та не цим штибом…
— Ваше діло.
— Моє то моє, а от чи там у вас також так думають?
— А ви й не питайте, а робіть!
— Що ж не питати? Там же все знають краще.
— Краще. Ясно! — промовив Петров і несподівано додав: — Для ідіотів завжди так.
Іван вилупив очі.
— Що ж тут ховати, — каже Петров. А далі почав таке, що Іванові очі рогом полізли. Йшли полем, назустріч вітер… — Що ж тут таїти… Йдемо назустріч голодові циклічно-континентального розміру, всім це ясно, у людей би били на сполох, а у нас вчаділи і мовчать, мов сови. І інакше не може бути. Діти містечкових продавців оселедців, вироджених попів, здохлих поміщиків взялися перероджувати світ! Геніяльно! У нас звикли всяку гниль і дур величати… — кидав Петров зло і різко. — Мудрий, скажете мені, Іване Григоровичу… І правильно! Признаюсь і каюсь! Нічого не шкодую так, як того дня, коли я вперше попав до зграї тих дегенератів… Але пропало!
Іван швидко, гостро, якось болісно глянув на Петрова, ніби хотів його зупинити. Надто щось нечуване чують його вуха.
— Розумію. Дивуєтесь. Пригадуєте, мабуть, того ідіота за тим дубовим графським столом… Пам'ятаю! Весь той день, як живий пам'ятаю! І не можу ніяк збагнути, як це так, що і розумних дур пойме, коли начитаються стільки нісенітниць. Таких феноменальних, казуїстичних апостолів, як це нам підсунула наша доба, треба пошукати… Тепер, коли це читаєш, рве з тебе лютню, я задихаюсь, коли бачу скрізь ті вічно тиснені золотом томи глупоти, в той час, коли нема на чому написати звичайного листа і, повірте, я б цілував кожний палець тієї руки, що відстрілила мені цю руку. Так. Це ваша сестра зробила. Як захищались вони, ті чесні люди від зграї гіперсволоти, що до них чогось чіплялася!
Іван не знаходив ніяких слів на цю зливу сповіді. Такі слова і з таких уст. І в такий час. І в такому місці… Ні, ні. Йому воно не пройде так задурно. І він, мабуть, вже рішений. Зрештою, вже тоді у в'язниці, він поводив себе зовсім не як слідчий…
— А те, що ви там у нас пережили… Всі ті Рокити… Вибачте за них, як що можете… Зрештою, не те слово. Як тут вибачати? Було б навіть глупо щось тут вибачати… Хочу лишень ось що сказати: те, що ви пережили — ніщо в порівнянні з тим, що переживають вони. Стул? Нісенітниця! Жарт! Вони не стул… Вони не знають дня. Світла для них нема. Люди тьми, ночі, мук, божевільних криків. Підземелля. Кроти!
І от ще що. Пам'ятаєте, може, Софія Андріївна Толстая? Жінка Льва Толстого? Що звала прихильників свого чоловіка «темними»? Як вам це подобається? Толстой і темні! А всілякі ті інші… Разночинці! Базарови! Проповідь! Нігілізм! Бєлінський! «Самоє смрадноє явлєніє рускої жізні»… Не повірите! Це казав Федір Михайлович Достоєвський. Так це він. «Бєлінскій і вся ета сволоч!» Це ж його слова. Вам може не віриться, бо Бєлінскій у нас бог. Більшовицький бог. І по заслузі! Але я ніколи не забуду нашого чудового Гоголя. Про того дядю Мітяя і дядю Міняя. То ж геніяльно! Про тих двох руских мужичків, що розводили два вози… Тож це епохально! У двох словах і така ясність. Толстой і дядя Мітяй. Ленін і дядя Міняй. Це може… Скажете… Блюзнірство? Але я клянусь! Я клянусь! Я не чув! Я не знаю

більшої правди, як ця!
А тому, що Шустер, що Рокита… Пішаки. Глупі пішаки, що їх заставили загрібати чужий жар. І вони загрібають, і не можуть зупинитися, не їх сили справа. Машина крутиться, повзе, чавить. І нема спасіння. Кажу вам Іване Григоровичу, що між тими, які вам відбивали печінки, багато таких, що готові помінятися з вами. Скільки з них вивозять до жовтих домів… А скільки ночами в підземеллях — кулею в потилицю… І нема назад! Нема! А ви, Іване Григоровичу… Що ви не послухали і не пішли на ту заграницю — мудрець! Багато їдуть, мало вертаються… Це також смерть. За життя. Це гниття на корені. Той ваш граф штука мудра, але блазень, і йому не вигорить. Вліз у більшовицьке болото, будучи графом, і ставить на інтелект, їм всі ті інтелекти — чхать! На всіх і все! На мудрість, і глупоту! У них нема вартостей. Більшовики!
Іван мовчить, твердо мовчить. Земля, небо, вітер… І сонце ллє свій жар, і жайворонки. Замовчи, ти! — хоче він крикнути тому Петрову. — Яке мені до вас, божевільних, діло! І я вам не вірю! Петров сам, здається, вичув настрій свого товариша, але він насолоджується метаморфозою, далекими днями, настроями, переконаннями. І видається йому, що Іван є далі Іван, як тоді, як тепер, а він, Петров, мов риба на гарячій блясі… І так вона вся та твоя революція!
На щастя поле кінчається, сонце над заходом, машина чекає. У райуправі все місцеве начальство — метушня, наструнченість, запобігливі усмішки, збаранілі очі. Петров представляє Мороза. А, вони знають, як не знати! Мороз! Тепер він не Мороз, а новий директор радгоспу. У їдальні чекає вечеря, стопка. Промови. Новий директор не бере слова, досить того, що ті наговорили. Петров квапиться і під смеркання вони з Морозом залишили Мошни.
Усі ці дні видаються Іванові справді дивними. Не реальна реальність. Дома, між своїми… І та сповідь… І Вірочка, що щебече… І те все минуле. І майбутнє… Дивно, дивно, дуже дивно! Якась катастрофа, ним підкидає, кидає сюди, кидає туди, крає, шарпає. Землетрус!
Але Іван намагається опритомніти, зрозуміти і усвідомити дійсність. Врости в неї і повірити. Він вже другого ранку, як тільки зійшло сонце, збирається до Мошен. Це не близька путь, і він мусить іти пішки. І пішов.
Дув сухий східняк, земля швидко висихала, у лісі барвіло рястом, пташки щебетали, пахло соками. Одразу вдався до радгоспу. У долині, на просторому місці, в неладі стояло кілька півруїн, колишніх стаєнь, коровників, сажів, комор. На просторому подвір'ї починало висихати багно, змішане з соломою й кізяками. У безладді розкидане різне господарське знаряддя — водовозка без одного колеса, бочка з опалими обручами. Під обідраним дахом кілька поржавілих машин.
На халупці, видно, колишній батрацькій хаті, над дверима напис: «Совхоз ҐПУ ім. Дзержінского». Старанно обмиті дощами стіни, забиті дошками вікна, полатаний, з ґонтів, дах. Назустріч Іванові вийшло двоє людей — бородатий, в кожушку і зимовій шапці дядько, і молодий, без шапки, у старій, ватяній куртці, хлопець. Враження, ніби вони спали і щойно пробудилися.
Іван назвав себе. Дядько в кожушку заявив, що він бригадир — Матвій Іванович Копистенко. Хлопець назвав себе завом культпропу на ім'я Кулябко. Зайшли до халупчини. Темнота,

пахне цвіллю, посередині великий стіл, на столі рахівниця, кілька книг, каламар, перо. Коло столу довгі, збиті з дощок, лави. На стінах портрети — Маркса, Леніна, Сталіна. «Пролетарі всіх країн — єднайтеся!» по російськи і по українськи, і «Хлєб ґосударству, ібо ґосударство ти сам!».

— Де ваше рахівництво? — одразу запитав Іван.

— Тут, — відповів Матвій і вдарив широкою долонею по розкиданих книгах.

— Мушу переглянути, — каже Іван і забирає книги.

— Хочу лише зазначити, — заговорив Матвій, — що наше рахівництво довольно страдає. Не прислали бухгальтера, колишній директор сам вів його і стались неточності. Його за те і зняли.

— Скільки маєте людської сили? — знов запитав Іван.

— Та як сказать: людської сили мало, — каже Матвій.

— Не питаю — мало чи багато, питаю скільки? — гостріше питає Іван.

— Завкухні, завконюшні, завкоровника, завмагазинів та ми ось два…

— Разом, разом! — перебиває його Іван.

— Разом, чоловік п'ятнадцять-двадцять, не можу точно сказати — сила у нас приходить, відходить… Їсти нема чого, почали варити…

— Потім з варевом, — перебив знов Іван. — Наперед з робочою силою. Скільки точно? — звернувся Іван до завкультвідділу.

Коли Матвій говорив мішаною українсько-російською мовою, то цей заговорив чисто по-російськи.

— Робочої… Власне робочого елементу… Управчастини… Наскільки мені відомо…

— Чому, наскільки вам відомо? — перебив Іван.

— Тому, що я по культвідділу… Я від партії. Я завідую… Навіть культвідділ не тут міститься, ми там у парку, а я прийшов сюди відносно продовольствія… Моє завдання не господарське, а політичне… Освідомлення робочої сили…

— Проведіть мене по господарстві, — суворо промовив Іван.

— Вам куди наперед? — з ноткою збентеження запитав Матвій.

— Скрізь! Коні, корови, свині, вівці, кози, кури, гуси — все, що маєте!

— Маємо лише коні… і корови. Шість штук коней і троє корів. Прочого не мається, — промимрив Матвій.

Пішли через двір у напрямку довгої, мурованої руїни без даху, що її лиш частину було покрито солом'яною стріхою, де саме і містяться згадані шість коней і троє корів. Коней «на ліцо» не «оказалось» — на роботі в роз'їздах, стояла лишень одна сухоребра кляча.

— Захромала на ногу, — пояснив Матвій!

Корови були «на ліцо», стояли по коліна в гною і всі три, видно, тільні.

— І це все? — запитав Іван.

— Так, що і все, — розвів руками Матвій. — Там ще он реманент, магазин… Зерна на посів ще не прислали, кажуть, пришлють цього тижня, — додав він з поспіхом.

До реманенту не заходили, видно здалека. Іван кинув поглядом лише загально на двір. На кожній руїні були написи. «Соціялістичне господарство — передове господарство!» — говорив плякат на коровнику. На буді з реманентом стояло: «Машина — друг людини. Не

занедбуй її!»… На колодязі, що серед двору, стирчала криво на патику табличка: «Не пий сирої води, від неї заразливі хвороби!» Плякати на всіх стінах, всіх стовпах, навіть деревах. Полотняні, паперові, просто крейдою. Іван підійшов до колодязя. У ньому видно було якесь колесо, відро, солому…

— А де ж ваша кухня? — питає Іван.

Йому показали. На другому кінці коровника у стіні видно вікно, двері, знадвору довгий стіл. Дві дівки у подраних, підтиканих спідницях чистили на столі картоплю.

Зайшли до середини.

— Ось тут наш новий хазяїн, товариш директор, хоче бачити нашу кухню, — промовив Матвій.

— О! О! Дуже добре! І дуже добре! — забалакала міцна, товста баба у ватяній фуфайці. — І хай побачать. І хай покушають! Кажуть мені людей кормити, а продукти, звиніть, що й свині не їли б. Он картоплі щось підсипали, так половина гнила, а решта проросла… Та й то ще не біда — проросла так проросла, а що її мало. Ну чим накормиш? Ну, скажіть самі? Ні крупи, ні борошна, а про скоромне вже й не згадуй, а ти вари! З коліна? Себе буду краяти і варити?

— Та перестань, Параско! І хто ж тебе питає? — перебив бабу Матвій.

Параска затихла, але погляд, яким вона обдарувала Матвія, казав більше, ніж вона сама.

Іван захотів бачити і палац. Це не близько. Матвій навіть запропонував, було, запрягти коняку, але Іван відмовився. Пішли пішки долиною, де колись, видно, були городи, далі пригорбком, мабуть, колишнім садом, бо тут ще і тепер стояли зрідка овочеві дерева, а потім занедбаними кущами, що, очевидно, колись звались парком. Праворуч видно село, за селом луги, що починали вже зеленіти.

Палац стоїть на найвищому місці, здалека виглядає мальовничо, зблизька жаско — повна руїна з проваленим дахом, ні вікон, ні дверей, оббиті стіни, обколупані колони і вже здалека виднів напис аршинними літерами: «Ми наш, ми новий мір пастроїм, кто бил нічєм, тот станєт всєм!». Іван заглянув до середини. Груз і кал. І тільки велика передня веранда з колонами виглядала парадно, — зверху до низу звисали довгі прапори, над фронтоном великий герб СССР і написи з обох боків: «Пролетарі всіх країн — єднайтеся!» і «Хай живе наша рідна партія — авангард людства! Хай живе наш мудрий друг і учитель товариш Сталін!».

Завкультвідділу заявив одразу, що тут відбуваються всенародні гулянки, мітинґи, чекав, видно, похвали, але новий директор нічого на це не відповів. Він був помітно невдоволений, курив мовчки, розглядав, міркував, м'язи його щелепів ворушилися.

Пішли далі «парком». Кілька кущів бузу, мабуть колишньої алеї, кілька сходин з двома мармуровими стовпами, збоку вгрузлий в землю оббитий кентавр з дуже витоптаною біля нього землею, кілька кривих стежок і знов невелика, колись, мабуть, гарна під ампір, будова з великими вікнами, широкою верандою і з написом при вході «Совхоз ҐПУ ім. Дзержінского. Культпропчасть».

Зайшли до будови. Ряд просторих, занедбаних кімнат. У головній, найпросторішій, з хмарою написів, плякатів, схем і портретів на стінах, стояли довгі столи з друкарською машинкою, барвами, клеєм, купами плякатового паперу і сиділи та трудилися двоє молодих людей. Один з них виписував заклик виконати на всі сто процентів весняну посівну кампанію, інший

старанно малював величезну, на два метри, голову Сталіна, що приємно посміхалася.
В інших кімнатах мешкали самі робітники цього відділу, в одній лежали гори театрального реквізиту, в іншій стояли попід стінами полички з томиками зачитаних книжок, окремо на етажерці красувалися новенькі, тиснені золотом, масивні томи творів Леніна, на стінах рядочком, у певній черговості, висіли портрети всіх членів комінтерну і трохи осторонь висів портрет Шевченка з написом — «І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій, не забудьте пом'янути!».
Пара дальших кімнат були заняті дитячими, видно ще не вживаними, ліжками, а одна середня, овальна, з виходом на веранду в сад, пусткувала. З її стелі під час дощу, видно, тече, тому вона помережана дивовижними розводами.
Іван все це ретельно оглянув, попросив усіх присутніх, включно з художниками, зійтися у найбільшій кімнаті і сказав кілька слів:
— От що, товариші, — казав він. — У нашому розпорядженні дві з половиною тисячі гектарів доброї землі. Мене прислали сюди господарити на тій землі. Не знаю, як тут воно було до цього часу, але бачу, що тут нічого не робилось. Від сьогоднішнього дня, товариші, будемо працювати. Я ще не знаю, які робочі сили є в нашому розпорядженні, але що до вас тут присутніх, то ви, товаришу Копистенко, лишаєтесь далі бригадиром, ви, Кулябко, звільняєтесь з посади культпропу і призначаєтесь рахівником, а ви, молоді художники, покищо мені тут зовсім зайві. Якщо бажаєте — дістанете іншу роботу в радгоспі, якщо ні, то я вас звільняю з цим днем.
— Товаришу директоре, — проговорив Кулябко, і голос його дрижав. — Алеж нас сюди прислала партія. І рахівництва я не знаю.
На це Іван:
— В такому разі вертайтеся назад до партії і скажіть: радгоспові потрібний добрий рахівник, хай пришлють такого негайно.
— А якже посівна кампанія, яку ми розпочали? — перелякано питав Кулябко. — Сіяти треба! І так спізнилися.
— Як можете — прошу! — каже Іван. — А ви, Матвію, от що: ще сьогодні відправляйтесь в район і скажіть, що завтра тут мусить бути посівне зерно. Як не буде — говоритимуть зо мною. Також зараз оголосіть набір робочої сили — потрібно душ тридцять, але таких, що можуть орати і сіяти.
— Товаришу директоре! А як же з харчами для людей? — запитав Матвій.
— Зараз дійдемо і до харчів. Негайно розпочніть ремонт тракторів…
— Бракує частин, товаришу директоре.
— Негайно зробіть список чого бракує. Всі коні також на оранку. Маєте плян сівби? Негайно скласти! Хто з вас пише на машинці?
Один з присутніх зголосився. Іван почав диктувати. Пляни, кошториси, проекти. До пізнього вечора цокотіла машинка. А потім, зовсім пізно, Іван пішов до райуправи і довго, безрезультатно говорив телефоном з Києвом. І взагалі в районі не могли багато помогти. Харчів нема, реманенту нема, худоби нема, грошей нема…
Ні, так легко і просто це тут не піде, Іван це бачить. І не сповнились сподіванки Мар'яни, що цього року святкуватимуть Великдень всі разом дома, без турбот і клопотів. Уже першої ночі

Іван розбудив опівночі Матвія і звелів приготовити йому підводу на станцію, а сам приліг у халупчині просто на голій лаві, підложивши під голову стосу плякатів, о п'ятій годині ранку він вже трясся візочком двадцять кілометрів до Богуслава, а о п'ятій вечора, вийшов з головного вокзалу Києва, добився телефонічного сполучення з начальником господарського відділу ҐПУ, якимсь Звєрєвим, і мав з ним «крупний разговор». Іван заявив одверто: в таких умовах і з такими засобами господарити годі. Все, що там зараз діється — не господарка, а безладдя. І тут треба або, або: або засоби і можливості господарити, або розвіяти все то з вітром.

Почувши цей тон, Звєрєв призначив Іванові побачення о восьмій годині в «Контінеталі». Іван прибув на секунду точно.

— Ви, здається, товаришу Морозе, не вдоволені нашим господарством? — почав одразу півжартом Звєрєв.

— Абсолютно! Скільки живу — не бачив більшого свинства. — Заглядаю в книги: засіяно десять десятин жита, дивлюсь на полі — п'ять. Те саме з пшеницею. Занесено до книг п'ять десятин конюшини — на ділі нічого. Ярові по книгах виконано на п'ятдесят відсотків — на ділі нема ще насіння. Орють кіньми — дві пари коней. На дві тисячі орних — зорано п'ятнадцять десятин, а це кінець квітня. Озиме наполовину вимерзло, поле під картоплю неоране взагалі, п'ятнадцять людей робочої сили і з того три чверті начальства. Їсти нема чого. Всі будови в руїнах, всі машини поламані. Може це по-вашому господарство, по-моєму — публічний дім, — сказав Іван поважно, твердо й незалежно.

Звєрєв зрозумів з першого слова, що перед ним людина іншого складу, ніж він тут призвичаївся бачити. З жартівливого тону перейшов на поважний.

— Щож, по-вашому, потрібно, щоб діло рушилось?

Іван досадно зідхнув.

— Поперше якісь господарські принципи, подруге — кредити, потрете — знаряддя, почетверте харчі. Я зрозумів, що весь той радгосп зданий на ласку райуправи. Все повинна дати райуправа. Звідки візьме все райуправа? Села перестали існувати. Вони тепер на карті СССР мертві точки. Не дістанете звичайного коня. Свині на розплід. Минулого року з промовами і прапорами пустили в рух два трактори. Півроку пізніше трактори поламалися, частин не знайшли, трактористи зникли, і добрі машини спокійно ржавіють під відкритим небом. Ну, знаєте… Соціалізм, то соціялізм, але треба і честь знати.

— Маєте конкретний плян роботи?

— Не один, а десять! — і Іван відразу подав свої проекти. Звєрєв, як побачив — ахнув.

— Ні, ні, ні! Не тут, не тут. Завтра. В управлінні.

— Завтра хочу бути в радгоспі, земля сохне, ще тиждень, і сівба проґавлена.

Звєрєв нашвидку проглянув цифри.

— Неможливо! Сто п'ятдесят тисяч?

— І це лиш частина потрібного, — вставив Іван.

— Відбудова палацу? Та ж палац відбудовано, я сам там був, — каже Звєрєв.

— Це значить ви були на веранді…

— На кий чорт нам ті палаци!

— Мова йшла про дитячий притулок.
— А! Притулок! Теж знайшлися сердолюбці!
— Не моє це діло. Я лиш вимагаю ствердження мого пляну і повної видачі всього потрібного. Окремо прошу для себе телефон і коня…
— Де візьмемо коней? — вже сердито питає Звєрєв.
— Де хочете. В заводі. В армії. Інакше не можна. Інакше повальний голод.
— Я предложу комісії… Я подумаю.
— Ні, товаришу Звєрєв. Не можу чекати на комісію, це мусить статися зараз, негайно.
— Я сам не маю права рішати.
— Хто ж має право?
— Комісія!
— Хто ж та комісія?
— Ви, товаришу Мороз, направду зависоко берете. Так можна і зірватися.
— Бо діло вимагає негайности.
— Що значить негайности! — гостріше промовив Звєрєв. — Що ми з вами приватні власники, що можемо самі рішати. Мусите знати, що це від нас не залежить.
— А від кого залежить? — запитав швидко Іван.
— Від Харкова, — відповів Звєрєв.
— Чорт бери, — промовив Іван і встав. — Вибачте, прошу хвилинку зачекати, — і пішов до телефонної будки. Звєрєв стривожений, неспокійний, напружений. Той куркуль його дійсно заскочив.
Іван довго не вертався. Потім вернувся.
— Ні, каже він, ви мусите покласти резолюцію тепер і без комісії, інакше завтра вранці я говорю не з Харковом, а з Москвою, ось тут маю сполучення. Маю на це уповноваження головного прокурора Михайлова. Я вимагатиму перевірки господарювання радгоспу і всієї системи взагалі. — Звєрєв підняв голову.
— Ого!
— Так, — каже Іван.
— Ви, товаришу, беретесь за гаряче.
— То вже побачимо. У відомстві ҐПУ двадцять дев'ять таких господарств і більшість з них в такому ж стані, як і це. Зрештою, що тут дебати…
— Гарячий! Ой, гарячий! Вам би не Мошнами, а Донбасом рядити! Вип'ємо, чи що? Кельнер — пляшку! Що їсте? Тут, між іншим, справжня наша ковбаса є! Ваш сіятельний протектор граф мав рацію, коли радив: Мороза б вам! Той би вам показав. Алеж зрозумійте, товаришу Мороз, що я сам тут в ресторані рішати ніяк не можу… І не смію! Є певний порядок. Не можу вносити хаос. Ми не безплянове капіталістичне господарство — захотів — зробив, і ніхто тобі не мішає. Ми все таки соціялізм! І не слід вам надто дуже задиратися. Навіщо? Там, — і він вказав в небо, — знають краще. Політбюро, начальство, уряди!
Прийшла і пляшка, і ковбаса. Говорили. Біля одинадцятої Іван лишив «Контінеталь».
Другого ранку о восьмій годині Іван вже був в господарському відділі ҐПУ на вулиця 25 Жовтня. Чекав на того ж Звєрєва. Минає година, друга, а Звєрєва нема. Пізніше йому сказали, що Звєрєва нема, що він мусів нагло виїхати на якусь інспекцію. Іван лютує, чому ж

він не сказав йому того вчора, звертається до заступника Звєрєва, товариша Зінченка, але той нічого рішати не може. Іван радиться телефоном з Петровим. Той радить йому все таки звернутись до Москви. І навіть дає згоду сполучити його з відповідними урядами, лише треба почекати. Як довго чекати? Години дві-три. Іван погоджується.
Тим часом він пробує нав'язати контакти з заводами Києва відносно частин трактора. Дарма. Його трактори походять з Харкова, і там треба шукати частин до них. Зрештою, на це треба окремого розпорядження госпвідділу ҐПУ.
По обіді о другій годині раптом з'явився Звєрєв. На Іванів запит, що робити, лише відповів, що він сам ще не знає, що в нього не один цей радгосп, а його справу він передасть на розгляд господарській комісії. Іван мусить чекати. Між іншим Звєрєв не радить Іванові аж надто переоцінювати свої можливості, а краще терпеливо чекати рішення.
Але Іван не хоче чекати. Він, зрештою, знає, що це значить — чекати. Це значить довге, марудне товчення води в ступі і врешті, хто зна, з якими наслідками. Він нічого не перечить, але вже за годину його повідомив Петров, що сполучення з Москвою готове.
Звєрєв бачить, що з цим новим гостем не легко розв'язатись, кличе його до свого кабінету і пропонує полагодження справи пів-на-пів. Чи Іван був би таким вдоволений? Ні, Іван не вдоволений, але тим часом погоджується, бо Москва сказала також чекати, а весна не чекає. Іван лише вимагає, щоб обіцяні достави були зроблені негайно. Звєрєв обіцяє виконати все протягом найближчого тижня.
З цим Іван від'їхав.
Рання весна була холодна. Зелено зробилось по ярах, по балках, по степах. У Мошнах розгорілось діло. Пішла скрізь чутка, що там за трудодень дають півкіла зерна. З усіх околиць потягнулись робочі руки. У полі, у канцелярії, у стайнях, у майстернях робота. Ділять, орють, сіють, садять, полють, плянують.
Іван дістав свого коня, і тепер він весь час у сідлі. Радгосп прийняв зовсім інший вигляд. З культпропу зроблено контору, плякати забуто, політруків відправлено назад до партії. Все більше з'являлось різного тягла, все більше й більше корів і свиней. Купували, де могли і як могли. Бракувало кредитів. Іван позичав на власну руку, входив в ділові стосунки з іншими радгоспами, з шкільними господарствами, з окремими людьми, якщо такі десь появлялися. Як тільки скінчилася перша сівба, всі сили кинуто на ремонт. Вичищались грузи, крились дахи, прочищались доріжки, підстригались дерева, садились квіти. Цілі валки матеріялів потягнулись до радгоспу — збіжжя, солома, дерево, молодий висад, знаряддя. Іван ненаситний для нього нема забагато, все скуповує, все тягне.
І кухню достотно змінили, звели піддашшя вмурували котли, поставили столи. Тільки вариво не зміг змінити — все кандьор та кандьор пшоняний та баланда гречана. Найбільша Іванова журба, якій годі зарадити.
Соковитий, яскравий, соняшний ранок, гомонять навіжено жайворонки, б'є зозуля, Іван мчить через парк, через город, через поля на своєму каштановому, що дістав у військових. На кожній ділянці люди. Рухаються кволо, повільно, іноді сидять чи лежать. Побачать директора — швидше зводяться, швидше рухають руками.
— Добридень дівки! І що ж це ви не співаєте?

— Нас колись, товаришу директор, вчили такої байки: «і кому же в ум пойдьот на желудок пєть голодний».
— Ти, бачу, вчена!
— Вчена та недовчена — відповідає красуня.
Іван мчить далі. Ось трактористи заорюють лисини в житі, що вимерзли. Жито нерівне, підніжжя зарослe дерном.
— Здоров, Сидоре! Ну, як іде?
— Йде то йде, а от що махорки катма… Вмираю, товаришу директор!
— Не вмреш, не вмреш, а махорка буде. — Іван далі стрибає через поле люцерни до картоплиська. Тут найбільше люду — босі, в полотняному, мовчазні. — І це ви сьогодні стільки втяли? Федоро! Ой, не пущу Ониська на вишки. Затям!
— Мені тепер не до Ониська.
— Ну, розпустила нюні. А ще й Семенова дочка! — Іван скаче далі. Буряки, капуста, соняшники, кукурудза, мак. І скрізь рух.
По полях засюрчав сюрчок. Обід. З усіх усюдів змійками в'ються разочки людей в напрямку двору.
— Ей, Оксано! Чого дзьоба повісила? — гомонить невгомонний Гнат, Куркулем званий. Залишаяні щоки, порепані губи, обвітрений чуб. Тягне його «отут в бебехах та ще під печінкою», але й до Оксани десь там тягне.
За Оксану говорить Малашка — єдина ще тут «бой-дівка».
— Вона, бач, хвалиться: поснідала либонь росою Божою, вітриком закусила, сонечком запила.
— А, баланди поїсть і все загоїться. Сьогодні жижавка!
— Ти б, Гнате, язичка тримав — вилетить.
— То він, бач, листя вишневого накурився, мозок вчадів.
— Ну, ви там недоторки, а думав котрусь для ночі виберу…

Соловей, соловей пташечка,
Канареєчка жалобно пойоть!

Заспівав Гнат хрипло з останніх сил. На широкому, зеленому дворі стоять довгими хвостами, одно біля одного, дівчата й хлопці, у кожного якась посудина. На кількох стовпах піддашшя, крите старою, поржавілою бляхою, велечезний відкритий котел парує на підмурівці, міцна, з позакачуваними рукавами і підтиканою спідницею, завкухні Параска, дерев'яним черпаком наливає кожному миску зеленої юшки з молодої кропивки. Тут же побіч менший котел з кашею і великий стіл з горою накраяного, чорного хліба. Черпак баланди, ложка гречаної каши, окраєць хліба.
— Ви б, Параско, змилувались та вкинули до тієї баланди хоч якого кота.
— Або хоч яку ворону.
— А ви такі бистрі, то зловіть. І вкину, — говорить Параска.
— Лийте, лийте. Для мене відерце баланди і пузо повне. А може б так вареничків… Та із сметанкою…

«Та були в кума бджоли!»

— заспівав котрийсь.
— Лийте, лийте! Не задержуй поїзда!
— Еееx! — зідхає в голос дядько Свирид.
— Тільки, Свириде, без політики. Тільки без політики!
Беруть і відходять, беруть і відходять, розсідаються біля стола, на траві, на колоді, брязкають мисочки, черепи, риночки, бляшанки. Поївши, кожне миє в кориті свій посуд. Тракторист Сидір, що його вельми вченим визнають, бо книги всілякі вичитує та на скрипці польку підпідьомкає, тай галстуха попід шию крутить… Зараз він в комбінезоні засмальцьованім та й руки в оливі… Так той самий Сидір підсунувся до Гната, що лине пузом до неба, з руками під потилицею, а очі, мов у кота, зажмурені, і канючить:
— Вишню ще маєш?
— Уууум! — бурчить крізь сон Гнат.
— Виишні дай! Тягне!
— Не витягне… Ти ж тракторист. Махри домагайся.
— Не дають.
— То бий по трактору… ууум! Ууум!
Соловей, соловей пташечка,
Канареєчка… жаааалобно… пооойййоооть!
— гуде Гнат і одразу засипає.
Довкруги розкидані по траві голі, брудні, засмаглі жіночі ноги, худі зашльогані обличчя. Там то там димок виринає, і курці зсовуються в такі місця, мов таргани до кришки хліба. Вилинялий, подібний на мощі печерського угодника, дядько з сивастою, коротко стриженою, вивітреною бородою, наполегливо дивиться в рот сусідові, що в ньому стирчить шматок згорненого, жовтого паперу. Засохлі його уста самі по собі плямкають.
— Дай, слух, разок…
— На! Тягни! — Угодник печерський з побожністю переймає за чубок бичка і жадібно його смокче. Інший знову гризе чубук люльки — листям, ватою, корою набиває, дим, мов з димаря, валить, гострим чадом несе… І розмовляє з сусідом Греком Дмитром з Решіток…
— Та в нього ж… У Мороза… Бувало: сало вам, отаке в долоню, старе, залежане, пампушки з часником… Гладишка кислого молока… А прийдеш увечорі, так хрест святий, що не брешу: миска отака вареників, що їйбогу, їси, їси, черево тріщить, а ти їси… На сніп жали… Сім йому — восьмий собі… Нажнеш копу. Дев'ять з половиною собі, а сніп дванадцять хунтів… От і щитай. А тут півхунта… — додає по хвилині перерви. Дмитро Грек мовчить. Все мовчить. Босі ноги стирчать догори. Чути хропіння. Від стріхи до стріхи шпарко прошмигують горобці, за городами у синяві над луками кружляють лелеки.
І враз від конюшні сюрчок.
— Дайош! Дайош! — гукає бригадир. Босі ноги поволі ворушаться, голови поволі підводяться. Дівчата розпростують спідниці… І знову по розлогих полях у ясному леготі сонця вештаються темні точки. Лелеки далі кружляють в глибокій синяві.
Іван росте вгору — така вість пішла про нього довкруги. На всі засідання до області кличуть, думки про все питають, до Києва раз-по-раз викликають, і до преси пішло, і в Москві вже знають. А тут довкруги дивне твориться, села на корню висихають, знов хвилею пройшла

чистка, на цей раз не петлюрівців, не білих, не троцкістів, а бригадирів, райкомів, комсомольців. Впали й такі спілі груші, як перший з перших стражів революції великого жовтня Мишко Калиниченко. Вість про це кривавою плямою відбилася довкруги, кажуть, за ним давно назирці ходили, бачили совість його, як ніч темну, а то враз до попа пішов, навколішки впав, руки здіймав, рясу брудну і драну цілував, — спасіть, отче, бо гине жива душа!

— Така, бачте, плянета на нього найшла. І забрали непокаяну душу, а коли спитали чи правда, що в попа був — вдарився в груди: — Був не був, а беріть! Готов, братці! Віддаю себе на поруганіє.

Не дуже за ним, за Мишком, плакали, а Параска Кудирлиха так та прилюдно христилася та до самого неба співала:

— Ой, дійшли мої та молитвоньки та до самого Господонька… Та до матінки Цариці нашої небесної — ой, дійшли! А Господонько наш святий та не прийде києм карати, сам ти, глюципере проклятий, руку на себе положиш, прийдуть по тебе такі ж головорізи, як і ти сам, і не стане по вас сліду людського, а діткам та внукам переказуватимуть, які то ви на цій землі грішній та діла творили — Ироди ви западющі!

Був тільки вельми пильний страж чистоти лінії Позняков Лаврентій — начґепеу Канева.

— Ото сволоч! — казали про нього. Той, кажуть, рішився весь «намул буржуазії геть до дна вичистити, всі рештки контрреволюції залізною мітлою пролетаріяту вимести. Всі вони тут — кулачня проклята! Я, каже, й до самого Мороза доберуся». Морозові про нього нишком шепнули, — бережись, мовляв, має гострі зуби, двадцять п'ять райпродкомів зняв, комсомолію прочесав, Мишка загнав, це він і Мар'яну тоді забрав і до газет велів писати. Сучому синові Морозові не бути на біл-світі!

А тут, дивись, зірвалось і ще як зірвалось. Підло зірвалось. Мороз вернувся та ще й як вернувся. Найвище начальство до нього прибуло. Позняков пустив назирцем своїх гінчаків, а ті сповістили, що найвище начальство з Морозом за панібрата. А тут ще той самий Мороз його приятеля, бувшого податкового інспектора Максимовича, можна сказати, просто на вулицю викинув. А той же Максимович, як не кажи, а перший з перших у революціях був, страйки робив, на всіх фронтах кров проливав, за совєтськой власті, правда, не був як слід відзначений, але чесно про все Познякову доносив, та й синок його тими ж справами промишляв і ту славетну статейку до Комсомольської Правди на Мороза сотворив… І той Мороз, одного гарного вечора, приходить до заслуженого громадянина і просто заявляє, що той має, протягом найкоротшого часу, з хати вибратись. І при тому курить спокійно цигарку «Труд» і зовсім не слухає виправдань заслуженого… Заслужений, розуміється, по начальству, як же так, мовляв?

— У мене фронтові ордена, заслуги, сам, — хотів сказати Троцький, але схаменувся,

— Ворошилов, руку мені подавав. Позняков, розуміється в Київ, донос, рапорт, але поки прийшла відповідь, заслужений, разом із жінкою, сином і всіма «кроватями» сидів прекрасно на вулиці. Бились громи, метались блискавки. Не помогло. Нічого не помогло.

Позняков почуває себе ображеним кровно. Як? Його? Познякова? Найвірнішого? І руского? Настоящего? Але й він враз, невідомо з яких причин, замовк. Позняков мовчав, клято мовчав, зціпивши зуби мовчав. І яка шкода, що той Мороз та вийшов з-під його

безпосередньої влади.
А Іван все це гаразд знає, світ не без добрих людей, слухав, терпів, міркував. Знав, що це паскудне нагноєння, його ворог номер один і краще б від нього позбутися, але мало мав на це часу, а ще менше яких будь причин і можливостей.
Та одного разу до Іванової контори гість цікавий заблукав, що Мелетієм Федоренком назвався, мовляв, хоче з самим директором, в «дискретних ділах», говорити. Директора нема, він у полі, Федоренко мусів чекати. Це був гарний день. Федоренко сидів на веранді, дивиться на доріжку, рожами і жасміном висаджену, і, мабуть, пригадує собі часи, коли він із своїми молодцями громив цей маєток, цей замок, нищив проклятих буржуїв, визволяв працюючий народ. Враз на доріжці вершник з'явився, їхав чвалом, під'їхав до веранди, сплигнув з коня, повіддя на гак закинув, весь загорілий, сорочка розхрістана, рейтузи підшиті шкірою, кінь мокрий, тяжко дихає, пирхає носом…
Федоренко здаля відчув, хто це може бути і встав. Іван увійшов на веранду, взявся за клямку, Федоренко його зупинив.
— Як ви, кажете, зветесь? — перепитує Іван. — А! Федоренко! З Таганчі! Знаю, знаю, як не знати. Чим можу служити?
— Шукаю занятія-служби, — казав Федоренко і стояв на витяжку, як і слід героєві Перекопу. На грудях у нього орден.
— А що ж ви можете? — швидко питає Іван і квапиться йти.
— Я всьо могу, заявляє Федоренко.
Іван швидко скинув оком на Федоренка, і в нього з'явилась думка:
— У нас не все, а щось треба могти, — каже він. — Потрібуємо охорони радгоспу.
— Так ето ж по нашей часті, — зрадів Федоренко.
— Тільки тут у нас строго. Майно державне. Один недогляд, і башка геть. До того мушу мати про вас опінію.
— У мене ордени. Я чесно служив революції.
— Не досить… Якесь начальство мусить за вас ручити. До побачення! — і Іван пішов до контори. По дорозі він кинув: — Зайдіть за пару днів.
За пару днів Федоренко з'явився.
— Знаєш що, Федоренко, — почав Іван. — Питав я за тебе райначкома ҐПУ Познякова. Той говорить, що ти пропойця і конокрад. Совєтське господарство вимагає людей чесних.
Федоренко стає багряним, губи під вусом грізно дрогнули.
— Хто той Позняков, разпрасукин він син такий! У мене орден Леніна на груді! — і він люто вдаряє кулаком по ордену. — Я з ним в суд!
— Чекай з судом, — каже Іван. — А що, як Позняков тебе не злякається, він же і не таких напевно бачив… Я тебе приймаю. Я тобі вірю. Понятно?
— Зовсім понятно! — викрикнув захоплено, щиро, безпосередньо Федоренко і зрадів неймовірно.
— Я вам, товариш директор, сердечно благодарю, а з тим ми ще розщитаємось при першій получці!
Іван взяв Федоренка, мав підозру, що його підіслано партією, але сексот не сексот, а діло ділом. Він покликав до себе кращого робітника, молодшого Корнієнка — хлопця зручного,

рослого і вродливого.
— Слухай, — каже, — ти Василю! Дістанеш два кіла зерна, але мусиш окрему службу виконувати. Мусиш пильно стежити за тим новим охоронником… Як день так ніч. Куди йде, що робить, з ким зустрічається. Тільки того… обережно. Не впади в око. І все донось мені. Зрозуміло?
Корнієнкові таке завдання не дуже подобається, він погоджується, але не охоче. Іван це помічає:
— Я, розуміється, тебе не силую. Хочеш то хочеш, а ні, то ні… — Корнієнко згодився. Іванові той хлопець давно впав в око, і він йому подобається.
А бувши в Каневі, Іван зайшов до Познякова. Знаходить того на підпитку, щось йому, видно, не все гаразд.
— От ви не радили мені Федоренка, а по-моєму він нічого. — Позняков либонь має на це свою думку, але в даному випадку не вважає за потрібне її висловлювати. — І я його взяв — продовжує Іван.
— Знаю, знаю, — говорить протяжно Позняков, пропонує Іванові цигарку. — Сідайте! — Іван бере цигарку і сідає.
— Все таки, як не кажіть, а герой революції, — веде своє Іван.
— Від коли це ви, Іване Григоровичу, набрались пошани до героїв революції? — питає поволі Позняков.
— Розуміється, я тут діло сторона, — каже Іван. — Не підійде — нажену.
— І що ж він має у вас робити? — питає Позняков, а в голосі чути іронію.
— Стражем державного майна зробив, — каже Іван.
— Злодія, стражем майна, — тягне своє Позняков.
— Ваше зауваження не позбавлене ефекту, але бувають умовності, коли і такі натури можуть вважатися героями і носити ордени, — каже, так само з ноткою іронії, Іван.
— Час таких умовностей за нами, — каже повільно і спокійно Позняков. — Тепер такими героями підтираються. Хіба вам не понятно, що період революції мусить нарешті забутися?
— Мені то понятно, — каже так само спокійно Іван, — а от вам не зовсім понятно. — Позняков, видно, не чекав такої відповіді, підняв голову і строго подивився на Івана. Іван видержав павзу.
— Цікаво, — каже здивовано Позняков.
— Вам очевидно здається, що революцію можна зупинити приказом, — продовжує свою думку Іван.
— Да! Приказом! — викрикує Позняков і пристукує кулаком по столі. — Де нема свідомости — приказ!
— Хто має приказувать, — говорить Іван, його ці питання засадничо не так і цікавлять, він лише сів викурить цигарку. Позняков зовсім збентежений, але швидко знаходиться.
— Ми! Партія!
— Правильно, — каже Іван. — Я цього й чекав. Хто ми? Партія. Хто партія? Ми. А коли партія, замість діла, робить далі революцію.
— Молчать! — виривається в Познякова. — Ви забуваєтесь! — крикнув той на ціле горло і став червоним.

На Івана це не зробило враження, сидів далі зовсім спокійно і стрясав на килим попіл цигарки. І коли звуки викрику дещо вщухли, він спокійно промовив:
— Да! Бачу, приказувать умієте. У вас і голос підходящий. Вам би полком командувать, товаришу Позняков. Ви, видно, розминулись з покликанням, зрештою наша країна завжди на приказах трималася, а тому ви і тут на місці. А щодо Федоренка, то це ваш чоловік і дали мені його ваші люди, а мене за язика тягнете. Товаришу Позняков! Заявляю: ця тактика не робить на мене враження, я вже подав рапорт, що ви вмішуєтесь не в свої справи і перешкоджаєте будувати господарство.
— Рапорт? — вирвалось у Познякова.
— Так, рапорт, — каже Іван.
— На мене? — викрикнув Позняков.
— Так, на вас! І раджу вам не кричать! — враз підніс голос Іван. — Бачив не таких звірів і не лякався, надіюсь, що й на цей раз обійдеться без переляку. До побачення! — сказав він, кинув цигарку в куток на підлогу і вийшов.
Після того Іван спокійно сів на коня і спокійно від'їхав. Весь остаток дня провів дома, в Каневі, з Мар'яною, з Вірочкою, з своїми. Сидів на малому городчику, що був колись квітником, а тепер грядками буряків, цибулі та картоплі, бавився з Вірочкою, говорив з Миколою Степановичем про медицину, про вплив соняшних плям на нерви. Увечорі вся родина, під кущем бузу, пила чай, весело гомоніли. Об одинадцятій пішли спати, а о четвертій ранку Іван встав, швидко поголився, умився, одягнувся, сів на коня і від'їхав.
Ще не сходило сонце, містечко спало, свіжий туман здіймався від ріки. Іван прямує через Михайлівну, через Гуту Кошенську, через Софіївку. Все лісовими стежками на тракт до Мошен. Ліс пахне свіжим і гомонить птаством. Навмисне вибирає цю путь, оминає села, що на очах вростають у бур'ян і гнітять сумління. А коли вривається на радгоспне подвір'я, все там ожива і б'є ритмом життя. Де дівся настрій пустки, крик плякатний, дух могильний. Іван швидко дає накази, снідає, приймає відвідувачів.
Цього ранку Іван першого прийняв Корнієнка.
— Ну, як там, Василю, наші справи? — запитав Іван.
— Та, ніби нічого… Федоренко знов їздив уночі до Канева, — каже Корнієнко.
— А звідки знаєш, що до Канева? — питає Іван.
— Знаю. Наші хлопці його там бачили, та й сам хвалився, по табак, мовляв, їздив і махорку хлопцям давав, ось і мені дав. Вам, каже, шеф не дає, так майте від мене. Шеф, каже, дістав на вас махорку, але продав кооперативі…
— Ну, а що ще? — питає Іван.
— Більше нічого, товаришу директор.
— А що він тепер робить?
— Зараз спить в курені. Зійшовся з Пріською і там з нею живе…
— А що це за Пріська така? — питає Іван.
— Пріська, дячиха, Єфросінія Акакієвна, що з Байбузи…
— Доярка? — питає Іван.
— Та сама, — каже Корнієнко.

— Добре. Ти ту Пріську якось направ до мене та не сам направ, а скажи комусь… А тепер можеш іти.
Потім приймав інших, а між ними бриґадира Матвія, бухгальтера Калача. Коли Матвій відходив, Іван між іншим сказав:
— Скажіть там Федоренкові, щоб він зараз прийшов до мене. Він там спить в курені між соняшниками. Хай прийде зараз, негайно… — Матвій вийшов, Іван переглядав з бухгальтером книги.
Незабаром увійшов Федоренко, був дуже заспаний, розбитий. Бухгальтер вийшов.
— Сідай, — каже Іван байдуже і дивиться в книги. Федоренко сідає, чухається, сопе, виймає махорку, закурює.
— Не зволите часом? — звертається до Івана і подає корінці.
— Закурю, — каже Іван, далі дивиться в книги, робить помітки.
Потім усе те відкладає, згортає з грубого, сірого паперу махорчану цигарку і між тим говорить:
— От, що Федоренко… Я тебе прийняв… Дав тобі відповідну роботу… Але вчора бачив Позняков, і він невдоволений. Навіщо, каже, дали злодієві таку роботу. Для нього, каже, вистачило б свинюшника…
Федоренко враз зривається.
— Він назвав мене злодієм?
Іван не відповідає на питання, веде своє.
— А я, кажу, як же так: герой революції, орден… А він мені: такими героями тепер підтираються.
— Він це сказав? — викручує Федоренко.
Іван і на це не дає відповіді.
— І що ж мені залишається? Свинюшник не свинюшник, це для тебе ніяк не підходить, але до корів мушу тебе дати. Будеш чистити коровник. Коня свого віддай Матвієві…
— Він назвав мене злодієм? — викрикує далі Федоренко.
— Йому це краще видно, він начальство, а ми зобов'язані начальству вірити, — каже Іван поважно і строго. — Можеш іти. Ага! Стій! Де-де ти береш махорку? Може скажеш — пошлю, щоб дали нашим робітникам…
— Ах, дайте мені спокій, — каже Федоренко.
— Тут нема місця для спокою, — говорить Іван. — Кажи, звідки маєш махорку, інакше буде погано…
— Та в Мошнах… В кооперативі дістав дві пачки… — каже Федоренко.
— Добре, — кидає Іван. — А ти зразу ж до роботи. У нас гулять не полагається… Я туди загляну… Йди!
Федоренко вийшов, Іван приймає далі людей, але згодом з шумом вривається знов Федоренко і жадає розмови з Іваном.
— Опісля… Зараз немає часу, — каже Іван. Федоренко не відходить. — Може ти не хочеш у нас взагалі бути? — питає Іван. — Тоді я скажу…
— Ні. Я хочу бути, але…

— Марш! — каже Іван. — Після поговоримо. Увечорі. — Федоренко пішов. Іван кінчає прийняття, йому ще треба йти оглянути прислані матеріяли, але ось кажуть, що тут ще дід якийсь хоче його бачити. — Ніяких дідів, — каже Іван і виходить в коридор. І враз перед ним падає навколішки обідране, кволе єство, загорнене в лахміття, голова розпатлана, неприкрита, ноги босі, в багні.
— Іванчику! Голубчику! Вислухай мене! — зойкнув дід, і Іван впізнав Мишкового батька Івана. — Погибаємо! З хати викинули… І ніхто не приймає… Під плотом дохнемо — змилуйся хоч ти, прости нас, Іване! Не за себе благаю… За ту Ганну невістку…
Іван на хвилину зупинився, глянув, подумав.
— Для вас, дядьку, немає роботи, а…
— Іва… — зойкнув дід, полетів сторч головою на підлогу, і лежав непритомно. Іван швидко ввійшов до канцелярії, звелів бухгальтерові винести старого, щось дати йому їсти і, як можна, десь його примістити. Після того сів на коня і від'їхав.
Кілька днів Іван нікого не приймає, каже всіх гнати, при вході до радгоспу вивісили таблицю, що ніякої роботи в радгоспі ім. Дзержинського немає. Цілими ночами в його кабінеті видно світло. Іноді серед дня сідає на коня і кудись їде. Його бачать в різних місцях, вниз по Ольшанці, в Байбузі, на Росі, на багнах в Будищах і ген туди до Дніпра. В середині липня він скликав на нараду бригадирів, бухгальтера і коротко повідомив:
— Ми тепер маємо можливість піднести поживність харчів нашій робочій силі, як людям так і худобі. Мені доносять, що крадуть. За крадіж харчів буду драть шкуру. За все відповідає головний бригадир Матвій Іванович. До нас весь час звертаються за роботою, а роботи нема. Працездібність нашої робочої сили дуже низька. За останній час нам вдалося піднести видайність праці нашого робітника приблизно на тридцять відсотків, але все це в порівнянні до прийнятої норми рівняється п'ятдесяти відсоткам. Причини нам відомі: передусім брак відповідного харчування. Брак підсобної техніки, брак мешкань і одягу. Бракує матеріялів — дощок, цегли, скла, черепиці, фарб. Не вистачає возів, плугів, навіть кіс, навіть звичайних серпів, ані підків для коней. Кухня не має відер, горшків. Канцелярія не має паперу, навіть олівців, навіть чорнила. В такому стані багато не зробиш, але це не значить, що ми повинні з цим погодитись. Ось перед мною кілька проектів поширення нашого діла. Нам потрібна цегла, черепиця. Проектую отам біля Байбузи закласти цегельню. Там добра глина, і Матвій Іванович має підшукати відповідне місце. Нам потрібний млин, а головне нам потрібна електрика. Я підшукав на Росі зручне місце, ми збудуємо млин і поставимо гідродинамку. У нас тут прекрасний камінь, можемо відкрити каменярні. Ми будемо палити вапно і копати торф. Для всього того нам буде потрібно не менше як чотириста душ робочої сили. Кошторис підприємств у мене готовий, і сьогодні вночі я їду до Києва.
І він дійсно тієї ночі від'їхав. Барився кілька днів. Вернувся обвантажений великою течкою, повною паперів, проб, зразків. Поспіхом заскочив додому, обняв своїх, побавився з Вірочкою, оповів про Петра, про Василя… і до діла. З Києва прибуває велика комісія, що на місці має перевірити Іванові проєкти. Іван квапиться все підготовити, а між тим поробити деякі заходи, щоб наслідки комісії були успішними. Між тими заходами виник, так званий, проект «поросьонків». Радгоспні свиноматки почали стріляти і Іван шепнув бухгальтерові не конче стисло триматись статистики народжень свинячого населення. Певну кількість з того

можна вжити на посилення радгоспної кухні, а певну решту на презенти певним особам, від яких можуть залежати певні рішення. Узято на облік директорів, прокурорів, начальників, навіть горезвісного Звєрєва не обійдено. Заїжджаючи до Звєрєва востаннє, Іван, між іншим, підніс йому пару кілограмів шинки свіжої з «першого збору на пробу». Звєрєв був приємно зворушений, не забув зазначити, що в Москві про Івана найкращої думки і обіцяв приїхати разом із комісією в справі Іванових проектів.

І така комісія прибула, по колгоспних полях завештались різні люди в грізних уніформах, у великій канцелярії колишнього культпропу відбувся обід з промовами. Іван, відповідаючи, ще раз вияснював, пояснював, доказував, переконував. Він весь з ніг до голови озброєний цифрами і все то точно, виразно, конкретно.

І що ж лишилося для комісії, як не признати за Іваном рації. До всього пущено в рух «поросьоночки». Це вже остаточно справу вияснило, неясностей більше ніяких. Іванові пляни «цілком і повністю» одобрені. Лишається тільки слово за Москвою.

А незабаром до радгоспу наспіло і повне устаткування. Кілька сокир, та пилок, та молотів, та бляхи, та кілька скринь цвяхів, та певна кількість сільськогосподарського знаряддя. І навіть п'ятдесят пар взуття… І навіть двісті метрів ситцю… В кухонних котлах з'явилися золоті кружальця жирів і врядигоди запах якогось м'яса. Про це подбали радгоспні свиноматки та радгоспний город… Робоча Іванова сила піднесла голову, а з нею також Іван. Він тепер пан над панами, і приступу до нього вже нема.

І одного таки дня видавали взуття-черевики і той ситець з дрібним синім горошком. Праздників-праздник і торжество із торжеств. Примірювали без кінця, все то ноги великі, то ноги малі, а руки тремтять, а очі горять, а що як не хватить… А одна ось красуня біжить і криком ґвалтує: рятуйте, кричить. Дали їй черевики, стільки втіхи було і на ногу до пасу, та забула на радощах обидва поміряти. А там візьми та пригляньсь, а вони обидва на одну ногу. Ой, же, людоньки, хто в Бога вірує — рятуйте! Пішли шукать та питать — нічого не випитали, кажуть їй залишити, пішлють на фабрику, заміняють… Але так та фабрика вельми далеко і дорога така непевна… Судили та радили — може який майстер на місці знайдеться, що горю пособить. На цьому справу й залишили.

І ситець також давали, кожному по три метри точно різали… І хлопцям, і дівкам. Дівки не можуть заховати сліз радости, а хлопці…

— Що ж ти, Гнате, з ситцем? — пита один одного.

— Та що? Передника пошию.

— А як же буде з задом?

— Для вигоди. Щоб легше було цілувати…

Та радість не довго триває, все, видно, має свої межі. Дуже скоро «робоча Іванова сила», одно по одному, почали приносити своє взуття та показувати Іванові.

— Та, їй-богу — раз тільки взув, пройшовсь по сухому, а ось підошва відлітає…

— Та прибий собі — що ти пан великий, — кажуть пошкодженому.

— Прибий, прибий. А чим приб'єш? А в іншого та сама пригода з закаблуком, а ще в іншої шкура одразу порепалась, либонь, перепалена чи яка лиха година…

І так воно якось скоїлось, що Перша Київська ім. Кагановича фабрика взуття, що на Куренівці, ганебно провалилась при першому іспиті, а Іванова «робоча сила» далі

лишається при своєму, тобто при босих своїх ногах.
А з ситцем також морока. Матерія начебто й нічого, так пошить ніде. Кравчинь, хоч забий, на лікарство, не знайдеш, та й ниток нема. Декому ще пощастило, але більшість ходить та журиться, та ситець при собі, щоб не вкрали бува, носить. В кооперативах ні ниток, ні ґудзиків, кажуть «подбросют скоро». Ясно, «подбросют», та скільки років чекати?
Але все таки згодом усі дівчата у вихідний день убрались у білий ситець з синеньким горошком. Така вам, кажу, краса, що очі вбирає. Сидір, отой на всі руки майстер, балалайку роздобув і як тільки затринькав «польку-ойру» — все в танець валом перед верандою пішло.
А Іван хоч як ненавидить плякати, все таки не перечив, коли культпроп з партії вивісив полотнище на три метри завдовжки з написом: «Комунізм — семафор в майбутнє». Пізніше хлопці викрали цей плякат, перефарбували в цибулі і пошили штани. Найгірше було з тими літерами, ніяк не хотіли забарвлюватись, така впертість… Але згодом і те пішло.
А Іван набув нові клопоти, — суди з фабриками. Коли б то саме взуття і ситець… А тож все самий невжиток. Навіть жниварку прийшлось ковалям доробляти. Коси просто з бляхи. Дивна містерія творилась з цвяхами. Замовив їх чимало — продукт потрібний… Навкруги цвяха свічкою не знайти. Аж ось приходить майстер Микита Кит до канцелярії і фокуси показує…
— Дивіться, — каже, — яку силоньку багатирську маю… — і гне ті славні цвяхи, як захочеться — раз в кільце, раз знов в якийсь знак запиту. А скло все криве — й півзелене прийшло. Для бараків — «робочої сили» ясно вистачить, та все таки, як же так. Дивишся через нього на корову, а та починає витягатися… Не годиться.
І так геть усе чисто. Навіщо вже олівці, що в Слав'янську замовлені, та й ті погнуті і криві прийшли. А що вже папір, то просто сором один. Невідомо, чим на ньому писати — тріскою чи квачем, чорнило в плями розливається, а перо щохвилини витирати доводиться. А тут тієї писанини — ордери, заяви, виписки, прописки, перепустки, командировки, пляни, відчити, рапорти, кошториси… Паперу, паперу й паперу, а папір ісваша. Звели підрахунки — сімдесят відсотків браку… Іван все те звісно до суду, але що тут суд? Кого судитимеш? Самого себе? Цеж все наше, товариші, радянське… І що з того, що якісь там портрети з стін полетять. На їх місце повісять інші. На цвяхи таке не впливає.
В радгоспі ім. Дзержинського рух великий. Прибули перші інженери. Міряють, витичують, креслять на землі і на папері. В конторі вже брак місця. Прийшлося і Івана потиснути, його величний кабінет обернувся в майстерню. Сам Іван перенісся в ту задню, круглу з верандою кімнату. Він там і приймає, і їсть, і спить. У нього цілі ночі світиться, двері в «парк» відкриті і нетлі роями кружляють над його головою. Крім всього, він собі револьвера завів, а причиною до того був такий випадок. Одного пізнього вечора ввірвався до нього Федоренко — обідраний, брудний, п'яний як ніч, обличчя перекорчене.
— Що, — реве, — тут за буржуазія така розвелася! Ми кров свою проливали! Далой! Я місяцями не можу баріна бачити — я з Троцьким отак в глаза говорив, а тут мені Мороз найшовся! Не желаю в коров'ячому пометі жити! Дайош… — Іван спокійно встав, підійшов до Федоренка, подивився на того бистро… Федоренко урвав на слові, очі його криваві, подивився на Івана люто і враз кинувся на нього. Іван схопив Федоренка за барки і з усього розмаху тарахнув його кулаком у щелепу. Федоренко похитнувся і бубухнув на підлогу. Іван

схопив його за комір, виволік на веранду і викинув в темряву парку. Потім зачинив за собою двері.
Другої чи третьої ночі скляні двері і одно вікно Іванової круглої кімнати посипались, а до Івана на стіл гепнула чимала каменюка. Іван вибіг на двір, але було скрізь темно і тихо. Після того Федоренко зник. Доярка Пріська лише сказала, що дуже кляв і не так Івана, як Познякова. Він, казав, сукин син, дав мені государственну службу нести, а тут мене в гній… Я, каже, рапорти здаю государству… І все, каже, пив та пив і хто зна звідки брав ту горілку. Мав, каже, зовсім розбиту щелепу і геть був кров'ю вмитий.
Чорт з Федоренком… До колгоспу почала нова робоча сила напливати. Щодня, щоночі — сунуть і сунуть, і місця вже нема, душ триста присунуло…
— Драньо — не приведи Боже, — казав Матвій Іванович. — Ні тобі одягу, ні взуття, і все голодне.
А куховарка Параска пригналася до самого Івана і наробила вереску.
— Де я їм усім наберу? Нагнали тих ротів — прірва не люди! — Іван як може заспокоює. Шле та шле ордери до заготів, до кооперативів. Казав порції зменшити, буряки кормові рвати, картоплю неспілу, зелені яблука. Все це в котли пішло. Десь там з кооперативи якийсь міський «залізний запас» поцупили і те загорнули. Не хватало котлів, ішли на села і виривали з колишніх церковних проскурень. З Черкас привезли якесь борошно, якесь зерно і все «на блат» за «поросьонка» «на лічну ответственность»… Села Кумейки, Миронівка, Сахнівка заповнилась робочою силою. По клунях, по хлівах, все рвуть, деруть, несуть…
А Параска ледве держиться на ногах — люта-прелюта. Як день так ніч «видаються обіди». Друга година ночі, видали останній «обід», а тут, дивись, із Корсуня нова ватага, чоловік тридцять, привалило. І все їсти. Параска біжить до хлопця Івана, що впав під кухнею і вже спить, шарпає його за комір.
— Вставай, вставай! А ти котла помив?
— Завтра помию, — скиглить хлопець.
— Не завтра, а зараз! Лий двоє відер води й вари…
— Що варити? — кричить перелякано той.
— Лий і вари. Кидай, що маєш — сіно, лопухи… — І сама пішла, набрала оберемок бурякової гички, посікла сокирою і всипала до котла.
А о третій ночі заспаний Іван вже кричить:
— Обііід! Обііід! — У кволому сяйві якогось доморобного смолоскипа, стояв рядок кістяків, очі провалені, роти стиснуті… Не було в що лити. Хлопець налив у відро по десять порцій, знайшлись якісь ложки, в темноті розсілись купи.
— Хочби соли, клятий, додав досить, — чує кухарчук…
— Жлоб! І треба було на таке будити!
— Жери! Тебе вже, видно, розпирає — буржуй найшовся! — Сьорбали, плямкали, брязкали, відро порожніє і летить під котел. Купа розлазиться, небо затягнуте, накрапає зрідка дощ великими краплинами, із заходу темряву креслить блискавка, і час від часу погрозливо гурчить грім. При кожному відблиску блискавки там то там видно купки лахміття і босі ноги. Разом із цим на радгосп насувала інша хмара. З'явилась вона у вигляді хлопця років вісімнадцяти у порваній блузі барви тютюну — великі херувимські очі, вилиняле нечесане

волосся, впалі щоки, розхрістаний комір. Ішов дощ, робота назовні здебільша стояла, у кабінеті Івана спішно робилися підсумки минулих місяців, і враз входить той самий юнак, і бажає бачити самого директора. Що сталося? Виявляється, що партвиконком Шевченківської округи — Черкаси, посилає, мовляв, товариша такого то «наладнати на будівництві радгоспу ім. Дзержинського роботу політично-виховного порядку».
Іван пробіг поглядом писульку і передав хлопця бухгальтерові. Той на власну руку примістив його в кутку біля дверей канцелярії. Того ж дня і в тому ж кутку на стіні появилися Маркс, Ленін і Сталін (хоча портрет останнього і так красувався на передній стіні), шматок червоного паперу із серпом і молотом і напис зверху: «Червоний куток». Пізніше, там то там, з'явилися написи — Хай живе партія; хай живе великий, мудрий; комунізм — зразок майбутнього, і інше, і інше… Крім того, хлопчисько почав вечорами, після роботи скликати людей на збори, робити мітинґи, зазначаючи в оголошеннях, що «неявка на збори партячейки», або «відсутність на прилюдних мітинґах», може «потягнути за собою неприємні наслідки…» Люди в крик, мовляв, весь день, не ївши, не сівши на роботі, а тут тобі і ввечорі не дадуть відпочити. Протести, нарікання.
Першою виступила з таким протестом Марія Самійленко… Почала на цілу губу терендіти — у неї, мовляв, мала дитина весь день без догляду, голодна й холодна, а увечорі, замість пильнувати дитину, кидай все і йди на ті прокляті, хай вони западуться «собранія». Хлопець накинувся на Марію, дехто за неї заступився, зчинилась метушня, а другого дня з'явилося з округи ҐПУ, забрало Марію і сім чоловік інших.
А самого Івана викликано в облґепеу і показано йому папірчик такого змісту: «Секретно! Москва! Ґосударствєнноє Політіческоє Управленіє. Копія ҐПУ Черкаси, для передачі Укр ҐПУ Харків». «Було виявлене повне занедбання політичного виховання робітників згаданого радгоспу, вражає відсутність будь-яких ознак радянської влади, не виявлено червоного кутка, повна іґнорація директором усіх розпоряджень партії, через що між робітництвом ширяться антирадянські настрої, помічається низький рівень клясової свідомості і недбале відношення до справ радгоспу.
Було також помічено, що управління радгоспу замовчує повні прибутки радгоспу, як, наприклад, приплід свиней, телят, що незаконно відпускається на кухню радгоспу поза встановленою нормою харчування, і так далі, і так далі, включно до того, що сам директор Іван Мороз, за соцпоходженням дуже визначний кулак, повикидав з приміщення колишнього культпропу радгоспу всі плякати і всі портрети вождів партії і влади…»
Начальник ҐПУ товариш Перезвонов, що мав діло з Морозовими «поросьоночками», нічого б собі з того не робив, але, як видно з листа, все це пішло до Москви і до Харкова тому товариш Мороз мусить щось робити, бо інакше може бути погано.
І, як кажуть, нещастя не ходить одинцем, а в парі з іншим нещастям, до радгоспу наспів приказ з Москви припинити будову, як позаплянову, бо кошти і матеріяли, зужиті на подібне будівництво, можуть некорисно позначитись на виконанні пляну п'ятирічки.
Іван мусить рішати і то негайно, кожна проволока смерті рівна. Не сказав нікому ні слова, лише наказав Матвієві, щоб, поки він вернеться, все йшло встановленим порядком, сів на потяг і поїхав, спочатку до Києва, а опісля до Харкова. У Києві бачився з Петровим, а в Харкові добивався конче побачення з самим Балицьким, добився такого і помогла йому тут,

як це не дивно, Ольга, що кудись там телефонувала, і їй відповіли, що Іван Мороз може бачити наркома в означенім місці і часі.
Це сталося у великому, ясному, з різними фотелями й килимами, кабінеті наркома при вулиці Чернишевській. До речі, тут же був присутній якийсь барчистий з гострими сірими очима і малими під носом вусиками, чолов'яга, з яким Івана знайомлено, одначе прізвища його не названо хоча його обличчя показалось Іванові чомусь знайомим, над чим одначе не було часу довше зупинятися. Іван відразу рішуче приступає до діла:
— За півроку я розгорнув діло, якого їм й за десять років не зробити. Я застав там безладдя, повне безладдя, самі плякати й гасла. З п'ятнадцяти людських сил три чверті начальство, шестеро кінських кістяків і два поламані, рік не чинні, трактори. За п'ять місяців я зробив з того діло. У мене зараз працює триста сил людських, тридцять коней, два трактори. Але все це ніщо в порівнянні до можливостей… А будувати треба, довкруги голод, тисячі безробітних. Мені кажуть: у Корсуні аґреґат. Який? На сто сил? Мені потрібно сотні тисяч. Мені потрібно тракторів, тягачів, сівалок, плугів. Усе мені відмовили. Я добився власними силами, щоб діло пішло в хід, і тепер, коли воно набрало темпів, наказ зупинити. Та чи знають там, що ми вже витратили сто тисяч карбованців? Хто покриє ті витрати? І що за сенс припиняти будівництво, яке себе не лише виправдує, але й дає дуже солідні зиски державі. Я беру на себе повну відповідальність. Готов ручатись головою. Лише прошу мені не перешкоджати. Але чи так? Ось, наприклад: присилають вам хлопця років двадцяти, що не потрапить звязати двох коров'ячих хвостів, і той починає мене вчити, як я, старий вовк, маю господарити. Плякати, мітинґи, провокація робітників, доноси… Що це все, питаю, має значити? У чиїх інтересах усе це діється? Держави? Партії? Народу? Ні, це просто наша кричуща глупота, сліпота, головотяпство. Я прошу прислати будь-яку комісію, але роботи не лишу, можете мене відразу брати і робити, що хочете…
Іван був дійсно піднесений і на все готовий. Добродій з боку уважно до нього прислухався.
— Правильно! Все правильно, громадянин Мороз! Але це від нас не залежить, — каже нарком.
— Думаю, що мій млин на цілість пляну не може вплинути, — відповідає Мороз.
— Вони кажуть, що турбіна, замовлена якимись там Лещенківцями, попала якимсь чудом до вас, — зазначує нарком. — Саме з-за неї й піднявся весь той шум… Ті пішли до Москви…
— Ми перші замовили ту турбіну, — заявляє Мороз.
— Можете доказати?
— Ясно. Всі акти на виду. Вже в травні ми писали до госпуправління, що нам потрібна турбіна, а Лещенківці зробили це щойно в середині червня, а що у них там усе, мовляв, по пляну, а у нас не по пляну, то це ще вимагає доказів і не словесних, а фактичних. Я їм можу доказати, що саме у них усе без пляну — знаємо те їх, вибачте, плянування…
Іван на хвилину запнувся, але одразу говорив далі:
— Зрештою, я сам дістану матеріяли!
— Звідки їх дістанете? — зацікавився нарком.
— Виробимо! Самі! Маємо сирівці — руки, ноги, голови! — каже Іван.
Чолов'яга збоку сам до себе посміхнувся. Іван цього не помітив і вів своє:

— А коли на те — їду в Москву. До Ягоди. Це людина діла, і він це мусить зрозуміти. У мене на електрику чекає п'ять нових варстатів, колгоспи буквально вимирають, наступає повільний голод, а вони гамують кожну ініціятиву…
— Ну, добре, ну гаразд, — казав з посмішкою нарком, позираючи на добродія збоку.
— Зачекайте до завтра. Будемо діяти. За успіх не ручаюся, але зробимо все, що в наших силах. Ви у брата? Дістанете повідомлення.
Розмова кінчається, Мороз встає, прощається і відходить.
Іван зупинився у Андрія, Андрій тепер у Грузії, Ольга сама, вона в такому стані, що ось-ось обдарує рід Морозів новим нащадком, нікуди не виходить. У Харкові досить напружено, зникло багато знайомих, деякі виїхали, Бич закордоном, у будинку письменників нервова атмосфера.
— Ти дуже змінився, Іване, — сказала Ольга при першій зустрічі.
— Ще б не змінитись, — відповів. Він весь суцільна заклопотаність, мало говорить, ходить, думає, іноді у нього вириваєтся якесь слово, лайка, оклик.
— Ти дуже стривожений, — зауважила Ольга при вечері.
Він постукав кулаком об стіл і ніби сам до себе приглушено промовив:
— Хочуть свідомо здохнути з голоду, Ольго. Наступає голод. Повальний голод. Небувалий і нечуваний. Все вимре!
Ольга дивилась широко розплющеними очима.
— Ти так думаєш? — питала.
— Що ж тут думати. Це факт.
— Ну, а як же з тією санаторією? — пробує вона перевести мову на іншу тему. Він криво посміхнувся.
— Хм… Санаторія… Але я обіцяв… І зроблю. Ви тут нічого ще не бачите…
— Ах… Нічого… — відповіла Ольга і прикусила губу. Лівий кутик її уст задрижав. Він подивився на неї довгим поглядом. — Кожний, Іване, дістане свою частину… — додала згодом.
Говорили й говорили… Спокійно і обережно. Згадали дещо з минулого. Про своїх, про Київ, про Сопрона, навіть Таню згадали, і при цьому їх мова стає інтимнішою, а місцями стишується до шепоту. Іван розпитував про Андрія, про його справи, його настрій, його становище. Ольга оповідала, хоча далеко не все. Журились за надто бравурну одвертість Сопрона. Він там, мовляв, у Сибіру можливо й може дещо поліберальничати, але тут це не завжди поплатне. Гнівається, що Іван допомагає «тим чортякам».
— Та… — промовив на це Іван між іншим, — люди його складу дуже швидко забувають своє. Вони тільки вміли влізти в лапи «тим чортякам»… Витаскувати їх звідти мусять інші. Їх мову перебив телефон. Дзвонив нарком. Просив Івана прибути негайно до нього. Десята година. Нарком зустрів Івана в тому ж кабінеті підкреслено привітно.
— Ну, Іван Григорович! На цей раз нам вигоріло, їдьте і продовжуйте ваше діло. І дістанете ті ваші два трактори. Лише тримайте вухо, вас там хотіли б позбутися, з партією не слід сваритися.
— Хм! — пхикнув Іван призирливо. — Два роки хай дадуть мені спокою, а там роблять, що хочуть. А за рішення спасибі… І коли вже ми при тому, мені кортить сказати от що: не

секрет, що господарські принципи нашої людини взагалі дуже невистачальні, але принципи нашої партії катастрофальні. Так, товаришу нарком, не відважилися б господарити навіть малпи, коли б уже на те пішло. Ми зловживаємо часом і місцем і ніколи не виліземо з голоду, хіба що голод і є нашою метою…

— А чому ж наші принципи такі вже погані? — швидко питає нарком.

— Бо побудовані на вірі, що й на вербі можуть рости груші.

— Економісти думають інакше, — каже нарком.

— Треба додати — наші!

— Чому лише наші… Маркс, Дойч, — перечить нарком.

— Я переконаний, що Маркс не потрапив розрізнити зерна жита від пшениці… І повірте, що коли б Маркс, Дойч були такими, як ви думате, то в Голляндії, Америці, Канаді давно вже були б п'ятирічки…

— Ще будуть, ще будуть, — відповів з посмішкою нарком. — Вони ще нас доженуть… Зрештою — судити не нам, давайте закурим і залишимось друзями.

Це було більше, ніж Іван міг від наркома сподіватися. Вони розійшлись дружньо, нарком просив Івана лише не «надто буянити», бо це у нас, мовляв, не завжди гаразд впливає на травлення шлунку, а щодо нервів — тяжко. Наш вік побудований саме на оголених нервах, і тому якісь коментарі тут лише комічний додаток.

Іван вертається до свого радгоспу, ніби цезар з поля Тессалійського, йому не ставлять тріюмфальних арок, ані не трублять труби, але сама його поява на своєму старому місці, змушує всіх бліднути. Хлопець з партії був переконаний, що по ньому не лишиться ані згадки і відповідно до цього розпустив чутку, що тепер тут знов запанують справжні радянські порядки.

Але ось Іван знову тут. Ще міцніший, ще певніший, ще твердіший. Партійний хлопець не може вийти з дива, Іван зовсім його не помічає, а коли той хотів з ним заговорити, Іван лише, між іншим, сказав.

— Нема часу, нема часу! Прошу звернутися до Луки Івановича. — І, кінець кінцем, хлопця навіть знято з окремого харчування і приділено до загальної кухні, а Лука Іванович пояснив, що наші робітники всі так харчуються і навіть сам директор не жадає для себе виїмків. Наближаються жнива. Наказ поліпшити всім харчі. Нова видача тютюну. Валка возів поїхала до Черкас за борошном. На кожному місці рух. Приїжджав знову Петров з Києва. Заїхав головний прокурор округи Погрібний. Директори заготзерна, центробази, начоблґепеу, нарешті сам секретар облвиконкому Зарудний.

І Федоренко дав про себе ще раз знати. Бував у радгоспі, коли Івана не було, ночував у Пріськи, а та прийди до Івана і все розкажи.

— З ним, — каже, — таке коїться, що не повірите. Все лаявся та лаявся та плювався. Про якогось Водяного згадував. Я за власть воював, а той за возстановленіє Украйни! І що за те маю? А Познякова, каже, зажену в гроб — зажену, зажену! Старого Калиниченка знайшов і на вас нахвалявся. А той йому: піди й поклонись Морозові в ноги. Ти чесних людей нищив, а той вас клятих хлібом кормив.

— А де він був за революції? З Водяним! А старий йому: сліпаку! Перехристися! Ось маєш революцію! Не досить тобі?

І враз нова вість: Познякова зарубано сокирою в його кабінеті. Вістка оббігла всі закутки, але ніхто ніде про це ані одного слова. Тиша. Глибока і велика тиша. Натякали — Федоренкових рук діло, записку, мовляв, знайшли. Іван чекав нової каверзи, але нічого. Діяли «поросьонки». Начальство мовчало. Згодом і самого Федоренка знайшли — Рось викинула нижче Межиріччя. Тепер, мовляв, гостра чистка самого ҐПУ, мовляв, гниль зайшла і до нього.

А одного разу старий Калиниченко зайшов до Івана, хотів з ним сам на сам говорити.

— Скаржився дуже на вас, — казав старий. — Я, каже, душу ніс йому, а він мене, як собаку прогнав, як котя здохле, викинув. І так мені, каже, треба! Вельми кричав окаянний, ревів, як віл на ціле поле, я вже думав, — з ума зсунувся… А у середу, під ніч, накрапало, подався через луги і більше його не бачив.

— А ви, діду, мовчіть. Нікому ні звука! — каже Іван.

— Сам знаю, — буркнув старий.

А літо цього року було сухувате, дощі ніяк не хотіли падати, а де й впали то лиш для показу. До всього того цікаву статистику принесли журнали за минулий рік. На Одещині замість 225,000 гектарів пшениці, засіяно всього 45,000, замість 105,000 жита, засіяно 70,000. На Миколаївщині засіяно озимини 20 % до заплянованого. Теж на Херсонщині. Шевченківська округа виконала посівну кампанію всього на 4 %. По інших округах відсотки сягали 9-10.

Ні, ні! Це не личило родючій, чорній, українській землі. Посіріли порожні поля, бур'яном їх поняло, села довкруги присіли, стріхи розшарпало вітрами, і нема кому їх латати.

Будинок Лоханських, що на Полтавській також відчув загальний настрій. Ні, він той самий розміром і навіть, загально, виглядом, він лиш місцями пустив тинку, показав ребра, бляха місцями іржою навиліт просякла, віконниці давно полупились, деякі шиби випали і закрились палітурками журналу «Ніва».

У саду Лоханських, як відомо, за царя були клюмби — рожі, півонії, жоржини і мальва, і кущі жасмину, і цілі гори бузку, і яблуні папірівки, і груші цукрівки, і сливи венгерки, а між тим усім доріжки були, і лавки в тіні горіха, і бесідка десь там далі в кутку. Проходив, бувало, пишний доктор — раз у халаті білому, нога у м'яких лякерованих капцях, так собі вийшов на квіти свої улюблені поглянути, то знов іншого разу, у фраку, м'яка, шовкова краватка із шпилькою — якийсь рубін, у руці книга. Або знов робітник-аматор з грабачем, з пилочкою, руки в рукавицях, буйне руде волосся під вітром.

А Марія Олександрівна, особливо в ті вечори рожеві, коли сонце запало і місяць краєм звисав над Московкою, а від Дніпра тягло свіжістю і тьохкав з гаю соловей, любила помріяти та потринькати на гітарі, у тій найдальшій бесідці, що її пізніше дівчата охристили японською, особливо, коли іноді зайде, бувало, молодий суддя Валерій Михайлович Цурковський. І голос мала далебі незгірший, арію з Травіяти, Онєгіна чи хоч би «Віють вітри» любо було послухати. І мала тонке, серпанкове, біле, довге, мов у римлянки, одіння, що спадало хвильками з її округлих плечей вниз до землі.

Пізніше і дівчата вдиралися сюди. Крику, бувало, ахів та охів. А ще пізніше Мар'яночка і Оля у коротеньких спідничках і білих черевичках гасали, мов навіжені по клюмбах, по квітах, гойдались на гойдалці.

Але все то було «до революції». Прийшла революція, і все то змінила. Пам'ятаєте, як «вона» прийшла? Спочатку, здавалось, так собі — свято, геть тиранів, свобода, демонстрації, але згодом, але далі. Це, як буря на морі, спочатку поезія, картина, але згодом занудить, закрутить і кине людину під ноги у бруд і кал. І як то села чаділи в чаду самогону, гуляли без кінця і меж і скирди панські з огнем в небо посилали, і влади, мов рукавиці, мінялись, і все не вірилось, і не вірилось, що «ці» лишаться, що «хтось» кращий і справжній прийде; та прийшов остаточний двадцять перший рік і поставив точку. Далі нема куди. А як прийшли до Лоханських забирати буржуйські кімнати, як засіли, заметушились, закрутились. Сад спустошили, рожі викорчували, насадили картоплі. А пізніше з фіранок пошили сукні і понесли на базар. Груші з власного саду добряча і мудра Марія Олександрівна мусіла красти, щоб віднести на базар і якось вижити.

О, як дивно, як дивно! Та ж земля, ті ж люди — і враз усе зникло! І поділили тоді час дивною границею: «до революції» і «після революції».

— А пам'ятаєш, Миколо, як то ми до революції?..

— До революції ми могли собі на таке дозволити!.. А! Це тобі не до революції!.. І так «до» і «після» лягло на цьому домові, на цих людях, на цих городах. Візьміть і порівняйте: фотографії «до» і фотографії «по». Погляньте, погляньте! Фрак, краватка, рубінова шпилька і лице, ніби він сам міністер внутрішніх справ, а «на ній» пишна сукня до самої землі і широчезний капелюх з якимись перами, а перстнів, а діямантів… А гляньте он «по революції» на ту «фотокартку» у тій вицвілій кашкетці, зім'ятій блюзі, ніяких краваток і лице, ніби йому весь світ байдужий.

Марія Олександрівна часто в думці сама до себе гуторила: «І так ми мучились усі ті прокляті роки, гнили поволі з дня на день на пні, стільки тих днів і ночей і ні єдиного без журби. Діти, правда, йшли своєю дорогою, але вкрали у них їх молодість, не побавились і не зажили. Голод, черги, жура, сірість, будень — базар, старі кальоші, кварта олії, померзлі руки.

А що з тими Морозами зробили. Квітом цвіли, огнем ярим горіли, не жили, а музику грали, така вам сила велика. І от зірвали, стоптали, заплювали… І не стали самі багатші, і не стали щасливішими!

Такі ось думки тривожать добрячу Марію Олександрівну, хоча останнього року якось воно, ніби стало надійніше. То правда, що села пішли в землю, що до дверей стукає голод, але в повітрі помічається, ніби якась весна. Знов вертаються помаленьку «до людини». Уже ось тих «пролетарів» забирає вітер і кудись відносить, приходять знов «господарі». Це ще, правда, ніщо, проліски, натяки. Це ще несміле дитяче здіймання на ноги. Ще буде біда. Ще кара не минула. Вона ще щойно наступає, але хто теє останнє переживе — буде жити!

Іван Мороз попрацював у своєму радгоспі рік. Не був вдоволений. Для кого і нащо працює? Навіщо бореться? Чому має діло з тими партіями? Чому те господарство носить ім'я людини, що винайшла спосіб стріляння в потилицю? Чого він зустрічається з тими людьми ҐПУ? Насмішка! Кпини! Але він має діло все таки із землею. Він сіє хліб. Він робить діло. Він має надію.

Ось на першого травня в його радгоспі велике свято. Відкривають урочисто першу власну електрівню, пускають перше власне світло, загудуть перші власні мотори. Приїдуть люди з усіх усюдів, понесуть прапори, заспівають, заграють.

Для Івана ні дня, ні ночі. Праця, праця і праця. За останню зиму сильно подався, але стверд ще дужче. Справді, виглядав, мов з металу. І став страшний. Навіть жорстокий. Прийшов до переконання, що це діло вимагає дуже твердої руки, що «залізну мітлу пролетаріяту», можна сокрушити лише залізною рукою ділової людини.

І Мар'яна вічно з ним — вирівнялась, аж чудо — міцна, ставна, повногруда. Вони скрізь разом і живуть у радгоспі, у тій круглій кімнаті з виходом на балькон.

Їх Вірочка дома з дідом і бабою, та з Наталією Петрівною, та з Афіногеном Васильовичем, — він зовсім стратив зір, бідака, осунувся, заріс, у білій селянській сорочці, що ще з царських часів десь там у скрині завалялася. І все вчить малу, як то Кий, Щек і Хорив закладали Київ і як то Володимир Святий увесь народ у віру християнську обертав.

— А чому він їх обертав? — питала щиро Вірочка.

— А тому, що вони були погани, — казав добрячий учитель.

— А що то таке погани?

— Погани, то такі люди, що не вірять у правдивого Бога. — Вірочка ще б щось спитала, але їй не вистачає слів. І фантазії. У неї живі оченята, злегка задертий носик, дві ямочки на щічках, одна права трішки глибша, ліва трішки мільша…

А Мар'яна останніми тижнями задумала щось також… Багато листів писала, пізніми ночами довго просиджувала, кудись ходила, їздила, іноді радгоспною тачанкою, іноді Івановим конем. Часто у Каневі бувала… Прибіжить, наробить метушні, галасу, залишить цілі пакунки харчів і знов зникає.

А в суботу, за два дні перед першим травнем, Марія Олександрівна мусить пекти і варити немов на Великдень.

— Навіщо тобі, дочко, того стільки? — питає Мар'яни.

— Мамо! Робіть, що кажу. Треба!

Але скоро її таємниця відкрилась. Нагло, ні сіло ні впало, з'явився Петро з Києва із своєю Катериною Львівною. Разюча несподіванка, бо кого-кого, але Петра таки не чекали. Ніхто їх не пізнав звичайно, стільки років не бачились, та й змінились вони, мов би з іншої плянети прибули.

І увійшли вони чомусь заднім входом, в обох по вузликові під пахвою, Вірочка, що їх перша побачила, так і викрикнула:

— Зебраки! Мамо, зебраки прийсли! — Марія Олександрівна поспішила їм назустріч з шматком хліба, побачила їх і отетеріла.

— Чи не Петро, часом, Григорович?

А той відповів по-російськи:

— Він і є! — А тоді почали чоломкатись.

Вийшов і млявий, розхрістаний Микола Степанович, підняв злегка голос:

— А! Какой сюрпріз! Вєчность! Ціла вічність!

І Наталія Петрівна навинулася, ахнула, руки заломила і кинулась назад:

— Фоню! А знаєш хто приїхав?

— А хто? — почувся слабий голос.

На другий день перед восьмою ще більший «сюрпріз». Хтось шарпнув за дзвінок, призначений для пацієнтів, доктор пішов відчиняти, трохи сердитий, не бачить, мовляв, що

не час, шляпає своїми шляпцями до дверей, відчиняє їх і бачить: перед ним довгий чолов'яга у ватянці зачовганій, у штанях ватяних, у валянках, у шапці-вушанці із мішком за плечима.
— Вам чого? Не відітє? — і тикає на табличку прийнять.
— Не впізнали, Миколо Степановичу, — чує доктор голос знайомий, низький, грудний.
— Ай-яй-яй! Софрон Григорович, Софрон Григорович! Марусю! А ходи-но сюди! — і кинулись чоломкатися. На цей оклик відчинились усі двері і навіть Афіноген Васильович появився в коридорі. А доктор, як обняв Софрона, так і розридався. Усі стояли і дивились, мов укопані. А як дійшла черга до Афіногена Васильовича, то Софрон мало не заревів.
— Невже це ви, Афіногене Васильовичу?
А старий відповів:
— Так, це я, Софроне Григоровичу. Це я ось став таким непотрібним.
А к вечору ще одна і остання, і найбільша несподіванка. Під будинок Лоханських під'їхало авто. Якийсь «Форд» з часів останньої війни. На всій вулиці переляк. У Лоханських хтось виглянув. По всіх кімнатах полетіло слово: «Андрій»! Зчинився ніби сполох. Невже Андрій? Усі стільки про нього чули, бачили знімки у газетах, і ось він сам тут. І дійсно: з округлого, пилюгою прикритого жолоба на колесах вилізає пан у сірому закордонного крою новому плащі і в капелюсі. За паном вийшла дама у костюмі англійського крою з великим вузлом на руках. І пан, і дама — обоє зовсім тут штучні. Вони не туди попали. Але пан одразу почав з присутніми обійматися, дама, пішла далі, звільнилась від вузла і почала також вітатися.
Це Андрій і Ольга із своїм Октябрином. Усі схвильовані, усі піднесені. Андрій дивний, не свій, нові черевики під ним риплять. Ольга живіша і все говорить. І повний коридор валіз. Доктор ахає без перерви, Марія Олександрівна бігає, мов дівчина.
— То все наша Мар'яна. А мовчала. Андрію! А як там у вас? Також суша?
— Я ще, мамо, не був на селі.
— А! Звісно, каже доктор. Міські люди. То ми тут селюки. — Говорили всі і говорили швидко. І по-російськи з сильним українським акцентом. І було лише двоє без акценту: Софрон по-російському і Афіноген Васильович по-українському.
На когось чекали. На Івана. Розуміється. І на Мар'яну. Рано-раненько від'їхала верхи і ще не вернулася, Івана взагалі давно тут не бачили. Мар'яна обіцяла його привезти, але ось підвечірок, а їх нема. Ходили, прибирали, чепурились. Андрій мився, Ольга поралась із дитиною. Марія не може натішитись внуком — така краса, лише навіщо той Октябрин? І як це сталося. Але Ольга мовчить. Історія довга і складна і краще б її промовчати.
І нарешті, об одинадцятій прибули Іван з Мар'яною. Раніше ніяк не могли. А рано о п'ятій мусять назад, навіть візника не відпустили. А коли Іван увійшов — лице бронза, очі горять… І Сопрон, і Петро, і Андрій… Усі встали. Віталися мовчазно, у декого уста здригались. В одній кімнаті було тісно. Морози! І це не хутір. І кого ще тут бракувало? Не питали, але знали кого. Батька і Тетяни. І всі якось, ніби струна натягнута, дрижали. Почав розмову Іван, говорив про радгосп. Іван — завжди Іван.
— Нічого, братчики… Виїдемо! Мій радгосп починає рухатись. А була купка нещастя. А що ж там наш Петро? — Очі всіх повернулись на Петра. Той хотів, ніби, згорнутися.

— Та що я… От… Працюю. Портрети. Тепер роблю Тухачевського… Я захоплений… Така славна робота… І повірте: з мене вийшов добрий портретист, хоча був я пейзажистом. Виробився, маю велику практику… Деякі портрети роблю з пам'яті.
— Мусить бути просто, строго, суворо, — зазначив Андрій.
— Так. Ясно. У мене тільки якось мало відваги, а то б я міг піти далеко.
— Маємо великі перспективи… Хм… Хм… А як там ти? Чую, ідеш вгору. Ясно! — каже Андрій.
— Спасибі Андрію, що виручив, — каже Іван, і Андрій знає, про що йде мова.
— Не мені, не мені, — каже Андрій з легким жартом. — Зрештою, наша влада знає, що їй робити, — каже він.
— О! Розуміється, — каже доктор.
— Ясно, ясно! Як не кажіть — велике, світове діло… А у нас тут просто розкіш! І все Мар'яна. Мар'яно! Ти у нас герой Совєтського Союзу. Орден! — проголосив Андрій.
— Два! — добавив доктор. — Вона тут генерал-губернатор. Чуда робить.
— Я не міг їхати, — почав Сопрон. — Не давали командировки. Але зайшов до доктора і кажу: або я хворий, або в домі божевільних — рішайте, Ксенофонте Марковичу. Там в нашій хахландії всі мої брати з'їжджаються — рятуйте. А він мені показує газету: бачите! Суворо заборонено! А я йому: докторе! Раз мати родила, раз помирати! Ну, каже, чорт з вами — їдьте, але на власне ризико.
— Ризико — благородне діло, — добавив доктор.
— Хто не ризикує, той в тюрмі не сидить, — каже Іван.
Увійшла Мар'яна, кинула теплий погляд на Андрія і промовила:
— Ну, браття Морозики! До столу, прошу!
— Просимо, просимо! — сказав доктор. Усі встали. Хвилинка вагання, ніби хто перший.
— Сопрон! — кивнув головою Андрій. Сопрон виступив у своїй довгій блюзі. Всі пішли за ними і всі сідали без вказів, але кожний знав своє місце. Сопрон опинився на тому місці, де бувало сидів старий Григор. Сіли і чогось чекали. І всі мовчать. Іван підняв чарку, і всі випили за здоров'я «далеких і близьких». Настрій скоро піднявся. Дуже добре виглядали обидві сестри — Мар'яна і Ольга. Сопрон, що сидів біля Ольги, шептав їй, що на неї просто приємно дивитися, мов на розкішний ляндшафт, шкода лише, що він сам такий заїжджений, а то б він ще потрапив поставити ріжки шановному братікові.
— Чого? Ти і так герой, Сопроне! — каже Ольга.
— А! Кинь! Герой. У нас тим товаром скоро будуть греблю гатити.
— А чим це погано?
— Тим, що казали поляки, що занадто то нездорово.
— Сопроне! Не задержуй потягу, — казав Петро зліва.
— А ще й машиніст, — додав доктор.
— Я тепер скорше сажотрус, — каже Сопрон. — Ну, ну! Наливай, наливай! Ольго! Підтримай!
— Кого? Тебе? Ну, знаєш, коли ти вже в своєму Сибіру до такого дійшов…
— Дійшов! Каюсь. Кальоша! А що ж наш Афіноген Васильович? Пам'ятаєте, як то бувало?

— Хто старе пригадає — око геть, — кажуть кацапи, — відповів старий.
— Маєте рацію. Ну, Катерино Львівно, може б нам так яку пісню?
— Чому б ні. Андрію! Затягай!

Ой, наступає та чорная хмара,
Став дощ накрапать, —

затягнув Андрій.

Ой, там зібралась бідна голота,
До корчми гулять! —

підхопив одразу Сопрон.
Але ця не йшла. Іван щось кривиться. А Андрій все таки продовжував:

Ой, іде багач, ой, іде дука насміхається,
Ой, за що, за що бідна голота напивається?

— Що ж, братця, не підтримуєте нашої справжньої, пролетарської.
— Ти, Сопроне, тут у нас не дуже розгортайся.
— Я ж йому кажу, що тут не Сибір, — Ольга.
— Мушу ж! Душу вилити. Десять років не бачились! Десять років! Накипіло!
— У тебе там завжди накипає, — каже Катерина.
— Звісно! Що ви не знаєте, що я машиніст? Уроджений, так би мовити, господар нашого великого государства.
— А мене от більше цікавить, де Ольга дістала таку блюзку, — каже на це Катерина.
— Кому що, — кинув Сопрон.
— А справді, Ольго? Звідки? — питає Мар'яна.
— Довга історія, — каже Ольга. — Його заслуга! — і кинула погляд на Андрія. — Один його товариш недавно вернувся з Берліну.
— О! О! З Берліну!
— Заохали! — каже Петро. — Вибрали тему. Досить про ті вічні закордони! Блюзка, як блюзка і що ж тут такого.
— Ось скінчимо п'ятирічку і самі таку сотворимо, — каже Сопрон. — Що? Не сотворимо? Не зробимо такої блюзни? От грім нас побий ясний, коли і ми не зробимо такої саме, як оця, блюзки. І тоді не треба нам ніяких Берлінів, Парижів, будемо самі собі Берлін! — кричав Сопрон, що дуже швидко п'янів. — Ха-ха-ха! Ми ще той твій Берлін одного разу отак візьмемо на виделочку і лик-лик! Ха-ха-ха!
— Для мого художнього зору ціла та блюзка виглядає дуже звичайно, — озвався, мов з туману Петро.
— Твій художній зір, Петре, як видно також огероївся, — гукає Сопрон — Тобто офутуристичився. Я оце на одній виставці у Томську був, так там усе в майбутньому. На плякаті двоє робітників, залізними м'язами відчиняють залізні двері майбутнього залізного раю. Шруби, крани, шестерні, молоти. — «Візьмемо, — каже, — буран революції СССР, вложимо пульс життя Америки і зробимо над доручену роботу, як хронометр!» Я, братця, за хронометр! Хай живе хронометр! — викрикнув Сопрон.
— Ні! Буран! Буран! А що з бураном?

— Буран вложимо в хронометр!
— А знаете, хто це сотворив? — питав здалека Петро.
— А навіщо нам його знати! Одразу видно — геній!
— Ясно геній, братця! Не геній такого не вискаже!
— Хай живе геній Крітський! — кричав і Петро, що нараз прокинувся.
— Ти от, товаришу хронометр, братіку Петре, от що мені скажи: чому ти мені так довго нічого не писав? — питав п'яно Сопрон. — Я ж тобі сто мільйонів послав. Я ж тебе бомбардував листами…
— А! Відчепись! Сто мільйонів! Ха-ха-ха! Ну, брат, знайшовся мільярдер!

А хто з нас, братця, буде сміяться,
Того будем бить!

заспівав знов Сопрон.
— Ну, знов пішов у фантазію, — каже Петро. — Так давай по реальній часті. Завтра у Івана празників-празник. Наїдуть, розуміється, риби, акули. Уражаа! А як ми нащот тих вареників, Іване? Їдемо всі полком, а чи поротно?
— Усі! Ясно — каже Іван.
— А я й не думаю! — каже Сопрон. — Чи я, братця, приїхав з Сибіру, щоб подихати свіжим повітрям, а чи й того… Як його… Ну, щоб кричати ура!
— Може Сопрон і має рацію, — озвався доктор. — Ясно! Морози! Ватагою! Та вони там умліють! Весь пролетаріят від завидків трісне!
— Нема, нема вже тих! — озвався Іван.
— Як нема? Що значить нема? А де ж наш славний, преславний патріярх Калиниченко зо своїми чади? А велий свинар Проць? А геніяльний чабан Масляк? —

«На базарі коло церкви
Революція іде!
Хай чабан — усі гукнули
За отамана буде!

Ха-ха-ха! І правильно!
— Нема, нема! Пішли! В дубину! — сказав Іван.
— От тобі й на! От тобі й нагосподарили! Туди їм і дорога… Мовчу, мовчу! Розумію! Я прибув гробові батька поклонитися!
— Ах! — зойкнула Марія Олександрівна…
І після цього всі замовкли, і вечеря скінчилась.
То була ніч, велика ніч для братів Морозів. Зорі тієї ночі інакше світилися, вітер інакше віяв, земля інакше йшла своєю дорогою. Мало лишилося на спання для Івана, бо говорили і не могли наговоритися. І навіть Вірочка не могла заснути, а віршики мусіла продеклямувати і навіть про якогось зайчика-побігайчика заспівати. Дід Афіноген Васильович гордий був своєю ученицею, особливо коли вона вичитала віршик про «мову рідну», що було великою для всіх несподіванкою і навіть збентеженням. Мар'яна поважно затурбувалась і після наказувала Вірочці:
— Ти того вірша нікому не кажи більше! Чуєш? — Дівчина не розуміла, чому вона не сміє того віршика говорити, а мама не могла їй цього пояснити. Потім Мар'яна і на діда

накинулась. — Що вам, — каже, — прийшло в голову дитину такого вчити. Не знаєте, що може з того бути? — Старий лише махнув рукою…
А потім всі, хто де міг, полягали спати… І не могли заснути, не могли втихомиритись. У кожного стільки споминів, стільки щастя. Ольга знов у «своїх» кімнатах — вікна, двері, витоптані помости, таке все знане і близьке. Оповідала Мар'яні про своє харківське мешкання, просила приїхати в гості. Доктор і Марія Олександрівна не могли знайти для себе місця. Стільки років тужили вони у цих кімнатах, але ось все минуло, і всі знов щасливі. Марія Олександрівна одно лиш благала дочку:
— Олюненько! Як хоч назви його, але не клич тим Октябрином! — Це про свого внука турбувалась вона. Ольга з нею погоджувалася.
— Ми ще звемо його Юрієм, — казала Ольга.
— О! Це зовсім інше! Ні, ні, дитино! Так не можна!
Але все таки всі полягали, і будинок поволі вмовкав. Ніч проходила крізь простір, крізь душі. Зорі жевріли у своїх висотах, степняк-суховій ворушив гіллям дерев. Останнє вікно в будинку згасло. Це лягла спати з молитвою за всіх своїх Марія Олександрівна.
Другого дня будинок Лоханських спорожнів зовсім, залишились тільки Левицькі, та Марія Олександрівна, та Сопрон. Останній додержав слова, не пішов на урочистість, поспав, погомонів про це, про те із старим Афіногеном, якого вони колись все лиш Афогеном кликали, згадали собі старе, давнє, колишнє, а потім Сопрон зібрався, причепурився і вийшов.
Там десь на радгоспних полях ішов похід великий з прапорами, транспарантами, портретами, серпами, молотами, п'ятикутніми зірками. Спереду повз трактор, попихкував димком і тягнув за собою довгу причепу з машкарами. Дівчата й хлопці співали пісень, музика грала Інтернаціонал. Похід тягнувся з Мошен через Білозір'я і Драбівку до Росі, де над річкою стояла кам'яна споруда, обвішана прапорами, портретами й написами. Говорили промови, плескали в долоні. Говорили про щастя й добробут всього людства на землі, говорили про майбутність цього великого краю. Говорили про надзвичайні досягнення Сталінської першої п'ятирічки. Говорили про електрику, про працю, про робітників…
А Сопрон Мороз ішов догори Каневом, знав це містечко, як самого себе, стільки років тут не був, кожна вуличка, кожний будинок, кожний камінь щось йому пригадували. І був здивований, коли побачив, як це містечко над Дніпром рікою, дуже змінилося. І те, і не те. Де ділись його крамнички веселі, барвисті, завішені товарами, оздоблені бравурними написами — «Парижській портной», «Европейская гостинница», «Салон мод»… Ті паркани свіжомальовані з анонсами про приїзд якоїсь надзвичайної прима-балерини Плевіцкої чи пречудесного цирку «Барі» з відомим кльовном Кольо; ті квітники з мальвами, рожами, жасміном, жоржиною; ті базари, завалені ряжанкою, бубликами, пиріжками, ковбасами, салом, горшками, забавками… І той хліб — усіх барв, усіх смаків. І нарешті той вічний гомін, де все, здавалось, сміялося.
Ось та, звана колись Дворянською, тепер перезвана Пролетарською, вулиця. Тут, видно, шалів той оркан найдужче. Навіть хідники зникли. По сходах і ліхтарях будиночку Демідова не лишилось і сліду. Ні лип, ні каштанів, ні акацій. Усе щезло.

Сопрон іде далі, шукає живого місця і не знаходить такого. Доходить до того будиночку, де колись знання здобував у шановного Афіногена Васильовича. Будиночок, здається, вгруз у землю. Від зелених, чепурних парканів, від лавиць, від клюмб з плеканими рожами не залишилось і спомину. Навіть чугунний паркан зник. Вигін підходить до самих стін будинку. А найпаче дивує Сопрона собор міський. Він уже не вперше бачить такі явища. Таке сталося скрізь на цій землі, але ця старезна, міцна будова на тому лисому горбі, без вікон, без дверей, оббита, обдріпана вразила його надзвичайно. Де ділись чугунні довкруги ґрати, крислаті липи, буйні каштани, кучеряві акації. Зайшов у середину. Руїни, сміття, людський кал, а тут же вівтарі та престоли стояли.

Сопрон не може похвалитись побожністю, він ще до революції почав «сумніватися», але він вражений, він ударений, він згадує: батько, матір, образи, свічі, співи… Здається, і зараз чує громоподібний голос протодиякона, або переливний спів хору. І бачить отам батька на лівому крилосі за парапетом і темносиньому каптані, підперезаного червоним поясом, остриженого «під макітру». Батько також співає. Бачить Сопрон і матір отам зліва, спереду перед великою іконою Пречистої Діви з п'ятилампадкою. Мати ставить свічі і шепче устами молитви напевно за діток, за господарство, за худібку. О, нерозумні! Навіщо осквернили святині предків? Чому не пошанували їх пам'яті?

Сопрон вийшов з храму, мов зламаний, дійшов до кручі, тут зупинився, дивився на річку і думав. Думав про химерність життя. Не вірив своїм очам. І не знав, чому все це сталося. То ж хіба тут не ті самі люди? Земля? Небо? Повітря? Чому ж воно все так на очах щезає, мов би по землі йшла якась пошесть і все собою мертвила. І не міг Сопрон дати собі на це відповіді, не його голови думки, він може лише дивуватися і знизувати плечима.

А потім крутою, хвилястою стежкою він пішов униз на вигін, де колись ярмарки відбувались, а тепер все було вкрите сухим бадиллям чортополоху, будяччя, Петрового батога. Зійшов на Полтавську і дійшов до річки.

Моста через річку також нема. Його спалили ще у двадцятому році поляки, коли відступали звідсіль. Нехватає і кількох широких, мов хмара, осокорів. І взагалі дерев менше. Земля оголилася. Пішов далі. Переплив річку перевозом. Дорога на Ліпляву, колись вкрита дерев'яними брусами, тепер також гола. Зустрічаються кволі, сірі люди. Здалека видно Ліпляву. Сопрон оминув село, не хотів його більше бачити після того. Тепер же саме почали клуні, повітки, комори валити. Тинів вже давно не стало… Ні, ні! Сопрон не хоче більше того бачити, повернув ліворуч і пішов здовж долиною стежкою, що була колись дорогою на північ. Сопрон не може позбавитись своїх думок, вони його гнітять, не дають спокою. Тож він «не так» все це собі «тоді» уявляв. Коли читав того Леніна, який вимагав все зруйнувати і очистити місце для «нового життя», або співав ту пісню «ми все зруйнуємо до основи, а потім ми наш новий світ збудуємо», тоді все те здавалось кращим, рожевішим, привабливішим. Здавалось, що все те дійсно руйнується, але одразу все те так само швидко будується і «новий світ» росте на очах, і всі ситі, веселі, щасливі, і всі лише радіють та співають пісень.

Бачиш, Сопроне, як воно все «не так» сталося? Онде люди, яких ти зустрів дорогою, яких ти бачиш скрізь і на кожному місці, обідрані, нещасні і голодні. Заглянь їм у вічі. Розпука. Жах. Безнадія. І як довго це триватиме? Скільки потягне за собою жертв? Уже ось одинадцять

років. Скільки ще? А головно чому? На це останнє питання Сопрон не має відповіді. Він не знає, чому це так.
Місце, де колись стояв їх хутір, він пізнав лише по тому, що тут був невеличкий горбик і де-не-де на місці саду були ще пні. Тепер тут поле, чисте поле. І хоча це вже перше травня, але поле ще не засіяно. Сопрон здійняв шапку. Він стояв, мов стовп, дивився на всі боки, вітер кошлав його рідке волосся. І не вірилось. Невже це тут був той великий, зелений, бурхливий хутір? Тут? На цьому місці? Ні! Це не можливо. Сопрон робить повільні кроки, ступає на той горбик… Нахиляється і підіймає кілька черепочків. Пізнає. Це у них були такі тарілки. Пізнає малюнки — сині вітряки і сині кущики біля них. Він сам їв з тих тарілок. І чомусь пригадує того глечика, що в ньому робили коливо для старців, коли служили парастаси, або панахиди, за померлі душеньки — царство їм небесне, а разом із тим він знає, що в цій землі, може отут, де він стоїть, покоїться прах його рідного батька. Могили нема. Спомин зник. Чи матиме «царство небесне»? Пригадує його з тією широкою, вічно мокрою від поту спиною, коли отут на цих полях орали, сіяли, або косили, або звозили величезні хури до скирди, або молотили. Батьку! Батьку! Прости! Прости блудного! Прости нерозумного!.. Твого сина!.. Це я зруйнував тебе і загнав у землю… Я не знав! Я не знав! Я не знаю! Прости!
Сопрон вертався з цього Лобного місця, ніби після великої молитви, з тяжкою душею, але з якимсь ніби проясненням в його розумі. Йому хотілося б тепер комусь сказати, але не було кому, що заздрість не є ліком на людську неспроможність. Ви не можете? Признайтесь! І лишіть тих, що можуть. Вони дадуть і вам, але треба, щоб було з чого. З порожнього не можна взяти і не можна дати.
Уночі над ранок вернулися Морози й Лоханські з Мошен, Сопрон уже давно спав і його розбудили. Всі потомлені і голодні, дехто шукає їжі, дехто одразу лягає спати. Не вернувся лише Іван. Він там має ще купу діла. А вранці у Лоханських знов гармидер і весело. Всі вдоволені. Свято вийшло на славу. Стільки людей, стільки промов, Іван дістав стільки телеграм, подяк, нагород. Було вище начальство. Їли і пили. Вітали не лише Івана, але і Мар'яну, і доктора, а особливо Андрія — «великого, славного письменника і лавреата». Бурхливі оплески не вгавали, ура партії, урядові, Сталінові вибухали щохвилини. Не забули і Петра, знайшлися навіть знайомі з Києва.
Шкода лише, що Андрій мусить одразу від'їхати, у нього там обов'язки, його там чекають. То може залишиться бодай Ольга? Ні. Не можна. Не можна! І Петро з дружиною від'їжджає. Також мусить, також обов'язки… Не можна їх стримати, люди діла, — прощали, проводили… Запахло майже хутором — щирість, тепло, родинність…
Залишився лише Сопрон. Він не може отак одразу від'їхати, він здалека, він ще має трохи часу, він мусить ще побути тут, поговорити, стільки того за роки набралося.
Івана чекають на вечір. Прийшов вечір — нема. Мар'яна трохи сердиться. Він, мовляв, не матиме часу і вмерти, і було б за що. Нічого з того не має. Але він вже такий, раз за щось візьметься, — його не його — робить. Цілу ніч чекали — Іван не вернувся. Тоді Мар'яна разом із Сопроном викликає з району підводу і їдуть до Мошен. Івана там не застали. Сказали лише, що його спішно викликали телефоном до Києва. Нема ради, треба чекати. Сопрон оглянув радгосп, господарство, нове будівництво. На всьому видно руку брата Івана. Минув день, а Івана нема. Сопрон і Мар'яна вертаються до Канева. Чекають…

ЧАСТИНА ДРУГА

І

Івана викликано третього травня о годині дев'ятій вечора телефоном з бюра головного управління господарського відділу ҐПУ. Він, до смерти втомлений, зібрався було нарешті їхати до Канева, як задзвонив телефон. Новий шеф господарського відділу Головін, що був також на відкритті гідростанції, просив Івана прибути до Києва в дуже важливій справі і, головне, негайно.

І хоч Іванові дуже це не підходило, але він звелів запрягти коні і їхати до найближчої станції Миронівки — двадцять кілометрів — через Білозір'я, Драбівку, вночі, в туман, вибоїстими дорогами. Біля другої години ночі він вже зводить впертий бій за місце у вагоні, а опісля, затиснутий в куток, між сонними тілами, спить сидячки до самого Києва. На ньому чоботи з високими халявами, тверді рейтузи, френч з двома кишенями на грудях, у одній з них бльокнот і олівець.

Його сонне, сильно загоріле, подібне на випалену цеглу, здорове обличчя не зраджує ані тіні якоїсь думки чи настрою. Абсолютна безпосередність. Він людина діла, він втомлений, він виконує свої обов'язки.

Біля десятої години ранку, заспаний і зім'ятий, він у Києві. На вокзалі будують, при виході натовпи людей, на площі черги до трамваю. Щоб бути скорше на місці, Іван бере візника і велить якнайшвидше їхати. На вулицях багато сонця, багато людей, багато зелені і цвіту, але Іван на це не зважає. Ним опановує якась дивна спішка, коли людині здається, що вона мусить зірвати з основ світ, і коли вона боїться, що їй для того нехватить часу. За двадцять хвилин Іван уже в коридорі будинку господарського відділу, трохи чепуриться і входить певно до його другого переділу.

Усе йому тут знайоме, стільки разів тут бував. Низенький, у старомодних окулярах, портьєр.

— Здрастуйте, здрастуйте. Іван Григорович? До директора?

— До директора, Фока Іванович! Як поживаєте?

— А! Гаразд! Нічого! — Іван, звичайно, не любить чекати, йому цього і не треба було, його приймали негайно, вітали, тиснули руку, просили сідати, закурювати.

На цей раз так само Івана просять зайти негайно, лише в кабінеті директора нікого не було, директор виїхав, скоро вернеться, секретарка — висока, гарна товаришка Заболотна, просить чемно сідати, курити і одразу бере трубку телефону.

— Да! — сказала вона лише одно слово і положила трубку. Іван закурює, думає, вигляд незалежний. Його цікавить, куди виїхав директор, чому так нагло його викликав і чому його тут нема. Хотів би запитати секретарку, але це, мабуть, не її компетенції діло. Минає хвилин з десять, до кабінету, замість директора, несподівано входять двоє людей в уніформах ҐПУ і просять чемно Івана піти з ними до головного управління відділу. Іван трохи здивований, але гасить цигарку, встає і йде. У передпокої, де звичайно дуже людно, на цей раз порожньо. І не встиг Іван сягнути за шапкою на вішаку, як почув біля себе різке:

— Стой! Рукі ввєрх! — і два револьвери направились своїми цівками на нього. Це було так несподівано і так різко, що Іван розгубився. Він зблід смертельно. Шарпнувся вперед, але ті двоє схопили його за руки. — Один лиш рух і смерть на місці! — чує Іван. Іван підіймає руки. Його швидко обшукують. Потім відчиняють бічні двері і показують револьверами: — Даєш вперед! — Виходять на заднє подвір'я. Там уже чекає закрита, темного кольору, машина. Її

задні двері відчинені. Іван опинився у повній темряві, машина рушила і кудись покотилася. Усе це тривало не більше трьох хвилин і було таким ударом, що нерви Івана відмовилися реаґувати. Він дослівно задубів. Хвилин з п'ять після цього у нього зовсім не було думок. А як отямився, то першим питанням було, що сталося? Чому? За що? Швидко, похапцем шукав якоїсь відповіді, але не знаходив її. Ним кидало в авті, що швидко їхало, повертало, зупинялося раптом, знов їхало. Здавалось, він летить у темну безодню стрімголов, мов камінь кинений до глибокого колодязя. Все це діялось дуже швидко і разом здавалося вічністю.

За п'ятнадцять хвилин Іван був у канцелярії в'язниці Лук'янівки. Запис, обшук, відбір речей. Ще чверть години, і він опинився у С/К-33, — спец-корпус, третій коридор, третя камера. І щойно тут Іван отямився цілком. Чималий простір, сімнадцять людей, Іван вісімнадцятий. Усі свіжі. Ходять, стоять, сидять. Ні ліжок, ні стола, ні стільців. Лише параша і попід стінами та на вікнах посуд.

Іван розглядається, не знає, де дітися, руки за спиною, уста затиснуті, очі люті. Він нікого ні про що не питає, його також не питають. Більшість із присутніх — селяни, решта інтеліґенти і, мабуть, вищого рівня — інженери, професори, урядовці. Той он з високим чолом і довгим волоссям скидається на поета. Усіх, видно, схопили несподівано, нагло. На обличчях здивування, турбота, переляк.

Скоро прийшов обід. Подавали через вічко у дверях. Кожний подавав свою якусь посудину, йому наливали якоїсь юшки червоного кольору й подавали назад. Іван не мав своєї посудини, він взагалі не має ніяких речей, йому щось дали, і він дістав свою порцію, їли стоячи, сидячи, навшпиньках попід стінами. Іван обдумував своє становище. Перш за все, що там, дома? Що з його родиною? Яким ударом мусить це для них бути. І що з ними зроблять? І як радгосп? Та ж без нього все там піде врозтіч. Велике господарство. І нарешті він сам. Значить, знову почалось. Значить, він знову шпигун, саботажник, бандит. Значить, все спочатку.

Але на цей раз він не має наміру боронитися. Немає сенсу. Доказувати, що ти не верблюд? І віддавати за це ребра, зуби, життя? Ні. Він уже ці штучки знає. Підписує все, що б не жадали. Усе і так наперед передрішене. Йому лиш шкода тих там його товаришів. Ті ще свіжі і будуть «боронитися». Он той лобатий, присадкуватий. У нього такі чудов! м'язи, міцні легені і білі зуби. Але він весь щирий і певен своєї невинности. І він напевно пожертвує і м'язами, і легенями за святу правду. Селяни, ті просто підуть, зацiплять зуби і не скажуть ні слова. З них зроблять гівно, і пошлють в такому вигляді будувати соціялізм за полярним кругом. Інженери, здається, будуть гнучкішими, професори будуть «колотися» без слова.

До вечора привели ще трьох шпигунів. У камері тісно. Полягали, де хто міг. Іван приліг просто на помості і заснув міцно. Пробудження було ще одним ударом.

З ранку другого дня почали «колоти». Робили швидко й рішуче. Хто опирався, того били і вкидали назад до камери у вигляді невиразної маси тіла. Селян вкидали непритомними. Вони лежали купами, підтікали кров'ю і навіть не стогнали. Професори молилися, інженери лаялись, священики плакали. Іван понуро чекав своєї черги, мовчав, мов камінь.

На п'ятий день у камері було вже п'ятдесят. Потовчені лежали купами на помості в калюжах липкої темно-червоної рідини. Задихалися, було душно, бракло повітря, просили води. Цього

ж п'ятого дня настав час Іванів. Його викликали, як водиться, на «М», устав і пішов мовчазно довгим, німим коридором. У кімнаті слідчого тиша. Слідчий сидить за столом. Звелів сісти й Іванові. Іван сідає. Не так, не так! На краєчку. Іван сідає на краєчку. Прізвище? Ім'я? По батькові? Рік? Місце? Те саме. Знані речі. Іван сидить на своєму краєчку, вилонює сухо, мов автомат, слова, вдивляється у слідчого. І пізнає. Рокита! Два роки не бачив того сотворіння, і вже не впізнати. Червоний. Прищі. Очі вип'ялись. Білки налились червоним. Щось від жаби, від свині, від скаженого собаки. І рознесло — біфштекс, ковбаса — підгнила, шкідлива, отруйна.

— Ну, Мороз, — зовсім незацікавлено, байдуже промовив Рокита. — Що? Знов? Кепсько! Знаєте, в чому вас обвинувачують?

— Ясно, — буркнув так само незацікавлено Іван.

— Ні чорта не ясно! Ми зробимо ясно!

— А чому ж не ясно?

— Бо ти… бандит! Шпигун! І негайно признавайся! На цей раз не буде ніяких пілюль!

— На кий чорт те моє признання. Пишіть, що там треба і баста!

Іван чекав вибуху, але такого не наступило.

— Дааа! — протягнув Рокита. Йому, видно, смертельно скучно, в голові, видно, туман непроглядний. — Треба признання, гражданин Мороз, — тягнув він, мов би хотів на останньому слові заснути. — Треба. А то скажуть, без признання… Невинних, мовляв… Історія ж! Так що? Признаєтесь?

— Пишіть без того, — каже Іван.

— Ох, мені з вами… Ну, признаєтесь, чи що?

— Ну, що ж тут признаватись? Ви ж усе і так знаєте! Пишіть, кажу! Що хочете! Підпишу!

Рокита мовчить. Мовчазно потиснув дзвінок на столі. Коротка, стихійна, холодна перерва. Що буде? Може уведуть Мар'яну? Андрія? Сопрона? Цікаво що буде.

Відчинилися двері, увійшло три слоноподібні постаті з револьверами і двоє інших, слабшого вигляду, сотворінь. Один із цих останніх — сивастий дідок з добрячим виглядом, переляканими очима, мабуть народній учитель. Другий хрусткий, блідий, з великими очима, юнак.

Увійшли і біля порога зупинилися. Слабші поруч спереду, сильніші рядочком ззаду. Хвилина мовчанки. Рокита дивиться з-під лоба на Івана, його нижня губа звисає, корчиться. Іван напружено думає: і що ж це має значити?

— Так, кажете, ясно? — поволі, байдуже тягне Рокита.

Іван дивиться на всіх і мовчить. Ні, тут щось не ясно. Вони у тих своїх вигадках невичерпальні. Тут, мабуть, треба щось казати, але що, але як? Це, мабуть, якісь свідки, що будуть проти нього свідчити. Він безрадний, він губиться, він шукає якихсь слів. Зловіща перерва.

— Начинай, — байдуже каже Рокита і дивиться на Івана. І в ту ж мить дідок з дитячим обличчям опинився на підлозі, а троє велетнів товклися чобітьми по його ногах, руках, грудях, голові.

— Ой! Завіщо? — встиг ще викрикнути дідок і одразу замовк. Іван захитався, хильнувся вбік, хотів наче зірватися, кинутися на Рокиту, той мацнув за револьвер, дідок лежав непорушно

на помості, з його носа і сивих вусів стікала кров. Юнак, що стояв побіч, несподівано шелеснув на поміст непритомним. Іван, крижано холодний, сидів німо. Рокита напружено за ним слідкував.
— Ясно? — знов промовив згодом. Іван мовчить далі. — Видно тепер не все ясно, — каже Рокита. — Після он того, — вказав він на поміст, — ти будеш третій. Ну?
Іван мовчить.
Рокита кивнув на велетнів.
— Стоп! — каже Іван. — Давай, що там маєш… Признаюсь!
— Ну, от, — каже Рокита. — Так би одразу. — Забрать! — крикнув на велетнів.
Один з них узяв за ногу дідка і потяг у коридор, інших двоє забрали хлопця. При дверях на помості залишилась калюжа, гостре світло електрики відбивалось від неї рубіновим сяйвом.
Рокита писав, Іван сидів на краю стільця і чекав.
— Ну, як там справи, Мороз? — запитав Рокита між писанням і додав: — Можете сидіти вільно.
— Нічого, — каже Іван. — Удосконалюємось.
— Бачу, бачу. Школа, що? Може і з нас ще будуть люди, — каже Рокита і пише далі. Іван сів вигідніше. — Закурюйте, — кивнув Рокита на пачку цигарок на столі. Іван закурив. — Ви такого Звєрєва знали? — питає Рокита.
— Знав, — каже Іван.
— Які мали з ним стосунки? — несподіване питання, і Іван хвилинку надумується. — Швидше, швидше! Не маємо часу! — наглить Рокита.
— Ділові, — каже Іван.
— Що значить — ділові? Конкретно!
— Він був директором…
— Знаємо, — перебиває Рокита. — Ви з ним утримували стосунки злочинного порядку. Розказуйте!
— Дивуюсь, — каже Іван. — Не знаю, як Звєрєв, але я цілком нормальна людина і педерастикою не займаюсь. — Рокита перестав писати, підняв голову, злісно дивиться.
— Мороз! Давайте не будемо сваритись.
— Ах, так! Тепер ясно, — каже Іван.
— Так, ми зробимо ясно, — каже Рокита.
— Чорт з вами — пишіть, що там хочете і дайте мені спокій! — каже Іван.
— Ви організували з ним… Розумієте? Саботажну організацію, з наміром… Розумієте? Підірвати соціялістичне будівництво і перешкодити виконанню пляну п'ятирічки… Розумієте? Ви свідомо са-бо-ту-ва-ли розпорядження партії в справі організації політичного виховання з наміром знизити свідомість робітництва і тим самим зменшити його працездатність. Ви…
— Навіщо все те вичитувати, — перебиває Рокиту Іван. — Признаюсь. Погоджуюсь. Підписую.
— Ну, так, — каже Рокита. — А такого Кулябку знали?
— Знав.
— А такого Погрібного?

— Ясно — знав.
— А Калиниченка?
— Знав таких два.
— Михайла Івановича.
— Знав.
— А такого Шустера?
— А це вже, видно, з іншої опери, — каже Іван.
— Прошу відповідати.
— Знав.
— А Шнайдера?
— І цього знав.
— А Іванова?
Іван хвилинку подумав, не чув цього прізвища, але вимовив автоматично:
— Знав. — Рокита називав і називав прізвища, прізвищ двадцять, і Іван до всіх признався. Після цього повів туманним поглядом довкруги, ніби щось ще пригадуючи, закліпав очима, дмухнув перед собою і сказав:
— Добре. Вас ще покличуть, — і натиснув дзвінок. Увійшов конвоїр і забрав Івана.
У камері страшенно дивувалися, що той велетень приніс всі свої кінцівки цілими, тим більше, що майже одночасно з Іваном, двоє карначів, внесли на рядні поета і вкинули його до камери просто на чиїсь ноги при дверях. Поет застогнав тяжко і одразу замовк. Він лежав на підлозі і з нього через лахи сочилась поволі кров. Іван сидів навшпиньках зовсім близько біля нього, було пізно, треба лягати, але вагався, бо та кров могла підтекти під нього. Пізніше Іван все таки присів, оперся на чиюсь голу спину, підгорнув під себе ноги і так задрімав.
Людей у камері більшало, голі тіла злипалися, поміст вкривався липкою мішаниною поту і крови. Згодом Іван помітив, що в камері з'явилося багато професорів. Не питав нікого і нічого, не цікавився ними. Всі вони сидять похнюпившись. Інколи вони розмовляють пошепки між собою, сидячи калачем на помості, або лежачи «йолочкою» в кутку. Іван інколи чув уривки таких розмов. Говорили про тісноту, брак повітря, нелюдське поводження. Іноді згадували минуле, називали якісь прізвища… Іноді намагались вгадати, який це день, або яке число, скільки днів вони вже тут і що з ними буде. Через пару днів прочуняв поет. Його спитали чи розколовся.
— Ні, — похитав той головою.
— Справа чести, — зауважив сусід. — Молодець.
— Ясно, краще вмерти, ніж бути зрадником. — Напроти сидить миршавий чоловічок просто під матнею іншого, що стоїть над ним.
— За це і мучимось, — каже миршавий чоловічок. — Честь затратили, мораль осквернили, Бога забули. Оце, люди…. — не встиг миршавий чоловічок докінчити свого речення, як простягнулась чиясь брудна, гола рука і вдарила миршавого по лиці. Той полетів назад, наштовхнувся на другого такого ж чоловіка і жалісно запищав:
— За віщо ж ви, Сергію Федоровичу? За віщо ви мене… — розплакався.

Пізніше Іван довідався, що миршавий чоловічок був професором марксизму-ленінізму, був членом академії наук і членом-кореспондентом Інституту Маркса-Енґельса-Леніна в Москві. Згодом Івана викликали, прочитали йому прекрасно написану повість. Він стоїть на чолі організації, що складається з різних людей, розкиданих в різних місцях країни, мета організації шпіонаж в користь однієї ворожої країни, саботаж з метою підірвати розвиток соціялістичного будівництва, терористичні акти над членами партії, уряду і органів безпеки. При цьому подано безліч доказів діяльности організації і між тим вбивство цілого ряду урядових осіб з Позняковим включно. Названо також поіменно всіх членів організації — прокурори, директори заготзерна, начальники органів безпеки, слідчі. Чи Іван має щось з цього заперечити? Ні. Чи може щось добавити? Ні. Чи має якісь аргументи для свого виправдання? Ні. Чи бажає адвоката? Ні.

— Треба ж мати якесь бажання, — говорить Рокита.

— А на чорта воно мені твоє бажання, — говорить Іван. Рокита глянув на Івана не зовсім приязно. — Давай всю ту белібердy і скінчено, — каже Іван.

— Ти но не дуже розпускай губу, — каже Рокита. — Ми ще можемо повернути дишель.

— Давай, давай, — каже Іван. Рокита подає «протокол», Іван швидко підписує і кінець. Нічого не просив, нічого не бажав, у камері був німий, говорив лише конче потрібне. Пробував вгадати, скільки дадуть і куди запруть. Менше десятки не дадуть, а тепер йому сорок дев'ять… Зрештою яка різниця. Іноді думав про своїх, знав, що приходила Мар'яна, передала харчі та одяг, зовсім не цікавився радгоспом, вигнав все те з голови, ніби й не було. Лише Вірочку згадував теплою людською згадкою та чомусь думав про Тетяну. Яка мудра, що лишила все і пішла своєю дорогою, коли б так і собі вимкнути, а то ж пропадеш. І нізащо. Як щур в клоаці, щоб його грім побив.

Йдуть тяжкі, душні місяці. Червень, липень. У серпні Івана викликали до «начкоридору», і той зачитав йому, що на підставі ухвали якогось там «совєщанія» його засуджено за параграфом 54-9, 54–10, 54–11 У. К. УССР на десять років ув'язнення в далеких «ісправітєльно-трудових лагерях». Прийняв цей присуд зовсім байдуже. Бажав лише скорше вирватись з цього кам'яного мішка, з цього багна поту і крови, з цього вічного стогону, з цього скреготу зубів по ночах. У вересні почали готуватись до етапу. Перед від'їздом оголосили, що кожний із в'язнів може мати десятихвилинне побачення з рідними. Іван відмовився від своїх десяти хвилин. Інші ходили, вертались зламані, забиті. Цілий місяць тривала підготовка. Був темний, дощовий вечір жовтня, коли їх виводили з камер трійками і щільно садовили на помості вантажних машин. На запасних коліях Лук'янівської станції стояв довгий товаровий потяг. Трохи далі на пригірку стояв великий гурт людей, чулись голоси:

— Андрію! Я тут!

— Синооочку! Я з тобою!

З машин виривались відповіді:

— Прощайте! Привіт рідним!

— Разогнать сволоч! — кричить конвоїр. Вартові біжать до пригірка, юрба розбігається, але далі чути крики. Машини під'їжджають і під'їжджають. Швидше, швидше. По сорок дві особи. Не виглядати з вікон! Замри! Тиша. Велика тиша. Лише стогони… І десь там в темноті гудуть

машини. Від'їжджають і приїжджають. Оклики вартових, блискають світла.
— Ну, братці! Шах і мат! — чує Іван біля себе. — Хахлацький конвой. Пропали…
— А ти потіснись, не сам тут.
— Тісно? В рот-параход — замов собі пульман.
— Ей, там! — гримають до стіни. — Замовкни!
— Сьомий раз їду, — чує Іван.
— І ніяк не можеш доїхать, — відповідають тому.
— Не довезуууть, — хвалиться той. — Тюрма як тюрма і шістсот грам хліба, і прочиї удовольствія, лише оті «осмідеї». Не можу терпіти. «Штампи, фраєра», ну ж і, скажу, вам, народ.
— Ей, там! Виходь котрий! Провізія! По два оселедці і по шматку хліба.
— Здорово, — чує Іван.
— От-так-так! Тепер без води здохнеш.
— Нічого. В Сибірі водиии! До чорта.
— Сволочі! — падає в темноті слово. — Не могли дать котлету з салатом.
— За тридцять п'ять день сам станеш контлєтою.
— А цікаво куди повезуть?
— Наперед санаторія. Готель. Тепла й холодна вода. П'ять разів їсти. Музика. Танці увечорі.
Хтось голосно шморгнув носом.
— Не шморгай, не шморгай, це ти Лафакі? Задовгий маєш ніс.
— Ідіот, — чулась відповідь.
— Ех, як дрюкону, свиснеш Троцьким. Ти ще не знаєш, Лафакі, по чому кури у нас, ти ще «фраєр», а от поживеш — побачиш. — Знов голосно шморгнуто носом.
— Залиши, не бачиш — учоний.
— Ладно. Іншим разом.
А потяг стояв на місці. Іван сидів у кутку, дістав свої оселедці і хлібину, все те зложив біля себе на помості, обпер голову об стіну і дрімав. Не помітив, як рушили, а коли прокинувся, у вагоні було напівтемно, і колеса вистукували такти.

II

Другого листопада, о восьмій годині вечора в конторі Головного Управління Таборів Особливого Призначення для Усть-Печорського басейну в Котласі на Північній Двині, сидів головний начальник цієї інституції Карл Ворман-Юрин — чорний, міцний, у шкіряній куртці з револьвером. Перед ним на новому, непофарбованому письмовому столі папка паперів. На дерев'яних стінах карти, діяграми, на весь зріст в шинелі портрет Сталіна і портрет Ягоди у френчі, з вусиками і піввійськовому кашкеті. В кутку при дверях велика, американська, набита дровами піч, що від неї пашить теплом, і все те освітлене лямпою на сто ват, що звисає на шнурку під стелею без ніякого оздоблення.

На дворі лютий, гострий вітер, саме сьогодні повіяло ним від Уралу — загуло, закрутилося, посипало густим, дрібним, колючим снігом.

Кілька хвилин по восьмій до контори входить високий чоловік, що, осліплений гострим світлом лямпи, зупиняється біля порога. На ньому одяг, з якого вилазить шматками вата, ноги замотані ликом, соломою, на голові купа дивовижно зложеного ганчір'я. Обличчя темне, заросле, вуса вкриті льодом. Здавалось, що він п'яний… Не стояв, а хитався на довгих, тонких ногах.

— Ви Мороз будете? — запитав Ворман приходька.

— Мороз, — відповів той спокійно.

— Іван Григорович?

— Так.

— Востаннє працювали в радгоспі ім. Дзержинського — Мошни, Шевченківська округа?

— Так.

— Підходьте ближче, познайомимося. Я Ворман, може чули. Сідайте, — і вказав на дерев'яне крісло з поруччям. Іван сів. — Курите? — Іван простягнув зовсім чорну руку і взяв цигарку. При тому стягнув з голови ганчір'я. Купа розкуйовдженого волосся виглянула на світ.

Ворман кілька разів глянув на Мороза.

— Ну, от. Я запросив вас сюди з наказу начальника ҐПУ Ягоди. Маємо про вас точні і вичерпуючі відомості. Хочемо доручити вам керівництво великим ділом. Завтра летите літаком до Ухти і там почнете роботу. Не зобов'язані вертатися до вашого бараку, ночуєте у мене, а там переходите в свобідний стан.

Ворман глянув на Мороза, слідкував, видно, яке враження зробить на того його заява, але Іван був весь у своїй бороді і його майже не видно. Рухи його далі спокійні і байдужі.

— Ну, що ви на це? — питає Ворман.

— Діло нове, — каже Мороз глухим голосом.

— Думаю, що ви з ним справитесь?

— Побачимо.

— Як ваше здоров'я?

— Нічого. Два-три дні нормального стану і пройде. Кінцівки, на щастя, цілі.

— За ваші кінцівки наперед подумано. У нас тут діло, потребуємо людей… І велике діло. Ухт-Печорський комбінат — нафта, вугіль, ліс, будова залізниць, доріг, міст, освоєння білих плям. Завдання гідне ваших здібностей, Мороз, і я певен, ви не будете до нас в претенсії за

деякі турботи, вам спричинені. До вашого розпорядження прийде п'ятнадцять тисяч робочої сили, а згодом, за пляном тисяч сімсот-вісімсот. Понад триста тисяч квадратових кілометрів простору…
— Спробуємо, — каже Мороз.
— Ну, от… А тепер ідіть зо мною…
І вони виходять, на дворі чекає машина, сідають і їдуть проти різючого вітру, згодом зупиняються перед невеликим дерев'яним будинком з мезаніном. Входять до середини, Ворман дає розпорядження, а Іван відразу йде до вмивальні. Ванна, бритва, чиста білизна, чистий одяг. Все готове, все чекає. Іван не Дивується, все так є, так бути має, скидає своє лахміття, згрібає з себе пудами багно і воші, вода у ванні стає чорною, випускає її, впускає чисту і так три рази. А далі бриє страшну, дику бороду, розчісує патли. По годині на нього глянула з дзеркала костиста, бліда личина, подібна почасти на людину, почасти на рибу. Великі вгрузлі очі, могутні брови — і це все.
Побачив свою вечерю. На білому, круглому столі краяна печеня, паштетова ковбаса, білий хліб, чорна ікра, масло, чай і вино.
— На жаль, не можу з цього скористати, — каже Іван. — Щось потонше. У мене, бачте, присох до спини шлунок.
— Ах, так. Вибачайте, Іван Григорович… Я зараз. Пройде.
— А того — мене трохи розібрало у ванній… На цей раз вже… — не договорив речення і вже гримнув на поміст. Здається чути, як заторохтіли його кістки.
Очуняв Мороз у білому ліжку, вузька, тепла кімната, столик і стілець. Над ним стояв з посміхом Ворман.
— Вибачайте. Це зо мною вперше така комедія… Воно пройде.
— Ясно — пройде, — каже Ворман. — Тепер не вставайте, вам принесуть чай, а завтра о шостій ми з вами зустрічаємось. Бажаю спокійної ночі! — і Ворман вийшов.
Дивне почуття огорнуло в цей мент Івана. Не вірилось. Не розумів, здавалось, де знаходиться. Подивився вправо, вліво, помацав простирало, білу подушку. Прикритий товстою, шерстяною, сірою прикривкою. Глянув на свої прозоро-воскові руки, кинув погляд на стіни — дерев'яні, небілені, негладжені, але свіжі, що пахнуть сосною. Малий під склом портретик Сталіна і невелике, подвійне, зовсім замерзле вікно.
І пригадав свій барак, з якого витягнуто його годину тому. Довга, вузька, заморожена, мокра щілина з двома поверхами нарів, з вузьким проходом посередині і багато сотень тіл по обох боках проходу. Бачить їх, ті тіла, в їх нереальному світі. «І прийде господар, і візьме тих слуг невірних, і вкине в преісподню, де буде плач і скрегіт зубів», — читалось колись. Ціла земля виринає в пам'яті — континенти, океани, рівнобіжники, широти. Де те місце на плянеті, в якому він зараз знаходиться? Де та непомітна точка на глобусі?
До кімнати хтось постукав, і ввійшла дівчина, молода, свіжа, білява у ватянці, у руках у неї таця, на якій парує кварта молока, мисочка вівсяної каші, кілька окрайців білого хліба, шматок масла і двоє яблук.
— Добрий вечір! — сказала дівчина, і голос дзвенів соковито й молодо. — Хочете вечеряти?
— Дякую. — сказав Іван.

— Не вставайте, не вставайте. Дам вам до постелі.
— Дякую, — каже Іван.
— Вам так не вигідно, вам треба роздягнутись, може вам помогти, може покликати лікаря?
— Ні. Дякую. Все добре. Ставте отут — і Іван трошки звівся на ліктях. Дівчина підмостила вище подушку і поставила перед ним тацю. Іван почав їсти, а дівчина дивилась на нього великими очима. В тих очах Іван бачив багато гарного і доброго. Дівчина помагала йому, подала йому велику, дерев'яну ложку, мазала хліб маслом, краяла яблуко. Іван мовчки і спокійно їв, і коли все скінчилось, відкинувся назад на подушку, а дівчина забрала тацю, поправила в печі, приставила до ліжка стілець, запитала, чи нічого йому не бракує, забрала тацю і пішла. При дверях Іван затримав її. — Завтра розбудіть мене о п'ятій, — сказав він. Дівчина кивнула з посмішкою головою і пішла.
На другий день ще затемна Іван виходив із свого готелю одягнутий у білий з високим коміром кожух, сиву з наушниками шапку, у валянках на ногах. Машина під свист вітру повезла його порожніми, темними вуличками до того ж будинку, де вчора вперше зустрівся з Ворманом, там уже світиться, і Ворман чекає.
— Ну, як справи, Іван Григорович? — питає Ворман і подає руку.
— Пройде, — каже Іван.
— Сідайте — почнем, — і подав Іванові пачку цигарок «Зефір». Іван закурює. — Діло таке, товаришу Мороз, — почав Ворман, — виконуючи гасло ЦК «поставимо північ на службу п'ятирічкам», чергова сесія ЦІК СССР з минулого року, прийняла плян дослідження та експлуатації нафтових і вугляних засобів Печорського басейну. На основі цього… (Ворман підійшов до карти і загально окреслив район між Двиною і Об'ю на північ від шістдесятого рівнобіжника)… отут в цьому місці… (Ворман вказав на карті) здовж річки Чіб'ю, поблизу Ухти — допливу Іжми, що впадає до Печори, має постати нове будівництво, завданням якого буде освоєння території і використання підземних багатств в інтересах радянського господарства. Іжма, Вимь, Вичегда, Кельтьма, — це місця, де є родовища нафти. Західні відноги північного Уралу і доплив Печори Уса — вугіль. Поклади нафти нам ще невідомі достаточно, натомість поклади вугілля відомі, вони величезні, на кілька століть, мільярди тонн, місцями виходять на поверхню, одне лихо — вони далеко і місцевість не освоєна.
— Минулого року, — продовжує Ворман, — ми зорганізували дослідчу експедицію в складі ста двадцяти людей, яку ми назвали Ухтинською, завданням якої було дослідити басейн Ухта-Чіб'ю, і вона дала початок Ухт-Печорлагові — першій дитині першої п'ятирічки. Тепер ви там знайдете п'ятнадцять тисяч робочої сили і вашим завданням буде: 1) Побудова залізниці Котлас—Воркута (Ворман вказав на карті) тисяча сто кілометрів довжини, побудова автодороги Усть-Вимь-Чіб'ю триста кілометрів довжини, побудова трьох нових міст Чіб'ю, Кожва, Воркута і 2) дослідження і експлуатація природних багатств на північ від шістдесятого рівнобіжника до устя Печори і Канінського півострова.
— Завдання, як бачите, гідне уваги, і воно може робити честь кожному підприємцеві. Приступаючи до цього завдання, ми наштовхнулись на ряд поважних труднощів — дошкульну недостачу людської сили — раз, повну неосвоєність терену — два і брак фінансових ресурсів — три. Тому не здивуйтеся, коли на місці будови знайдете виключно такі людські резерви, що увійшли в конфлікт з радянською владою. Наша влада не має

наміру людей карати. Навіть тим, що порушили закони, вона дає можливість реабілітації, доручаючи їм таке винятково почесне, історичне завдання, як освоєння цієї, особливо важливої для нашого господарства, території. Це порожнє місце мусить стати повним місцем. Таке бажання партії, уряду і товариша Сталіна.

— Чому саме вибір для виконання цього завдання впав якраз на вас? Дуже просто. Ми знаємо всі наші людські резерви, ми довший час слідкували за вашою роботою, ми були нею наскрізь вдоволені і саме тому на пропозицію товариша Ягоди, товариш Сталін дав наказ заанґажувати вас до цієї роботи. Всі попередні її керівники не виконали свого завдання і ми переконані, що вам, товаришу Мороз, пощастить більше. Знаємо ваш характер і ваші господарські здібності.

— На вас, товаришу Мороз, лежатиме величезна відповідальність, ви добре знаєте строгість наших законів, згодом ви зрозумієте це ще краще. Фінансові, матеріяльні і людські засоби будуть вам доставлені в міру потреби в зростаючій проґресії. Ви пропонуєте проекти, ви встановляєте бюджети, ви маєте в своєму розпорядженні всю людську силу, включно з ВОХРом, ви будете відповідальним лише передо мною, товаришем Ягодою і товаришем Сталіном. Про режим таборів довідаєтесь на місці, там вже є відповідні інструкції. Від цього моменту ви іменуєтесь головним начальником всього Ухт-Печорстроя з чим і поздоровляю вас від імени партії, уряду і товариша Сталіна та бажаю вам, товаришу Мороз, успіху.

Одразу, прибувши на місце, ви перебираєте в свої руки все керівництво Ухт-Печорстроя.

Мороз встав, Ворман підійшов до нього і потиснув його руку.

— Маєте які побажання? — запитав Ворман.

— Так, — каже Мороз.

— Я вас слухаю.

— А як з принципами праці?

— Як маю вас розуміти?

— Ну, з досвіду я дещо знаю… Існують же різні такі назви, як «туфта», «липа». Ви їх знаєте…

— Ви господар, ви відповідаєте, — каже Ворман. — А з партією не сваріться. Ідіть з миром і сотворіть благо — ха-ха-ха! Я мушу їхати. А ви також… — і Ворман натиснув дзвінок.

До кімнати увійшов міцний, одягнений у чорний кожух і чорну папаху, весь запорошений снігом, чолов'яга.

— Ну, от… Знайомтесь. Товариш Дикий — комендант Усть-Вимського табору. А це ваш новий начальник, товаришу Дикий.

— Єсть, товариш начальник! — витягнувся Дикий.

— Іване Григоровичу! Товариш Дикий до ваших послуг, він уведе вас у справи таборів.

— Добре, — каже Мороз і подає Дикому руку. Обличчя Дикого похмуре, округле, віспувате з тупим носом. Мова уривчаста з сильним українським акцентом.

— Так їдемо, товаришу Дикий! — каже Мороз.

— Єсть — їдемо, товаришу начальник! — буркнув Дикий.

На дворі темрява, сипле снігом, шумить вітер. Літак ледве може піднятися, ним на всі боки кидає, пілот Степаненко ледве втримує напрямок.

Біля одинадцятої години літак приземлюється серед безмежного білого простору. Гострий, рвучкий вітер сипле в обличчя пургою. Ніде нікого не видно. Згодом з сірого простору почулись дзвінки і до літака під'їхали сани, запряжені парою міцних, рослих коней. Сідають у сани і їдуть. Через деякий час із снігу виринуло кілька дерев'яних, одноповерхових будинків. На одному з них над входом напис: «Главноє управлєніє Ухт-Печорстроя». Звідсіль і почав Мороз свою нову роботу.

Відразу він почав входити в курс діла. Робоча сила, тяглова сила, реманент, харчові засоби, мешканеві умови, інструкція режиму. Цього ж дня прибув новий транспорт «заключонних». Мороз зажадав списка, переглянув його. Довідався, що з двох тисяч ув'язнених половина не дійшло до місця призначення.

— Чому така кількість? — питає Мороз Дикого.

— Хіба ви самі не знаєте? — відповідає Дикий. Дійсно. Хіба Мороз не знає чому? Сотні кілометрів глибоким снігом, у мороз, у метелицю, пішки. А вони ж півголі. І голодні.

— Де їх, тих нових, примістили? — питає Мороз. Дикий здивований. Він не звик, щоб його про такі речі питали. Це його діло. Але Мороз настоює.

— У бараках, — відповідає Дикий.

— Чи маємо досить бараків? — питає знов Мороз.

— Яке досить, не досить. Тут нема нічого досить, — каже Дикий. — Нових примістили із старими… Тіснота, ясно, але і тепліше разом. Почнемо будувати нові бараки.

— Я б хотів деякі бараки оглянути, — каже Мороз.

— Єсть — оглянути, товариш начальник! — каже Дикий.

— Зараз по вечері. Коли дають вечерю?

— О сьомій!

— Коли лягають?

— О дев'ятій.

— О восьмій їдемо, — каже Мороз.

— Єсть — о восьмій! — відповідає Дикий.

Вечерю дістав Мороз тут же у своєму новому кабінеті, не мав часу їхати на помешкання, якого ще взагалі не бачив. Тут же прийняв перші рапорти роботи, тут же дав перші свої розпорядження. Нічого ще не міняв, нічого не критикував. Він мусить наперед увійти в справи. Перед восьмою з'явився Дикий.

— Готово, товариш начальник! — рапортував він. На дворі чекали сани. Темно. Мете снігом. Поїхали в невідомому для Мороза напрямку. Через деякий час із темряви виринуло кілька барачків, що ледве були помітні під снігом. — Главпункт номер один! — рапортує Дикий. У бараках світилося і звідти чути було дикий гамір.

— Що за галас? — питає Мороз.

— Не знаю, — каже Дикий. — Мабуть нові… — Швидким кроком Мороз пішов до бараку. За ним Дикий. Барак низький, квадратовий, похилі, вузькі дверцята. Дикий різко відчиняє дверцята, Мороз нахиляється і входить.

Спочатку нічого не можна розібрати. Півтемрява. Дим. Дика суміш людських постатей.

— Смііірна! — різко скомандував Дикий. — Главний начальнік! — викрикнув на ціле горло. В бараці все на хвилинку завмерло. Мороз бачить картину: довкола дерев'яні з дрючків

подвійні нари, посередині розжарена до червона залізна піч, із стелі звисає і чадить саморобний каганець. Трохи далі біля печі стіл. На столі харчі, три пляшки з одеколону, етеру і спирту. Довкруги люди. Чоловіки і жінки. Сама молодь. Усі обідрані, розпатлані, п'яні. Вони видно тількищо танцювали. Один з патлатих держить гармонію, інші якісь гребінці і бляхи. У кутках і на нарах купами стоять якісь інші, переважно бородаті, люди. Очі їх перестрашені. На помості валяються розгорнені речі, розбиті кошики й валізки.

— Що тут робиться? — серед повної тиші питає поволі й суворо Мороз.

— Угощаємося, товариш начальник! — швидко відповів один з патлатих. Кілька дівчат зірвалось із своїх місць і підскочило до Мороза.

— Як звешся? — звернувся Мороз до першої.

— Дішовка! — відповіла та швидко й підстрибнула. Мороз одвів руку і бацнув її по пиці.

— Як звешся? — звернувся до другої.

— Вот майо… — хотіла та щось сказати і зробила соромницький рух, але в ту ж мить лежала на помості.

— Як звешся ти? — звернувся Мороз до одного з патлатих.

— Грач, товариш начальник! — швидко відповів той.

— А твоє? — звернувся до другого.

— Я, товариш нач… — Бац! І той полетів назад, вдарився об нари. Мороз кам'яно спокійний. Перевів погляд на тих переляканих бородачів по кутках. До одного з них, високого, зарослого, майже сивого підійшов.

— Як зветесь? — запитав його і дивиться на довгу пошарпану його одежину, що була розхрістана, яку, видно, хотіли з нього зняти.

— Виноградов, — почулась тиха відповідь.

— Професія?

— Професор.

— Звідки?

— З Харкова.

Мороз переводить погляд на іншого.

— Як прізвище?

— Онищенко.

— Професія?

— Хлібороб.

— Звідки?

— З Харківської области, село Ясінне.

Ще і ще питає Мороз, душ двадцять перепитав. Більшість селяни, і всі з України. А потім звернувся до гурту:

— Усі, що тут є, належите до цього бараку?

— Ні! — впали голоси.

— Усі, що сюди не належать — виступить наперед! За непослух стріляю на місці! — і Мороз кивнув на Дикого. Той витягнув револьвера. Гурт голих і патлатих крикливо купчиться біля пічки-буржуйки.

— Усі? — питає Мороз.
— Усі! — відповіли ті хором.
— Так слухайте! Якщо ця сцена ще раз тут повториться, я вас усіх отак, як є, вижену на цілу ніч у тайгу. Зрозуміло?
— Зрозуміло! — відповіли ті хором.
— А тепер кругоом! Марррш! — і вказав на двері.
— Братці! Шпана! Дішовки! Сматывай! Нам начхать! — зі свистом, риком, вереском, хапаючи по дорозі що попало, кинулись ті купою до дверей. За хвилину їх тут не було і лиш їх голоси доносились знадвору. З залишених відкритих дверей несло пургою і холодом. Дикий зачинив двері. У бараці гробова тиша. У різних місцях лежали розбиті і розтягнуті речі. Мороз мовчки залишив барак. За ним услід пішов Дикий.
Мороз має для себе окремий будинок над Ухтою під тайгою, з соснових брусів. Три кімнати і кухня. Одна з кімнат простора, на два просвіти, поміст від половини на ступінь підвищений, на півищенні нефарбований письмовий стіл, два стільці, на стінах велика карта СССР, карта Ухт-Печорського краю і портрет Сталіна лубкового видання. Залізна велика піч огріває, а нафтова, дванадцятий номер, лямпа, освітлює простір. У сусідній меншій кімнаті — дерев'яне, нефарбоване, вимощене сіном, ліжко, прикрите товстою, м'якою ковдрою і великою ведмежою шкурою. У третій великий, круглий стіл і шість стільців. А на кухні міцна, огрядна баба Мотря Коваленко з Полтавщини.
Але Мороз рідко буває дома. Сніг не сніг, метелиця не метелиця, він сідає в сани і пара гарних, сірих, в яблуках, виписаних коней несуть його до управління, на пункти, на промисли. Має багато причин бути рухливим. Поперше, його природа взагалі не переносить статики, подруге, його поставлено перед фактом того казкового лицаря, перед яким розсипали в стозі сіна пуд маку і сказали: коли ти всі ті мачини визбираєш, ти будеш жити і дістанеш свою царівну за жінку. Коли ж ні, ти мусиш умерти. І різниця між казковим лицарем і Морозом та, що лицар мав за приятельку чарівну фею, яка йому допомогла, а Мороз такої феї не має. Вечорами він дивиться на карту своєї території, що більша розміром від Франції, і йому робиться моторошно. Ще колись, давно, у школі шановний Афоген Васильович, з вказівкою в руках, оповідав про цей Печорський край, що «ізобилує» лісом, ріками, озерами і рибою, але тоді він бачив його лиш на барвистій карті. І видавався він йому тоді землею, де багатства лежать горами, і треба лиш прийти і брати їх голими руками. Тепер же він побачив його у себе під ногами, побачив згори з літака, з глибин шахти, пройшовся по багнах, по тайзі, по тундрі, збагнув закони вічної мерзлоти, відчув на своєму тілі температуру атмосфери, побачив сніги триметрової глибини… І повне бездоріжжя, з ріками, дві третини року замерзлими, з багнами непрохідними. І коли глянув на пляни, на завдання, на темпи, на терміни, на цифри… і, нарешті, на засоби, якими він мав ті завдання виконати — він жахнувся. Йому сказали: маєш п'ятнадцять тисяч робочої сили. Вже з першого дня він побачив, що це за робоча сила. П'ятнадцять відсотків «шпани, малолєток, рецидивістів, уркаганів». П'ятнадцять відсотків «бувших людей» — релігійних збоченців — кликуш, юродивих, істериків, фанатиків-сектантів. Двадцять процентів інтеліґенції всіх родів і фахів — інтелектуалів світового імени, філософів, природників, соціологів, інженерів, лікарів, людей духовних, мистців усіх родів, політиків партійних і політиків дійсних, фахових і

аматорів, утопійних соціялістів, фанатичних анархістів, традиційних монархістів, романтичних націоналістів, істеричних троцкістів, людей всіх націй і всякого віку. І п'ятдесять відсотків селян з теплої України, з теплого Кавказу. Ці люди — голі і босі — живуть у бараках, до яких крізь стіни віє снігом, багато з них живуть у норах, виритих у мерзлому ґрунті. Їхні харчі — 600 грам хліба й баланда з гнилої риби, або кислої капусти, без м'яса, без жирів. Від цих людей вимагають високих виробничих норм. Їхні знаряддя праці — кірки, лопати, сокири і пилки. Вони змушені працювати без техніки, без машин. І без тягла… На п'ятнадцять тисяч напівхворих людей Мороз виявив кілька десятків коней, включаючи сюди і свою пару сивих.

Згинеш, Морозе! Пропадеш!

Але Мороз не має наміру гинути. Він хоче жити. Викусить знайти вихід із цього становища, і саме на це там нагорі розраховують. Добре, що тому казковому лицареві казкова фея послала тисячу мишенят, що миттю визбирали розсипані мачини. Він тут сам-самісінький, зв'язаний десятьма роками рабства, ніяких відкликів, ніяких справедливостей, ніяких інших виходів, крім хіба лишити все і піти самому до тих бараків на поталу «малолєток».

Ні. Мороз стоїть перед величезною картою з центром Москва і бачить, як від того центру розгалужуються на всі боки червоні жилки залізниць і сині жилки доріг і рік, і чим вище на північ тим тих червоних жилок все менше і менше, а дійшовши до висоти В'ятка-Котлас-Архангельськ, вони зникають зовсім, лишаючи тільки сині з написом Пінега, Мєзань, Вимь, Ухта, Іжма, Вичегда, Печора, Іліч, Уса. Це і є ті «повноводні, багаті рибами із зеленими, заливними лугами», що про них, свого часу, говорилось у Канівській двоклясовій школі. Це є ті шляхи сполучення з рештою світу, що на них покищо приходиться розраховувати. А далі всі ті величезні, зелені плями — тайга і праліси, також багаті, але не рибою, а хутровим звірем, та малиною, та чорницями, та брусниками, та величезними шпильковими деревами, а ще далі вгору, за шістдесят п'ятою паралелею — тундра, степ, вічна мерзлота, з двомісячним літом, снігами, багнами, мохами, берізками, не вищими від олівця, кущиками ялівцю, і багаті вони не рибою і не звірем хутровим, а величезними отарами оленів, що їх випасають ескімоси, зиряни й ненці.

Про це все говорилось у двоклясовому училищі, лише не говорилось там про те, що знаходиться під тими ріками, тайгами, тундрами. Тепер же Мороз довідався, що під тією зеленою, у дійсності білою, поверхнею далеко в глибині лежать моря нафти, родовища газів, гори вугілля, схоронища дорогих металів й мінералів. І всі ті риби, всі ягоди, всі дерева, всі метали й мінерали треба видобути, виловити, зібрати й перевезти до тієї чи іншої точки на цій широкій карті. Між точкою Козья Вимь-Воркута-Попово, де добувають вугіль, і точкою Котлас на Північній Двині, де кінчається остання червона жилка, тисяча сто кілометрів тундри, багна і тайги перетнутих впоперек синіми жилками Печори, Мезені, Іжми, і інших, і інших, а вугіль має пройти цей простір і дійти до Вологди, до Пермі, до Ленінграду.

Він, правда, має ще й іншу путь: вниз по Усі, по Печорі — Печорська бухта, Печорське море, Мезенська протока, Біле море — дві з половиною тисячі кілометрів до точки Архангельськ, але горе! Та путь вільна місяць-два, далі ж заздрісно хорониться силами Північного Льодового океану. Те саме, що з вугіллям, має статися з нафтою, газами, металами, деревом. І все це має зробити Іван Мороз з хутора Морозівки на Дніпрі — людина, що ніколи

не бачила ні нафти, ні гелія, ні тундри, ні тайг, ні вічної мерзлоти, ані крижаних морів. Він має побудувати залізниці, шляхи, міста, заводи, копальні, кораблі, і все це протягом чотирьох років, руками малоліток, уркаганів, професорів ботаніки, священиків, інтеліґентів — босих, голодних, у снігу і кризі, лопатами, сокирами, ручними тачками.

Завдання, як казав Ворман, дійсно почесне. І виняткове. Плянета крутиться на своїй осі 4000000000000 років, скарби Печорського краю складались дбайливою рукою протягом усіх тих тисячоліть, перемандровуючи від стану до стану, від епохи до епохи, вгрузаючи все глибше і глибше в нутро плянети, аж поки року 4000000000001 прийшов такий чоловік, обвантажений десятьма роками каторги, що має всі ті надбання епох ограбувати і принести своєму рабовласникові-панові.

Ось над чим думає Іван Мороз, стоячи до пізньої ночі перед картою своїх володінь, що простягаються на північ від шістдесятої паралелі і вперлися одним краєм об Сибір, а другим в береги Льодового океану. І він щось мусить видумати, бо назад дороги нема. Хоче — не хоче, може не може — байдуже. Його не питали, не питають і не спитають. Дивна сила жене його цим шляхом. Вона не дивиться, не чує, не знає. Вона лиш хоче!

Мороз робить нотатки, розважає, формує, кличе на допомогу фантазію, розум, пише рапорти. Перші записи в його записній книзі були такого змісту. 1) Навести порядок в канцеляріях, бухгальтерії, харчуванні. 2) Скласти точний облік робочої сили і тягла. 3) Добитися підвищення харчових приділів і продуктивности праці. 4) Добитися збільшеного постачання одягу, реманенту, живого й мертвого тягла. 5) Створити точну контролю над виконанням постачання й плянування.

Але насамперед робоча сила. Витягнути з землі, збудувати бараки, збільшити норми харчів. Пише рапорт за рапортом. Ворманові, Москві. Покликав завідувача постачанням Гулого.

— Петре Миколайовичу! Ваше завдання — добути харчів відповідно до нашої норми до квітня місяця включно.

— Це не можливо, товаришу начхоз.

— Чому?

— Знаєте чому: нема доріг, а людей прибуває.

— Не ваше діло! Зайдіть до бухгальтерії, там вам випишуть нові норми і відповідно застосовуйтесь.

— Тоді нам не хватить до кінця терміну.

— До побачення. За тиждень чекаю звіту! За неуспішне виконання у нас дають до Кожви.

Переглянув книги і знайшов там безодню «туфти» за формулою чотирьох П — «з пальця, потолка, пера, пола». Покликав бухгальтера, колишнього царського офіцера, безнадійного п'яницю Твердохліба.

— Де це ти, голубчику, взяв оті сто п'ятдесят тисяч кубометрів, коли на ділі всього тридцять тисяч?

— Кремль так вимагає, — каже Твердохліб.

— Від сьогодні, пам'ятай, вимагає не Кремль, а я! Нісенітниця! Ні одної справжньої цифри. Ми прийшли сюди не втирать очки, а робити. До побачення! — Покликав начальника канцелярії, колишнього спортового тренера московського «Динамо» Власова. — Що це там у тебе в канцелярії? Балаган чи божевільний дім? Відколи це «ділами» в'язнів грубки

розпалюють?..
— Алеж, товаришу начальник! «Діла» не в мене, а в третьому відділі.
— Розказуй бабці своїй! Поки будували барак третього відділу, де вони були? І взагалі що там за порядки? За тиждень має все бути на місці! До побачення!
І знов до Москви рапорт за рапортом, вимога за вимогою. Тисячі тонн харчів, десятки тисяч одягів, сотні машин. Зажадав для себе новий дім. Йому відповіли, що має збудувати його власними силами. Покликав архітекта-в'язня Булганіна і доручив йому зробити плян. На два поверхи, з кращого дерева, з парадним під'їздом, з парком над рікою.
А одночасно Мороз їздить снігами, тайгою, тундрою. Геологи, науковці, інженери. Куди не можна добитись кіньми, їхали на собаках, на оленях. І як тільки десь натраплять на нафтоносне місце, одразу гнали людей, копали сніг, ставили шатра, рили землянки і свердлили землю. Після першого його свердління тридцять кілометрів від Ухти, із щілини вибухнув фонтан нафти. На Мороза найшов нафтовий шал. Він шле повні захоплення рапорти в Москву. Негайна відповідь: «Продовжувати роботу! Всі вимоги будуть виконані!»
Усю ту зиму все нові й нові проекти. Ще минулого року, до Мороза, на Вичегді ГУЛАГ відкрив табір на п'ятнадцять тисяч робочої сили. Його завданням було збудувати в короткому часі автостраду Усть-Вимь-Ухта довжиною в триста п'ятдесят кілометрів. Але ось уже другий рік минає, а дороги нема. Потрібної кількості робочої сили не доставлено. Тайга, багна, холод. Мешкань нема. Люди хворіють, денно мруть сотнями. Працювали дрюками, лопатами, руками, топилися в багні, боролися з холодом, з комарями. Мороз звертає більшу увагу на цю ділянку праці. Від неї залежить успіх його виробництва взагалі. Посилає туди нових людей, управителів, збільшує норму харчів, будує бараки.
Майже рівночасно з тим розпочали роботу над будовою залізниці Котлас-Воркута, вздовж Вичегди, через Усть-Вимськ і Ухту. Розробили пляни нових міст Чіб'ю і Кожва. Заплянували нову копальню бурого вугілля на Печорі — Щугорку. Сувора дисципліна, збільшені вимоги. Але сипались не лише кари і догани, але й нагороди та ордени. Почались соцзмагання. Встановлено окремий орден «Ухт-Печорстроя». По кількох місяцях працездатність піднялась на тридцять відсотків. Прислано з Москви комісію для перевірки роботи. Комісія виконала своє завдання, вернулась до Москви і прийшла подяка, підписана Сталіном. Мороз повний пан становища. Йому шлють і шлють людей, шлють коней, шлють свердлові машини, шлють льокомобілі, трактори, труби, радіостанцію, телефонне устаткування, харчі, одяг і навіть літаки. Шлють на санях, на собаках, автосанним транспортом, літаками. Мороз починає бути вдоволеним, лише турбують його дві справи: смертність робочої сили і постачання харчів. Мороз бачить, що Москві ніколи з цим не справитись, і він рішає завестись власним сільським господарством. Зрештою, на це Москва й розраховує. Послано комісії вниз по Печорі, і в скорому часі до Москви полетіли нові проекти. Вниз по Печорі, Усті та Кожві сотні людей корчують ліс, розчищають місце на поля. На заливних лугах Печори запроектували десятки молочних ферм на півтори тисячі дійних корів. Для таборів потрібні сотні тисяч тонн городини, тисячі тонн м'яса, масла, сиру. Які б ті норми не були малі, але в сумі становлять вони величезні, часто астрономічні цифри.
По чотирьох місяцях і новий палац Морозів готовий. Трудилось над ним п'ятсот невільників, як за часів фараонських. Розгрібали сніг, довбали діри, вганяли в мерзлу землю балани,

клали кам'яний фундамент. Сам палац дерев'яний — сосна, кедр, модрина. Назовні викладений дубовою обшивкою, в середині шальований подвійним кедровим шальованням. Під'їзд з різьбленими колонами. Тесані, ґранітові сходи. В середині широкі вестибюлі, різьблені сходи. І сальон, і бібліотека, і заля, і їдальня, і кімнати для гостей, і величезна кухня. І прислуги нагло збільшилося. Тут вже мало самої Мотрі. У неї три прислужниці і двоє слуг. При вході день і ніч на варті вохрівець.

І взагалі Мороз збільшив особисту охорону. Після випадку, коли на нього кинувся з ножем один з урків, він ходить тепер не сам, а з вохровцем і має при собі здоровенного пса-вовкодава. З тим псом він тепер не розлучається. З ним він ходить, з ним їздить, з ним спить. Виглядає грізно — потовщав, очі налились гнівом і так застигли. Голос став гострим, різким, мова коротка, наказна. Одягнений у шкіряну куртку, при поясі наган. Число своїх виїзних коней також збільшив, має дві запряжки, плюс один вершник. Сани лямовані малиновим сукном, вистелені ведмежими шкурами, візники у чорних бурках і кудлатих чорних папахах. Їде завжди чвалом, не зносить повільних рухів і, де б не з'явився, скрізь вимагає «темпів».

І властиво жив він дуже самітно, замкнуто, рідко навіть писав додому… Мало бував у себе, все в роз'їздах, на інспекціях, на Воркуті в Усть-Вимі, на пристані Печори — Нар'ян-Марі, в Архангельську, на верхній Печорі, в Кур'ї і далі аж до Солікамська. Скрізь мав інтереси, своїх людей, свої установи, завжди за щось воював, ніде не був поблажливим, нікому не давав спуску. І багато його поважало, а ще більше боялося.

Одного разу напровесні, коли ще лежав сніг, Мороз відвідав Березнікі на Камі. Він мав там склад машин, що приходили із Свердловська і завідував тим складом Іванов з колишніх царських офіцерів — малий, щуплий, плеканий. Іванов запросив Мороза до «свого» готелю заночувати, Мороз зайшов і був вперше вражений чистотою й порядком, що тут рідко трапляється.

Був пізній вечір і знялась порядна передвесняна хуртовина…

У ресторані сиділо кілька гостей, їх обслуговувала повногруда, з великими чорними очима молодиця у фуфайці з виглядом старорежимної купчихи. Мороз сидів сам, пив свою стопку і позирав на молодицю.

— Хазяйка будеш? — запитав. Молодиця посміхнулась.

— Боже мій! Невже Наталка? — вирвалось у Мороза, і він кинувся до прилавка.

— Вона і є! — відповіла та спокійно. Мороз метнувся за прилавок, і вони міцно обнялися.

— От так-так! Що ж ти, бісова дівко, так близько й не признаєшся? — гримів Мороз. — Я тут сам, як собака…

— Заходь, заходь, — перебила його Наталка і вказала на жовті двері збоку. Зайшли. Гарна, чиста кімнатина. На буфетчику карафка з чистою і стопки. Налила по повній. — Ну, так за зустріч, — сказала Наталка. Випили і закусили. Іван не виходив з дива.

— От, так-так! От, так-так! Чого-чого, а цього не сподівався! Але ж ти і дівка!

— Не дівка, не дівка, — заперечила Наталка, — а молодиця.

— Як так молодиця? Чия?

— Іванова. — Іван отетерів.

— Як? Отого?
— Того самого!
— Та що ж це ти? Та як же… Слон і Моська, що? Та він же каторжний, а ти переселенка!
— Сподобався, — відповіла на це.
— А чому ж не признавалась до мене?
— Спочатку не вірилось… Мороз, Мороз… Морозів багато, не туди, думаю, нашому дорога, а мій одного разу та й каже: то ж це твій братік. Як повірила, не відважилась… Тут брат не брат, а шелесту ти тут накоїв, на рік хватить.
— Та чого на рік?
— Та тут знаєш, хто високо літає…
— Я, Наталко, кований на всі чотири… І перекований… І всі висоти знаю… І в низах побував…
— Тут різні бували, а в болото пішли.
— Ти, бачу, плаксива, а ще й Микитина дочка, а сама, диви як грім і не в болоті.
— Бо тримаюсь сухого…
— Герой, що й казати…
— Герой не герой, а вижила і це добре… З нас трьохсот — вісімдесят вижило, Зирянський край не Україна…
— Та як же ти та з Івановим? Відколи?
— Це вже він у мене третій… І дочку маю… Був звільнений та назад пішов. У рабах тепер краще. Запроданий.
— Триста рублів, що? На волі того б не дістав, кажеш? Може хочеш до Ухти — місце дам…
— У тебе?
— Та хоч би…
— А як на довго?
— Чого дрефиш?
— Дрефиш не дрефиш, а жити треба… Ти ще наш край знаєш отак — і показала «крізь пальці».
— Врахую і це, — каже Іван і, здається, навіть посміхнувся. — А все таки приходь, чотириста дістанеш…
— Наталка посміхнулась також.
— П'ятсот, — каже Іван. — Більше в тайзі не дають, а завтром будеш журитись завтра.
— Мені і тут не погано, а там саме за ті п'ятсот і впечуть.
— От же ж і вперта — чорт! Та хто впече?
— Сам знаєш хто. Ніхто. Тут така погода. Сьогодні ти Мороз — завтра мокре місце, саме перед тобою зять самого Вормана князь чекістів з вісімнадцятого року Шпанов пішов в дубину… І то за одну ніч.
— Він же ще не пішов, — сміється Іван. — Живий ще…
— На Воркуті в шахті ім. Ягоди, а його жінка зійшлась, кажуть, з Бубновим, підручним Ягоди, а там чого доброго і до самого великого дійде…
Маленька перерва, Іван хвилину думає.

— Ну, давай, Наталко, потолкуємо мирно, — казав він далі. — Шпанов не Шпанов — не в ньому справа і про те іншим разом… А тепер збирай оті свої рушнички вишивані і ступай до мене. Каятись не будеш. Післязавтра буде тут мій літак, і він тебе підчепить… І милого свого можеш разом підвезти, беру його до себе, дам місце в конторі, до речі він хлопець меткий, придасться, а коли мене боїшся, імени мого не згадуй всує, і ніхто не знатиме, що ми рідня. У мене там знайдеш Мотрю з самих Андрюшів, буде твоєю верховною властію, а ти відповідальна за все моє хазяйство. Згода? Зрештою, хто тепер питає кого про згоду? Як то колись деклямував Андрій — і більший меншого куса… — ха-ха-ха! — вперше в цьому краю засміявся Іван.

Наталка мовчала, була помітно сердита, що це, мовляв, за нове лихо на неї звалилося, але знала Івана, особливо знала його тут і тепер, тому воліла промовчати… А до того надійшов і Іванов.

— Бачиш, сестру знайшов, — заявив Іван. Випили знов з приводу цього, і Іван проголосив:

— Роблю тебе начканцелярії… Власов не годиться, хай займається спортом на Щугорці. А її моїм начхозом.

— Єсть, товариш начхоз, — витягнувся Іванов… І на цьому справа скінчилася.

Іван був вдоволений своєю знахідкою, і коли опинився дома, одразу засів писати листа і то приватного, і то до Мар'яни, сповіщаючи захоплено, наскільки хватало у нього патосу, що знайшов ще одну тріску «нашого роду», і тепер він не сам, і разом, мов на те, спохватився, що він досить таки занедбаний — руки, обличчя, одяг і навіть Мотря лаялась, — ви, — каже, — все одно, як цар, а скидаєтесь на злодія. Та й мешкання не гаразд виглядає, і тут Мотря своє слово вставила, тут, мовляв, не людей, а жеребців держати. Розібрало все це Мороза до кісточок — сто копанок чортів — навіщо він тут фараоном, коли всяка Мотря може отак зневажати. І кликнув по всіх пунктах, по всіх номерах, і зійшлося столярів усілякого роду і звання, і різьбарів, і лякеровщиків, і поліровщиків. І зійшлось малярів безодня — футуристів, кубістів, реалістів, сюрреалістів. І наказав Мороз меблю з дуба та модрини тесати, щоб усе дебеле, та тяжке, та добротне, а малярам приказав стіни писати… У залі, щоб на всю стіну Кремль був, але справжній, ніякі кубізми, щоб башти могутні і мури зубчасті, і Москва-ріка щоб протікала. А портрети вождів наказав зробити по чину, званню і порядку, а найстарший на весь зріст, в шинелі сірій, щоб було, мов зі сталі, щоб кожний глянув, ахнув й затремтів. А менші відповідно до чину, Леніна, тим часом, можна й забути, головне ж Ягода, Ворман і інші, інші… А Кравченка, декоратора знаного, над усім поставив і приказав «око держати» — не вийде, в Щугорці бувать.

А опісля наказав переглянути ті скрині з книгами, що роками лежать забиті у комірці, званій бібліотекою при центральному управлінні, і все, що гідне уваги, наказав перевезти до себе і розставити на свіжо збитих кедрових полицях. Товсті, випещені, тиснені золотом у червоному полотні, томи Маркса, Енґельса, Леніна, Чернишевського і інших, і інших забарвіли на всю стіну напроти великої карти СССР разом із стосами «Нєфтяного хозяйства», «Горного журнала», «Лесной промышлености», «Внешней торговли», «Природы» і інших, і інших журналів, газет домашніх і закордонних, розуміється, дозволених вищими і найвищими інстанціями цієї справи.

І коли це все було в порядку і на місці, появився стіл письмовий, мов би монумент з ґраніту тесаний, на ньому глобус, телефон писальне знаряддя, уральського малахіту… І чотири нечуваного розміру фотелі, обтягнуті справжньою шкурою, і така ж канапа і килим на всю широчінь і кілька шкур білого ведмедя.
А згодом, коли і Кремль був готовий, і Кравченко дістав не Щугорку, а орден Ухт-Печорстроя, премію п'ятнадцять карбованців та десять пачок цигарок «Зефір» для роздачі своїм реалістам-співробітникам, тоді Мороз наказав колись відомому московському архітектові, а тепер завідувачеві плекання кріликів Буланіну спроектувати «Дім культури» з декораціями всілякими, пано, портретами, гаслами, фресками. І видобув колишнього бравого редактора «Правди», відомого троцкіста Сладека, що на пункті шість проектував коров'ячі ферми, і наказав йому газету «Красная звезда Печоры» змайструвати, спочатку, мовляв, як можна, а згодом справжню друкарню з усіма атрибутами… Та більше вождів, портретів, статистики, партії…
[1]
[2]
І за кожним таким порухом Морозової роботи в Москву негайно летіли рапорти. Цифри, статистика, математика. Точка в точку. До цього Мороз додав нові вияви доказів своєї роботи — зразки. Зразки вугілля, зразки нафти, зразки газів, зразки деревини, зразки шкурок, зразки мінералів. Спочатку це були зразки, як зразки, але згодом це стало приладдя до писання з антрациту з написом, «Великому, мудрому, славному другу і вождю народів товаришу Сталіну від вдячних і щасливих гірняків Арктик-вугіль Ухт-Печортресту». Геологічна збірка дорогоцінного каміння у кедровій скриньці з інкрустованням в золоті — «Нашому другу, вірному соратнику товариша Сталіна, начальнику ОҐПУ Г. Г. Ягоді від вдячних Ухт-Печорців». Соболяче хутро «Кращому приятелеві трудящих Ухт-Печортресту К. Ворману від вдячних лісовиків». «Незмінним друзям начальникам», «геніяльним керівникам», «дорогим товаришам» — зразки за зразками. Хутро, малахіт, золото, самоцвіти… До того рапорти, цифри, математика і дуже скромний підпис — Мороз.
І от на весну несподівано викликають Мороза до Москви. Це може бути однаково знаком добрим, як і знаком лихим. Мороз летить трестовим літаком із своїм Степаненком. Простори, широчінь. В Ухті сніг у Москві проліски.
Тиждень пробув Мороз у столиці всіх трудящих, а вернувшись, нічого по нім не пізнаєш. Мороз як Мороз… Той самий із своїм вовкодавом… Лише одяг його оздобився маленькою зіркою — шматочок жовтого металю, червона емаль і серпик з молотом в золоті. По бараках, по строях, по пунктах пішло геть, що «наш дістав орден». Іван, син Григора, Мороз з хутора над Дніпром, дістав орден. Фахівці намагалися відгадати висоту нагороди. Одним хотілося бачити щось величне, якогось Леніна, інші знов бажали б звичайного знаку заслуги, щось скромне… Справа так і лишилася невиясненою, бо Мороз дуже скоро перестав носити свій орден і ніяких з цього приводу пояснень не подав.
Досить того, що Мороз Іван побував у Кремлі, що приймав його сам найбільший, що пляни його «цілком і повністю» були ухвалені, що бачив він особисто наймогутнішого залізного наркома державної безпеки СССР, сидів з ним сам-на-сам, як з приятелем і навіть тут відкрилась завіса його таємничого призначення до Ухт-Печорського краю… Бо чи не

пригадує собі Мороз тієї сценки в Харкові в кабінеті Балицького? Так, так, той другий і був сам залізний. І Мороз йому дуже сподобався… І рішив він одразу, вже тоді, що належиться Морозові щось краще, ніж завідувач звичайного радгоспу…

З Борманом Мороз не лише сидів у кабінеті «сам-на-сам», він провів з ним вечір у балеті, а згодом в якомусь прекрасному закритому ресторані, де були самі визначні люди, а між ними танцівниці балету, і тут також познайомився він з дуже ефектним створінням, дочкою Вормана, Людмилою з яскравими карміновими устами, великими, виразними, пивного кольору, очима.

А разом з тим в «Ізвєстіях», у «Правді», у «Вечерній Москві» появилися фотознімки, як то щаслива молодь Ухт-Печорська розважається на площі стадіону «Динамо», який до речі існує лише в проекті, як там танцюють у домі розваги, як доять расових корів, як вирощують огірки та помідори.

Після цього Мороз йде ще вище. Тепер для нього і трактори, і машини, і робоча сила. Керує своїм царством самовласно, чинить суд і розправу, визначає заняття, сортує, одружує, розводить, робить переселення і розселення. І все те якось клеїться, коли б не урки та ще деякі дрібниці. Ті ніяк не дарують йому того першого дня, все шарпаються, один було навіть фінським ножем задумав поорудувати, а інші троє вичистили Мотрі всю комору, а до того занесли новенький Морозів кожух. Усі ті жарти задорого хоробрим обійшлися, бо все те скоро викрилось і винних вохристи порядно почесали, а решта дістала попередження, що ще один такий кивок і всі підуть під лід, однак небагато це помогло. Крадіжки, скандали, крики не вгавали. Мороз думав було з ними миритись — дарма.

— Ні, дядя! Ми народ резонний! Нас калачем не візьмеш. Як війна так війна! — І єдине, що їх ще в'яже з Морозом, це одруження. Мороз бо нову моду завів: без одруження жити не полагається. І то лише «соцблизькі». Бандит з бандиткою, блат з блатом. Ось, наприклад, крутиться Антоша, званий Смілим. Мороз знає, чого йому треба.

— Батя! Одружи! — благає закоханий Адоніс.

— А як з мешканням? В «шалмані»?

— Батюся! Соколику! Яке там в шалмані! Земляночку свою вирили. Зайди. Як дзеркальце.

— Сьогодні одружу, а завтра зфелониш?

— Ні в жість, батя! Кров залий, вік свободи не бачити!

— Знаємо, знаємо ті ваші клятьби! Але чорт з тобою — женись.

Морозові це плем'я по-своєму імпонує, твердий він і жорстокий, але їм би хотів помогти, але як? Але чим? До них нема підступу.

Легко женилося, не так легко розводилося. Іде ось черевата красуня до Мороза і на ціле горло реве.

— Чого ревеш, чорномаза? — Брюхо набухав, а сам пішов розпроклятий…

— А куди ж він пішов?

— З Тютькою он гуляє.

— А хто ж він майстер такий?

— Та весь табір знає… Антоша. Смілий!

— А тебе як звати?

— Та Дунька Тєлка.
— Ану-ка, скажи вохристові хай попросить його до мене.
А тоді Антоша, мов буря, женеться і кричить:
— Я їй, стерві, покажу стукать! Не знаю хіба? З вохристом брюхо набухала, а мене в ізолятор?
— А ти ж божився, що «по вік»!
— Я? Ніколи? З восьмьоркою? Та ніколи! Вона вже вісім змінила. Стерва! Остання стерва!
— А ти скільки змінив?
— Я? — викрикує Антоша, ніби він почув нечувану єресь. — Хіба можна рівняти? Мені що банний лист, а в неї он брюхо!
Але все таки Антоша Смілий з криком, репетом, мандрує на два тижні до ізолятора із загостреним режимом і та справа забувається, бо Мороз має тих справ значно більше. Досить складною і важливою проблемою для нього є так звана колонізація краю, про що багато писалося й говорилося, а ще більше сподівалося. Колонізувались ті, що відбули свою кару і переходили у стан «вільних». Їм не дозволяли вертатися на місце походження, а змушували осідати тут і давати собі раду, як хто може. Дозволяли також виписати і рідню, хоча не всі на це йшли, бо тутешня «воля» зрадлива і «мінлива». Хто зна, що там десь станеться і нараз «вільну» людину знов тягнуть у бараки, але на цей раз геть з родиною. І взагалі життя таких «вільних» химерне і чи не краще було їм у неволі? Тоді бодай давали їм норму праці і утримання. Тепер норма та сама, платня мізерна, а за місце в бараці плати, за освітлення плати, за дрова, за пілюлю від кашлю, плюс «зайом п'ятирічки» плюс «державна позичка»… Одні хіба специ могли так-сяк дати собі раду і коли вони мали ще прихильність Мороза, їм іноді вдавалось цілком можливо «влаштуватись». І саме тому лікарі, інженери, бухгальтери із шкури лізли, щоб зискати ласку їх необмеженого володаря, що тепер був більшим їх паном, ніж коли вони були його прямими підвладними. З цього ладу на будівництві виникли верстви, верствочки, кляси, підклясики. «Кадровий состав» (ҐПУ). Вільнонайняті. Завербовані з вільних. Завербовані з колишніх в'язнів. Спецпоселенці. Колонізовані. Ув'язнені. Найбільшою шаною й пільгами користаються «запроданці» — в'язні віддані за плату підприємствам: пароплавству, лісним трестам, торговельним установам. Вигідна справа: людину продавали за триста карбованців, а таборові коштувала вона вісімдесят-дев'яносто. А були це переважно інженери, хеміки, лікарі, ліпші майстрі…
Усі ці порядки застав Мороз, як спадщину з минулого. Він не був ніяк ними захоплений, але не знав, що і як з тим почати, щоб якось змінити на краще. Широко й глибоко все те вросло в побут, і кожна мала зміна викликала іноді цілу катастрофу. Запроданство, наприклад, дуже додатньо впливало на фонди таборів, а фонди тепер якраз дуже потрібні були.
Повною парою готовиться Мороз до літа, захотів знати діло не лише в практиці, але й в теорії, обклав себе книгами, журналами, німецьку мову пригадав, виписав потрібну літературу. Розуміється на першому місці нафта, сливе всю зиму працював над цією справою, зроблено всі підготовчі роботи, розвідано місцевість, випробувано породи, підтягнуто знаряддя. Друга річ — вугіль, але його вже осилено. Щугорка дала першу продукцію — першорядний бурак, місцеве пароплавство забезпечене паливом. Шукали його і на Іжмі, і вниз по Печорі, але дарма. Знайшли натомість асфальтит — прекрасна, рідкісна

копалина для виробу вогнетривалих барв. Відразу взялись і за цей промисел.
З першим подувом весни взялися за нафту. Мороз і днював і ночував там. По Інті, по Косью, по Вої, по Кожві, по середній Печорі… У травні почали черпати вздовж Чіб'ю. Свердлять, черпають, але де фонтани, де сподівані мільйони тонн? Мороз дуже занепокоєний своїм нафтовим басейном, на власну руку скликав наукову комісію фахівців, геологів, нафтовиків з Баку, почалось уважне обслідування місцевости. Ствердили, що за всіма даними ця місцевість мусить дати нафту девонського періоду, що його знайдено в околиці Пермі. Але де вона? Дві тисячі метрів під землею. Для Мороза нові безсонні ночі…
Шукаючи нафти, натрапляли на золотий пісок по Щугорці та Ілічу, на Ухті двадцять кілометрів вище Чіб'ю натрапили на якусь сіру без смаку і запаху рідину. Хеміки визначили: радіоактивна вода з промисловим процентом радія. У скорому часі весь той район перетворюється у радіоцентр, промисел номер два, один з кращих у світі, справжнє місто з лабораторіями, фільтрами і всім потрібним. За Ухтою знов несподіванка: зі щілини вибухнув могутній фонтан невідомого газу. Стверджено гелій. До Москви летить телеграма. «Гелій. Дебет три мільйони кубометрів річно. Матеріял на сотні дирижаблів. Що робити?» Відповідь негайна: «Закрити і сувора мовчанка до розпорядження».
У травні поволі, хоровито із сильними зривами й корчами до Ухт-Печорського краю вривається весна. Небо із зовсім сірого, або чорного іноді, ніби ненароком, ставало синюватим. Краї хмар почали іноді обережно підбарвлюватись, тайга по-своєму насторожувалась, і коли сходило та заходило сонце, сосни і модрини Не раз усміхнено загорялись і деякий час демонстративно горіли. У кінці травня вітри півдня почали переважати, прибуло сонця, убуло снігів і льодів, потекла вода.
У таборах багато руху. Населення піднеслося до тридцяти тисяч, але третина його лежить. Цинга, відморожені руки, ноги, легені. Вода заливає землянки, баланда, чотириста грамів хліба…
А роботи все таки йдуть. Люди майже повзуть рачки, падають, топляться. Нові і нові свердління, і не вважають на місцевість — багно не багно, нові дороги прокладаються, місця для ферм очищаються, нові виробництва плянуються. Постійні, хронічні зриви плянів виводять Мороза з рівноваги, і він, мов скажений, гальопує верхи із своїм вохрівцем Бляхою, із своїм вовкодавом весь від ніг до голови в багні з червоними очима. І куди вони глянуть — мертві вилазять з багна, хворі повзуть, мов черви, і тягнуть гужво далі.
— Що? Не піде? — Мороз лізе сам по пояс у воду, всі на нього дивляться…
— Сил нема, товаришу начхоз! — чути голос мов би з домовини.
— Давай без жартів, хлоп'ята… Ліквідуєте прорив — по кілу хліба додатково й по пачці махорки з ларька. Не ліквідуєте — лишаєтесь тут… Вибирай!
Ноги й руки, що були вже мертві, оживають, тягнуть балани, вбивають палі, мостять багно. Мороз з лопатою в руці, за ним Бляха — велетенська округла пика, в руці нагай…
— Ну от! І піде! А ну ще разок! Ану ще! Натисни! І пішло! І маємо хліб та махорку!
Збоку на латці мокрого снігу ті, що вже остаточно здалися. Деякі з них конають, інші вже зробили своє діло і спокійно, нарешті, відпочивають, дармащо наполовину у воді з снігу. До Мороза підходить несміливо бригадир:

— А що з ними, товаришу начхоз? — і показує на мокрі купи лахміття.
— Що їм? — питає Мороз.
— Охляли, товаришу начальник. Особливо той он… Безрукий… Каліка.
— Тут нема калік, — каже Мороз. — У багно з ними! — Мороз лише кинув погляд на безрукого і розмашним кроком, весь мокрий, пішов. Але відходячи приказує: — На санбазу з ними!
Того ж вечора Мороз переглядає нові списки своєї робочої сили геть за північ у своїй бібліотеці і якось так ненароком натрапляє на Петрова. Так. Це і є він.
Мороз бере телефонну трубку, викликає Дикого.
— Товаришу Дикий, — каже він йому байдуже. — На санбазі знайди місце Петрову. Без руки. Так. Без руки… Поняв? Припильнуй. Завтра запитаю. — І Мороз кладе трубку… Але списка не лишає. Це цікавий список. Імена й імена. Ось, наприклад, дивись і любуйся. Круглов. Зрештою Круглових в СССР безодня, але це ж Іван Сергійович, а хто не знає Івана Сергійовича, хто не мав в руках його величних творів? Мороз сягнув за енциклопедією. «Відомий радянський учений, соціолог, професор з Марксо-Ленінського інституту, член ВКПб з перших днів його заснування…» і так далі, і так далі… Цікаво, дуже цікаво. Мороз відкладає списки і береться за інше…
«Качество питания и функции организма» — така назва книги якогось Флора Кашкіна, що її зібрався переглянути на сон Мороз у зв'язку з прохарчуванням його робочої сили. Не дає йому та справа спокою. Невже нема ніяких можливостей нагодувати людей? Дати їм бодай досить звичайного хліба? У цілому СССР? На просторі двадцяти мільйонів квадратових кілометрів? Де ж люди? Наука? Господарство? Просто не віриться! Де справді дівся хліб? Чому вічний голод? Питає, шукає, думає. Та сама дума, що вже не раз його мучила і на яку не може знайти ліку.
Флор Кашкін, наприклад, дає пораду на пристосування організмів, говорить про «благородне діяння білкового режиму харчів порівняльно з углеводами», про «засвоєння хліба грубого помолу» з різними домішками, передусім з корою берези, що, мовляв, підвищує «засвоєння білка з 70 % на 80–85 %, як також дуже збільшує ефективність харчування навіть при дуже низькому кальорійному раціоні. Для прикладу наводить досвіди з прохарчуванням тварин, які при мінімальному харчовому раціоні давали максимум життєтворчої енергії. «Ті зміни надолужуються реакцією багатьох інших важливих фізіологічних функцій» і т. д., і т. д. Мороз не видержує і шпурляє брошуру в куток.
— Патякання! — виривається у нього крізь зуби.
Двері потиху відчиняються, і входить Наталка. Мороз круто до неї повертається. Вона тепер повна володарка його «приватного» володіння. Бій з Мотрею зведено, виграно і залишено в забуття. Тепер мучить її інша проблема, пригадала бо часи, коли то вона ділила з Іваном ложе з моху Гісенського лісу, коли то стільки здавалось і стільки сподівалось і стелячи тепер його постіль і вкриваючи його широкий тапчан тими різними шкурами, у ній самій заворушилися і почали швидко розростатися всілякі пожадання.
І так однієї ночі, коли Мороз увійшов було до своєї спальні і почав роздягатися, двері враз відчинилися, і на порозі з'явилася Наталка.

— Приймеш? — заговорила з місця. Мороз глянув на неї. Щоки, уста, груди. Спокуса велика.
— Ні, — несподівано кинув він.
— Ну, ну… Відколи це у святці мітиш?
— Ні. На цей раз не вигорить… Та коли тобі мало твого Пєтьки — наряд пошлю. Тут хватить кустарів. Є такі, що за таку шинку життя дадуть. — Наталка зрозуміла, що таки «не вигорить», і пішла.
Не була зла, ані дрібно хтива. «Той клятий» їй направду сподобався, але що тут? Дійшло до того, що й Пєтька помітив і почав метать на Мороза. Знав бо, хто саме розкладає шкури на його ложі, і не вірив, що там усе в порядку. А одного разу Мороз навіть таке кинув:
— Ми ж браття…
А Наталка на це:
— Які там браття. Двоюрідні, а до того від різних батьків. Колись же не питав…
— То було… Але засохло.
І нічого не вийшло. Іван має свої думки. Ось з Канева приходять вісті. Голод там. «Досвід над тваринами вказує, що перехід від одного раціону харчування на інший, викликає ряд довготривалих…» А там же Вірочка. А там же Мар'яна. А там же всі рідні. Правда, там і Андрій, але чи буде все те йому по силі. І Мороз вирішив висилати «зразки» не лише до Москви, але й до Канева. І на цьому тлі у них з Наталкою дійшло до порозуміння. Наталка зайнялась цією справою і досить успішно. Пакунки з найпотрібнішими харчовими продуктами помандрували до Канева. Але все це треба робити обережно. Кожний Морозів порух бачить весь СССР, кожний державний рубль, хутро, оленяча шинка криється його головою, хоча що тут, зрештою, і сама та державна голова варта, однак не гаразд нею газардувати…
І от входить Наталка…
— Ну? — питає Мороз з помітним невдоволенням. Наталка мовчазно передає листа. Різким рухом Мороз його розриває, навіть не дочитав.
— На! Тут триста! — каже до Наталки і подає їй купу банкнотів. — Чекай! Зроби це вже завтра. Там у Дикого дістанеш все. Йди!
Наталка бере гроші і виходить, Мороз знову бере листа і з нього випадає маленька фотографія. Очі його стають розгубленими.
— Вірочко, — шептав десь там в собі без звуку і віддиху. Хотілось вирватись, злетіти, крикнути. Ходив лише по кімнаті, мав скривавлені уста і очі, налиті тяжким гнівом.
І враз задзвонив телефон. Повідомляли згори, з його власної метеорологічної станції, що завтра буде снігова буря, і питали, чи виходити на працю.
— Ні! — кинув Мороз і положив телефонну трубку. Одразу все забув, ходив далі, виймав і ховав фотографію. Навіть його вовкодав, що лежав збоку на шкурі, відчував настрій свого пана, підняв голову, насторожив уха і питально дивився на нього.
Цієї ночі Мороз не міг як слід заснути, був не тут, не з цими людьми, і коли о шостій годині ранку, як звичайно, прокинувся, щоб о восьмій опинитися за тридцять кілометрів на місці буравлення пункт номер дванадцять, то робив це механічно і несвідомо. І здивувався, що не знайшов на місці праці ніяких робітників. Зайшов до телефонної польової будки і подзвонив до Дикого.

— На чий наказ не виведено робітників на пункт дванадцять?
— На ваш, товаришу начхоз, — відповів Дикий.
— Хто передавав мій наказ?
— Метеоролог Ковальов, товаришу начхоз.
— Наказую негайно дати сюди всю бригаду до єдиного чоловіка і послать Ковальова. Я на пункті дванадцять! — і він поклав трубку.
Через годину з темряви виринула юрба робітників, вони грузли у снігових наметах, їх шарпано вітром, вони боролися, падали і вставали.
— Бригадир до мене! — Підбіг бригадир. — Норма на сьогодні мусить бути виконана!
— Єсть — виконана, товариш начхоз! Але маємо неповний склад.
— Як? — питає Мороз.
— По дорозі дванадцять впало, — каже бригадир.
— Розложити на решту!
— Єсть — розложити! — З темноти женеться задиханий Кавальов. Мороз стоїть, мов тесаний з каменю.
— Хто тобі звелів передавати мої невірні накази? Кожний невірний наказ перепитати! Знаєш, що у нас неробочих днів не існує!
— Єсть, товариш начхоз!
— Бери лопату і копай! Молчать! — викрикнув Мороз, хоча той і не думав щось перечити.
Вітер ревів, стихія бушувала, в її гущі вовтузились темні постаті. Мороз стоїть на посту. Він знає, що робить. Від цієї щілини він надіється повного успіху своїх нафтошукань, на неї він нервово чекає, на неї чекає Москва.
Буря гуляла до обіду, по обіді вона вщухла, чорна, як сажа, хмара просунулась далі і бризнуло сонце. Мороз наказав працювати, сів на свого величезного сивого коня і поскакав в напрямку табору. За ним, стрибаючи через калюжі, погнався його вовкодав.
І ще перед заходом сонця до головного управління пригнався бригадир і рапортував Морозові:
— Буровая номер дванадцять дала фонтан. — Чорт бери! Мороз негайно телефонує на пункт:
— Всі можуть іти до бараків, двісті грамів збільшення раціону хліба і завтра дві години відпочинку. А радист вицокував: «Молнія! Москва. Товаріщам Сталіну, Ягодє, Ворману! Буровая Усть-Воє дала нєфть. Образци посилаю. Налічіє нєфті на Пєчорє доказано. Мороз». Назустріч били: «Молнія! Ухта. Товаріщу Морозу. Спасіба! Сталін».
Того вечора Мороз мав добрий настрій, об'їжджав табори, заглянув на коров'ячу ферму, запляновану на Іжмі. Там саме устатковували перший транспорт корів, дванадцять штук. Ось-ось зазеленіє трава і поллється молоко. Фермою завідує якась княгиня Вяземська, про яку Мороз вже чув, переведена із Соловок, спеціялістка плекання худоби. Строга, горда, негарна, непокірна.
Мороз нагнався на неї із своїм вовкодавом, зіскочив з коня просто до калюжі. Його поява наводить скрізь страх і метушню, але Вяземська сиділа спокійно під піддашшям корівні, плела рогожку для підстілки майбутнім телятам.

— Здорова, Вяземська! — привітався Мороз.
— Здоров, собако! — спокійно відповіла та, навіть на нього не глянувши. Щось змушувало Мороза проковтнути цю пілюлю мовчки, закинув повід на кілок і зайшов до корівні. Мовчки оглянув і корівню, і мешкання людей, зазирнув до кожного кутка. Корови мали будівлю з дерева, люди ж мешкали в землі. У землянці Вяземської Мороз побачив цілий іконостас з лямпадкою, але на долівці стояла калюжа. Не глянув більше на неї, сів на коня і пішов ускач. Того ж вечора дав наказ будувати на фермі бараки.

III

Закінчується дім культури з колонами, залею, парком, спортовим грищем. На червень плянують відкриття. Думали було на першого травня, але не прийшли вчасно цвяхи, електропроводи і скло. Мороз вдоволений будівлею, але не вдоволений, що трохи поспішився і розпочав будову тут в Ухті, а не при впаді Чіб'ю до Іжми, де будується нове місто і куди він задумує на другий рік перенести свою столицю. У Чіб'ю і вище, і сухіше, і краща водна комунікація з Печорою, Усою, з портом Нар'ям-Маром. Робота в Чіб'ю йде повною парою, будується новий палац ще кращий і більший, ніж тут, будується електростанція, причал, парк культури. За пляном там мала б постати майбутня метрополія цього краю.

Тим часом на червень в Ухті готується врочистість, перша в цьому краю, — відкриття Дому Культури. Запрошено гостей з Москви і Ленінграду. Колишній тренер московського «Динамо» готує величний виступ спортовців. У будинку Мороза чистять, миють, фарбують. А головне ж печуть і варять.

Напередодні свята ухтський район дістав вільний день, щоб люди відпочили й причепурились. День святочний розпочався раннім-ранком. На тимчасовому летовищі Ухти приземилось кілька літаків, загули машини, забігали вартовики. Першим прибув залізний нарком внутрішніх справ. Площа перед Домом Культури завалена народом. Мають прапори, красуються портрети. Говорили промови, гучно плескали, кричали ура. Говорив сам нарком. На цьому місці має постати твердиня свободи всього людства. Звідсіль засяє зоря світла над темнотою землі. Говорив і Мороз — вітав, дякував, присягав. А потім відбулися танці, народня гулянка. До пізньої ночі грала оркестра і танцювали юрбою, хто хотів. У Морозовому палаці всі вікна освітлені, столи завалені дичиною, рибою, ікрою, винами, горілками. Пили, їли, говорили про щастя майбутнього людства, бриніла струнна оркестра, і крутились пари.

На другий день оглядали табори, підприємства, ферми. Потім відбулося полювання в тайзі, стріляли, робили пікнік, співали. Щойно чомусь на третій день урочистости до Ухти прибув начальник ГУЛАГ-а Ворман у товаристві своєї прекрасної дочки Людмили. Для Мороза це велика несподіванка, бо він ніяк не сподівався саме таких «дорогих гостей», як Людмила. Від'їжджаючи, всесильний нарком міцно тиснув Морозові руку, дякував від імени Сталіна, тішився, що він не помилився в Морозові, і тут же вручив йому особливий дарунок від партії і влади — авто на гусеничному ходу для його особистого користування. Дарунок, видно, був передбачений, бо прибув на місце призначення саме в потрібний час, і Мороз міг одразу переконатися, що партія і влада справді цінить його труд. Він оглянув чудову машину, справжній танк і відразу вирішив, що керуватиме нею виключно сам. Тепер він зможе не повзати, а бігати, ганяти, мчати, не оглядатися на простори, на дороги, на час, на погоду. Цей дарунок можливо вперше справді зворушив Мороза, і він мовчки, міцно потиснув руку залізного наркома.

Але й на цьому не скінчилося. Гості від'їхали, але не від'їхала товаришка Людмила. Вона вже давно не бувала в цих краях і тепер їй тут сподобалось надзвичайно. Знайшла, що від того часу, коли тут почав діяти Мороз, все змінилося. І сподобався їй також Морозів Сірий, якого назвала Пеґасом, і гасала на ньому цілими днями верхи. Сподобався їй і Морозів вовкодав, якого теж назвала по-своєму — Лордом, і Мороз відразу ж подарував його їй, у

повне, вічне «потомственне володіння». І все їй тут сподобалось, весна нагнала птаства всілякого, тайга зацвіла, забарвіла, загомоніла. Сонце спочатку лише гріло, а далі почало пекти. В Ухті, в Чіб'ю, в Іжмі прозорі води, багато риби і прекрасні пляжі.

І Мороз запропонував Людмилі соняшну, свіжу, пахучу кімнату на другому поверсі свого палацу з виглядом на тайгу одним боком та на Ухту другим. До її послуг приділив двох дівчат з ув'язнених, всю свою бібліотеку, кухню, радіо і весь свій широкий і просторий палац з ванною, залею, бальконами і всіма краєвидами.

І Людмила жила, і бавилась, і минали дні, і минали тижні. Мороз сподівався, що вона все таки від'їде, але минав час, і його сподіванки не сповнялись. Інколи зустрічався з нею, інколи розмовляв. Трапилось, що їхали разом верхи в одно місце на Іжмі, було соняшно і барвисто, довкруги степ і рівнина, далеко попід тайгою ряд барачків, і Мороз розговорився:

— Тут, — казав, — на цьому місці стане наша метрополія. Отой шматок тайги обернемо в парк, і я вибудую під ним новий палац. Оця рівнина вкриється квітучими городами і садами, а отак вздовж річки простягнеться асфальтова автострада, що пов'яже це місце із столицями нашої республіки. За років десять-п'ятнадцять ви не пізнаєте цього місця, і через цю тайгу і тундру будуть мчати машини, як на вулиці Горького в Москві. Це буде головний вузол нашого Ухт-Печорського басейну.

Людмила слухала уважно, уста її міцно затиснуті, очі блищать. Часом вона острожить коня, і той починає танцювати. А Мороз говорив:

— Не можна повірити, але я певен, що ця земля одного разу вкриється густою сіткою залізниць, доріг і каналів. От ця скромна Іжма. Але одного разу вона поєднає Каспійське море з Північним океаном, по ній попливуть кораблі довкола світу, довкола Канінського півострова, довкола Скандинавії. Саме оцей басейн — між Волгою і Уралом, між Північною Двиною і Печорою — Сизрань, Ставрополь, Бугуруслан, Бугульма і вище Чусовські городки, Северокамськ, Краснокамськ і ще вище наші Ухти, Чіб'ю, Кожви — все це одного разу творитиме центр радянської країни, головну її вісь, що довкола неї обертатимуться величезні простори від Алеутів на Тихому океані до Брестя на Атлянтику… Тож під цією корою землі лежать найбільші багатства нашої країни. Отут під нашими ногами лежать моря великого девонського океану, що має центр біля Орська на Уралі і біля Самари на Волзі, і ми тут робимо перші скромні шкрабульки великого майбутнього могутнього промислу.

— І ви, — перервала Мороза Людмила, — одного разу станете багато більшим ніж Петро Великий…

— Ні. Я не стану не більшим, не меншим. Ми безіменні, нас тут таких, самі бачите, скільки. Наша доба очолена одним іменем, і все покориться йому.

— Їдемо! — враз промовила Людмила, приострожила свого коня, і він помчався. За нею погнав свого коня Мороз.

Іншим разом Мороз запросив Людмилу летіти з ним до пристані Нар'ян-Мару літаком і звелів пілотові завернути аж до Обі понад Уралом і сягнути вниз до океану. Перед очима розгорнулась величава панорама на сотні кілометрів, спочатку Європи, далі Сибіру, виринали то губились в туманах пласкі зелені і білі узгір'я і, здавалось, що історії ніколи не вдасться підпорядкувати їх своїй силі. Все далі і далі на схід, мов стріла, мчиться в просторі сріблиста крилата машина, стираючи незримі меридіяни, все вище і вище в небо синє тікає

сонце, а зліва далеко в прозорому мереживі бринять крижані масиви. Там ще мертво, як у перший день творення світу, і тільки дуже зрідка непомітними точками розкидані невеличкі зимовки, ніби уважні вартові, що чатують простір.
Пролітаючи над Об'ю, літак навмисне знизився, і величезна маса текучої води, що нагадує рухливе море, опинилася під самим його дном. Іноді здається, що вона тече назад і тільки почуття орієнтації перечить враженню. Далеко на північ простягнулась безмежна, пласка, посічена срібними прожилками, біла рівнина. Літак зноситься над нею, мов хижак, що піймав здобич і тікає з нею в простори. Все вище і вище, все вліво і вліво, і ось він вже перетинає кілька разів Усу, здовж незримого полярного кругу на північний захід, пролітаючи над Поповим, над Козью-Вом'ю, над Воркутою, над Усть-Усою, прямуючи впрост над рівною тундрою до устя Печори.
Людмила напружено-зачарована, її виразне, сильне, гарне обличчя, облямоване хутриною комбінезону, чудово-застигле. Вона мовчить і лише говорять її великі очі. Вони загорілись і горять… Іноді Мороз показує їй той чи інший пункт, те чи інше місце, ту чи іншу ріку, той чи інший масив. Вона вся увага й захоплення. І ще більшою було для неї несподіванкою, коли приземлившись в Нар'ян-Марі, випадково помітила збоку на літаку напис «Людмила». Підбігла до Мороза, що стояв до неї спиною, і міцно поцілувала у холодну, шорстку щоку.
— За «Людмилу», — пояснила одразу, а пілотові потиснула широку, тверду в оливі, долоню і спитала: — Як вас звати?
— Степаненко, — відповів той з посмішкою.
— З України?
— Може й так.
— Отже ви тепер не Степаненко, а Людмилин і не з України, а з чудо-землі — зрозуміло?
— Так, — відповів той з тією ж посмішкою і пішов до свого діла. Під'їхала на високих колесах прольотка, і Мороз з Людмилою від'їхали до причалу.
Другого дня, пізно ввечорі, Мороз сидів у своїй бібліотеці, випив другий, принесений Наталкою, чай, перегортав деякі вийняті із старих скринь культпропу книжки і роздумував. Іноді йому хочеться так собі «поворушити мозками». У руках у нього книга в добрих, червоних палітурках з назвою «Теорія історичного матеріялізму», що привабила його не так цією прекрасною назвою, як тим автором, що її створив. І. С. Круглов, значилось на титульній сторінці книги. Мороз чванився, що ні при якій погоді не мав діла з подібною літературою, але на цей раз, з огляду на її автора, він порушив свої засади. Він саме цими днями особистим наказом призначив шановного автора до себе на стайню.
Відповідно до прийнятого в таких випадках ритуалу, книга в червоних палітурках повинна була негайно поділити долю самого її автора, але з огляду на час, місце і обставини, вона може ще бути тим чим є і стояти на полицях Морозової бібліотеки.
І мав веселий вечір. «Причина і мета суспільних наук — кавзальність і телеологія». «Детермінізм і індетермінізм». «Необхідність і свобода волі». «Матеріялістичний вияв волі». «Теорія скокоподібних змін і теорія революційних змін».
Хтось постукав, і на Морозове «ввійдіть», вривається Людмила. Не Людмила, а Мері Пікфорд з Голлівуду. У сірій, атласовій піжамі, голова пов'язана по-турецьки білим шарфом із срібними прожилками.

— Що робить мій імператор? — запитала з усмішкою.
Мороз у своїх заляпаних рейтузах відповів:
— Займається богохульством. — Людмила глянула на його книгу. — А! А! Круглов. Маєте щастя.
— У чому моє щастя?
— Що він у вас на конюшні, а не в Кремлі. — Сіла, ногу на ногу заложила, блиснула білими пантофельками з червоною китичкою. Мороз подав їй цигарку і сам закурив. — Цікаво, цікаво… Пригадую. Кавзальність явищ. А ви не дуже з нього покпивайте. По-моєму і миша має право на співчуття…
— Так, — буркнув Мороз. — Апелюєте до співчуття. Може й так. Це для нього найбільша кара. Бож куди з ним? А минулого не вернути. І я не раз, з волі тих філософів, побував у стані, гідному співчуття. Лише не було кому співчувати. І це нас спасло від пониження.
— Цікаво, цікаво. Я ж у нього здавала політграмоту.
— Досить гумористично, — каже на це Мороз.
— Чому? — питає Людмила.
— Сліпа політично людина, вчить політики.
— А яка різниця? Господи Боже! Один скрутить шию на перегонах, інший на політграмоті. Кавзальність!
— Так, кавзальність… Власне кавзальність. І терміни відповідні видумали, — каже Мороз. — Зрештою, чорт з ними, яке мені до них собаче діло!
— І правильно, Мороз! — каже Людмила, перейшовши несподівано на «ти». — Тобі потрібна жінка. Хочеш — женю?
— Дуже вдячний, однак я не легкий на таке. Щось, як слон.
— А що, як підставлю тобі слоницю?
— Ні, не підходить, — каже Мороз.
— Мороз! Я тебе женю! Мовчи! Пропоную себе на розтерзання! Ну?
— А, нічого. Порція сита… Алеж я вже занятий… Та й ти…
— Теж мені вимовка для людини, що пізнала «кавзальність явищ і іманентність телеології»… Ха-ха-ха!
— Мовляв, море по коліна! — каже Мороз.
— Щось трошки так. Девонські моря дві тисячі метрів під землею і то ти їх сягнув. А чому б нам не сягнути до Цезаря й Клеопатри? Що ж тут такого? Маленька примха долі і це все. А чому б нам не дати, скажемо, сина і назвати його Григорієм, в честь старого хуторянина, що згорів у вогні свого хутора з волі Сталіна, який буде нашим кумом? Вставай! Вставай! Рішено! Пішли, пішли! Слон! Вставай! Ах, ти диявол! — стрибнула йому на коліна, стала враз легкою, пружньою, наснаженою, рипнув фотель. Морозова рука ледве втримує бестію, цигарка летить, попільниця летить, книга летить, і ось вони на шкурах помосту, з Морозового обличчя сочиться кров, а Людмила корчиться в муках насолоди.
— Я не помилилась, — було її висновком, затуляла подрану піжаму, і здіймала з помосту білий шаль, що розгорнувся і лежав на червоній книзі. Мороз сів знов у фотель і потягнувся за цигаркою. Людмила присіла, переживала своє, також закурила, посміхалася іронічно, похитувала гарною головою. — Гм, — випускаючи дим, казала. — Мороз! Знаю, знаю.

Переживаєш. Мар'яна. Старий рід. А ми от все, диви, мішаємо — і кров, і меридіяни, і клімати. А ти мені сподобався.
— Але не думай, що ми так собі Іван та Мар'я, побавились і пішли, — каже він.
— Чого ж… Ні, я так не думаю. Ти тепер мій, я твоя. Ідилія, можна сказати, щойно починається. — Мороз посміхається. — Подобаюсь тобі? — питає Людмила.
— Можливо, — каже він.
— Можливо… Що за тон?
— Тон? — сміється Мороз. — Тон, як тон. Відповідний…
— Ти дуже черствієш, Іване, — проговорила вона вперше інтимніше.
— Ха-ха-ха! Дійсно. Черствієш. Як це розуміти?
— Ну, ти ж з хутора — Дніпро, романтика, соловейки…
— Ха-ха-ха! Ну, знаєш… Мене ж перероджували. І їм це вдалося. Щодо сентиментів, то я справді їх позбувся. І слава Богу…
— Кажуть, навіть, що ти став жорстоким.
— Ха-ха-ха! Це цікаво. А хто це ті, що «кажуть»?
— Ну… Люди… Робітники…
— Люди, кажеш? Го-го! Це здорово. Може ти до людей зараховуєш і он той екземпляр, що «сочинив» ту книжицю?
— А ти як думаєш? Ним керували найгуманніші побудження.
— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!
— Чого регочеш? Що тут смішного?
— Гуманні! Ха-ха-ха! Це дуже цікавий рід гуманізму. Саме тепер, чую, в Україні забирають у селян останні крихти їх прожитку, навмисне, пляново і свідомо лишають їх на голодну смерть. Гу-ма-ністи! Ха-ха-ха!
— Круглов за це не відповідає. Він цього не хотів.
— А хто ж відповідає? Може, скажеш, я? Чи оті дядьки-куркулі, що замерзають отам в снігах, замість сіяти хліб?
— Відповідають ті, що цим керують тепер.
— О! Ті, що теорію хочуть обернути в практику? А що ж тоді варта теорія без практики… І навіщо було город городить і капусту садить?
— Ніяка теорія не передбачала голоду.
— Тоді одно з двох: або дурна теорія, або дурна практика. По-моєму дурне те і друге. Осли, козли і малпи взялися робити концерт. І це все. — Людмила підняла голову. Мороз це помітив, але не реагував. Він продовжував: — А щодо мене особисто, то я пройшов школу гуманізму, яку хіба знали за часів Хоми де Торквемади — був такий також добродій людства, але не «гуманіст», а «християнин». І мені тепер на все те, делікатно кажучи, наплювать. Дали мене сюди вернути гори, і я верну. І тішить мене лише одно, що той ваш гуманізм задушить і вас самих — раз, а друге: що це може відстрашить людство майбутнього і подібних гуманістів заздалегідь візьмуть на облік.
Мороз гасить цигарку і встає. Людмила сидить далі. Вона пригноблена. Ця розмова для неї велика несподіванка. Не чула ще такого і не сподівалася почути це від Мороза. І не знала, як реаґувати. Відчувала, що у неї нехватає арґументів. Вона прийшла сюди погратися,

побавитися. Він цікавить її, як кусень м'яса, як м'язи, як темперамент. Має на нього свої наміри. І враз бачить — та сила — свідома сила. І зовсім їй чужа, і зовсім для її намірів непридатна. Але вже пізно. Вона ще могла б знайти засоби на ті його слова, але відчуває, що їх не використає. Вже дійсно пізно. Вона вже сама не «так» вірить, як вірила, і її сумнів став більшим, ніж сама віра.

Мороз же довго над цим не зупиняється. Другий ранок обіцяє бути соняшним. Валуни туманів поволі повзуть уздовж Ухти, тайга стоїть, мов мокра вівця, і повільно парує. Валки постатей глиняної барви понуро купками снують до місця праці. Перед сходами Морозового будинку стоїть під газом танк. Точно о шостій Мороз виходить із своїм вовкодавом, сідає в танк, і той з грюкотом рушає.

Мороз тепер зайнятий Кожвою на Печорі і Воркутою на Усі. У Кожві закладають нову корабельню, на Воркуті пробивають нові вугільні шахти. Виникла гостра криза водного транспорту. Корабельчики і баржі, що обслуговували цей край, з загальним тоннажем яких небудь двадцяти тисяч тонн, здаються тепер дитячими забавками. Потрібні нові корабельні. Мороз застав на Ухті одну таку, що давала продукцію в пару тисяч тонн річно, але це тепер смішно мало і розбудувати її, як слід, неможливо. Тут забракло потрібного матеріялу. Трохи кращі вигляди передбачаються на Кожві, послали туди вісімсот робітників і тонни необхідного матеріялу. Вимагали темпів, оголосили соцзмагання, скоро появилися нові баржі, але та перша продукція загальну кризу ще збільшила. Всі ті нові скорозбудовані судна по двох тижнях сіли на дно, але разом із своїми вантажами. Треба спішно заткнути прорив. На Кожві знайдено бурелам, почали хворобливо заготовляти якісний матеріял. Щоб робота йшла успішніше, в'язні дістали повну свободу руху. Табір на Кожві нагадує свобідне поселення. Від його виробництва залежить, чи ті двісті тисяч тонн вугілля, що їх за пляном має видобути Воркута, будуть доставлені для північної фльоти.

Продукція росла, а з нею і міць Мороза. Кількість його робочої сили піднеслась протягом літа до сорока тисяч душ. Вплив його сягав далеко за межі його володінь. Важливіші господарські наради в Москві не відбувались без його присутности. Він перестав навіть зватись Морозом, а обернувся лише в Івана Григоровича. «Іван Григорович сказав». «Так думає Іван Григорович». «Іван Григорович пропонує». «Іван Григорович вимагає». Його опінію дуже цінили в самому Кремлі.

Людмила, що її почали звати Морозовою, осілась тривало на господарстві Мороза, була так само, як і він, безнастанно в русі. Часами вони рідко бачаться. То вона виїхала, то його нема. Вона дуже діяльна, рухлива, ініціятивна. Мороз не втручався до її справ, як і вона до його, кожне з них мало свою сферу діяльности. З ініціативи Людмили, дім Мороза почав наповнятися різними гостями. Між ними траплялися урки, що крали туалетне приладдя, худі поети, що влаштовували сюрреалістичні вечори, таємничі «троцкісти», вчені мужі всіх галузей, колишні князі і графи. З Москви на адресу Мороза приходили цілі скрині книг, журналів, газет. Відбувались дискусії, зібрання. Сам Мороз майже не бував на таких дискусіях. По-перше, не мав часу, подруге, цього не дозволяв йому його престиж. Була ще й третя для цього причина, про яку одначе промовчувалось.

Однієї суботи в кінці літа Мороз прилетів з Воркути, був втомлений і голодний, просто з машини зайшов до Людмили і застав у неї людоподібне єство, що зовсім погрузло в фотелі.

Сива борідка, коротке, округле тіло, невиразне лахміття.
— А, Мороз! — зраділа Людмила. — Знайомся. Це професор Круглов. — Мороз подивився на професора згори, професор підняв свої маленькі, зарослі очі.
— Драстуйте, професор! Як поживаєте?
— Кепсько, гражданин начальник.
— Де працюєте?
— На псярні, на псярні…
— Легка робота. Скільки маєте?
— Навіки-віков, — каже Круглов. — По гроб жизні. Знаєте, що вони зо мною робили? Вони мені в рот паскудили. В рот. То ж це, кажу, рот. А вони мені — не рот, а клозет.
— Печально, — буркнув Мороз. Круглов говорив спокійно далі: — То ж я їм ґенерацію виховав. Разом з Леніном ми випрацьовували тези нової економічної політики. Я організував Інститут Маркса-Леніна, я дав напрямні. Він тепер все те присвоїв, а нас викинув.
Мороз був голодний, хотів було відійти до їдальні, але затримався. Тема зацікавила його.
— І за що ж вас конкретно?
— За Троцького! — високим тоном і обурено викрикнув той. — Уявіть! За мого найбільшого особистого ворога. Це ж я був рішуче проти прийняття Троцького до складу Політбюра. Так, так! Маю. Маю таку брошуру — «Шляхи революції» — стара байка, ще за Леніна, а я візьми та зацитуй з Троцького, що революція, мовляв, не може обмежитись нашими границями… Відома, зрештою, свого часу фраза, ніхто її не заперечував, я і сам сто разів міг таке сказати, але зацитував просто за шабльоном, бо мода така була на цитати, а він же, як не як, нарком оборони, перший по Леніну і взагалі перша скрипка нашого концерту. І от за ту фразу, як бачите… І що головне: вони самі і до цього часу не зреклися тих засад революції. Революція того вимагає. І дарма вони носяться з тими темними окулярами, які нікого не обдурять…
— О, це не зовсім так, — зробив нагло вставку Мороз.
— Може, може… Не перечу, — поспішив Круглов. — Я і сам, як то кажуть, мов банний лист, прилип до того діла і щойно аж тут відкрились мої зіниці. Але звідки, кажу, я міг знати всю ту музику? Ми ж були рожеві семінаристи. Нам сказали, що наш режим тиранський. Що Бога нема. Що треба робити революцію. Будувати нове життя. І я почувся, вибачте, на плянеті, мов би направду перший з перших, що відкрив тисячу Америк. І не можу сказати, що був я справді повним дурнем. Я дещо направду знав, і читав, і думав, і сам писав, і інших вчив, але знаєте, знаєте… Як це мудро сказати? Я аж тепер, тут, на тій псярні… Я зрозумів, що «я знаю те, що нічого не знаю». Так. Наш царський режим був паскудний. Але ще паскудніший цей наш. І не так режим: паскудні ми самі. Люди. Не хочемо, не вміємо, не можемо… Істина, гірка-прегірка і огненне питання, що нас пече вічно, як саме цю істину змінити і чи можна її змінити, чи наша природа на таке дозволить, чи може нам суджено в такому великому просторі так тісно і глупо жити. Я йшов, бувало, на барикади «за народ». Де я той народ бачив? З вікна будинку сільського батюшки? На вулиці? Так. Я був і на Сибірі. Але що то було. Грашки. Романтика. Дівчатка з букетами фіялок. Рожеві надушені записочки. Від початку до кінця дитяча інтеліґентська гра, геть включно до ореолів на головах нових мучеників і лаврів нових героїв. Народ пізнав я щойно тут! Тут! Ось так учора сиджу за

діжкою з висівками по вечері і чую:
— Що ж ламаєшся? Не збуде!
— Ах, боюсь… Застукають!
— Зо мною? Дурна. Учора лиш ротному з деревні літр спиртяги привіз. Вивезе!
— Та ти не квапся!
— Що ж не квапся? Змерзла? Тіло, диви, як у жаби. Скидай штани та грійся, поки місце прилажу…
А сьогодні, диви, Дужий з дижурним вохрівцем тягнуть Мишку з Віркою до арештантської «на п'ять діб з виходом на роботу за нелегальне сожитіє». А Брамана, молодшого конюха, що доніс по приказу з теплого місця на лісорубню, мовляв, за співучасть. А Вірка хлипає. А Машка Свиридова, попередня коханка Мишкова, репетує: я їй, стерві, ті її безсоромні дивильця вишкрябаю!
А цими днями, знов, сидимо за сарайчиком на березі Ухти і чистимо картоплю.
— Що ж, Льолька, — говорить Катька, — твій то хахаль не влаштовує тебе в контору? Ти ж, либонь, з партійних і грамотна.
— Мені і тут гаразд, — відгризається Льолька.
— У конторі краще харчують.
— Я не голодна.
— Бачимо, бачимо. Ти лиш тепер за панчохи та за суконочки. Чим то розплачується з тобою той твій Козявкин? А та ногу задерла і викрикнула: на от подивись. Новенькі? Голубенькі? Не заздрісно? Не для тебе часом ці штанятка були приготовлені? — Катерина поволі встає, обтирає об мішок руку і каже: ану, ану! Покажи ще разок! Не розглянула. Дурепа Льолька підносить ногу, а та тиць їй в лице пальцями. Ой, моє око! Катерині два роки прибавили, а Льолька хвалиться: хоч і одно око маю, а такого красивого на весь Ухт-Печорськ не знайдеш. Та Козявкина ось на радієвий промисел перевели, а Льолька позбавилась «блата» і пішла з рук до рук по конвеєру за начальством…
Ось це і є наш народ! — казав далі Круглов. — І коли б так, було, мене за царського часу між таке посадили, то був би я тоді сказав: не революції їм, а школи! Школи! Криком кричати: школи! Тисячі літ тьму плекали і за це спалили темного Миколая темні революціонери! За це! І ми за це темні пішли аж сюди. Дно кажете? Ні, не дно, а чистилище. Казали ж нам колись мудрі: через огонь пройдете! Через огонь! Чуєте?
Мороз скорчив презирливу усмішку і засовався на своєму стільці.
— Смійтесь, смійтесь! Смійтесь наді мною! Я смішний! Я знаю! Я це знаю! Я писав книги і говорив у них нісенітниці! Замість школи я далі сіяв туман! І правильно, що мене сюди заперли, як ідіота. Колективізація! Рятунок світу! І мільйони рабів! Мільйони мертвих з голоду. Рабство, рабство і рабство! Ні кроку вільного! Вимордували кращих з кращих, як щурів! Віддали життя Мишкам, та Катькам, які ось і самі втопились в тому ж багні тьми, що його самі розвели. Але винні не Мишки й не Катьки, а винні ми — Круглови! І разом також не винні. Бо що тут поможуть винні чи не винні? Ще мільйон розстріляємо… До каналу з Леніними! І святі мощі підуть на пожертя канальним щурам, бо, скажуть, чим він кращий, від того Антонія Печерського, що його ми викинули й поругалися. Раз нема святости — значить нема!

Несподівано увійшла Людмила з пляшкою, стопкою і закускою.
— Вам, професоре, слід перекусити, — сказала вона.
— О! О! Людмило Карлівно! Це ж моя учениця! З приємністю! — І Круглов простягнув брудну, суху руку у потріпаному рукаві за стопкою. — А! Мовою того не виекажеш, — казав він, наливаючи стопку. Мороз встав.
— До побачення, — сказав він і вийшов. Круглов не помітив його відходу, заплющив очі, влив до себе стопку горілки і довго вслухався…
Мороз був голодний, але не пішов їсти, а купатися. Ніколи, здається, не почував себе таким брудним, як тепер. І поки готовили йому ванну, він зайшов до Наталки і сказав:
— Чи знаєш? Тут у нас є Мишко.
— Як Мишко? Який? — здивувалась Наталка.
— Наш. Той самий. Калиниченко.
— А! Я вже знаю! Мені казали. Забула!
А Іван пішов до ванни, вліз у чисту, зеленкувату воду, міцно милився, парився, обертався з боку на бік, а коли вийшов з ванни, почувався на пуд легшим. За вечерею говорили про вовкодава. Той втяв нечувану штуку — погнався в тайгу і загризся з вовком. Їли варені яйця, свіжу вуджену оленячу шинку і пили міцний чай.
А трохи згодом, коли Мороз був у своїй кімнаті нагорі, він почув знизу, знадвору якийсь рейвах, відхилив завісу вікна і побачив, як вохрист Бляха і шофер Лавренчук, виводили під руки маленького чоловічка, що чогось дуже пручався, а Бляха, видно, намагаючись втримати порядок, підбадьорував його коліном в зад, від чого голова чоловічка тріпалась, мов би була на мотузочку, а його ноги підламувались і волоклись по хіднику носками, ніби непотрібні. Мороз хотів щось крикнути вохрівцям, але ті скоро відійшли і він лише завісив знов вікно, широко позіхнув і ліг. Міцна канапа під ним зі скаргою заскрипіла.

IV

Країна, що міститься на плянеті між 35 і 77 градусами північної широти і 24-185 східньої довготи, що обіймає простір понад 22 мільйони квадратових кілометрів, що із загальної площі земної кулі (130,8 мільйонів квадратових кілометрів) творить одну шосту частину, з населенням 1930 року 165748400 душ, ця країна є місце своєрідних катастроф гльобального розміру, для спостереження яких ще не винайдено ніяких сейсмографів, ані ніяких конкретно визначених назв. Її історія взагалі густо всіяна темними плямами, але починаючи критичними роками 1914-17, на цей простір насувається особлива темінь, сполучена з такими внутрішніми зривами і вибухами, що їх напевно помічено й на Марсі, якщо там дійсно живуть цивілізовані, розумні істоти.

Найактивніше місце катастроф цього простору — це територія, що лежить між 45–55 градусами північної широти та 23–40 східньої довготи з центральними точками, що їх названо на карті Київ-Харків, а найінтенсивніші роки катастроф — 1917 по 22 і 1928 по 37 нашого двадцятого століття християнської ери.

Оцінюючи наслідки катастроф цифрами людських жертв оптимісти подають цифру 22 мільйони, песимісти натомість підносять її значно вище, доходячи до 28 мільйонів. Так катастрофу з назвою «XV З'їзд ВКПб» 1927 року, знавці оцінюють на 8-10 мільйонів людських жертв. Катастрофу будови одного тільки каналу Онежське озеро — Біле море оцінюють ті ж знавці біля двохсот тисяч жертв у людях. Катастрофа в наслідок атентату на одну людину з назвою Кіров оцінюють також на двісті тисяч… 24 січня 1933 року з Москви до Харкова призначено висланця на ім'я Постишев і вже з початком листопада того ж року та катастрофа дала такий балянс: усунуто з КПбУ 26,400 «націоналістів». З центральних установ міста Харкова усунуто 2,500 «небажаного елементу». З 390 адміністративних районів УРСР усунуто: 237 секретарів районових партійних комітетів, 249 голів районових виконавчих комітетів, 158 голів районових контрольних комісій. З комсомолу УРСР усунуто 13,000 його членів. Уважаючи, що за кожною «усунутою» особою стояло щонайменше два члени її родини, тоді цифри «усунених» подвоюються, а то й потроюються. Як також усі знають, що значить слово «усунений» в перекладі на людську мову.

Цивілізовані народи мають звичку дошукуватись причин землетрусів, вульканів, гураґанів, пошестей, воєн з намірами їх пояснити і відповідно запобігти лихові. Для цього побудовані цілі дослідчі інституції, витрачаються величезні кошти. Так, наприклад, причини діяння вулканів, що можливо за весь час свого існування не спричинили стільки лиха і не забрали стільки жертв, як одна катастрофа з назвою «Жовтнева революція», вивчають тисячі найкращих голів науки по всій земній кулі. Тими справами живо цікавляться, про них пишуть томи праць, їх жахаються і всіма засобами намагаються проти них запобігти.

Катастрофами цього другого порядку вчені голови майже не цікавляться. Викопано яму, вкинуто до неї за одним разом десять тисяч людей, засипано і сказано: вороги народу! І ніякого суду. І приходять опісля вчені голови і починають казати: велика доба! Генії. В ім'я поступу… Гуманізму. Винахідникам цих катастроф пам'ятники. Мощі з них роблять. Мільйони їм кланяються. А жертви? Мовляв, трагічна природа буття. І жертви ті цілком зрозумілі. І чому тоді вчені голови не вважають зрозумілими діяння бациль тифу? Сил гураґану? Чи це, може, не належить до трагічностей буття?

Ольга Морозова, що мешкає в місті Харкові — самому центрі цих темних, незбагнутих катастроф, ніяк не може їх зрозуміти. Вона вже нарешті має все, що їй потрібно: і три кімнати, і кухню, і ванну… І меблі, і одяг, і харчі. Але Ольга Морозова трагічно нещасна.
З кінцем двадцять дев'ятого року її коханого Андрія викликано до Києва. Київська Кіностудія робить з його «Ллють сталь» фільм. У жовтні Ольга на останньому місяці своєї вагітности. У Києві Андрій мешкає у готелі «Континенталь». Він часто пише їй листи і присилає телеграми. А одного разу Ольга дістає лист такого змісту: «Шановна товаришко! Ви у Харкові і не знаєте зовсім, що ваш чоловік живе в Києві з відомою артисткою Виноградовою». Лист без підпису, рука жіноча. Ольга кидає лист, топче його, намагається його забути, але забути нема сили. Ночами не спить і думає. Хоче їхати до Києва, але не може. Вона ось-ось мусить родити, а до того до неї заходять і заходять знайомі. Шепчуть, що у Києві страшні арешти і те саме буде тут у Харкові. Письменницьку організацію вже тричі розв'язано, замінено іншою і знов розв'язано. У пресі повно доносів, памфлетів, взаємообвинувачень, зречень, каяття. Робиться враження, що в цій країні всі не так вірять, не так працюють, не так ходять, не так їдять. І що всі вороги. Під тиском цих зморливих вістей, Ольга забуває Ірину. Бог з нею. Хай живуть, хай роблять, що хочуть. Головне, щоб його також не забрали. Що було б тоді з нею, з майбутньою дитиною? А тут, як на зло однієї ночі о другій годині на задньому дворі появилося темне авто, у коридорі чути було кроки, а вже ранком стало відомо, що Мироненка забрали. Ніхто про це не говорить, усі мовчать. Другої ночі знов те саме. На цей раз «забрали» Кузьменка. Мовчанка ще гробовіша. Люди зустрічаються, але не зупиняються, не розмовляють. Родини Мироненка і Кузьменка негайно викидають з мешкань і просто на вулицю, під дощ…
Чи можна такими ночами спокійно спати? Радіти життям? Тішитись майбутньою дитиною? Кохати? Ревнувати? Ольга пише Андрієві лист за листом. Це не ті колишні, грайливі, примхливі листи. Це листи повні відчаю і страху. Андрійчику! Коханий! Приїдь скорше! Їй хочеться, щоб він був принаймні тут, коло неї. Там напевно йому заздростять, за ним слідкують, на нього доносять. Але Андрій пише: не можу, кохана, не можу! Ось скінчу працю і приїду. А тут знов лист: «Шановна товаришко! У Києві ходять чутки, що ваш чоловік одружується з Виноградовою». Ольга не може того більше знести, вона на останньому тижні тяжі, але викликає таксі і їде до самого наркома безпеки. Він же її знайомий, хай порадить. Оповідає тому своє горе, але нарком жартує, каже, що журитись не варто, що все буде в порядку, що всі ті чутки «бабські плітки». Ось у Ольги родиться син, і він, нарком, пропонує себе в куми. Зроблять справжні червоні христини.
І все, здавалось, виходить гарно, Ольга вдоволена, але в почекальні до неї підходить міцний, елеґантний добродій в уніформі ҐПУ і:
— Ви Ольга Миколаївна Мороз? Ми не знайомі, але я вас знаю, ви жінка відомого письменника Андрія Мороза, а я звуся Федоров, Сергій Прохорович. Я хочу з вами хвилинку в одній важливій справі говорити. Чи не зволите зайти до мене ось сюди на одну секундочку?
Ольга й не стямилась, як опинилася у вказаній добродієм кімнаті. Вона не знає, у чому справа, але вона знає, що знаходиться в будинку державної безпеки, що той добродій є службовцем і що вона не може йому відмовити. І Ольга без слова входить, її просять сідати,

добродій сідає проти неї за столом, говорить він дуже чемно, пропонує їй цигарки, вона відмовляється, закурює сам і починає говорити:
— Я знаю, Ольго Миколаївно, що ваш чоловік знаходиться тепер у Києві і ви за нього турбуєтесь. А тому мені хотілося б вам помогти. Ось що, Ольго Миколаївно, тепер настали у нас досить тяжкі часи, не моїм завданням вам все те пояснювати, але скажу коротко, що ваш чоловік належить до тих елементів, що їх наша революція знищила. Але, Ольго Миколаївно, не хвилюйтесь, а слухайте далі: товариш Сталін особисто відзначив заслуги вашого чоловіка, і це для нас закон. Ваш чоловік у даний момент користується у нас безмежним довір'ям, і нашим завданням є зберегти це довір'я, і навіть його збільшити. Але разом з тим, мушу вам сказати, ми боїмось за нього. Він обертається в товаристві людей, що, на нашу думку, можуть впливати на нього не зовсім корисно. Нашим же завданням зберегти його від таких впливів. Хочемо допомогти йому бути не лише радянським письменником, але і радянським громадянином, що у нас вважається за дуже важливе… А тому нам треба мати його завжди на обліку, мусимо уважно за ним слідкувати завжди мати його на оці. І коли ми будемо бачити його з усіх боків, навіть з тих некорисних, тоді йому не буде загрожувати ніяка небезпека. Ми мусимо, у його ж і у ваших інтересах, знати докладно про нього все, що він робить взагалі, що робить приватно, все, що він навіть думає і все, що торкається його побуту в цілому. Всі ваші відвідини, всі розмови, всі забави, всі гостини. Навіть все, що ви їсте і що п'єте. Повторяю: все це потрібне у ваших власних інтересах! У ваших, повторяю, інтересах. І в інтересах нашого народу. І в інтересах вашого майбутнього сина. І в інтересах всього людства. Кожна одиниця для нас дорога, а особливо така одиниця, як ваш чоловік. І тут ви нам можете багато допомогти. (Ольга робить великі очі). Тут ви, — продовжує добродій, — можете нам допомогти тим, що інформуватимете нас про життя і побут вашого чоловіка. Цим ви допоможете нам, а ми допоможемо вам. Ви нам дасте можливість точно знати про все, що оточує вашого чоловіка, а тим самим зберегти його від різних небезпек, а ми вам обіцяємо вернути негайно його до вас і дати вам можливість постійно мати його під своєю опікою. Ну? Що ви на це скажете, Ольго Миколаївно?
Ольга була приголомшена, очі її широко розширились, її негарне з жовтими плямами лице, побіліло і стало крейдяним, її величезний живіт лежав перед нею, мов гора, і вона зовсім позбавилась можливости говорити. Хвилина великої тиші. У неї заскакують одна за одну думки і не знає, на котрій зупинитися. Знає лише одно: вона не може сказати «Ні». І знаючи це, вона лише шукає якогось окремого слова, щоб сказати «Так», і при тому відтягає з часом. Їй хочеться виграти, щось виграти, бодай одну секунду, виграти. Вона так добре знає, що її пхають до якоїсь страшної прірви і що їй не буде звідти вороття. А добродій сидить, курить, дивиться на неї і чекає. Він зовсім спокійний, він певний, що вона не скаже «Ні», а скаже «Так». І вона сказала:
— Так… Добре… Але прошу вас… Він тепер зайнятий… Він дуже зайнятий з тим фільмом. Не відтягайте його від тієї роботи, аж поки не скінчить. Я вас благаю. А потім я… буду вас інформувати… — Ці останні слова вийшли з неї, ніби вони були з нетесаного каменю і їх треба було витягати з горла з великими болями. Але вона їх все таки висловила і цього було досить. Елеґантний добродій був нею вдоволений, ввічливо з нею попрощався, обіцяв

зробити все, що вона собі забажає і покищо нічим не турбуватись.
І після того вона вже не хотіла, щоб Андрій приїжджав, щоб він не приїжджав взагалі. Вона не має права нічого йому сказати про всю цю розмову з тим добродієм. Їй було з особливим підкресленням сказано, що все те «мусить бути лише між нами» і Ольга дуже добре розуміє, що це має значити. І потім знов довгими безсонними ночами до сліз думала про що ж має вона писати їм і як це робити і навіщо воно їм, і головне сама себе винила. Це вона сама добровільно пішла до того осоружного уряду, це вона постійно зверталася до них за різними речами і вони підмітили її слабості. І це напевно вони писали їй ті листи, щоб збаламутити її спокій і викликати до чоловіка недовір'я. А тепер хочуть її втягнути в те їх багно. Писати? Доносити? Це ж осоружно навіть подумати. Їй бридко. Вона перестане себе поважати. Як буде дивитися у вічі чоловікові?
Але Андрій сам приїхав. Приїхав якраз дуже вчасно, ніби відчув, що треба приїхати, хоча Ольга ніколи не писала, коли це має статися. Ольга була якраз в лікарні, Андрій був дуже ніжний, чулий і щасливий. Навіз гостинців, а найпаче зворушило Ольгу те мале, шерстяне убраннячко «для нього». Вона не мала часу, ані гніватись, ані думати про Ірину, ані про все те інше, була вся у своєму материнстві, тішилася, що Андрій тут з нею і що новонароджений хлопчик. І тільки коли дійшло до того, як сина назвати, вона враз посумніла. Пригадала ту пропозицію наркома і мусіла сказати про те Андрієві. Він не сказав нічого, але по всьому було видно, що це йому не подобається. Промовчав. Ольга також мовчить, хоча думка — нема, нема і прорветься: невже він міг її так зраджувати, так обдурювати, так… Ні. Краще про це вже не думати. І Ольга відгонить ті різні бентежні думи і знов щаслива.
А геть пізніше відбулися ті «червоні христини» і був той самий нарком за кума, і були гості, і назвали сина… Октябрином. Було це бажання наркома і всі радісно прийняли його оплесками. Дитину піднесли під портрет Леніна, заспівали «Інтернаціонал», а потім усі пили багато і танцювали під патефон.
І все, здавалось, було гаразд, коли б Ользі не треба писати. Що і як писати? Навіщо писати? Який в тому сенс? І від тієї жури у неї зобракло молока і дитина захворіла. На щастя, до Андрія майже ніхто не заходить, останніми часами до них взагалі мало заходили, а вони самі також не дуже намагалися гостювати. Андрій сидів, працював над новою драмою «Твердий горіх», а згодом його знов викликали до Києва.
Перед його від'їздом Ольга несподівано розплакалась і хлипаючи казала, що можливо було б краще, коли б він взагалі не вертався до неї. Андрій довго допитував, що з нею, вона довго опиралася, а опісля призналася, що їй дуже тяжко чути начебто Андрій живе там десь з іншою… А до того другого не призналася. Тоді Андрій зрозумів, що їй все відомо і сказав, що «та інша» тепер у Москві і що він з нею не лише жити, але навіть не може зустрічатися. А тоді й Андрій щось «признався». Він чув, нібито Ольга часто бувала у наркома, на що Ольга зробила великі очі і зазначила, що він же знає, коли і чого вона там бувала, а до того вона ж була в тяжі. А тоді Андрій висловився, що йому казали, нібито вона бувала там і до тяжі. Ольга зовсім зламана, але їй враз приходить до голови думка, чи не були це ті самі інформатори, що інформували і її саму і від цього їй стає легше.
— Андрію, — казала. — Не вір тому! Ніяк не вір тому! У тому криється щось недобре!

— А ти «їм» віриш? — зненацька попередливо питає Андрій. А тоді Ольга:
— Ні! Андрію! Я їм не вірю! Вірю тобі! — але зідхнула при тому, і Андрієві здалося, що вона все таки «вірить».
Одначе Ольга вдоволена, що він від'їхав. І коли, нарешті, прийшов час «писати», вона не писала, а поїхала до того уряду, знайшла того ж добродія, впала на стілець, розплакалась тяжко і випалила:
— Ріжте мене, бийте мене, робіть зо мною що хочете, але я не знаю, що вам писати. У нас ніколи такого не бувало — з діда, прадіда, прапрадіда і ніколи, ніколи в світі, щоб писала жінка на чоловіка; у нас нікого не буває, ми ні про що, крім звичайних речей, не розмовляємо, мій чоловік абсолютно вірний радянській владі і що я можу ще тут сказати?
А тоді той почав дуже докладно розпитувати про Андрія, геть майже від самого дитинства, і Ольга мусіла все до подробиць казати. Було згадано Тетяну і про неї мусіла Ольга оповісти, що знала. І про Водяного, і про напади на хутір, і про оборону. Не могла, ані перечити, ані щось таїти, бо той робив враження, що і так «все знає». А коли Ольга звідти вийшла, голова йшла ходором, була мов би п'яна. І пригадала одну мову Бича, ще тоді, коли той був на висоті. «Вони нас вичавлять, мов тарганів… Нікого з нас не лишать. І не важно — чи будеш «вірним» чи «не вірним». Чим здібнішим будеш, тим скорше тебе задушать». І від цієї згадки Ользі стає моторошно, кудись би тікати, кликати когось на поміч, але нема куди тікати й нема кого кликати.
Одначе Ольга покищо не мусить «їм» писати, переживає лише те, що наговорила, не сміє нічого сказати Андрієві, їй сказали, що є це «сувора державна таємниця», за зраду якої належиться велика кара. Вона мучиться, вона не спить ночами, вона думає…
Згодом усе це трохи минуло й забулося. Андрій знов приїхав. Фільм був готовий і мав успіх. Андрій дістав велику грошову премію. Головну ролю виконала Ірина, виконала добре, але Ользі не сподобалась. Чому він говорив, що, вона в Москві? Але мовчала, навчилась мовчати, хоча терпіла дуже. І аж трохи згодом довідалась, що Ірина дійсно була в Москві, до Києва наїжджала лише зніматись і була там всього три тижні не конче одночасно з Андрієм. Від цього їй трохи відлягло, але знов нова халепа: після процесу Спілки Визволення України, що тягнувся кілька тижнів у залі Оперового театру, в будинку при вулиці Письменників знов стало неспокійно. Щоночі, від другої до четвертої, на подвір'ї гуде мотор, по коридорі ходять люди, в будинку ніби вимерло, а на ранок усі, мов би у воду опущені. Когось із знайомих не стало, котрась із жінок ходить з опухлими від плачу очима, ніхто з нею не розмовляє. Шість таких ночей і кожної з них Ольга сиділа в кухні за занавіскою, а Андрій у своєму кабінеті, вдаючи, що пише. Ольга чекала, пильнувала, тремтіла, а коли це кінчалося, приходила до Андрія і тихенько на вухо казала:
— Йди спати, милий! Поїхали!
Ці години, шорсткі і болючі, зливали їх серця і душі, виповняли їх безмежною відданістю, споювали їх надмірною спрагою жити.
Андрій цієї весни не був так занятий, як зимою, здавалось відкривається якась нова світліша сторінка життя, їздили разом з Ольгою до Канева, пережили безліч цікавих, хвилюючих моментів, коли знов побачили Дніпро, луг, гори, вулиці рідного міста. Іноді здавалося, що вертаються дні минулого, дарма, що все довкруги на очах, ніби під землю, входило, ніби

землею проходив якийсь дивовижний мор.
А потім несподіване зникнення Івана. Це навалилось на них, мов би яка змора. Не могли нічого збагнути. Не могли нічого робити. Не могли навіть нічого й нікого питати.
Бич же недавно вернувся з-закордону, дослівно увігнався до Андрія і з люттю оповідав про Европу, що за неї недавно ще розпинався й готов був до неї молитися. Пішов, побачив й зненавидів. Зненавидів усією силою своєю пристрасної натури. Не казав, чому зненавидів, лише побіг до ЦК і написав страшного покаянного листа, що в ньому клявся за все своє потомство, що тільки «країна рад» несе всьому світові дійсну правду, а Европа гниє дослівно і недалеко той час, коли по ній лишиться тільки спомин.
А все ж таки чому він так пристрасно її не злюбив? Що з ним сталося? Чи не той став «Фавст», чи змінились Рим і Венеція, чи не літають через Атлантик Цепеліни? Ні. Все це є, все це стоїть на місці і все це таке, як і було. І не тому Бич зненавидів ту землю, зовсім не тому. Це було літо, коли на Харківських вулицях почали з'являтися дивні істоти, загорнені в землисте ганчір'я. І між ними вже не самі розкуркулені, вороги народу, між ними різні, і старші, і молодші, і чоловіки, і жінки, і діти. У них переважно опухлі ноги і впалі, мов прірва, очі, а діти тільки ростом діти, обличчям вони старці з жовтою, поморщеною шкурою. І хто побував в той час на околицях Харкова, там де малі будиночки в садах, той мав нагоду кожної ночі чути попід вікнами тягучі, безперервні голоси:
— Їїїсти хочу! Їїїїсти! Ой, дайте їїїїсти!.. — І це тривало постійно, кожної ночі, і не було тому ради.
І саме в такий час Бич вернувся з тієї «чортової гнилої Европи». Він довший час жив в Бадені біля Відня, у чистому, білому готелі з тінистими алеями каштанів з розцвілими магноліями, йому подавали «віденські ковбаски, віденські котлети, віденське пиво». А на вулицях вітрини барвисті, сяючі, багаті… І блискучі лімузини котяться, і пишні дами в пишних капелюхах… А вечорами ті прокляті саксафони і ті гнучкі талії, що вертяться на кругах. І до Бича при тому лізли всілякі думки, бо в очах його Харків, його рідний Харків з чергами, з общипаними Церобкопами… Ох, ті саксафони, саксафони, насаксафонять вони біди, бути біді, не минути біді…
І вернувшись, Бич покаявся перед партією, але в тому покаянні звучали нотки покаяння взагалі, перед самим собою, перед цілим світом. Він кається, бо йому так личить, це єдиний вихід віруючої людини, коли вона згрішить, коли чує нечисте сумління.
І Бич гасає по Харкову, він буває скрізь, він бачить все, він не може в цей час сидіти, або, як Мороз, замкнутися, або заніміти рибою. Ні. Не так його сотворено. Він бачить біду, намацальну біду, справжню біду. Вона влазить до його нервів, до його мозку, до тілець його крови. Ночами він чує ті тягучі «їїїсти», і від того його мозок туманиться і, здається, він зірветься і на весь світ крикне: Люди! Схаменіться! Що ви робите? То ж ми хотіли не того!
В середині літа Андрій Мороз поїхав на Кавказ, у повітрі пахло новими арештами, Бич надто носився по місті, всі стали надто мовчазними, або надто балакучими. Почали говорити про якісь там котлетки, не то котячі, не то дитячі. Ранками містом їхала валка возів, що підбирала трупи, і все те звозили кудись там…
І так тягнулось літо, осінь, зима, весна і знов літо, і знов осінь, і знов зима. Містом день-денно, ніч-нічно йшли машини, одні підбирали трупів, інші півтрупів. В повітрі понесло

трупним диханням… На весні тридцять третього року в будинку письменників на розі вулиць Авіяції і Письменників, лишилось дуже мало письменників. Всіх їх вихапав «чорний ворон», чорними ночами. Ольга Морозова пережила безліч тривожних ночей і вже не тішилася ані тим своїм мешканням, ані тими меблями, з приємністю згадувала колишню свою ванну із залізком для прасування замість кухні. Андрій переважно їздив, а коли бував дома, замикався і писав, а коли хто хотів його бачити, Ольга завжди казала: нема дома. І нарешті двадцять четвертого січня до Харкова прибув з Москви чоловік з назвою Постишев…
А в кінці березня нарком освіти М. О. Скрипник закликав до себе Бича. Останній був ще подібний на людину, але його єство вже було розжерте страшною язвою, що сиділа в його душі. Очі горіли огнем сухітника, пальці були тонкі, білі, загострені…
— Сідайте і мовчіть, — казав Микола Олексійович, подаючи Бичеві стілець і кисет з тютюном. — Знаєте чого я вас покликав? — Бич нічого не відповів. — Я вас покликав, — казав той, — щоб вам сказати, що нас усіх ліквідують… І вас, і мене, і всю ту нашу так звану владу… І всю Україну. Лік-ві-дууують! Зрозуміли? Плян!
Бич сидів, ліва його брова дриґала, очі горіли, кисет з тютюном лежав перед ним на столі, він не курив.
— Ну, і що ж? — казав він. — Ну, і що ж? Нічого. Старший братик. Москва, матушка радімая. Шах і мат… — А помовчавши, додав: — Як можете, Бичу, їдьте на села, придивіться і напишіть. І назвіть свій твір «Окаянна епоха». До речі, наш новий шеф заповів, що для решти письменників десь там на Дніпрі біля Канева розкішну санаторію побудовано, тринадцять кращих їдуть туди, відпочинуть, мовляв, і почнуть писати нову епоху… Коли б мені так двадцять років назад хто сказав: Миколо Олексійовичу! Прокленете самого себе. Я б роздер його на шматки… Так чортячо вірилось в те паскудне діло. А оце недавно голодна баба мені сказала: як можете любити людство майбутнього, коли так ненавидите людство сучасного. Логіка. Дійшли до тридцять третього, а куди далі дійдемо? Логіка ж лишається. Саме сьогодні та ґориля підносить мені список: 300 самих професорів. З мого наркомату 947 осіб, переважно учителів. З кооперації 2,000. Ви розумієте? Та ви їдьте, а як вернетесь, зайдіть знову до мене.
— А як я не поїду, — каже Бич.
— Ні, ви поїдете, ви внесені до списка, і я хочу, щоб ви їхали…
З початком квітня така група письменників в числі чотирнадцяти, дійсно виїхала до санаторії. Наперед в домі письменників відбувся бенкет. Столи гнулись від їжі, пили вино, грала оркестра, говорили промови. Виступав сам Постишев, він казав: «Перед вами нові почесні завдання, допомогти нам викорінити на цій землі дух провінціялізму, що міститься в понятті українського буржуазного націоналізму. Велика культура, яку створив російський народ, мусить стати культурою всіх нас. Розгромивши спротив куркуля, перевівши колективізацію на всі сто процентів, нашим черговим завданням є розгромити силу культурного спротиву українського антирадянського націоналізму. В цьому дусі мусять бути написані ваші майбутні твори».
Письменників везено до санаторії у зовсім окремому вагоні. Не радили виходити на станціях. Не виглядати з вікон. Хтось сказав, що вздовж залізниці багато живих і мертвих трупів. Вони підповзають до потягів і простягають руки. На станціях їх також повно. Інколи до

вагонів вривається сморід трупів.
Письменники сиділи на своїх місцях, ніби приковані за ногу, здебільша мовчали, читали, курили. Між ними мовчав, читав і курив (він тепер також курить) Андрій Мороз. Бич сидів коло нього і, не вважаючи на «побажання» не визирати у вікно, він весь час туди дивився. Інколи він одвертався від вікна, бачив кістяки в лахмітті, і не міг на них дивитися. Їхали через Полтаву, Пирятин, Золотоношу. Через Канів їхали возами при смерку, до санаторії добрались уночі.
Під'їжджаючи до цих місць, Андрій багато переживав, але нічим того не виявляв. Санаторія відбудована з колишньої лісничівки Демідова. Проект її відбудови подав ще Іван Мороз, але відбудовували її вже без нього. Андрій був здивований, що весь той будинок, що був зовсім у лісі з прекрасною смерековою алеєю, тепер стоїть майже на голому місці. Ліс ще частинно лишився, але він відступив значно вниз і зовсім змінився. Де ділись його столітні дуби, його, товстюіці липи, тепер це скорше кущі, зарослі. Дивно виглядала і сама санаторія. Її зовнішні стіни руді, спасмужені дощами, дах латаний дошками, бляхою, двері й вікна нефарбовані. Такі ж і сходи, і меблі в середині. Кімнати просторі, вікна високі, стіни білені вапном, на стінах портрети Сталіна, Леніна, Дзержинського, Горького. В головній кімнаті, що править за їдальню, на передній стіні плякат з написом: «Письменник — інженер людських душ. Сталін». Сильно пахне вапном, вогкістю і лісом, що саме прокидається до життя.
Вечір. З-під високої, білої стелі звисає на електричному дроті лямпка на сто ват. Довгий стіл застелений парусиновою скатертиною, на столі тарілки, ножі, виделця, ложки. У великих, череп'яних мисах парує жовта юшка. За столом статечно сидять чотирнадцять «інженерів людських душ». На передньому місці стоїть невідома, з обвітреним обличчям особа, що українською мовою з сильним російським акцентом, говорить:
— Адже, товариші, я маю шану, іменем місцевкому партії, як також іменем управлєнія колгоспу ім. Дзержінского, привітаті вас, як ґастей у будинку цієї прекрасної санаторії, яку збудовано на пропозіцію самова товаріша Сталіна… (Всі голосно плещуть, на гасло: «Великому Сталіну — ура!» — всі встають і кричать ура). Реакційна, царська влада не піклувалася письменником, а українському письменникові взагалі не було місця на землі, але наша радянська, робітнича влада, уділяла і уділяє письменникові багато уваги і огорнула його своєю теплою, батьківською опікою.
Далі промовець перейшов до пояснень обставин, серед яких наші гості будуть перебувати. Пояснив, що санаторія, у якій гості перебувають, належить до радгоспу ім. Дзержинського і являє собою один з найкультурніших пунктів всього радянського союзу. Сам радгосп побудовано під прямим керівництвом товариша Сталіна і він являє собою зразок культурного господарства не лише радянського союзу, але і всього цивілізованого світу. Тут гості знайдуть все, що може їх цікавити з ділянки народнього господарства і аґрокультури… Тому гості не мусять особливо відвідувати дооколишні населені місцевості, а їм вистачить якраз цього радгоспу. Промовець не забув також нагадати, що в цих палацах колись могли розкошувати хіба маґнати та банкіри, а тепер все це віддано до рук найширших народніх мас та трудової інтелігенції… Славою партії, уряду і великому вождеві промовець закінчив своє привітання, всі встали, заплескали, оплески перейшли в овації і після того, всі почали їсти.

Прийняття було гаряче, але жовта юшка зовсім холодна, а принесене волове, тверде м'ясо також, а жолудьова кава «Здоров'я» так само. Єдині булочки були білі, свіжі і смашні.
І вже після вечері, коли гості намірились виходити, щоб подихати свіжим повітрям ночі, безіменний добродій між іншим зазначив, що відходити від санаторії трохи далі не рекомендується, в лісі іноді трапляються інциденти, як також не слід звертати уваги на тих волоцюг, що іноді сюди заблукують… Вони вдають з себе голодних, але не вірте їм. Женіть геть ту сволоту. Ледарі, що не хочуть працювати і воліють вештатись по жебрах…
Ніч була велична, по-весняному міцна, рідко зоряна. Молодий, прозорий місяць, здавалось меншав, то більшав, ніби він гойдається на припоні… Гуртами й поодиноко стояли гості, гомоніли потиху, вслухувалися в темінь ночі, вдихали свіжість весни.
Тут же на подвір'ї вештався старий, сивий дід, видно сторож, і котрийсь з гостей його запитав:
— Діду! А чи видно звідси Дніпро?
— Було видно, тепер ні, — каже дід.
— А то ж чому тепер ні? — питають далі.
— Вежа отам була, — каже дід, — та її зруйнували…
А трохи згодом дідок сам озвався:
— Товаришечки, товаришечки! Йдіть, людоньки, спати. Зачиняємо. Випускаємо собак…
Мила несподіванка, всі здивовані… Друге здивування, коли гості побачили, що п'ятнадцяте місце в їх спальні, що здавалось зайвим, зовсім не зайве, а що на ньому спить та сама особа з вивітреним обличчям.
— Мушу, вибачте, спати з вами, — заявив той. — Нема місця. Ми закінчили цю віллу лише провізорично… Бракує засобів… — Всі прийняли це вибачення з приємністю. Люди розбиралися, вішали де хто міг своє убрання, стільців не було, вішаків не було, столиків не було. Кожний клав своє на своїй валізці, або і просто на підлозі… Говорили потиху про подорож, про весну, про останні вірші Тичини, про якогось орденоносця…
Андрій Мороз ліг дуже скоро, лежав горілиць, напівприкритий, мав заплющені очі, був блідий. Бич увійшов останнім і ліг останнім, зайняв останнє місце, вкрився майже з головою… Згасили велику, одну електричну лямпу, і влилася тьма… Троє великих вікон зарисувались в темноті і було зовсім тихо… І коли розвіялись перші відголоски мови, а очі звикли до темноти, знадвору стало чути собаче гавкання… Собаки гавкали в різних місцях, різними голосами… Іноді вони напівгавкали, напіввили… Під ці звуки гості поволі засипали.
Почався відпочинок. Сонце зійшло живо, так живо, як це воно вміє робити в цей час. В кущах ще безлистих гомоніло птаство. Якась симфонія звучала в тому свисті, у тих переливах, у тих окликах. Це не був гімн, це була радість соняшного променю, переведеного в звуки. Це був спів тих соків, що поставали в землі і поволі обертались в барву, звук і запах. Пристрасна, благословенна соняшна тиша над Дніпром, і хочеться підставити долоню, щоб допомогти сонцю зводитись над простором.
Те ж сонце облило будинок санаторії, цегляні мури барвисто горіли в його промінях, чотирнадцять років стихії працювали над ними, від чого вони вкрились смугами різних барв, що звисали вділ, мов потороччя. Довкруги не було ще нічого викінченого, купи глини, цегли і вапна лежали в різних місцях, валялось розкидане знаряддя. Андрій Мороз хотів було

знайти щось з того, що він тут бачив свого часу, але від того не лишилось ані єдиного маленького знаку. Все змінилось, все прийняло інший вигляд, навіть само місце. Здається, вся та будова якось знялася з колишнього місця і перенеслася на інше… На гірше, на брудніше, на убогіше…

Гості з столиці скоро довідалися, що житимуть вони тут не так, як їм подобається, а що вони матимуть тут певний режим. О сьомій вставання, о восьмій сніданок, о дев'ятій спільна гутірка, о десятій спільна прохідка, або лекція. О першій обід. О другій відпочинок, о четвертій спільні заняття, о п'ятій чай, о сьомій вечеря. При сніданку, при обіді, при вечері розмови. Крім того, гості довідалися, що протягом цього часу (це має тривати місяць) з Москви прибуде ще один гість, відомий професор літературознавець Воронін, що прочитає кілька лекцій на тему: «Пушкін і революція», «Бєлінський і його доба», «Ленін і Толстой», «Горькій і Коцюбинський».

Гості прийняли цю програму з ентузіязмом. Вже з першого дня почалася розмова на тему, «якою має бути українська література». Розмовою керував добродій з вивітреним обличчям. Властиво всі мовчали, а говорив він сам. Говорив формою розмови, іноді жартував. Сказав, що українська література мала виконати велике завдання, але вона його не виконала. Чому? А тому, бо вона мало радянська. Поперше, вона мусить стати цілком радянською, тобто всенародньою. Подруге час вже перестати скиглити, що у нас, мовляв, все не так, як у людей. Ні. У нас не так, як у людей, бо у нас краще. Ми передова країна світу. Ми перші показали світові, що це таке соціялізм на практиці. Ми досягли нечуваних успіхів в колективізації, індустріялізації, будівництві, господарстві, культурі. Нам нема чого учитись в інших. Навпаки. Інші прийдуть і будуть вчитись у нас. Мусимо знати, що життя у нас найкраще, найбагатше, найкультурніше. Це має бути всім нам зрозумілим, і ніхто тут не сміє нічого перечити, — казав добродій з вивітреним обличчям…

Всі слухають те оповідання уважно, кожний по-своєму. Хто повільно мішає чай, хто щось жує, хто нотує в нотатнику. Бич сидить на самому краю стола, схилив голову, смуга волосся вороним крилом звисає над лобом, впер погляд у чашку з чаєм і напружено думає. Майже видно, як під шкурою його напруженого чола ходять думки, і можна з певністю сказати, що він не слухає і не чує добродія з вивітреним обличчям. А Мороз сидить рівно, майже байдуже. Нічого, мовляв, не сталося. Крає свіжий хліб, маже його маслом, їсть і запиває чаєм. А коли все скінчилося, і коли добродій з вивітреним обличчям своє зробив, Мороз встав і «від імени всіх присутніх товаришів» висловив подяку за точне, ясне, конкретне визначення напрямних для української літератури. Усі заплескали, всі вдоволені, один Бич поглянув на Мороза поглядом докору.

Вийшли на двір, на сонце. Розбрелись у різні місця побіля будинку. Пішов і Бич отуди, де стоїть буда з бляшаним димарцем і де напевно живе отой вчорашній дідок. Бич любить всіляких дідків — щось невинне, добряче, безпосереднє. Бич не помилився. Дідок дійсно там мешкає і сидить на обрізку колоди з чимсь, схожим на люльку, в зубах.

— Добрий день, діду! — каже Бич.

— Добрий день, — озвався той байдуже.

— Про що так думаєте? — питає Бич.

— А! — відповів дід одним звуком.
— Весна буде, га? — не вгаває Бич.
— Буде! — каже дід.
— Чого так журитесь? — питає далі Бич.
— Га?
— Чого так журитесь, питаю?
— Та загризли он! — каже враз дід і підняв на Бича очі.
— Кого загризли? — цікавиться Бич.
— Та кого… Маємо он там помийницю… Так народ туди притьмом суне… Та мало суне — дохне там… Вийдеш ото ранком, а двоє-троє й лежить… Надоїло воно ото… Тягай і тягай ті трупи… Так ото собак завели… Тепер того не підійдеш… Загризуть…
— А чого ж, діду, той народ суне до тієї помийниці? — питає знову Бич. Дід глянув на нього з докором.
— Ех! — відмахнувся досадно рукою. — Ума спитуєш. Ви писателі? — запитав він Бича.
— Так, — каже Бич.
— Так от і напишіть по начальству: он у Ліпляві жінок забрали… Дітей, кажуть, поїли. Отак і пиши: дітей! А вчора так собаки дівчинку загризли. Хотіла до помийниці… От воно як… — І дід понуро одвернувся, потягнув з люльки і поволі сплюнув собі на пазуху.
Микола Бич, здається, має, що шукав. Торкнувся пучками своїх пальців. У його очах біль. Живий, голий біль. Йому тісно і ніяково. У голові рояться думки.
— Ну, а як ви на те дивитесь? — питає знову діда. Дід нервово засовався і враз згорнувся равликом. А потім несподівано викрикнув:
— Відчепіться від мене! Я вас не знаю, ви мене не знаєте! Я сліпий і глухий! Ідіть собі! Чого нас мучите? — І після цього дід одвернувся.
Бич лишив буду і відійшов набік. Хотів трохи побути на самоті, але не міг цього зробити. До нього скоро підійшли інші… Молодий поет Капустенко. Хотів запитати Бича, що той тепер пише. Але Бич лише посміхнувся поблажливо і відповів:
— Чи ви не хотіли б часом шоколяду? — Молодий поет робить великі очі. Не розуміє.
— Ні, ні, — каже він. — Шоколяду? Чому шоколяду? Ха-ха-ха! Що ви, що ви! А я написав вірш, — каже молодий поет захоплено.
— Вірш? О! Це дуже гарно, — каже Бич.
— Про Сталіна, — хвалиться далі поет.
— Браво! — каже Бич. — Браво! Тема хороша!
— Дозволите прочитати?
— О, ні! У мене розболівся, знаєте, живіт. Не можу слухати віршів. Іншим разом. Іншим разом, товаришу. Знаєте, іноді так буває: нічого не хочеться чути, хіба що журавлів. Дивіться, дивіться! Он летять. Чуєте? Курликають! Мабуть з вирію… А все таки небо чудове! Дивіться, які хмарини! Чудові, чудові!
Молодий поет здивований. Бич скоро лишає його і йде до лісу.
Гості з Харкова відпочивають, слухають лекції, ходять три рази денно їсти, бувають у радгоспі, їм показують корів, свиней, курей, оповідають скільки котра дає породу, які клопоти з ними мають, як ними піклуються. Інколи гості просто гуляють… Там далі, нижче ще є ліс —

дуб, граб, липа. Ліс ще чорний, по ярах ще лежить крига, лише бруньки берези та липи починають набрякати та місцями на сонці витикаються проліски.
І гості ходять, милуються, вдихають запахи, насолоджуються буттям. Не йдуть лише туди далі, де видніються «мальовничі українські села з білими хатками» і не тільки тому, що їм «не радять», але й тому, що там нема куди дивитись. Усі знають: там смерть! Зараз он за тією межею.
А Бич кривавиться. Не спить, не їсть, очі запали. Мороз спостерігає за ним, розуміє його. І по всьому видно, що Бич хотів би з ним говорити. Йому здається, що це єдина тут свідома людина. Але той, ніби навмисне, недоступний, він щось читає, видно Данте. Але одного разу вони зустрілися. Йшли лісом, низом, зовсім самі. Бич, між іншим, щоб відвести розмову на віддаленішу тему, почав говорити про причини появи «Божественної комедії». Він не погоджується з думкою, що це був випадок, просто вияв поетичного надхнення. То були часи впертих змагань двох влад — світської і духовної, а разом тоді точились безконечні чвари за християнські доґми в лоні самої церкви. Мороз з цього приводу висловлюється обережно, але його відвага з кожним словом збільшується. На його думку, поява тієї поеми, значила вислів невдоволення. Данте, у своєму вигнанні, звільнений від пут умовностей, бачив речі і явища згори, відчував їх міру, і вирішив спробувати вияснити деякі «великі божеські ідеали» у формі комедії, дійства, яку згодом Петрарка називає «Божественною». Заразившись «божеськими», а інколи і звичайними «ідеалами», людина дуже легко втрачає почуття міри. До слова приходить фанатизм. Фанатизм більше жадає, ніж сам може дати. Люди з вузькими, але твердими душами, намагаються опанувати широким змістом. У мініятюрні форми люди намагаються втиснути ґрандіозний зміст, це їм, розуміється, не виходить, вдаються до насильства, псують, і форму, і зміст і замість Добра чинять Зло. Це і є тема Дантового твору.
Бич насторожений до відмови, його уява напружена, його очі блищать. Йому хотілося б дуже багато сказати, витрясти душу, а разом відчуває, що всього сказати не можна. Воно завелике. Затяжке. Воно більше, ніж може обняти його уява, сильніше, ніж може висловити слово. До того, йому здається, що його співрозмовник має до нього якісь претенсії. І це його непокоїть… І навіть сердить… Тут стільки пережитого, переболілого, передуманого. Стільки нервів вложено в цю справу, а ось знаходяться люди, що жадають відчиту.
— Ти ж знаєш, — ніби влад з Бичовими думками, каже Мороз, — що людина не може бути такою, якої жадають ідеали.
— Знаю, — зі злістю відповідає Бич. — Це ніяке відкриття. Чого до мене апелюєш? Так! Я вірив! Я фанатик! Але… Тут справа зовсім не в тому.
— Цікаво в чому? — питає Мороз.
— А в тому, що, наприклад, Росія знову осідлала свого імперіялістичного коника… І ми їй поважно заважаємо… Жадаємо голосу, права, справедливости… А то і відокремлення. А вона воліла б замість нас тут мати чисте поле і засіяти його справжнім плодом російства… І мої ідеали тут не при чому. Кожний вік має свої ідеали і своїх великих учителів… Мав їх і наш вік. І не такі вже вони нікчемні, як ти собі думаєш. В запалі заперечення ти ладен вважати нас ідіотами, але без ідей, без фантазії, без віри і того самого фанатизму — життя немислиме. Це азбука. Ти б хотів ладу, добробуту, розважности. Філістерство. Мені більш

імпонує Унамуно з його вимогами «сіяти між людьми зародки сумніву, недовір'я, навіть розпачу», ніж твої «розважності», «почуття міри» і інші чесноти гідні Івана Івановича з Кобиляк…
— «Билі люби — траґізм іль ґібель, іль ужас нового потопа!» — перебив його цитатою з Брюсова Мороз.
— Так! — відповів Бич. — А по-моєму, і Унамуно, і Брюсов — примха. Лжа. Жонглерство. І цинізм. Бо коли прийде до «потопа», тоді вони перші скиглять і перші лишають корабель. Зрештою — їх діло. Батьківщина Унамуна всю свою історію віддала за ідеали… Не можу мати претенсій до праотця Унамуна Кортеза за його подвиги в країні ацтеків в ім'я його релігійних ідеалів, але я переконаний, що ціла майбутність народу, до якого ми належимо, буде мати претенсії до нас за наші ідеали, що призвели до поїдання матерями своїх власних дітей. Можеш ти собі, товаришу, як хочеш дивитись і бачити, але цей ось факт ніякий жарт і пройти повз нього мовчанкою нікому і ніде не вдасться. Кажеш, що винні тут не ідеали, а імперіялізм Росії. Погоджуюсь. Але все таки в основному і фактично в корені завинили тут оці самі ідеали «великого», як ти кажеш, учителя, що його вчення нещастя хотіло нам накинути. Кажеш, що я те вчення перекручую, але ти мені не заперечиш ніякими арґументами, що злочини, зроблені людьми цього вірування, перевищують усі можливі уявлення про подібні речі. Як же, подумай, можна допустити нормальній і здорово думаючій людині, що мільйони живих, ні в чому невинних людей були холоднокровно і з розрахунком засуджені не на розстріл, не на повішення, не на гільйотину, а на довготривалу, голодну смерть разом з матерями, дітьми, немовлятами, старими. Як можна допустити, щоб це все діялось на наших ось очах і щоб ми не сміли навіть про це співчутливо говорити, щоб ми ще дивились на це і плескали в долоні і кричали нашому апокаліптичному катові ура. Як тут, скажи, можна щось боронити, щось виправдувати, дошукуватись якихсь принципових причин і що це за такі ті колективи, що за них треба замучити стільки абсолютно невинних людей, кому вони прийшли такі в голову, з яких мотивів і для яких мотивів. Невже ти дійсно, як жива і розумна людина, віриш, що на землі існують вартості, що за для них можна було б засудити на голодне вмирання кілька мільйонів людей? І невже ти справді аж такий наївний, що можеш повірити в якийсь чудесний еліксир, що враз протягом кількох років з людей-людей можеш зробити людей-янголів? Де, і коли, і для чого нам найнещаснішим в історії людства хтось безвідповідальний підсунув цю страву, а ми голодні на правду, з жадібністю неофіта із заплющеними очима, так ганебно її спожили не підозріваючи, що це звичайна отрута. Відчуваю твоє обурення за ці слова, але ти не можеш ніяк їх заперечити, бо сам знаєш, що це правда… Ти дихаєш злістю, що ці правди виходять назверх, а разом і ненавидиш мене за те, що, мовляв, я йду в їх фарватері тоді, коли вже «все ясно» і коли навіть ти сам, колись віруючий, «розчарувався», але хочу тобі сказати, що я не збираюся вмирати задля розчарованих, разом з розчарованими, не будучи ніколи зачарованим і не поважаючи цієї справи ані на один гріш. І ще ти обурюєшся, що цей огидний злочин я називаю його іменем — злочином! Що його спричинників засуджую.
Невідомо, куди б дійшла ця вийняткова у цих обставинах розмова, коли б її не перервано випадком, якого ні один із співрозмовників не чекав. Мороз був справді наставлений аґресивно, але й Бич не мав бажання зрікатися своїх звичок аґресивности і коли він саме

збирав усі свої арґументи в один ударний і рішаючий арґумент, — тоді з долини, від валу, що ділить ліс від крутого берега, несподівано, мов з-під землі, виступила і почала все більше і більше на очах виростати, спочатку невиразна, людська постать, яка згодом виявилась жінкою середнього віку півселянського походження.

Бич і Мороз одразу свою мову урвали… Жінка йшла поволі їм назустріч і коли з ними зрівнялася, зупинилася і відсапнувши запитала, чи вони часом не є з тієї санаторії. Так, дістала відповідь. Чи вони може письменники з Харкова? Так, дістала відповідь. Чи може тут є також письменник Бич? — питала далі жінка. Так, дістала відповідь. Чи можна б їй його бачити? Так, дістала відповідь. Бич їй сам представився.

— А! То ви! Мій улюблений! Читала, читала… Зачитувалась. «Юний, духманий край», «неповторна, мятежна доба», «Загірна комуна»… А як же, а як же! І дуже приємно, що вас бачу! От би вам, шановний письменнику, тепер твір написати. З життя неповторної доби… Отам он за Дніпром «Загірна комуна»… Так, там цієї ночі селянка Оксана… з'їла свого хлопчика Василька… І її за те забрали… — казала поволі жінка і дивилась пильно Бичеві увічі.

Бич ураз зблід, відступив… Мороз хотів було щось заговорити до жінки, але та круто його зупинила:

— Не до вас, товаришу, мова! Хотіла б щось чути від нього! — Бич відступив ще крок. Здавалось, та жінка кинеться на нього, очі її загорілись і уста перекривилися люттю. — Чого ж мовчите? Вважаєте, що це правильно? Чого ж мовчите?

Тоді рішуче виступив Мороз.

— Рая! — промовив він. — Це ти?

— Так! Це я! Рая! Учителька! Та, яку ти у своєму творі збезчестив! Не признавайся!

Це була Раїса, дочка дяка Гаврила з Ліпляви, колишня приятелька Андрієва. Ледве її пізнав, така вона схудла і змарніла. А колись була красуня.

— На трупах! На трупах! Жируєте! — проговорила вона патетичним голосом, повернулась і пішла назад.

Бич зблід і закам'янів. Мороз пробував було щось промовити, але Бич обірвав його:

— Остав! Не до того! — Він повернувся і пішов під гору. Земля, здавалось, угиналась під тягарем його горя. І не було нізвідки розради.

Тієї ж ночі, чи краще того ж вечора, Бич несподівано спакував свою невеличку чорну валізочку, нічого нікому не сказав і від'їхав. Ніхто не знав — куди, не знала навіть цього людина з вивітреним обличчям. Це, видно, не дуже добре на неї вплинуло, бо вона одразу почала щось писати на своїй течці, а згодом також кудись від'їхала.

А Мороз? Був до краю збентежений. Каявся, що почав ту мову, довго думав тієї ночі… Відчував, що з цього може щось недобре вийти.

По відході Бича настрій в санаторії раптово впав ще нижче, нижче нуля… Було холодно і напружено, не помагали ні сонце, ні весна. Вивітрений виховник зник, і його пару днів не було, але режим від того не порушився, перековка йшла своєю чергою, генеральна лінія все виразніше і виразніше вияснювалась. Дійшли і до соцзмагання. Ось на вечірньому зібранні почали пляни плянувати та теми обговорювати. І виявилось, що кожний вже щось плянує, щось пише. Ось один письменник роман «Гнів шахти номер п'ять» запляновує. В ньому

життя-буття щасливого соціялістичного шахтяра, його труд чесний прославить, його виконання і перевиконання норми звеличає. Інший знову розповість про колгосп, про його щастя, радість і назве свій твір «Пісня ранків». Ще інший пише поему про вождя любимого і дасть їй назву «Сонцю прекрасному», бо як світ-світом не було ще такого життя на землі, як тепер під мудрим керівництвом геніяльного батька народів. А Андрій Мороз після всього голосом певним і рішучим заявив, що ще ніколи не було такого буйного розвитку літератури, як тепер, і все це треба завдячувати великій партії і її мудрому вождеві.

І весь час говорилося про «новий зміст», «новий стиль», «новий напрямок». Бичувалось, мов би те «новий» чарівний фокус-покус, що все на землі змінить до непізнання. А при тому на всіх обличчях повага до трагізму глибока, ніби прірва, що в ній ні кінця, ні краю. Їх вибрано! Месники! За кривди віків! Не око за око, а за око всі очі… І зуби… І язик!

А разом всі вони трагічно безрадні… Мов білі мишки, що їм уприскують токсини…

Відсвяткували пишно перше травня, ходили гуртом до радгоспу, наговорилися по черзі промов, наплескалися, накричалися і поїхали.

Андрій відвідав Лоханських.

Наперед повідомив про це Ольгу, а та одразу відповіла, що «у нас тепер дуже душно», що «квапитися не слід». Дала навіть знати, що коли б задержався там десь довше. А в Лоханських наробив гамору. Дім їх серед цього загального настрою — оаза щастя і добробуту. Мар'яна навіть посвіжішала й помолоділа. Марія Олександрівна і доктор, хоч поважно заторкнені лапою часу, гідно несуть своє приречення до кінця без нарікань і докорів. Наталія Петрівна Левицька постаріла, її обличчя остаточно позбавилось краси молодости, але ніщо не було в силі позбавити її гідности. Один Афіноген Васильович не може більше брати участи в радощах цієї оази. Ще минулого року, доживши до сімдесяти п'яти років, він скромно і тихо відійшов у вічність. Відходячи він казав:

— Знав історію й географію землі, тепер піду пізнавати історію і географію неба. Можливо там знайду більше справедливости, ніж тут. — Вірочка, що їй пішов ось дев'ятий рік, була його останньою ученицею. — Я, — казав він, — учив усіх Морозів, але цій останній хотілось дати не лише знання, але й душу…

Вірочка росте, формується, «вилитий дядько Андрій», соромиться, співає. Коли прибув Андрій, вона несподівано прибігла з двору чимсь дуже стурбована. Мар'яна кинулась до неї.

— Дитино! Де ти стільки барилася? — Вірочка вся тремтить і мовчить, але за неї відповіла Марія Олександрівна.

— Та ж післали її до кооперативи, — каже вона до Андрія. — Це тут два кроки. Ми ж пайок лікарський дістаємо… Нюрка Суханова, її приятелька, навинулась і обидві пішли. Дала ще їм кошичок та рушничок — тепер же годі відкрито хліб нести… Пішли, я чекаю, а їх нема та й нема… Дай, думаю, вийду та побачу, де там вони баряться. Вийшла: мати Божа! Голодний! Напав на моїх дівчат, вирвав хліб і так з рушничком і пакує до рота. Дівчата бігають довкола нього, кричать, виривають рушничка, а він лише крутиться, та янчить, та пакує хліб, а слина йому, як у коня, валить з рота. Підбігла я та ледве вирвала рушничок… Хліб весь з'їв і хто зна, що з ним тепер станеться. Напевно не видержить стільки того нараз…

— Казав же тобі: не пускай саму дитину! — озвався доктор. — Он з Решіток один оповів: затягнули дівчинку десь там в очерети, а ранком самі кісточки знайшли. Дивись мені,

Вірочко, і не ходи сама.
— Хіба я ходжу, — бороніться Вірочка.
— Але ми тут про таке говоримо, а у нас же гість дорогий! — загуторила Марія Олександрівна. — Андрійку? Як там? Що Ольга? Стільки часу був тут, а до нас не заглянув.
— Не було як, Маріє Олександрівно. А Ольга гаразд, — каже Андрій.
— Що ти таке питаєш? — обурюється доктор.
— А що ж я хіба питаю? Питаю, чому не зайшов ні разу до нас. Що він дитина мала чи що, що не сміє сам одного вечора відвідати своїх батьків?
Андрій на це не дав відповіді, лише посміхнувся. Марія Олександрівна метнулась до кухні, Мар'яна пішла за нею, Андрій з доктором лишилися самі, розмовляли про літературу, про літературну критику. Доктор пригадав собі свою одну зустріч з Горьким.
— Мав, — каже, — таку гриву, як кінь! О, то сила! Його твори весь світ читає, а тепер, кажуть, у княжому палаці живе.
Тема починає бути небезпечною, і вони обидва дуже швидко її міняють. У Лоханських усе змінилося, Андрій це одразу зауважив, але не дивується. Здивувався лише, коли зайшов до їдальні. Солоне масло, оленяча шинка, суха риба, справжній хліб, цукор.
— Бог так дав, — казала Марія Олександрівна, хоча її ніхто не питав. — Обідили того нашого Івана круто, але якби не він — згинули б і ми. Чи ти, Андрію, не можеш нам сказати, звідки воно таке на нас прийшло? Ти ж, кажуть, усе знаєш! — Андрій лише посміхнувся, але відповів доктор:
— Як довго ти, Марусю, будеш ще дивуватися?
— Як, питаєш, довго? — каже Марія Олександрівна. — Як довго житиму… Не можу призвичаїтись. Ну, скажемо війна, мор, вулкан який… Зрозуміло… Алеж таке! Тож вони люди. Тож мають голови. Тож і серце у них якесь бути мусить! Коля! Мовчи! Досить ти говорив, а я слухала! За варениками, та за ковбасами, та за чаркою государство бувало догори ногами перевертали, робітників спасали… Наспасали!
— Ах, мамо! Направду знайшла тему! — каже з докором Мар'яна.
— Йому хочу сказати, — і кивнула головою на Андрія. — Він там того й не бачить… І щастя, і добробут, і нове радісне життя! Ну, як їм, тим людям, язик повернеться в цей час таке говорити? І ще таке писати! Тож колись читатимуть інші, ніж ми! — вона далі не може говорити, у горлі душать корчі, очі заливають їдкі сльози, прикусює губу, щоб дійсно замовкнути. — Ну, а як там у тебе, Андрію? — сливе крізь сльози видушила питання.
— Нічого. Дякую. Гаразд, — відповів Андрій сухо і коротко.
— Так і Ольга пише. І Юрчик росте. Гарно. А мені, Андрію, пробач… Ну, не можу я спокійно дивитися на цей світ… Хоч убий мене — не можу. Ми то, дякувати Іванові, ще маємо, але як глянеш довкруги… Кусень хліба не йде до горла. Вічні ті стогони за хлібом, ті зойки… Чи не можна тим комісарам щось про це сказати? — Андрій лише посміхнувся гіркою посмішкою. — Тож мільйони! Люди! Діііти! — І всі дивилися на Андрія, ніби від нього чекали спасіння. Очі великі, сірі, вигорілі. І було так тихо, і враз Вірочка, що сиділа спокійно біля Андрія, торкнулась пальчиком його рукава і пошепки спитала:
— А чи Юрчик вже говорить?

— Говорить, говорить, — поспішив відповісти Андрій.
— І по-українськи? — несподівано запитала вона.
— І по-українськи, розуміється, — відповів Андрій і глянув на Мар'яну. Усі так само між собою переглянулись.
— А знаєш, що мені прислав тато? — І зірвалась з місця, вибігла з кімнати, через хвилину вернулась з хутряним плащиком темносинього кольору. Андрій похвалив плащик. — І це, і черевички, і ноти, і папір, і олівці… І полотна… А потім я тобі щось покажу…
— Ну, а як іде твоя наука? — перебив її Андрій.
— О, добре! — майже викрикнула Вірочка.
— До якого клясу ходиш?
— До третього. Але я знаю більше! Я багато читаю — Вальтер Скота, Дюма… І твої книги читала.
— О! — дивується Андрій, а Вірочка вже поспіхом оповідає зміст однієї його книги, всі слухають, посміхаються… Творився кращий настрій…
А згодом розходились спати… І ще перед сном Мар'яна покликала Андрія до себе. Хотіла говорити з ним сам-на-сам. Вона займає ту рогову, колишню «дівочу» кімнату — погано мебльовану, білену вапном, з вікнами на схід і полудень. Город перед вікнами, стежка до перелазу, перелаз, кілька старих вишень. Мар'яна засвітила світло. Сірі стіни зяяли своєю наготою, до незавішених нічим вікон настирливо вривався вечір. Здавалось аж ніяково: щось зовсім голе вривається до тих вікон і чи не краще згасити світло, щоб уникнути тієї наготи.
Мар'яна і Андрій опинилися самі. Якось дивно. Роки минули, коли були так разом, ціла вічність ділить їх від того, що було за тими роками, але все таки щось з того далекого світу у них зосталося. Вони це відчувають, але не мають відваги, ані про це говорити, ані навіть думати. Поперше, Мар'яна показала йому листа такого змісту: «Дорогая і многоуважаємая Мар'яна Ніколаєвна. Пішет вам нєізвєсная рука з явним пожеланєм воспользованія добродєтєльними чувствамі родственого положенія, что во пєрвих я дєйствую в добрих намєрєніях проліть каплю свєта в тьомную атмосферу нєізвєсності положенія, во вторих із чісто безкорисного поползновєнія. Сообщаю вам при сім, что ваш муж Іван Григорович находітся в полном здравії, нікогда не болєєт і в самом хорошом распространєнії положенія, он січас здєсь чувствуєтся луче как сам цар, ібо цар не мав таких привілєгієв і таких необузданостей как под його командованієм находітся вісімдесят тисяч рабов, котории работають у самих тяжолих положеніях, как пішут було за крєпаков когдато, а то і хуже бо крєпаков заставляли работать і для себе, а тут ти словно ком грязі. А до того сообщаю, что Іван Григорович маєт дом, какого не мав граф Демідов настоящий дворец з пріспособленіями разними так что і плавать можна как в пруду і не виходя оправляться по надобності. Жівьот семейною жізнєю, має собаку і жену і не ізвєсно кого з них маєт лучче бо і собака і жена день і ноч при ньом присуствують, а он їх возіт по земле і по небе машінами. С тем і остаюсь жів і здоров без рубашки й без штанов ваш неізвєсний друг что воскрес із мертвих і хочет жіть…»
Андрій байдуже прочитав листа і так само відложив його на бік. Мовчав. Думав.

— Ну, що ж ти на це, Андрію? — питала обережно Мар'яна. Не одразу відповів Андрій. Мав відповідь, лише вагався, чи варто з нею перед люди. Але Мар'яна чекала і треба щось їй сказати.
— Я знаю Івана і ти знаєш Івана. Чого сумніваєшся? Знаєш же, що тепер не можна судити явища лише з того, що пишуть про нього. Ти ж читала, що це він сам спалив свій хутір… Ти ще прочитаєш, що це він і революцію зробив, і мільйони людей замордував, і голод спричинив. Так. Так. Ті люди бояться відповідальности… Вони дуже добре знають свою кволість… Їм тяжко, бо заздрісно, а заздрість… Найбільша сила… Руйнуюча.
— Алеж то, видно, писав Мишка! — вирвалось спонтанно у Мар'яни.
— Розуміється. Це і є те. Мишко.
— Я хотіла до нього їхати, — каже Мар'яна.
— До Івана?
— Так.
— Ні. Це не було б розумно. Це б йому пошкодило.
— І Наталка так пише. Але чому? Чому?
— Чому? Питаєш. Цього словами не перекажеш. Може колись узнаєш… З життя. А поки нічому не дивуйся. Нічому. Розумієш?
— Алеж Віра? Що з нею?
— Чи сама Віра, — відповідає Андрій. — Усі люди. Усі! Розумієш! Порвані ми на шматки і щойно колись, колись у майбутньому з тих шматків вийдуть якісь «нові» люди. Виняткові. Відмінні від решти світу…
Андрій на хвилину затих. Був вечір. Мар'яна перепросила Андрія і загасила світло. Ніяково, щоб знадвору так безпосередньо дивилась темнота. Вечір був гарний. Повний місяць горів на високому небосхилі…
Андрій говорив далі. Про неможливість вибору, про тотальну безпорадність.
— Думаєш, казав, що вони щось тут можуть зробити? Дарма. І їх закрутили умови. Вони крутяться разом з нами і не можуть зупинитися. Вони прекрасно знають, що це не життя, хоча день і ніч кричать, що це чудове життя. Саме тому і кричать, бо знають, що це не так…
Мар'яна слухала Андрія, як і завжди, з великою, ніжною, тріпотливою увагою, нікому не вірила так, як йому, вже давно була переконана, що він лише один на всій земній кулі «знає» про те, що діється. І від цього їй ставало легко, звідси походив її порив, її ласка, її відданість. І тепер вона дуже гостро відчувала це почуття, але тепер… Ні. Не такий час. Треба мовчати…
— Не хватає іноді, Андрію сили… Повір, — казала вона на його вимоги «витримати». — Перемагає, знаєш, втома. Занадто довго це тягнеться…
— О! — казав він. — Це ще не довго.
— Думаєш?
— Так. Це ще буде тривати. Це дуже велика просторінь…
Андрій пригадав свої розмови з Бичем, кашлянув штучно, щоб перейти на іншу тему, закурив, не міг сидіти на місці, робив кроки по кімнаті, залитій місяшним сяйвом. Мар'яна сиділа на стільці біля свого ліжка… Не було більше мови, хоча властиво нічого не було висловлено і нічого не вияснено.

— Ну, Мар'яно… Добраніч… Підемо спати…
— Добраніч, — почув тиху, стриману відповідь. Пустився, було, йти, був уже за дверима, коли враз почув притишений викрик: — Андрію! — Андрій швидко вернувся, Мар'яна схопила його за руку і кудись тягне.
— Глянь! Глянь! — казала перестрашеним голосом і показувала крізь вікно. За вікном у яскравому місяшному сяйві лежав город, стежка до перелазу, перелаз… Андрій напружено дивився, але не бачив нічого.
— Що там бачиш? — питав.
— Не бачиш? Не бачиш? Дивись! На перелазі…
Андрій швидко одвернувся, він виразно побачив там людину, перевішену через перелаз. Не питав, хто це і що це, знав це явище без пояснень. Але Мар'яна все таки пояснила:
— Ми їх інколи підкормлювали… І вони йдуть… І деякі доходять… Але ж усіх не накормиш… І як тут скажеш жити?
Андрій мовчав, він вагався, чи може лишити в цей час Мар'яну саму. Вона, здається, вгадала його вагання.
— Йди, Андрію… Не бійся… Ми вже призвичаєні.
— Добраніч, Мар'яно!
— Добраніч, Андрію.

V

У суботу шостого травня, біля п'ятої години вечора, на новому аеродромі Чіб'ю в коротких інтервалах, один за одним приземлюються три літаки. Свіже, холодне повітря, сіре, чисте небо, на чорну смугу тайги поволі спадає великий, червоний круг сонця. Третій літак з придушеним рокотом торкнувся мокрої землі і побіг в напрямку двох буд з великими червоними прапорами і величезним полотнищем з написом: «Добро пожаловать!» І коли літак перед самими будами зупинився, з нього вийшли Андрій Мороз, Людмила і ще пара людей — мужчина і жінка.

Великий рух, багато людей в уніформах, під'їжджають і від'їжджають машини, гуркіт моторів, два ряди вохрівців у парадній формі, окремі, гострі окрики.

З гурту біля буди відділяється здоровенний, здається більший, ніж звичайно, мужчина у високих чоботях і шкуратяній куртці і швидкими, широкими кроками йде назустріч приїжджим.

— Ов! Браво! Андрій! Здоров був! — чує Андрій, здається знайомий, але не той — хриплий, сирий, голос.

— А! Іван! — викрикує Андрій, і брати душаться в обіймах, Іван трясе міцно Андрієву руку.

— Ну, знаєш… Нарешті, нарешті! — кричить Іван. — І, Люда! Люда, займись гостями, а я вже потащу братика. Риць! — звернувся він до плечистого мужчини в уніформі ҐПУ. — Отправляй! Ти знаєш. Я їду. За півгодини назад. Зрозумів?

— Єсть, товариш майор! Зрозумів! — відповів Риць.

— Товариші! Прошу до машин! Пішли, Андрію! — і вони пішли швидкими кроками до авта на гусеничних колесах. — Це мій «Стасік», — каже Іван, сам сідає за руль, біля нього Андрій, ззаду валізи, затріщав мотор, і авто рушило.

І тут лише помітив Андрій, що його Івана не даром кличуть майором, що у нього на комірі якісь ознаки, хотів щось сказати, але машина ричить люто, стрибає по вибоях, мчить довгою, широкою алеєю з рядів туї і смереки, що годі щось промовити. Несподівано виринають білі колони великої будови з двома поверхами освітлених вікон, високими ґранітовими сходами з вартою і цілим рядом машин перед входом. Іванів броневик з ревом і собі займає тут місце. Варта бере на струнко. Іван і гості йдуть по сходах до просторого вестибюлю, до Івана підбігає мужчина в уніформі, віддає честь, забирає гостей. Андрія веде сам Іван широким, встеленим червоним килимом коридором, широкими сходами і зупиняється біля одних дверей першого поверху.

Простора, встелена тяжким килимом, кімната, поліровані дубові стіни, великі олійні картини і монументальний портрет старого діда у масивних, позолочених рамах.

Андрій сильно вражений.

— Бачиш? — каже гордо Іван і показує на портрет. — Лише не признавайся, що це наш батько. Тут це не личить. Просто дід. Вождь партизанський. А це ось твої володіння — роздягайся, мийся, чепурися, по тебе прийдуть, а я йду! Поговорим опісля! — і Іван вийшов.

Андрій вдоволений. Внесли його валізу, і ось він сам. Письмовий стіл, фотелі, канапа, прекрасне ліжко. Де це він знаходиться? Здається, все ще летить, під ногами хитається ґрунт, у очах краєвиди. Не віриться, що ще три дні тому був у Каневі, дві з половиною тисячі кілометрів звідсіль.

Андрій роздягається, тут же туалетний стіл, і вода, і дзеркало… Скидає сорочку, міцно миється, насолоджується розкішшю свіжости, витирається міцно рушником… І враз до дверей щось загримало, вони рвучко відчиняються, до кімнати вривається міцна, повногруда жінка і просто йому на шию.

— Дай хоч торкнусь! Невже це ти, Андрію? — говорить басом жінка і цілує його в обидві щоки, і плаче, і сміється.

— Наталка! — вирвалось у Андрія.

— Так. Наталка! — каже вона і пускає Андрія. — А мені кажуть: прилетів Андрій… І ноги отак затремтіли, все кинула і побігла. Добре! Добре! Виглядаєш добре! А ми тут телеграму за телеграмою — до Харкова, до Києва, до Канева… «Наш» сам говорив телефоном з Харковом, а Людмила в Москву, а за нею і він погнався. Цілий тиждень отак клекотіло… Але добре, що тебе звідти вирвали, Ольга писала нам, що там дуже того… гаряче! Ну, а як там? Був дома? В Каневі?

— Три дні тому, — каже Андрій.

— От би й собі там побувати. Як старі? Як син?

— В порядку. Усе гаразд…

— Дістають вони ті наші посилки. Шлем і шлем…

— Дістають, Наталко. І дуже вдячні. А що це у вас тут за буря така? — питає Андрій.

— То ж «наш» повну свободу получив… І орден… І майора… Тому і баль. Звіря видимо-невидимо налетіло, сам побачиш.

Андрій знову обняв Наталку голою рукою за міцні, теплі плечі. Був захоплений.

— Та ти, Наталко, скажу тобі — красуня! — вирвалось у нього.

— Мене ні грім, ні блискавка не бере! — а сама сміється. Їй приємно дивитись у ті радісні, чисті очі.

— А пригадуєш, як ви з Ольгою ганялись за мною на Великдень? — питає Андрій.

— А як вечорами збиралися на Козацькій кручі і співали? — додає Наталка.

— А як Іван скидав нас у воду? — веде Андрій.

— А як ти ходив до нас на вечорниці і залицявся до Раї… — Ця згадка якось дивно вплинула на Андрія, він швидко пускає Наталку, шукає сорочку, та й Наталка враз отямилась, у неї ж там стільки роботи… І побігла.

Андрій зовсім збитий з пуття — і радісно, і дивно, щось нове в його житті. Він надягає сорочку, зав'язує краватку, але з поспіху вона не зав'язується. А час біжить дуже швидко, значно швидше, ніж звичайно, здається, що ось-ось хтось увійде і його покличе.

І дійсно хтось постукав, і увійшла Людмила. О! Побачив її наперед у дзеркалі і був сильно вражений. Не пізнав майже. Сита, пещена краса, чорне хвилясте волосся, соковиті, кармінові уста, довга сукня чорного оксамиту, перенята в талії срібною шворкою, що з неї вириваються плечі й руки квітучого, рожевого кольору.

— Ну, як там наші поети? — питала з порога. — Ай, я-яй! То ми ще зовсім не готові! А там же нас чекають.

— А коли ти встигла — ґратулюю, прекрасна Клеопатра фараонша єгипетська! — каже Андрій.

— Приємно, приємно! Подобатись поетові — подобатись безсмертю. Усе тут маєш? Вдоволений?
— Абсолютно! Ось лише краватка не в'яжеться.
— Давай — зав'яжу! Стій рівно! І голову догори! — Андрій стояв, мов статуя, відчував дотики пальців з рубіновими кінцівками, бачив біле, високе чоло з бурею чорного волосся перед самим своїм ротом, терпів, ковтав слину. Зав'язала, шарпнула, поправила. — Готово! Ось цілуй руку! — сміється Людмила.
— Чому так швидко? — каже Андрій, повертається до дзеркала і бачить пару молодих, квітучих людей, очі горять і сміються, гладить краватку.
— Ну, досить, досить! — каже Людмила.
— Ні, не досить. В'язала ж цариця півночі, приношу жертву всім богам.
— Ти но швидше, там чекають куміри.
— А ти б мене наперед втаємничила, що це за звірі зібралися.
— Краса і сила Есесесер! — каже Людмила. — Поперше, її величність Ястребова, Наталія Константиновна — прима-балерина і перший друг залізного наркома, подруге, сам залізний Ге-Ге Ягода. Потрете, відома Дуня Федотова — кумір мого родителя, прославлена чекістка і менш прославлена лірична поетеса, почетверте, сам мій родитель… Поп'яте… Увага, Андрій! Мо-ро-зо-ва! Несподіванка. Призначена на пожертя тобі. Раджу спробувати. Варта намаги — перша звізда радянського фільму, кандидатка до Голлівуду без надії на сповнення бажання… Пошосте, сьоме і десяте — сорок величностей, переважно сили безпеки, ну й, розуміється, — перші з перших, брати Морози — король півдня і король півночі…
— І королева-владичиця — грізна володарка цього царства, — перебив у тон Андрій, — і королівських сердець, — добавив тихше.
— Ну, давай, давай! Впєрьод! — скомандувала Людмила. Вони йдуть поруч вниз сходами нечутними кроками назустріч бурі, що вже там бушує.
Заля довга, простора, висока — різьблений дуб, кедр, береза. Високі вікна завішені тяжкими пурпуровими занавісами, на передній стіні вождь-вождів у довгій, сірій шинелі, частина залі відділена заслоною червоної матерії, довгий стіл, з вазами, порцеляною, керамікою, букетами з кедрових, соснових і смерекових шишок — суворе, сите, жовтогаряче і густо-зелене забарвлення.
І багато людей обох статей, переважно в уніформах при зброї — грубе, тверде, сіре вояцьке сукно, тверда шкура поясів і взуття, дужі, широкі плечі, округлі, здорові, червоні обличчя. Ходили, стояли, сиділи… А між ними кельнери у чорних фраках і білих маніжках.
На когось, видно, чекають, місця ще порожні… Людмила веде Андрія до бічних дверей і там у просторі повному диму на фотелях і при столиках гурти людей і до одного з них підходять Андрій і Людмила. Андрій стовпіє. Перед ним Ірина Виноградова — довга, бронзова сукня, нога заложена на ногу, курить. Побачила Андрія і спокійно посміхнулася.
— Прошу знайомитись, — каже Людмила. — Андрій Григорович Мороз! Ірина Володимирівна Морозова. А мені вибачте. Лишаю вас самих. На мене чекають обов'язки… — і Людмила відійшла.
Андрій дивиться на Ірину, Ірина на Андрія. Ірина знайомить його з іншими гостями, але йому все те байдуже.

— Ви тут? — питає здивовано Андрій. — Яким таким чудом?
— І випадково, і з наміром! — відповідає Ірина.
— Відколи Морозова? — питає Андрій далі.
— Не гаразд тілу грішному дармувати, Андрію, — каже Ірина. — Мужа найшла.
— Познайом, познайом! — каже Андрій.
— Не тут, не тут… Тут я сама — користай!
В залі зненацька в труби затрублено, крикнули «смірно» і все, що тут сиділо, заворушилося. Виходили парами до дверей, Андрій з Іриною останніми. Там вже майже все за столом, на чолі залізний нарком, біля нього Людмила справа, Ястребова зліва, далі Іван Мороз, а справа Ворман й Федотова. Залізний нарком встає, щось бубнявить, крики ура, всі встають. Нарком тисне Морозові руку, всі знов плещуть. Мороз підносить чару велику і п'є за Сталіна. Знов три рази ура, і всі п'ють за Сталіна. Другу чару підносить Людмила і п'є за могутнього соратника, славного наркома державної безпеки, і знов три рази ура, і знов всі п'ють. Після того все втихає, говорить нарком.
— Я, товариші, не оратор, я оператор, — почав той низьким, бубнявим голосом. — Батьки наші приказували: не красна ізба углами та красна пирогами. От і у нас так є. Товариш Іван Григорович Мороз удостоїв, нас чести поділити з ним його радість. Президія Верховного Совєта відзначила його заслуги перед народом і нагородила його найвищою нагородою. І за те йому, товариші, ура! — Знов всі встають, плещуть і кричать ура. Іван Мороз коротко дякує, підносить чарку за всіх гостей і просить «відвідати хліб-сіль». І коли гості підняли свої чари, непомітно розсунулась завіса, що ділила задню частину залі, і з'явилася струнна оркестра, всі в червоних, атласних, вишитих блюзах. Струни зарокотали, і полилась буйна пісня про Єрмака:

Ґрємєла буря, дождь шумєл,
Во мракє молнія блістала
І бєзпрєривно ґром ґрємєл…
І вєтри в дєбрях бушевалі…

Стопки спорожнились, все заворушилось, ніби вогню линули в душі, очі загоряються, кров бухає приливами, ніби розбурхані хвилі морські, а струни далі рокотали, а пісня лилась:

На тіхом брєґу Іртиша,
Стоял Єрмак об'ятий думой…

Стіл від того разом з гостями підноситься, ніби корабель під час шторму, руки простягаються, ноги впираються об підлогу, вириваються слова, викрики, там то там зривається регіт — дзвінкий, жіночий, голови на широкі спини стільців відкидаються, випинаються пишні груди, що ось-ось вирвуться назовні і засяють.
Дзенькіт посуду і гори їстивного, м'ясива різні, дичина і вепровина, і риби на вибір — осетрина, білуга, треска, щупак, і сири всілякі, і ікра… І вина на смак і розуміння, і горілка чиста кришталем виблискує, і все те разом, і все нараз, кожний бере і ллє, і випорожнює. Довгий, ситий стіл ревів і бушував, мов бик, що вирвався на арену. В його пащеку кидались все нові і нові гори поживи — пара здіймалася над мисами труфелів, ніби там щось кипіло, на цілу широчінь клались бокаті поросюки, що щойно зірвались з рожен, дзбани пива пітні й бокаті втискалися до цього, а все довкруги реготало, від краю до краю клекотав той регіт,

міцні, повні торси шарпались наглими поривами, червоні, пітні обличчя мигали, виблискували білі зуби, огненними вибухами вибухали очі…

— Соня! Знать не знаю! Пий!

— Браво! Бравооо! Ха-ха-ха! Здалась! Ха-ха-ха! Вламали! Ми, брат, не таких ламали! Ха-ха-ха! Степан! Степан! А крутни лиш своєю! Во! Во! Ха-ха-ха! Алєксєєєй! Чорт! Ти куди? Ах, диявол рудий! Не видержав клятий! Хаха-ха! Ай, да Ґрішка! Просто ребра ламає! Стіііій! Ха-ха-ха!

До залізного наркома через Людмилу, що лежить, відкинувшись на спину стільця, тягнеться широке, повне тіло з округлим баняком на широких, кінських плечах і намагається щось говорити. Язик його не слухає, очі злипаються, губи чвакають кусень риби…

— Ґрріґор Ґріґорович… А, Ґріґор… Слуш', Ґріґор… Новий — ха-ха! Новий! Новий! Радек! Радек! Так, каже, Ленін, мовляв помер — ха-ха! Так, говорить, Ленін помер і попав — ха-ха-ха — в рай. А тут до нього — ха-ха-ха — верзило здоровенний підходить і бах в морду — ха-ха-ха! Маленький Ленін підняв лисину, а той його ще — ха-ха-ха! Я, говорить, Пьотр Вєлікій, а ти прахвост зачем Петроград іспакостіл… Збив ґеніяльного в лєпьошку і пішов. А тут до нього — ха-ха-ха — Карл Маркс підходить, хітрий, так сказать, одесіт… Ех, каже, і охота тобі було з Петром в'язатись, єсть же, каже, у вашом союзе город нейтральний Крижополь, назвав би Ленінжополь і було б без обіди — ха-ха-ха! Ха-ха-ха-ха-ха! — вирівається загальне. От так Радек, от так стерво! Але слухай, — говорить залізний нарком… Говорить про бабу, що в Москві могили Леніна шукала, його всі слухають і знову новий вибух реготу… А потім хтось забажав «плясовую», струни вдарили «камарінского» десяток тіл зірвалося і пішло в пляс. На столі і під столом кричали, плескали, свистали, а танцюристи вели своє, йшли боком, котились через голову, падали і рачки бігли, повзли на череві… А струни били й били і все довкруги ревло бурею.

Андрій Мороз і Ірина Морозова возлягали на своїх місцях, а біля їх ніг на шкурах оленячих лежало двоє тіл, але вони їх не помічали. Андрій весь червоний, голова затуманена, на його залитих вином грудях лежить Ірина, що общипує ґроно винограду і ягідку по ягідці впихає йому в рот. Очі її заплющуються, язик заплітається.

— Слухай, Андрію, слухай, мучителю мій… Я з тобою сьогодні ніч ночую, останню ніч. Цілуй, цілуй, голубчику, та міцніше! Дай ще кахетинського! Думаєш, римляни… кращі від нас? Ніколи, братику! Месаліна двадцять зносила, а та он, бачиш, тоненька… Ястребова двадцять два прийняла… у Москві… — Ірина гикала, Андрій лив їй в рот вино, воно текло їй по щоках за шию, довге буйне волосся вниз спадало… — А Федотова Катерину Велику переплюнути хотіла, хотіла піднять жеребця та не вийшло… Знаєш, поетка… Пародії пише, і любовні вірші… А це, слухай, пісню на старі мотиви, дала:

Всє ґаварят, что я вєтрєна биваю,
Всє ґаварят, что я многіх люблю.
Тисячу любіла, тисячу убіла,
Тисячу павєсіла, больше нє маґу!

Це ж вона за слідчу у нас в Харкові була… Ну, цілуй же, Андрію! — і вона розкрила свої пишні груди, Андрій положив на них ґроно винограду і сказав:

— Так слухай же:

«З кущів женуть плямисті пси
На мене дивовижних звірів,
І бачу я на рижій шкірі —
І заворожені ліси,
І кіновар засохлих ран,
І холод жовтої одежі,
І блиски згаслої… пожежі
На тлі розтерзаних полян.

Язик його не слухався, слова виштовхував силою. Ірина плямкала мокрими барвистими устами, відкривала то закривала очі, підносила мляво руку, огортала шию Андрієву і впивалась в його уста.

— Ууммм, Андріію! Ходімо. Ну, ще раз, ну ще… І ходіімо!

І коли вони відходили, оркестра грала «Гей, ухнєм!», кілька голосів з-під столу їй помагали, світло, здавалось, поволі гасло, було півтемно, половина місць порожні.

Іван Мороз сидить на своєму троні широко, здається, він тверезий, хоча лице його стало бузовим. Він курить цигарку за цигаркою, стрясає під ноги попіл, перед ним купа їжі, дзбани, тарелі, біля нього Ястребова, тонка, худа, півгола. Людмила і залізний нарком регочуть, п'ють, говорять, інколи міняються поцілунками. Ворман і Федотова два рази зникали… Мороз говорить до Ястребової шепеляво, хрипло, байдуже:

— Вам їсти б побільше, Ястребова, тіло пісне маєш…

— Дурак ти, Мороз, не понімаєш політики нашого тіла.

— Ну, як же дурак. От і взяв би, так нема за що.

— Тобі б, Мороз, корову…

— Корову не корову, але щось пудів так п'ять, щось таке з того, як його… Рубенса. А ти перепелиця скубана. — Ястребова вказівний палець з рубіновим закінченням підняла і каже:

— От на цьому кінчику десять таких биків, як ти піднесу.

— Ха-ха-ха! — вибухнув Мороз і затягнувся димом. — Браво! Люблю! Вірю, Ястребова, іноді і таке трапляється.

— Не інколи, не інколи… І чим ми тонші, тим сильніші… Бачиш отам бочка! Допиває он друге відро пива… — І Ястребова крикнула: — Нєстєров! — Бочка повернула повільно, круглу, сонну голову. — Прокаті! — Бочка враз засіяла:

— А! Биліііночка! Доч блудная! Садісь! — і виліз на свобідне місце і нагнув товсту шию. Ястребова стрибнула, майнула легка суконка, блиснули довгі, тонкі стегна, і сіла на карку Нєстєрова.

— Дорогу! Дорогу! — впали оплески, оклики, Нєстєров похитався в туман, в гущу, спотикався, але йшов. По хвилі виринув з другого боку столу і Ястребова зістрибнула, поплескала його по пухлій щоці.

— Сідай, сідай, голубчик. Молодець! — Товстяк похитався на місце, а Ястребова стрибнула Іванові на коліна і ляснула його по лиці. — Лий донского! — каже. — І ворушись, старий.

— Іван обняв її одною рукою, звівся на ноги і поніс під пахвою, як кішку, в глибину темного простору.

А в Андрієвій кімнаті горіло ясно світло, і на широкій білій постелі півлежала зовсім гола Ірина, курила і говорила. Обличчя її залите сльозами, на щоках червоні плями, губи запухлі, волосся розпатлане. Андрій сидить біля постелі в глибокому фотелі у білій, розірваній сорочці з розщебнутим коміром, волосся його також скуйовджене, і він також курить.
— Ти брешеш, ти брешеш, Андрію! Ти мусів! Ти мій, чорте проклятий! Ти мусів все кинути… Моральо! Ха-ха! Моральо, до дідька ясного, грішну душу, мовляв, ха-ха-ха! — загубив, а того й не знаєш, що це через тебе я стала всесоюзною потаскухою, Андрію, громе, чорте, дияволе, через тебе всю свою молодість просвистала і батьків, і брата продала Сатані, бо це я їх туди штовхнула. Не знаєш, що батько мій тут… — Андрій бистро глянув на Ірину. — Тааак, тааак! — казала вона. — Тут він на цій каторзі, в бараках, а ти з своїм братиком і не знаєте, а я мусіла тіло продати, до всіх тих наркомів добиратися… Рятуй! Рятуй хоч його, Андрію, бо мене вже не можна рятувати, я вже продана, я вже зачумлена, я вже… — і Ірина кинула з люттю цигарку і сама кинулась на подушку і заридала сильно, зривно з вибухами злости.
Андрій встав, ходив по кімнаті, зовсім не зважав на Ірину, і коли та втихомирилась, підійшов до постелі, дивився згори на Ірину і казав:
— Вже? Таке прекрасне тіло і таке люте, — казав Андрій.
— Не жартуй, не жартуй, Морозе. Захочу і підеш самий просто з сальону в преісподню, ха-ха-ха! Просто з білою маніжечкою, — ха-ха-ха! Поругаємся разом, бідний Морозику, — і при тому знов заплакала.
— Тобі б, Ірино, на троні богів сидіти, огонь і блискавку в руках держати, і потрясати б небом рокотами громів, і влучати дияволів на землі, — казав Андрій.
— Ах! Мені! Кинь, Андрію! Не до жартів!
— Чому не до жартів, — казав Андрій. — А от ти тільки прекрасні очі свої відкрий і побачиш, що все до жартів.
— Бааатька мені рятуй! — крикнула враз Ірина. Андрій відійшов від постелі і знов закурив. Ірина слідкувала за його рухами. Сорочка на його тілі широко роздерта і кілька патлів чорного, масткого волосся здобить чоло. Курив, видно, з насолодою, глибоко в легені втягав дим і видував його пружно. Рухи робив повільні, байдужі, ліниві, тяжка втома лежала на його загорілому, а все таки дивно блідому, шорсткому лиці. Здавалось в ньому іноді щось шарпається і хоче вирватись назовні.
Він знов підійшов до ліжка, знов сів на крісло, деякий час сидів непорушно, дивився собі під ноги, видував дим, стрясав попіл цигарки на ведмежу шкуру. Ірина злісно дивилась на нього і слідкувала за кожним його порухом.
— Що можу тобі сказати? — промимрив згодом.
— Що? Чого скиглиш? Ніяких у мене слів, ніяких втіх, я не можу. Нема. Ірино, дочко блудна, гетеро! Я тебе, дияволице, кохаю над усе, і ти це знаєш! Так. Ти це знаєш. І розумом, і серцем… Але не можна! І не лише тобі не можна, всім не можна! Не розумієш хіба, з місяця звалилася, чорт бери! Шарпаєшся, терзаєш плоть, дух — що це варте? Я сам знаю, що воно так! Батько, батько! Чи один твій? Я не міг, розумієш? Не міг! Ніхто не може! Я хотів тебе і завжди тебе хочу, алеж… Сама добре знаєш! І ти була мені всім, я не любив до тебе, я лиш спозирав, а тебе, блуднице, кохаю, терзаєш мене кожним поглядом!

Голос його захрип, очі якісь туманні, білки криваві.
— Питаєш, чому не кинув всього і не пішов з тобою? Не мене питай, спитай і себе, знаєш, що не міг, що ми і так по шию в трагедії, а ти питаєш. Чого? Чого? Чому? Ще одно питання і розірву на кусні! Я не маю! — крикнув Андрій. — Я не можу!
— Андрію! Не скигли! — перебила його Ірина, погасила свою цигарку, що була вдруге запалила. — Не личить… Роздягайся і лягай. За дві години від'їжджаю!
Проникав ранок до цього півкулля, перші його ознаки появились однаково, як у глибинах хащ тайги, так і на тихій, недавно звільненій, поверхні прозорої ріки з перевернутим небом і зорями, що гасли у сірій височіні і темній глибині, а небом і землею проходив таємний гість і дотикався до всього пучками пальців своїх.
О шостій в будинку Мороза відчинились навстіж вихідні двері, і все довкруги заворушилося, мовби збурена комашня. Перед сходами рохотали мотори, по залях бухали ковані чоботи двох вохрівців у шапках з кляпами, що понуро гукали:
— Вставать! Гей, вставать! — Неслухняних приказано за ногу тягнуть, впертих у бік чоботом. Посипались мать-перемать, зривались розпатлані красуні, розбиті вої, все стрімголов перлось до виходу, залишаючи на місцях калюжі пива, череп'я, скло, ніби на полі брані після бою.
Мороз, Ягода, Ворман, а з ними троє вохрівців, сиділо в Морозовому танку і залізні його гусениці чавили й різали примерзлі вибої. Їхали на інспекцію радіопромислу, м'який туман бринів над Чіб'ю, у тайзі, у тундрі, там то там, блимали огники і темними гуртами, ніби великі сірі тіні, повзла масою до праці робсила. Схід згущав барви, перший шмат сонця вирвався у простір і засів по всіх верхів'ях.

VI

Андрій Мороз лишається в Чіб'ю гостем — благо дістав від Ольги вість не дуже квапитись до Харкова, що його ніяк не тішило, бо знав цю мову часу. Іван обіцяв поговорити з ним, але ось минає тиждень, а його як нема так і нема. Погода далеко не майська — дощі, вітер, снігові хурдиґи. Але Андрій ніяк не скучає, безліч нового і цікавого приготовано для нього життям. Йому, зрештою, щоранку сніданок добрий, іноді просто в ліжку, іноді, як погода дозволяла, на веранді, майже над рікою на тлі туєвої алеї, що добігає до ріки і там сходами западає до прозорої гладі. Обід в ясній, просторій їдальні з тими натюрмортами і тими краєвидами олійними, в товаристві Людмили, коли вона дома. Вечори в бібліотеці, новій величній, як храм, Івановій робітні з тим масивним столом полірованого, сірого ґраніту і розмови з Людмилою за чашкою кави і за цигаркою «Зефір».

Якось з Мишком Калиниченком зустрівся. Був ще в ліжку, як увійшла Наталка і сказала, що з ним хоче бачитись Мишко. Андрія це зацікавило, каже хай зайде.

— Я, — каже Наталка, — дивлюсь у вікно, когось жене геть вохрівець, а той не йде. Приглянулась — Мишко. Ей, — кричу, — Сапєга, не тронь, хай увійде, я просила…

Мишко всунувся обережно боком до піввідкритих дверей — маленький, з фуфайки вилазить вата, волосся сторч, під носом держить подрану шапку-будьоновку.

— Заходь, заходь, Мишко, — каже Андрій.

— Я очінь грязний, як видиться, — каже той.

— Нічого, сідай, говори, давно не бачились.

— Можна сказать, давно, — каже той і присів на краю фотелю. — Прослишав, що яко прилетіли і думаю зайду.

— Чому ж шапки не положиш? — питає Андрій, — може закуриш?

— Так що ж закурив би, так нільзя. Вохровець нечаяно по носі торкнув…

Відняв будьоновку, а на вусах червона пляма. Обтирав рукою, а руку обтирав об подрані штани. І все таки закурив.

— Що ж тут робиш, Мишко? — питає Андрій.

— Дєло роблю, університет прохожу. Небіжчик наш Ленін, царство небесне, всігда казав, пусть кожна кухарка міністром буде, а я от два годи і вісім місяців за кіньми університет занімаю і все на місці. І ще восім годов маю. Мені хорошо, що мені, куда тут райпродком. Тож сказали, що колективізацію зірвав, що пив пропоєм. Що пив то пив — признаюсь, але колективізації не зривав. Тут ось половина нашої комсомоли — хай спитають. Сама зірвалась, і як було, скажете, не зірватись? Людей, як скот женуть і вбивають, і тягнуть за ноги друг друга, а потім кричать урожай давай. Де візьмеш урожай — будь ти тричі проклятий! А потім саботаж… Мені п'ятдесят восьму статтю пришили і подавай, кажуть, спільників. Я їм кажу — кров за власть совєтську проливав, рани показую, а вони ребра трощать, зуби вон, шість тижнів, кляті, кололи, а потім все таки Петьку, що свинаря Проця, підставили, а той подлєц в очі каже: ти, каже, лисий чорте, хутір Морозів спалив, а тоді я: ага, кажу, то ти так? Ех, ти, кажу, воша пліснява… І така, знаєте, злість поняла і кажу я тому самому Рокиті, слідчому такому, і кажу тому хамському синові: не я, кажу, хутір спалив, а він!

— Як то він? — озвався Андрій здивовано.

— Він! Петька Проців, свинарський син, хутір спалив, їх там п'ять було, так і в протокол записано, жаль, що Петьки нема, стукав в камері, тому втопили в параші кошеня миршаве, а то б він сам сказав. І старого в огонь вкинули…
— Чи не брешеш часом, Мишко? — знов озвався Андрій і почав вставати.
— Чого ж тут брехать, слідчий ви чи що? Просто кажу для історії, правда мусить наверх вилізти, — Петьку, як був потягли, а Петька весь комсомол потягнув, вони прахвости і Кандора з дочкою в Гісен на мороз вивезли і скинули просто в снігову яму, що отам на кручі, знаєте, де колись, не раз наші гуляли і співати вечорами при огні збирались.
— Алеж для чого? — знов питає Андрій.
— А! Для чого? Питаєте. Питай нашого брата, що голову на задницю зміняв — допитаєшся. Сказано ж враг класовий, значить крути шию, а тепер, диви, докрутилися, он моя Ганна пише, батько, пише, на плоті повис, просто, каже, на плоті повис, нема чого, каже, їсти, наповал всі дохнуть, всі за шором, ні правий, ні лівий, як миші труєні, а я їй іноді порції тисячу шістсот грам посилаю і тут заслуга Іванова, бо коли б не послав на конюшню — сам би здох в багні, а більше не можу, нехватає на більше, весь і так ізорвався.
Мишко ще щось хотів сказати, та Наталка перебила.
— Ну, досить, Мишко, з тебе, — каже Наталка, що саме увійшла порядки робити. — Поговорив і досить. Іди, бо зараз прийде начальниця, і більше не приходь, бо вохра заб'є…
— Мишко, як стій, зірвався, затупцював на місці, на всіх ще раз глянув, сказав «досвіданія» і скоро змився. А Андрій щось думав і поволі одягався. — Скорше, скорше, Андрію, Людмила просить зайти, там і поснідаєш. Напевно Мишко скаржився. Нічого, хай поскаржиться. Тут його з таким професором Кругловим спрягли, от же парочка, чорт сім пар лаптів сходив, поки їх до купи зігнав, а Іван раз було велів його за жінок вишмагать, позаводив жінок, а тут не дозволено, розсаджують сифіліс… Ой, же ж і жалівся! Гірко плакав. Як, каже, Іван? І мене? А я йому: Мишко, кажу, мовчи. Ой, мовчи, Мишко… І диш тільки… Вдягайся, вдягайся, Андрію, швидше…
Андрія ці вісті дуже дивують, в голові повно думок різних, він знав також Круглова і чув його лекції. І потім згадав Виноградова, він десь тут близько і як до нього дістатися, контакти з «заключонними» стороннім строго заборонені, але треба щось зробити. Тож Ірина для цього якраз прибула і ревно його благала, і він їй обіцяв.
Андрій пішов до Людмили, любить в неї бувати, там повно світла, простора кімната з виглядом на Чіб'ю-ріку. На цей раз Людмила була ще не одягнута, сиділа у своєму рожевому теплому халаті перед дзеркалом туалету і чистила нігті. Андрій увійшов, привітався з добрим ранком, запитала, як спалось, що снилось, а потім каже, може його цікавить ота газета.
Андрій взяв газету, переглянув усю, але нічого цікавого не знайшов.
— Нічого цікавого, — каже він.
— А подивись там на останній сторінці, петитом.
Андрій дивиться і бачить дійсно петитом маленька заміточка, між повідомленням про «Ансамбль шахтярської пісні і танцю» і заміткою «Пригоди». «Харків, 13 травня (Тел. влас. кор.). Сьогодні пострілом з револьвера покінчив самогубством письменник Микола Бич. Причина — нервовий розстрій».

— Ти, розуміється, знав Бича? — питає Людмила і далі чистить нігті.
— Знав, — каже Андрій.
— Це, здається, той, що «геть від Москви»? — каже поволі, дивлячись на нігті, Людмила.
— Той, — каже Андрій.
— Ніколи не слід в таких випадках казати все в голос, — каже Людмила. Андрій мовчить. На столику пачка «Зефіру», і він закурює. — Ви дуже гомінкі, — продовжує своє Людмила, — а між тим мовчазно можна зробити інколи значно більше, ніж… І може тобі тепер буде більше зрозумілим, чому ти опинився тут? Буваючи в Москві… Я чула… Викликали, мовляв, Ольгу… Питали про… тебе… — Людмила старанно глянцує свої нігті… — Ти, мовляв, дуже захоплювався «самостійною»… А тепер, знаєш, у Європі новий курс, Німеччина щось там міняє шкуру і поки суд та діло із «самостійної» можуть залишити ріжки й ніжки. Розумієш? Тому і прочісують… І дуже старанно… — Андрій вперто мовчить, міцно втягає в себе дим і пружно його випускає. Людмила інколи позирає на нього…
— Ти знов просив за професора Виноградова… Це батько… Як її? Тієї артистки?.. Ну, гаразд. Я цікавилась, які обвинувачення має за собою цей муж учений і, уяви, мені сказали: буржуазний націоналізм. Та він же русскій, викрикнула я…
Перерва. Людмила з усіх боків оглядає свої руки. Гарні. Рожеві нігті, довгі елястичні пальці. Андрій мовчить далі…
— От і все, — каже Людмила. — І сьогодні їдемо з тобою верхи на молочну ферму в Усть-Чіб'ю… І нас там покормлять свіжим молочком. Згода?
Андрій пропустив це питання.
— Я не просив за Виноградова, — промовив він. Людмила глянула на нього питально. — Я лиш хотів знати де він, як він… Чи не можна б йому допомогти…
— Ха-ха-ха! — розсміялась несподівано… Андрій бентежиться, але намагається триматися. — Ти даремно хвилюєшся, — каже Людмила. — Я тебе достатньо зрозуміла, і все буде зроблено. Його знайшли у бараках відсталих і симулянтів, де дають триста грамів хліба. Мав при собі мішки рослин півночі, цілі ночі над тим просиджував, перешкоджав іншим спати і не виконував норми. Я звеліла перевести його до культпропу, мені сказали — нам учених не треба. Тоді я сказала дати його кудись в природу…
— Дивуюсь, що Іван так довго не звернув на нього уваги, — каже Андрій.
— Іван, голубчику, не може мати стільки уваги. У нього їх вісімдесят тисяч…
Ні, ні… Андрій не те хотів сказати. Все те разом. На думці і те, і друге… І Бич, і Ольга, і Мишко. Курить, тільки курить. І мовчить. Жилки на чолі набрякають, дриґають м'язи на щоках.
— А ти не хвилюйся, — продовжує Людмила, чистить далі нігті, покриває їх блідорожевим лаком, не дивиться на Андрія, нога на ногу заложена, одно коліно з клинчиком стегна визирає з-під халату. — Хвилюватись нема причин, — казала вона, — ти смієшся з мене, і я тебе розумію, але повторюю: хвилюватись нема причин. Ми з м'якого металу ковані, і нам бракує гарту. Твердо, розумію, але глянь у вікно — скільки простору. Шоста частина світу під нашими ногами.
— Знаю, знаю, — казав байдуже Андрій, думав про інше.

— Мало знати, треба бути на місці. Ось Іван. Кандидат на наркома. По силі один з перших в союзі. Сама чула: його б на наркома. І коли б тільки Маркса погнать до чорта, та всі ті лінії. А тобі книги писати про наш Ухт-Печорськ, про кров девонську і нічого не боятися. Поки Іван стоїть, все стоїть…

Дівка внесла сніданок і поставила з тацею на туалетному столі.

— Маріє! Скажи Наталці, щоб коні нам приготовили. Верхові. Неґуса і Бистрого. Сьогодні не обідаєм дома. Де пошта?

— Пошта внизу, — каже Марія.

— Казала, моя пошта має бути негайно принесена сюди. Кожного ранку!

— Слухаю, — каже Марія і виходить.

— Сексот, — каже Людмила і киває головою в слід Марії… — Не думай, що тільки над вами, добродію, око держать. Над нами також, і я вже казала Ягоді: коли вже конче хочеш знати, що ми кожного дня їмо — чорт з тобою, але пристав когось дотепнішого, Марія дура. А він мені каже: не мені потрібно — діло вимагає. Знаю, кажу, — діло, але дура лишається дурою… Присаджуйся ближче…

Їли білий хліб з маслом і печенею з оленини і пили каву з бісквітами. Людмила оповідала про Берлін, була там кілька місяців двадцять восьмого року. Знає також Париж, і Рим, і Лондон. Андрій перед нею учень першої кляси.

— Ну, що ж пруси, — казала вона. — Домагаються «равму», а Гітлер «Майн Кампф» пише. Тепер кожний дурень покаже йому язика. Це все одно, що твій Бич. Від Бича до Гітлера дорога далека, але… Хто зна, хто зна… — і вона закурила, видувала дим і байдуже думала. Потім несподівано встала, скинула халат, залишилась в самій білизні, пішла до сусідньої, Іванової, сполученої дверима, кімнати, принесла купу засмальцьованого убрання і кинула перед Андрієм. — Передягайся, — каже, — це Іванові рейтузи, думаю пасуватимуть… — І сама почала також одягатися до верхової їзди.

Вони виходили поруч вниз сходами, світило у всі вікна сонце, перед сходами Мишко тримав пару осідланих, блискучих, карих коней. Андрій почував себе не зовсім зручно, все тверде, тяжкі чоботи. Давно вже не сидів на сідлі.

— Здоров, Михаїл! — каже Людмила. — Як там Неґус?

— Нічого, — казав Мишко. — Поправився. Підкова була затісна.

— Дивись мені, Мишо! — і погладила Неґуса по шиї, а потім плеснула по стегні. — Це вже мій хов, — звернулась до Андрія. — Іван весь час сивих тримався, чи ж не краще вороні? Як дзеркало. Ти береш Неґуса, він смирний… — А сама взяла Бистрого, пару разів плеснула по його шиї вставила ногу в стремено і стрибнула в сідло. Андрієві так не йшло. — Поможи, Михайле, — кричала Людмила. Миша кинувся помагати, але запізно. Андрій уже на сідлі, Неґус танцює, Андрій хвилюється, а Людмила сидить рівно, посміхається, її Бистрий підняв голову і стрілко наставив вуха, ніби дивується. — Пішли, — каже Людмила, торкнула Бистрого острогами, і той рушив легким бігом. Андрій пару хвилин шукає рівноваги, знаходить її і пускає Неґуса. Вони їдуть поруч довгою, як стріла, рівною, алеєю, а тіні смерек і сяйво сонця швидко чергуються на їх спинах.

Через півгодини вони їхали рівниною здовж Чіб'ю в напрямку північного сходу до берегів Іжми. Тайга жила гуками дикого голуба, перекликом сов… По небі тягнулись ключі диких

гусей і зграї диких качок в напрямку півночі… Тундра на очах росла, крилась ситими барвами, поспішним квітом черничника, брусинника, килимами яскраво-зелених мохів, що чергувалися з льодовими вилежнями, наповненими прозорою, темнуватою водою, купками низьких, розлогих берізок древнього віку, сторчанами півзасохлих модринок, стовбурами розлогої, карлуватої сосни, гуртами смеречок. Коні бадьоро ступали по нерівному торфовиську.

Сонце намагалось все це оживити, надати вираз весни… Воно старанно виливало все своє тепло і світло, освіжало сірість неба, підбарвлювало хмарини, що пливли десь звідти, як Біле море… По землі десь-не-десь попадались вишки нафтові, сірі, приземні хижки людських мешкань, штабелі різаного дерева і самі люди, у ватянках, у шапках-вушанках, у брудних валянках.

Верхівці їхали мовчки, лиш час від часу Людмила робила зауваги:

— Бачиш вишка? Номер сімнадцять. Одна з найкращих. П'ятсот тонн дала. — Або: — Бачиш отам рубець тайги? Там розорюють землю під посів.

— Що ж тут може рости? — питає Андрій.

— Все, — каже Людмила. — Іван хвалиться, що там яблуні зацвітуть…

Далі їхали мовчки, Андрій вдивлявся в гущавини гайків, іноді зграї куріпок виривались з-під них і летіли з гамором пружньо в далечінь.

— До якого табору належить ця місцевість? — цікавиться Андрій.

— Ухт-Ижма, — каже Людмила. — Нафта, радій… На промислі номер два три грами радія добули. Гелій тягнемо. На Кожві кораблі будуємо… Цього року вісім тисяч тонн барж дали…

Їхали далі мовчки, Андрій посвистував, відчував з незвички невигідність сідла.

— А скільки всіх таборів? — питав.

— Шість, — чує відповідь спереду. Людмила все знає.

— Сєвжелстрой схід — Кожва-Воркута, вугіль, ліс, три корабельні. Сєвжелстрой захід — Княжий Погост-Кожва — ліс, дороги, залізниці. Печорський — ліс, сільське господарство, транспорт, корабельні. Усть-Вимський і Куломський табори, вздовж правого берега Вичегди — ліс, цегельні, автотракти. Головне ж — Кожва-Воркута. П'ятдесят тисяч робсили, а за пляном має бути чотириста тисяч…

Людмила вмовкає. Їдуть далі мовчазно. Андрій передумує почуте. У ньому все вальцює, ніби у великій машині — простори, робсила, нафта, вугіль, вишки, табори… Людмила знов говорить:

— Іван каже, що це багатющий край. Каже, тут земля сама проситься до рук, а рук нема.

— Як же нема? — автоматично питає Андрій. Людмила не відповідає.

— Іван каже, що цей край може бути самовистачальним… Експортовим… Ситим… — Андрій думає, Людмила думає, їх коні ритмічно ступають, іноді спотикаються на вибоях… — Люди, каже, дістають за дев'ять годин у шахтах за полярним кругом вісімсот грамів хліба денно… Й переважно люди з України… Й переважно хліб з України… — додає Людмила, а Андрій здригається від несподіванки, думає швидко і нервово, і мовчить вперто, мов би йому уста запаяно оливом.

Їдуть далі, вітер потягає зліва, в повітрі відчувається гнилувата вогкість. Починаються луги, місцями видно накопичення криги, погнуті дерева обдерта кора берізок… Це, видно, долина

ріки, і тут, видно, господарила повінь, ґрунт під ногами зовсім вогкий, і місцями грузнуть копита коней, Людмила знов говорить:
— Іван каже, що коли б дати сюди вільну ініціятиву, вільний труд і господарські голови, тут, каже, можна…
— Людмило! Дивись! — перебиває її Андрій. Величезна зграя диких гусей кількома ключами зовсім низько з шумом виринула з-над верхів тайги. Широкі крила птахів різали чисте повітря, довгі шиї стрімко витягнуті вперед, червоні лапки щільно підігнуті під хвости. — Спішать, спішать, — каже Андрій. — Тягне їх полярна сила. Могли б собі у багнах Каспію сидіти — ні… Крига їх манить. Боротьба з кригою. А дивись, — казав Андрій і показував на купи прозорої криги, що лежала на завоях гравію і розтавала на сонці. З-під льоду струмками текла вода, що одразу всякала в землю, а побіч купами цвіли яскравим жовтим квітом болотяні рослини. Тягнуло свіжістю від води, маленька доріжка тікала тепер на північ, вирізи колій були заповнені рідким мулом, місцями стояли калюжі, відбиваючи в собі галуззя березок…
І незабаром виринула широка місцевість під тайгою, а по ній в різних місцях розкинуті сірі, дерев'яні, приземі будівлі. Два великі, кудлаті, жовті пси вибігли з гавкотом назустріч вершникам, череда корів гнідої масти паслася попід лісом, там також вешталось кілька людей… Вершники рушили швидше і під'їхали до будівлі з дерев'яних брусів з маленькими віконцями.
— Стій, — каже Людмила. — Ми на місці… — і позскакували з коней… Коні були заляпані багном, тяжко дихали… Назустріч вершникам стежкою від довгої, приземої будівлі, йшла жінка, загорнута у ватяний одяг з широким, округлим, червоним лицем…
— Що треба? — непривітно заговорила жінка на привітання Людмили, низьким, зухвалим голосом.
— В гості приїхали, Надеждо Олексіївно, — каже Людмила.
— Заходь, — каже жінка і йде попереду в напрямку вузьких дверей хижі. За нею пішли Людмила і Андрій. В середині сумерк, пахне вогкістю, двоє маленьких вікон ледве освітлюють малий простір.
— Як поживаєш? — питає Людмила.
— Та от ніяк не поживаю, — каже жінка. — Існую, дияволи прокляті! Сідайте, — каже жінка. Гості сідають на дощаній лаві. Робиться видніше і в кутку помітно маленьку, срібну іконку, що стоїть на трикутнику; перед нею згасла лямпадка червоного кольору. На цвяшку висять разочком чотки. На маленькому столику під іконкою чорний, дерев'яний хрестик і книга, мабуть, Євангелія.
— Ти тут сама? — питає Людмила.
— Сама, — каже жінка.
— А де ж Лія Шміт?
— Прогнала стерву, мерзенна безбожниця, Бога почала осквернять, — казала сердито жінка, уста її здригалися, очі дивились гнівно. Андрій дивився на неї мовчки, видно, вона його цікавить. Жінка ж іноді позирала на нього, прицінюючись, що це, мовляв, за поява така, може навіть догадувалась, що це щось від Мороза, ненавиділа того всіми фібрами своєї душі, і це видно було в неї, кожна риска кричала криком ненависти.

— Не з Морозів будете? — запитала враз Андрія.
— Брат, — відповів той спокійно.
— Прахвост ваш братчик, скажу вам одверто, дияволові душу продав, клятий, — заговорила жінка.
— За що ти його так не любиш? — запитала Людмила. Та позирнула малими очима з глибоких щілин, пожувала товстими губами…
— За Русь святую, — відповіла та. — Каналії топчуть землю нашу православну, а той паскудний нащадок славних предків помагає їм. Здохли б без нього. Самі себе зжерли б. Окаянні!
— Мороз не їм, а собі, а вам помагає, — каже Людмила.
— Що ти тут розумієш?.. — Жінка люто блиснула очима. — Христос — Бог! — проговорила вона з притиском. Пантократор! І казав Він любити! А Маркс казав ненавидіти.
— І ти ненавидиш, — каже Людмила. — Значить ти марксистка.
— Мовчи! Знаю різницю між добром і злом! — казала жінка.
— А що казав Христос? — питає Людмила.
— Христос взяв бич у руки і прогнав торгівців з храму, — каже жінка.
— І казав: люби своїх ворогів. Прощай їм. Молися за них, — казала Людмила.
— Не вороги вони. Відпадки людства. Виверженні пекла, — казала жінка і вся дрижала.
— А вони, — відповіла Людмила, — зовсім те саме про тебе кажуть.
— Вон з моєї хати! — враз крикнула та і піднялась із свого місця.
— А що як ми не підемо, — казала Людмила і дивилась просто в очі жінки, — а ти по доброті своїй християнській та візьмеш та почастуєш нас молоком свіжим, та сирком пахучим нас погостиш, та масличком поконтентуєш, га, Олексіївно? Ось цей ось Мороз письменник, і він про тебе повість напише… — Олексіївна враз заспокоїлась, знов присіла, глянула на Людмилу, на Андрія і сказала:
— Не треба. Не можуть вони правди написати. Знаємо їх писання. Читала, — промовила спокійніше жінка.
А Людмила казала:
— Ну, а коли б ти та писала про них? — Очі жінки знов грізно блиснули.
— Я б про них правду світові сказала, я б їх ізвергів назвала їх іменем. Скільки невинного люду мором виморили, скільки сліз, крови пролили.
— Зовсім те саме говорять вони про тебе, Олексіївно, — спокійно казала Людмила, чекала нового вибуху, але такого не сталося. Олексіївна з люттю замовкла, щось в ній сіпалось, потім встала, підійшла до полиці, зняла нервово горщик глиняний, зняла ринку велику, череп'яну, полив'яну, зняла дві ложки дерев'яні і все те на столику малому побіч книги поставила. А потім до всього додала кусень чорного, гливкого, подібного на торфову цеглину, хліба.
— Присідай, — кинула вона, а сама вийшла. У горщику молоко виявилось, Людмила налила повну миску, ламала хліб собі і Андрієві, і вони разом їли. Молоко було свіже, смашне, гості мали добрий апетит, і їли завзято. А тоді Людмила шепнула Андрієві:
— Як з'їмо, не дякуй їй, а перехрестись до її ікони і скажи: дякую, Господи, що наситив мене… — Увійшла знов Олексіївна і принесла на терелі дерев'яному кусень сиру білого,

грудку масла жовтого. Все це також поставила перед гостями. А сама мовчала, сиділа на обрізкові колоди, вирізаної на подобу стільця з поруччями ззаду, уста міцно затиснуті і щось гостре, настирливе було у виразі її обличчя.

І коли ті поїли молоко, сир, масло, хліб — обоє встали, поклали три рази хрест на себе і промовили:

— Дякуємо, Господи, що ти нас наситив… — Олексіївна враз просіяла, ніби на неї раптом упав гострий соняшний промінь і лагідно промовила:

— Так! Так, роде чоловіческий! Господу, Господу! Не людям! Він нас сотворив. Він нас кормить і поїть! І йому дякуй, бідна людино!

І після того вона стала лагіднішою. Людмила спитала, де є той професор, якого вона сюди послала.

— Професор? — знов сердито озвалась вона. — Там при телицях. — Андрій з Людмилою лишили її і вийшли.

— Що сіє значить? — запитав Андрій, — і що за трагічна особа?

— Княгиня, — шепнула Людмила. — Госпожа Вяземська. Древнього роду гордий нащадок…

— То Виноградов тут? — питає далі Андрій.

— Зараз побачиш, якщо дома… — Виноградов був дома, поїв телят, був зовсім змінений, зовсім білий, стрижений, дебелий, сухий і так само в брудній, подраній фуфайці і валянках, як і всі. Андрія не пізнав. Людмилу привітав байдуже, а коли та сказала, що це ж молодший Мороз, старий отетерів.

— Андрій Григорович? Як? Теж? — і в голосі відчувся острах. Андрій обняв старого, притиснув до себе, робив це мовчки, ніби боявся слова.

— Ні, я лиш гість, Володимире Володимировичу…

— І слава Богу… Так заходьте хіба… У мене тут буда, — і показав вхід просто з телятника. В самому телятнику було чисто, просторо… Старий повів гостей до свого мешкання, — квадратова комірка з маленьким віконцем під стелею, кроків три в промірі, нари з дощок, на нарах солома, столик і кусень обрізка колоди… І скрізь розкладено рослини всякі, різних форм і виглядів, а на столі купа брудного, сірого паперу і пляшечка з чорнилом і ручка з кусника тріски… Просив гостей сідати, та не було на чому.

— Ну, як вам тут? — питала Людмила.

— Ах, Людмило Карлівно, все було б, як було б, але та страшна Вяземская. Я вже думав назад до бараку відсталих проситися. Суцільний жах. Та це ж тиран, яких не знайдеш… Представте, що вона з нами робить: вона служить північні богослужби у себе і змушує нас вставати, йти до неї і молитись. Телята для неї також божество. Заставляє мене їх мити щодня, а от що ми два роки білизни не міняли — нічого. Сама ходить місяцями немитою… Одним словом жорстокий деспот, що визнає тільки те, що відповідає її особистому вподобанню.

— Алеж, професоре! Я думала — тут молоко, тут природа, — каже Людмила.

— Розумію, дякую, але… ну, не можна. Тут її всі проклинають. Я думав, було, зайнятись селекцією деяких сортів збіжжя для цих країв. Куди там! Телята. Я хотів, було, перевести деякі спостереження над процесом зростання рослин в цих широтах під впливом соняшного

проміння першого весняного періоду, — де там, — телята! Тут трапляються чудові, рідкісні екземпляри, так званої, льодовикової фльори — не до них, — телята. І головне, страшенно цікаво прослідкувати вплив ґрунтів на процентовість тяжких металів в організмах рослин. Вже давно доказано, що ґрунт дуже впливає на кількість тяжких металів — заліза, марганцю, нікеля, кобальта в рослинах, але нам було б винятково цікаво прослідкувати саме дану фльору, особливо у зв'язку з гірничо-промисловим характером цих ґрунтів. Це в свою чергу значно полегшило б пошукувальні ознаки місць походження металів і копалин взагалі… Це дуже цікаво, так, наприклад, вивітрювання гірських порід, мінералів і рудних місць походжень, збагачених тими чи іншими хемічними елементами дуже сприяють розсіванню тих елементів в біосфері. В результаті витворились ареали розсівання хемічних елементів — біогеохемічні провінції. Ґрунт і рослинність… — і професор почав довгу, цікаву лекцію на цю тему. Сипав без перерви «едафічна фльора», якісь «галофіти», якісь «тласпі калямінаре», що мають тринадцять відсотків окису, якісь «літотамніум рамульозум» і інші, і інше, цілі формули мінералів рослин. І він зовсім забув, що гості його стоять, що вони не для цього сюди прийшли; він захопився, очі його загорілись, він напевне уявив, що перед ним авдиторія, студенти, науковці, відкрив свою душу, розпустив фантазію, розгорнув знання. А Андрій і Людмила не перебивали його, слухали це, як музику, високі тони душі бриніли в тих словах, сяйво било з поморщеного чола цієї людини. Але раптом старий сам отямився, засоромився сам себе, почав вибачатись… — Ах, вибачайте… Ну, от бачите. Здурів на старість. Але як, але як… Як і де вас посадити? — заметушився старий.

— Володимире Володимировичу! Не хвилюйтесь, не хвилюйтесь, — казав Андрій. — Ми зараз і так відходимо, я хотів лише запитати вас таке нескромне питання, ви мені, розуміється, вибачте, я хотів запитати — за віщо вас заслали сюди?

Старий враз ніби одерев'янів, якогось болючого місця було враз заторкнуто, і він лиш промимрив невиразно:

— Не знаю, голубчику, не знаю. До цього дня не знаю… Якийсь буржуазний націоналізм український, алеж помилуйте! Що? Де? Коли? Я сам рускій з діда, прадіда, єдність землі російської для мене важлива справа… Правда, я пару разів висловлювався, там то там, принагідно і між іншим, що ми рускі повинні шанувати почування наших співгромадян, як шануємо свої власні, я говорив за мову українську, бо як же може бути інакше, це цілком природно, що ми не маємо права переслідувати наших співгромадян за їх мову, калічити їх душу, їх характер, переводити різні вівісекції мільйонів людей задля того тільки, що вони мають іншу від нас говірку, алеж це я говорив не в інтересах України, а в нашому російському інтересі, в інтересі якраз єдности, добра, порядку. Я вважав і вважаю тепер, що ми могли б жити спільно, як живуть англосаксонські народи, як живуть народи Швайцарії, але передумовою для того конечний чесний, порядний, законний між нами контакт і поділ, а не якесь постійне обдурювання, перекручування дійсности, беззаконний грабунок, насильство над найелементарнішими святощами життя людей… Ні, ні! Коли так — хай засилають. Що ж! Я переконаний, що я за чесне діло несу свій хрест, і майбутність мене не осудить… А інших гріхів не маю за собою, — закінчив старий. І враз йому прийшла одна мисль, і він поспішив з нею: — Та коли нашою країною управляє людина крови отієї косоокої княгині, мабуть, воно інакше і бути не може. Мабуть це наше приречення. Мабуть ніколи нам

не побачити світла свободи над нашою, гідною свободи, землею, — закінчив він свою думку.
Коли від'їжджали, Вяземська казала:
— Маєте коні, накормила їх… Що там патякала та стара кальоша? Прикажіть, хай поменше спить, а більше Богу молиться. Професор найшовся…
Андрій і Людмила нічого не відповіли, сіли на коней і швидко від'їхали…

VII

Простора, шальована кедриною, з трьома великими на південь вікнами, світлиця, що її вся права стіна заложена книгами — улюблене Андрієве місце цього дому і кожну вільну хвилину він тут охоче перебуває.

Одинадцята година вечора. Андрій сидить вигідно у фотелі під лямпою, на колінах розкритий том споминів Амундсена, але його очі дивляться кудись у темряву, його голова наповнена думами, далекими від змісту книги.

Усе наново і наново те саме передумує… Події останніх років, а особливо останніх місяців змушують його до того. Усе бачене там на рідній землі, листи Ольги, замітка про смерть Бича, наглий виклик його сюди — все це ланцюг явищ, що наповняє Андрія великою турботою. Він також уже знає, чого викликали Ольгу і що її питали. Знає, чого Ольга така смертельно збентежена. І розуміє надривну, розпачливу поведінку Ірини. І на цьому тлі само його власне існування поставлене під знак запитання.

Обдумує весь той комплекс, що ім'я йому революція, бо саме у зв'язку з цілістю він може виробити собі правила поведінки. Він нагадує акробата, що йде по линві через Ніяґарський водоспад, і що свою увагу мусить винятково зосередити в певному напрямку, бо один лише неправильний порух може потягнути за собою падіння в безодню.

Він, до речі, вже давно збагнув і усвідомив, що період, так би мовити, ідеалістичного вияву революції давно за плечима. Великі майстрі цієї справи, усі без винятків, плянуючи цей ґрандіозний експеримент, були переконані, що перехід життя від блискучих теорій до блискучої дійсности відбудеться значно простіше і значно безболізніше. Життя не виправдало їх, чисто людських, сподівань. Воно має, крім людських, свої власні закони й міркування. Почався величезний спротив… Посипались невдачі… Нарешті загроза повного страйку. До справи вмішалась сама смерть. Багато з майстрів почало відступати, ще більше каятись. Але знайшлися і такі, що рішили розтяти той Гордіїв узол одним, так би мовити, помахом меча. Не оглядатися ні на що, а робити своє діло.

Хай собі живуть, як знають,
Божеволіють, конають…
Нам своє робить!

— висловився з приводу цього ліричний поет і філософ Павло Тичина.

Перш за все з революційного корабля, що загрожував потонути, спішно почали викидати безліч зайвого балясту, що його понавидумували гарячі революційні голови. Геть усі гуманні теорії і сентименти! Геть самих «вічних революціонерів» і всіх мрійників! Ніяких тих вигадок про якусь «свобідну волю людини». Геть «нові» методи виховання! Ніяких «свобідних кохань», ніяких «національних питань». Концентрація на одному: одно завдання, один зміст, один стиль. Колективізація! Повне позбавлення всякої приватної власности.

Андрій не вірить в це життя, воно, на його думку, безцільне, безперспективне. Він майже знає, що всі ці ґрандіозні жертви ніколи не будуть виправдані. Почуває себе в цьому середовищі по-дурному, відчуває свою відрубність і вищість, не може захопитися цією дикою грою і робить усе це лише тому, щоб заховати голе життя з надією, що може це одного разу скінчиться і почнеться життя справжнє і нормальне. Але що його при тому найбільше бентежить, це своєрідний психологічний парадокс: переважаюча, величезна більшість його

співгромадян дивиться на ці справи так, як і він сам, але разом з тим, та ж сама більшість по-своєму консолідується із своїми операторами. І не лише вдавано, зовнішньо, як Андрій, а внутрішньо, по суті. Магнет революції в них ще діє. Надії на «кращу нову майбутність» ще живі. А коли вони бачать невдачі, навіть біду, навіть голод, навіть смерть, то винна тут не революція, не ідеї, а ті люди, що ті ідеї переводять в життя. От коли б на їх місце прийшли інші, кращі, розумніші — все було б гаразд. А коли такі і кращі не знаходяться і не приходять, то це значить, що їх таких взагалі нема, що їм, крім розпачу, нарікань, зневіри і каяття, нічого не залишається. Перед ними постає порожнеча. Їм і в голову не приходить, що такі кращі люди є і вони завжди будуть, але ті кращі не підуть робити діло негідне розумної людини. А коли й підуть, то не як сила рішаюча, плянуюча, а як виконуюча… Виконуюча автоматично, безглуздо і мертво. Уся хиба цієї дійсности в тому, що більшість цих людей не можуть зрозуміти, що ідеями революції можна робити лише революцію, але ними не можна жити. Те саме і з людьми. Люди, що роблять революції, не можуть робити життя, їх світ — світ марення. Химери. Примхи. Обурення. Злости… І помсти! Як революції, так і її люди конечні у формулі життя, але тільки як її складники. Ніколи ж, як сама формула.

Це думка ясна, логічна і незаперечна, але за неї в цей час можна поплатитись життям. Тому ні одна розумна людина в цей час її не висловить.

Андрієві інколи здається, що ці істини доступні і тій верхівці, що тут сьогодні при владі, а тому вона і хоче позбавитись «революційних елементів». Робити ж революцію руками не революціонерів, те саме, що робити життя нормальне руками революціонерів. «На лад їх дєло нє пойдьот», — як казав Крилов, «а вийдєт із нєво не дело, только мука».

Сам Андрій за законами цієї революції не повинен був уже давно існувати. Його мали ліквідувати, як «кулака, як клясу». Збігом випадкових обставин ця небезпека його минула. І не тільки його, але і всіх йому подібних. У майбутньому кулака не тільки не будуть ліквідувати, але намагатимуться штучно його розплоджувати. Без цього творчого складника формули життя, життя не можливе. Але небезпека Андрієва ще не минула взагалі. Перед ним ще більша загроза його життя. Карту бо Російської імперії порізано республіками, а між ними також УРСР, і що в парі з тим існує певна «державна мова» тієї республіки, і що тією мовою певні письменники пишуть певні твори. З логіки подій Андрій робить висновок: все те належить також до «здобутків революції», які рано чи пізніше, мусять бути ліквідовані. Андрій не вірить у розумне вирішення національного питання в цьому просторі. Це буде, як і було, розкритою раною, аж поки прийдуть варяги і його рішать… На свою користь. Ліквідація УРСР почалася. Постріл Бича — його ментo морі. Андрію, увага! Ти на черзі!

І нарешті ще одна велика його турбота — Ірина. Одинока, справжня, найбільша симфонія його серця. Стільки років відчував її звучання у всій своїй істоті, був нею перейнятий, нею таємно жив, нею болів. І було між ними багато великого, спільного, таємничого життя, того, що поєднує душі, що творить з двох істот одну. Але остання їх зустріч наповнила його смертельною тривогою. Він відчув, що вона у великій небезпеці… Вона зірвалася із свого лету і пішла боком униз, мов підстрелена пташка… Що з нею? Що буде з нею?

Андрій устав, ходив з кутка в куток, думав, усе думав, важив усі за і всі проти, намагався знайти в цьому логіку, знайти арґументи захисту, знайти самий захист. Ні, я не дамся! Не піду на заріз! Я буду жити! Хоча знає, скільки небезпек, підводних і надводних рифів, інтриґ,

заздрощів, доносів. Але покищо він знає одно: не попасти під ніж саме тепер, у рямцях цього чергового, загального, великого, передрішеного ліквідаційного моменту… Цього дивовижного пляну, холодно обдуманого і підписаного байдужою рукою.
Вечорами, біля дванадцятої, до Андрія любить заглянути Людмила, що цілими днями десь зникає, щось там робить, чимсь дуже зайнята. З Андрієм вона розмовляє раз одним тоном, раз іншим. Натяки, погрози, примани, відштовхування. Гра жінки, гра революціонерки, гра заплутаної людини, гра газардерки. Чого від нього хоче? Чого хоче від Івана? Взагалі? Андрієві здається, що її тут перебування не випадкове, що воно має якесь призначення, хоча Івана вона, здається, справді по-своєму любить і тримається його міцно. Останніми днями, вона кудись зникала, кудись, видно, літала літаком. І ось вона знову появилася. І все в домі відчуло її присутність. І Андрієві здається, що вона ось-ось увірветься сюди, ляже отам на канапі горілиць, закладе руки за шию і почне рішати одну з великих світових проблем, як то спасти від загибелі нью-йоркських робітників. Остання їх поїздка на молочну ферму призвела її до якогось нового мотиву в її поводженні, вона стала ще краще чепуритися, почала радісно сміятися, менше говорити про справи світові, а більше, про звичайні людські, обіцяла Андрієві ще кілька подібних емоцій, але враз, не додержавши обіцянки, зникла.
Але ось дійсно стук у двері, і вона дійсно входить. Переодягнута по-домашньому, в попелястій піжамі, втомлена, якась матова… І вона дійсно лягає горілиць на канапі.
— Ху! Зморилася! Ну, як тут? Не скучав? Дай цигарку… А Івана все нема. Воркута. Сто двадцять тисяч тонн вугілля. Шутка сказати. І мусить все те вивезти, і до кінця літа, і по несудоходній річці… А! Зрештою… Розказуй щось, Андрію, але щось легке — втомилася, набридли всі ті проблеми… Щось про любов. Я ж все таки жінка, хоча все життя займаюся нежіночими справами і зовсім не знаю, що таке залицянки, любов, ревнощі… І тепер іноді думаю: чи не глупо отак усе життя віддати чорт зна на що. Уяви, колись мені здавалось, що любов це щось гідне презирства… Забула, що це один з головних чинників усього життя. Повірила, знаєш, нашій шановній Колонтай, що це звичайна собі «функція», як у бика з коровою. Фу! Фу! Навіть гидко згадувати! До чого ми в тому запалі революції дійсно дійшли. До якогось маніяцтва. Але дідько бери! Думаю, що буде ще гірше… Одного разу хотілось мені закохатись. Просто закохатись і все. Це було в Берліні. Розкіш, рух, життя… Міняла любовників, мов рукавички, а тут з наших ні одного мужчини… Ідейники, інваліди, педерасти, ґепеушники… Така нікчемність, що хотілось кричати… Так з мого кохання і нічого не вийшло, і як розберуся, то я ще по суті, по-справжньому, не кохала, не було томлення, ані зідхань таємних, ані безсонних ночей при сяйві місяця і взагалі ніякої, ніякої романтики — чорт зна що! Іван — перша моя «маленька любов», але Іван кінь. Як він жорстоко зчерствів, коли б ти побачив його зблизька. На ньому не шкура, а панцер крокодила. Але хочу щось про ваш хутір «Тіха украïнская ночь!», «Чуден Днепр прі тіхой паґодє», ну? Ну? Чи Гоголь казав правду, чи Іван і тоді був таким? Ах, до дідька! Пригадала один епізод, щось як натяк на кохання, була ще такою дівицею, років чотирнадцяти… Іван! — враз викрикнула і схопилася. Знадвору дійсно чути було раптовий гуркіт мотору і брязкіт металю по камені, а коли Андрій вийшов до вестибюлю, він лише бачив, що Людмила висіла на шиї здоровенного чоловіка в забалочених чоботях і в брудному, як у шмаровоза, комбінезоні з великим і тяжким мішком у

руці. Іван незграбно намагався від неї звільнитись.
— Завтра! Завтра! Так, завтра, Міхеєв! — кричав до когось, а голос хриплий, ніби з перепою і ступав він широкими кроками просто до книгозбірні, з грюкотом кинув мішок у куток і одразу почав: — Вони, шкури, не вірять, що там нафта, а я їм, дияволам, докажу, що там море, океан нафти. Дурак Григор'їв твердить, що то лише підшкурні залишки… Пробуравили чорти кляті вісімсот метрів і хочуть девонської нафти. Ми, каже, півтора мільйона всадили! Ідіоти, кажу! Не півтора, а десять потрібно. В глибині тисяча вісімсот метрів океан пального, а він мені півтора мільйона. Я так і написав Москві: за наявність девонської нафти ручаю головою! Ви, каже, три чверті року буравите, дали двадцять пудів, а мало бути двадцять тисяч тонн, а я йому: наперед треба тайгу зламати, дурню ти набитий, а тепер коли заб'є в нас сотня фонтанів, тоді будеш крякати.
— А як же батько? — втручається Людмила.
— Твій батько бита матня! — кричить Іван. — Він раз соб, раз цабе — дурак, вагалко. Я йому сказав: Ворман! Або, або! Але за мною Сталін… І Ягода… А Григор'єва пошлю на Щугорку. Уяви, видумали: Уса не судоходна. Зміряли — три метри. Це, каже, весна. А я їм: от вичерпаємо мілини і у мене по Усі підуть морські катери, давай лише тоннаж. У мене тридцять тисяч тонн баржів — курям на сміх, коли треба триста тисяч. На Усі збудуємо дві греблі, піднімем її на три метри, дамо туди гідростанцію, закладаємо дві нові корабельні… Ягода плаче — сил нема, у мене, каже, не один Ухт-Печорськ, у мене весь Сибір, а я йому: мене твій Сибір не цікавить, мені потрібно півмільйона робсили і подавай її сюди. Теж мені будівничі — єрунда, бабраються, як кури в пометі і думають — будують. Ні, ні! Нафта мусить бути, нафта є, ми її виженем!.. Певно, теж мені робота. Що вб'єш, то в'їдеш, ні крихти власної ініціятиви, мільйони пасивностей. Тут тобі сам Сатана роги зламає. У мене сто тисяч людей, а двоє-троє працюють, а урки кричать: батя! Зачєм пачкаться. Више задніци нє падимішся…
Іван стояв перед ґранітовим столом, його тяжкий, брудний кулак глухо постукував об камінь, ніби перед ним не Людмила і Андрій, а всі ті його «будівничі», його внутрішній мотор діє далі, він творить далі, його обличчя подібне на шкуру вудженої шинки, на голові капюшон з окулярами, що здається приріс до його лоба. Людмила слухає, захоплюється, переживає, зриває капюшон, цілує міцно в уста, щоки, рівняє злипле на войлок волосся.
— Ну, вже сідай, ну, вже сідай! Чорт з ними, з тими будівничими. Зараз буде вечеря.
— Я вже вечеряв, давай пару пляшок вина… Я дві ночі не спав, на Воркуті мене мало не скрутило, половина людей лежить, ніяких свіжих харчів, а все тому, що барж не маємо…
Людмила вийшла, і він звернувся до Андрія:
— Уяви з тією картоплею: від сухої цинга. Щоб достати з центральних областей свіжої, вона мусить пройти чотири тисячі кілометрів. Йде до Архангельська. Там перевантажують на кораблі. Йде до Нар'ям-Мару. Тут перевантажують на великі баржі. Йде до Уси. Знов перевантажують на малі баржі. Все кругом голодне, картопля не каміння, з кожним перевантаженням вона розтає, мов лід на сонці. У трюмах духота — гниє. На баржах дощ, сніг, мороз. До Уси доходить звичайно в початку жовтня, а вже в середині жовтня Уса замерзає, тягнуть гужем через кригу, а то й просто закопують в землю і чекають весни. І поки вона таким робом дійде на місце призначення, з тисячі тонн лишається чотири-п'ять. А

кошти такі: франко Архангельськ — 250,000. Перевіз морем 20,000. Перевіз ріками 30,000. Перевантаження і все інше 50,000. От тобі і картопля, сімдесят рублів кілограм. Такої і Форд не їв би.

А везти треба, бо цинга повальна. Зимою хворих тягнемо до лікарні, а літом знову на човни. Доставимо їх до Адзьви — кілька кілометрів південніше полярного круга, підгодуємо свіжим молоком та сирою картоплею, стане на ноги, не валиться від вітру і знову на човни. А поки доїде на Воркуту — знов цинга, знов Адзьва, знов молоко… А в Москві знай лише — давай та давай. І ніякий чорт не дбає, як і що давай… Тут же самий раб! Ніякої свобідної ініціятиви. Коли американці освоювали Аляску — пустили людей на золото і рачки лізли. І тут золото, і тут багатство, але кому вони потрібні? Людей нема, коштів нема, одягу нема, свободи нема. Що вб'єш то в'їдеш. Я сам шукаю, приватно міняю, купую за власні гроші, але ж це прірва. Я б тих усіх балванів усього світу загнав сюди і казав: тягни ті баржі! Насолоджуйся своїм соціялізмом! Знаєш, чорт бери, скільки наш робітник на Воркуті за полярним кругом дістає, наприклад, м'яса? Тисячу вісімсот грамів на місяць! На місяць! Братику! І теоретично! А практично сімсот-вісімсот грамів, і таким робітником кажуть діставати топливо з-під землі на глибині сотні метрів. Нагрієшся. Наша Воркута дає десяту частину норми, а решта «туфта», розуміється «виконуємо й перевиконуємо». Але в цілому Сибіру, на всій нашій півночі у мене найкраще поставлено справу, і я це можу доказати цифрами, чорним по білому, інакше мене тут не тримали б, інакше мене зжерли б протягом одної секунди, не вважаючи на всі мої ордени…

Входить Людмила, і запрошує до їдальні.

— Якої там їдальні, давай все сюди, тут більше місця, — каже Іван. — Геть з паперами! — І на ґранітовому столі пляшка кахетинського, три склянки і купа закуски. Іван випиває першу одним духом і тільки за другою пригадав, що треба «за здоров'я», підняв другу і каже до Людмили: — Що? Показала йому наш балаган? Хай знає. Книгу хай напише, але не ту медову про сталінських лавреатів, а книгу! Де пульсувала б кров! Де піт і кров! — Іван випив. Людмила і Андрій також випили. — А ти цвітеш, — звернувся до Людмили. — Бачив, Андрюхо? Не закохайся тільки. А ти, Людмило, не дуже до того наркома. Пригадуєш, як він співав?

«Прєкрасная Людміла» владичіца сєрдєц!

Ти будь моя кабила, а я твой жєрєбєц…

— І дістав в морду, — каже Людмила.

— В морду, в морду! А в темну кімнату все таки бігала.

— А хто то Ястребову, як курку здохлу, таскав за лапи!

— Давай, жінко, помиримся, бо я тебе давно не бачив, бери склянку, як подумаю про гнилу картоплю… Пий! Андрію — пий! Пригадай хутір і пий! Пий і плач, чорт бери! Бувало, Людмилонько, у нас на хуторі, як заспівають оце в маю соловеєчки, ех та як заспівають! А, бувало, пили ми здорово. Де то наш Васильович обертається?

— Помер, — каже Андрій.

— Ну, знаєш! А все таки жаль старого, і дзвони не задзвонили, і труби не затрубили, все одно! А пам'ятаю, як 1914 року я вперше обстріляв батареєю німецьку бойову лінію під Августовом, був капітаном його імператорської величности, а тепер шкури з людей деру і

шию кожух чортові, але все таки я дещо при тому зробив, що там хуторські солов'ї. У нашій тайзі я казав ондатра розвести і тоді не з людей, а з ондатрів будемо дерти шкури. Браво! І єнота усурійського розведемо в колгоспі ім. Дзержинського, ім. Менджинського, ім. Ягоди… Буде нам пригода, добрая нагода, жизнь розбить в три года! Ха-ха-ха! Що ж, Андрію, не поет я? Людмило! Цілуй! І Андрія цілуй! Він мій брат! Він моя кров! — Людмила кинулась Іванові на шию і обгорнулась, як хмелина. А потім кинулась так само на Андрія. А тоді ще підлили вина і випили всі троє, а тоді Людмила почала танець на килимі і співала ситим контральтом:

На уліце Лєніна,
разнєсло Калініна,
занєсло Бухаріна,
вознєсло Сталіна…
Лєніна — Сталіна,
разлю-лі малініна!

А до неї прилучились обидва Морози, обнялись всі троє, тупцяли на місці. А потім сиділи купою на канапі і співали «Гей, ухнєм!» — Іван жахливо фальшивив, голос його хрипкий і зривається. І так до другої ночі. А о другій, заточуючись у розхрістаній блюзі, Іван говорив до Андрія:

Ну, друг мій брат мій, усталий і страждущий брат,
Хто б ти не був — не падай душею…
Хай неправда і зло повновласно царять,
Над обмитою кров'ю землею… Чорт з нею…

Я завтра знову зникаю і як надовго, не знаю. Ти тут у владі моєї леді, а як матиму час, повезу тебе по паралелях, а тепер добраніч! Йду купатися! На мені сто пудів багна. Добраніч! — І він обняв Людмилу, і так пішли, похитуючись вправо й ліво. Андрій згасив лямпу і пішов також. В голові його стояв жахливий туман…

Другого дня Андрій прокинувся, коли у велике, чисте вікно сильним напором лилося сонце і був свіжий, дзвінкий, хвилюючий ранок з дзеркально-чистим небом, з курликанням журавлів, що тягнули, свої ключі все на північ. Знизу будинку чути гамір, стукіт… Там ішла генеральна чистка помостів, килимів, начиння.

Несподівано до нього увірвалась Людмила. Вона була вже вбрана для верхової їзди і заявила, що вона знову хоче потовкти його трохи на сідлі.

— Андрюхо! Маєш! — і кинула йому Іванові рейтузи. — Коні вже чекають, — додала і вийшла.

Андрія змушують квапитись, а він же ще не митий, не голений, не снідав. Хоча зрештою чого квапитись — зачекають. Він нормально робить своє діло, унизу в малій їдальні на нього чекає пара варених яєць, масло, нарізана ковбаса. Їсть так само без поспіху з почуттям міри й гідности.

— Андрію! Треба спішити! — гукає Людмила.

— Що там? Пожежа?

— Більше! Конче треба спішити!

— Єсть — спішити! — викрикує Андрій і вибігає. Його Неґус уже чекає і поки він з ним возиться, Людмила вскакує на сідло і відразу бере учвал. Андрій переборює труднощі і

женеться за нею. На звороті Людмила стримує свого Бистрого, і ось вони їдуть поруч, дорога краща, ніж таєжна, і вони добрих півгодини женуть чвалом. Ось спереду якесь поселення, але не доїжджаючи до нього, Людмила бере круто вправо і жене Бистрого просто на ріку.

— Куди? — гукає Андрій.

— Вперед! — чує відповідь. Не оглядаючись, вона острожить свого коня і вгонить його просто у воду. Вода не глибока, кінь пружньо розбиває її хвилі, бризки води січуть в обличчя, лоскотлива свіжість ллється в легені.

Переїхали через ріку, і Людмила знову скомандувала:

— Галоооп! — і пустила коня. Гнались навпрост через кущі, через вилежні, через озерцята. Людмила все гнала і гнала, у грузьких місцях копита коней грузли, чвакали, бризкали багном.

Через півгодини перед очима вершників розгорнулась нарешті гола рівнина, і надзвичайне видовище: перед ними, як гляне око, поволі рухалась величезна, сіра, розсохата течія оленів. Андрій, мов зачарований. Його кінь усе ще не може втихомиритись, танцює…

— Надзвичайно! — вирвалось у нього.

— Скільки їх може бути? — питається Людмили, що стоїть з ним поруч.

— Тисяч п'ятнадцять-двадцять, — відповідає вона, гойдаючись на коні. — Вертаються з зимівлі з верхів'я Кожви… Худі. За літо поправляться…

Олені йшли поволі, понуро, байдуже, шамотали рогами і ратицями, шукали під ногами поживи, нічого не знаходили. Земля під ними втрамбована мільйонами їх слідів, від їх згущеної маси вилучався гострий, тяжкий випар, у повітрі стояв монотонний, приглушений, безупинний шерех.

— А де ж люди? — кричить Андрій, ніби його могли б не чути.

— Там! І там! — показала вона наперед і назад.

Андрій і Людмила стоять довго, захоплені видовищем, коні їх нервуються, фиркають, їм, видно, не подобається той запах. Андрій намагається виловити з гущі поглядом окремі примірники, затямити вирази їх очей, їх вигляд. Усі вони йдуть мирно, покірно, багато з них мають поламані роги, їх голови звисають, мов молотки і, здавалось, вони ось-ось відваляться і відпадуть.

Минає півгодини, година, а розсохата маса пливе і пливе. І ніяких — ніде людей. Усе те пливе само собою. Сонце зноситься на висоту і міцніше гріє, вітер заходу ворушить гривами коней, зграя диких качок пролітає над тундрою, сірість неба і сірість землі зливаються у непрозору безконечність…

— Ну? Може їдемо? — каже нарешті Андрій.

— Досить, кажеш? — відповідає Людмила. — Їдемо! — Повертають коней і вже поволі вертаються тією ж дорогою. Андрій захоплено оповідає Людмилі, що йому хотілося б зробити з цього роман і назвати його «Олені йдуть». Він описав би глибоку, білу, сіру, зелену, мерзлу, вогку північ з низьким, невірним небом, рідким сонцем і малою, приземною, твердою людиною в центрі. Лудмила слухає, підказує деякі деталі.

— Це мусить бути істота свідома, — каже вона.

— Головне — повна життя, — каже він.
— Цікаво, як би ти це зробив? — каже вона.
— Змішав… Я знаю, я знаю! Хемія життя складається з однієї найпростішої формули, щось, як вода, лише треба брати її з усіма складниками…
— Цікаво, — каже Людмила.
Вони доїжджають знов до ріки.
— «Морозів брід», — каже Людмила, осаджує коня і говорить: — Глянь! — і показує на воду. Вода прозора, темнувата, кольору сталі, від другого берега відбиває кущі молодих модрин, розквітлої шипшини, кучерявих берізок. Вона пливе повільно і легко, і, ніби лускою, мережиться і вібрує, гойдається, розтягається, збігається. І над усім тим безодня неба згори і знизу з білявими хмаринами і сіросиньою глибинною безмежністю. — Ось і увертюра до твого «Йдуть олені», — казала Людмила. — І коли будеш його писати… завжди пригадай людину, що нікого не кохала! — і при цьому нагло зірвала свого коня, і шубовснула з ним у воду. Здавалось кінь влетів у небо, але фонтани бризок засипали безодню і тільки великий, чорний кінь з вершником шумно неслися до другого берега.
Андрій затримався на місці, милувався видовищем, переживав насолоду і щастя… Людмила не зупинилася, не оглянулася, помчала спочатку вздовж берега у напрямку поселення, потім повернула вліво і зникла з очей.
Того дня Андрій даремно намагався зустріти Людмилу, ніде її, здавалось, не було. Був сам, відчував деяке здивування, пояснював поведінку Людмили жіночими примхами, довго над цим не думав, зайшов у бібліотеку, і через деякий час великий стіл був завалений каменюками, куснями глини, піску, розгорнутими книгами. Андрій весь занурився у вічність, у простори, в глибини. Робив дуже далеку мандрівку у світ уяви, і зовсім забув за землю і все на ній. Тут повечеряв, тут застала його й ніч. Сидів над брошурою фонтанізації нафти — максимальний відбір, щуцери, щілини, компресори, формули, схеми, раціоналізація роботи. «Майстер Омельченко на щілині 1345 витратив на буравлення 43.3 години, на зміну долота 7.8 годин, при тому дістав на кожне долото 73.5 швидкости, тобто одержав умовну швидкість 75.5 ділене на 43.3, плюс 7.8, що дорівнюється 3.22 м. годин».
Андрій сортує і переливає цифри в образи, бачить майстра Омельченка, уявляє товщу землі, що він її буравить, оглядає породи, що творять ту товщу, намагається збагнути закони їх творення, їх буття. Його нотатник дуже скоро заповнюється цифрами, формулами. Іноді це в голос прочитує, щоб відчути звучання тих цифр, що із знаків мають стати, і звуками, і барвою, і рухом… «дістав на долото 60.5 ділене»… І враз чує за собою: «тобто умовну швидкість технічну 60.5 ділене»… І м'яка, легка рука огортає його шию, а гарячі уста впиваються в його уста, і все це сталося несподівано, Андрій здригається, а Людмила сміється, каже, що вона півгодини стоїть за ним, вона в рейтузах, в острогах, із стеком в руці, ніби щойно з сідла.
— Ах! Так втомилася! Дай цигарку! — Андрій подає їй цигарку і огонь.
— Де ж ти була, втікачко? — питає її.
— А! Далеко! Дала ось тобі можливість знайомитись з нафтою.
— А це дуже цікава добродійка, — каже Андрій. — Безодня краси… І сили… І загадковости чи краще казковости… І взагалі земля! Яке незбагнуте чудо! — і він сягнув рукою за грудою

каменю, що лежав на столі. — Ось, наприклад, ця груда породи каже: я звуся Кайнозем, мені не більше, ніж 1,500,000 років, належу до, так званого, молодого життя, яка зворушлива молодість! Невинна юність… Але я маю сестру — дозвольте представити, — оця ось бура красуня, пригляньтеся до неї уважно… Вона зветься Мезозоя, трішки старша від мене, але далеко не можна вважати її старою, якраз чекає на сватів, щось два з гаком мільйончики років…

— Найстарша з нас — це ось ця достойна матрона на ім'я Палеозоя — дивись, яка засмагла, мов би креолка, із зморшками солідности на лиці, довгий вік позначив її вигляд, і була вона коханкою багатьох періодів, і має чималу кількість дітей, внуків і правнуків, а найулюбленішими її синами є діти чотирьох періодів з славетними прізвищами Кембрійський, Силурійський, Девонський і Кам'яно-Вугільний. І мають щастя, що живуть вони не в нашій пречудовій країні, інакше їх напевно було б ліквідовано за їх аристократичне походження, або заслано ось до Чіб'ю на конюшню Мороза.

— Учора на цьому ось місці мій шановний братчик шумів і клявся бородою пророка, що вирве з глибин скарби лорда Девонського. Мені було цікаво познайомитися з тим добродієм, і ось що я про нього довідався: був це грізний і суворий воїн — темний і нещадний. Будував він гори на плянеті нашій і то засобами дещо подібними до наших, якими ми будуємо наш соціялізм. Рвав плянету на шмаття, наносив їй рани глибокі. Земля була тоді під владою безмежних, німих пустель, її одиноким літописцем лишився ось цей червоний пісковець… — І Андрій зважив на долоні шматок червоного камінця подібного до того, що з нього роблять бруски. — Це та ера, що нас тепер найбільше хвилює, бо це саме тоді у страшних муках почав народжуватись і спинатися на ноги славетний Адам із своєю не менш славетною Евою, разом із змієм, і яблуком. Мільйон добрих років тривало те криваве народження. Це ж бо тоді появились перші голі, прозорі, без кольору, без запаху, без смаку, без прожилок, трагічно ніжні і ще трагічніше беззахисні творення у вигляді рослинок. Найлегший подув вітру вже вбивав їх і уяви ті муки боротьби за існування, що вони пережили. Але вони були вперті, не хотіли вмирати, не кінчали життя, ані кулею в лоб, ані в потилицю — змагались і змагались — вірою, правдою, впертістю, силою волі, диханням сонця — жили і жили і все шукали засобів захисту, днями і ночами думали, минали мільйони днів і мільйони ночей — весен, літ, осеней, зим… І били громи, і лились зливи, і двигтіла земля від ударів народження, але ось появились перші моховидні гайки ксилофітів і кордантів, що з них змайстровано перші раї, де перший Адамик у вигляді, подібної на сплювак, молюски знайшов свій перший захист, щоб опісля цілими тисячоліттями далі мучитись, спинатись на ноги, стигнути, кріпнути, засихати, натягати помаленьку панцер, щоб появилась оця трикутна істотка з руками у вигляді двох клешнів і ніг, у вигляді лопаток, із зарисом проекту голови… Але дивний збіг обставин! Цей комічний проект найбільше хвилює нашу уяву, бо він все таки чимсь нагадує загальну проекцію майбутнього гомо сапієнс і хто зна чи саме не з ребра цього героя створено наших чарівних дам, що в своїх первопочатках, замість шовків і самоцвітів, воліли сіренький, лускоподібний панцерик, якого наша людська мудрість назвала птеріхтіс.

— І був це король, і вождь, і воїн. У жорстокій боротьбі проходило його життя. Незчисленні мільярди мільйардів трупів поклав цей безмежний фантаст в ім'я поступу і цілі океани його

крови і до наших днів збереглися у підземних глибинах, щоб одного разу прийшов якийсь нікчемний нащадок у вигляді паскудного клясового ворога Івана, що хоче ту страшну могилу середньовіччя Землі-Праматері розкопати, щоб зачерпнути крови предків та за її допомогою відтворити втрачені у мандрах епох справжні крила праматки птеріхтіс.

— І що ж, кохана Людмило? Чи це, скажеш, не цікаво? Чи не варто нам, бодай на хвилинку, вирватись з нашої чарівної епохи, зробити мандрівку в епоху девону, відвідати чудову птеріхтіс, прогулятись з нею в тіні гаїв ксилофітів і кордантів, і десь так під жовтим місяцем на рудому тлі Уралу, що був тоді вищим від Гімалаїв, обняти її ніжно і заспівати зворушливо:

Улибнісь, Маша, ласкаво взґляні,

Жізнь чудєсна наша, солнєчни всє дні!

На цьому Андрій урвав своє красномовство.

— Ти жорстокий! — викрикнула Людмила, що захоплено його слухала.

— Ой, ой! Чому аж такий категоричний висновок? — відповів з посміхом Андрій.

— Бо ти дереш леґенди минулого, мов кусень записаного школярами паперу.

— І лише для того, щоб творити нові, — каже він.

— І думаєш, що з нас колись не посміються? — питає вона.

— О, напевно! — каже він.

— Але нас було вже підвищено до малпи, а ти все при птеріхтісі, — каже вона.

— Це лише питання часу. Тобі, бачу, конче імпонує, щось бородате, — каже він.

— Ха-ха-ха! Хіба ж малпи бородаті? — каже вона.

— Малпи ні, але Дарвін, — каже він.

— Але істоти з бородами часто були пророками, — каже вона.

— Точніше, точніше висловлюйся. Які саме істоти? Козли? Павіяни?

— Ха-ха-ха! Ти неможливий!

— Признаюсь!

— Невже по-твоєму світ така жахлива випадковість?

— А хіба я знаю! Може й справді батьки Діогена заплянували собі такого синочка вже разом із бочкою.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

— Але це ще допустимо, — каже він.

— Але чи плянував хто Ксантипу? Або Аль Капоне?

— Ха-ха-ха! То по-твоєму все випадок: і Париж, і заводи Форда, і «Ервінґ трест», і наша п'ятирічка?

— О, ні! Знаю. П'ятирічку спляновано при вулиці Кузнечний міст, чи Тверській в Москві. Я лише сумніваюся, чи там саме спляновано, скажемо, директора плянувального бюра Клавдія Акакієвича Дашкова, або нашого Івана. Знаю. Маркс каже, що все це, так би мовити, продукт економічного стану суспільства, але що, допустімо, було б коли б так на третьому році життя, Маркса задушила шкарлятина?

— Ха-ха-ха! Андрію! Та це ж неможливо! І за такі розмови у нас можуть розстріляти.

— Знаю. Колись розстрілювали ще за важливіші розмови: наприклад, скільки чортиків поміститься на одному гострієві голки.

— Андрію! Не віриш в Гамурабі, апостола Павла, Конфуція?
— О! О! За такі речі у нас також можуть розстріляти, — відповів Андрій.
— Я не можу з тобою вести дискусії, але ти міг би поговорити з таким Петровим…
— А що це за інфузорія? — перебив її Андрій.
— Та сама, якій твоя сестричка відстрелила руку.
— А! Продукт економічних умов?
— І ще одно: тебе вітав Злотник, — перебила його Людмила.
— Злотник? І він тут? — викрикнув Андрій.
— Ні. Він ще не тут.
— Але тут буде? — каже Андрій.
— Наш чарівний політрук, переможець Дону! Ура! Ура!
— Андрію! Я ображена!
— І мруть борці, за правду і свободу! — заспівав Андрій.
Людмила встала, брязнула дверима і вийшла.
Андрій залишився сам, перестав співати, засміявся сам до себе, робив кроки по килимі, думав, підходив до столу, брав ту чи іншу породу, підійшов до глобусу, крутнув ним, нагло об глобус згасив цигарку, згасив лямпу, і повільними, тяжкими кроками пішов півтемними сходами вверх до своєї кімнати.
Був сильно здивований, що у нього світло, а на розстеленому ліжку, нижче подушки на ковдрі лежить і спить Наталка. Спить пів боком, сильні груди випнулись, ліве, міцне стегно пластично вигнулось під спідницею.
— А це що з нею сталося? — вирвалось у Андрія. — Ей! Мадам!
— О! Нарешті! — зірвалась Наталка і швидко стала на ноги. — Годину жду, паскудо ти, Андрію! Хотіла лишень сказати — не дуже то роз'їжджай з «нашою» по її знайомих. Сам мусиш розбиратися! Добраніч! — і Наталка відійшла і, здається, так само тріснула дверима.
А Андрій отетерів, хотів, було, бігти за Наталкою… Що з нею? Що сталося? Фу! Як глупо! А тут стільки думалось, такі робилось пляни. Усе зіпсуто. Певно, певно! Троцкістка! Ах, ти чорт!
Цієї ночі Андрій довго не міг заснути, не міг дарувати собі свою необережність і свою безконечно дурну поведінку. Тепер можна всього чекати.

VIII

Ранком безліч несподіванок. Андрія розбудили о восьмій, хоча звичайно він лишався в ліжку і до дев'ятої, з головного управління окремий посланець приніс спішну телеграму з Москви від Союзу Радянських Письменників, в якій повідомлялось що його «за особливі заслуги в літературній роботі» нагороджено орденом Леніна і він має негайно прибути в Москву для одержання нагороди. З цією метою для нього вислано спеціяльний літак, і він має вже сьогодні вилетіти з Чіб'ю.

Вість потрясаюча. В домі піднявся нечуваний рейвах. Усе це звучить дуже незвично. Людмила, між іншим, також заявила, що вона летить з Андрієм, але їй сказали, що брати її не приказано. Це її бентежить, вона схвильована. Андрій так само не дуже тішиться своїми «нагородами», ще не відомо, що під усім тим криється. Крім телеграми, дістав листи від Ольги і Ірини. І обидва хвилюючі. Ольга далі пише, щоб не поспішав з приїздом, а Ірина повідомляє, що вона «вже вдова», що чоловіка її нагло не стало… Андрій швидко дере листи на дрібні шматочки і вкидає їх до убиральні. І швидко пакується, і бігає, і метушиться, йому всі помагають і всі стурбовані. За годину все спаковане… Прощається, мов би йде на смерть, Людмила вийшла із своєї кімнати з червоними очима, чого майже з нею не траплялося.

Усю дорогу до Москви Андрій ламає голову, що це все має значити. Арешт? Цілком можливо. Бо за що ж орден? У Харкові направо й наліво йдуть арешти. І те з Людмилою… І з Іриною. І те «не спішися» Ольжине. Тривога, тривога, тривога. А як це дійсно нагорода? То за що? За що? Це якась політика. І напевно якась перфідна. І враз приходить на думку постріл Бича. Більший відгук, ніж сподівалися, вся чужинецька преса відгукнулася, в таємних звітах знайшло це також місце, в Західній Україні, що в межах Польщі, Румунії й Чехословаччини, переляк. КПЗУ за ніч тратить половину членства. По всій еміґрації, в Канаді, в США комуністи і їх прихильники стурбовані. Треба трубити відступ, щось протиставити, заглажувати враження. Пригадали, як звичайно, Мороза. Маєте! У нас не лише стріляють і стріляються, а й нагороджують… Це може бути. Це в їх стилі.

А ввечорі, коли Андрій опинився в елеґантній, спеціяльно для нього зарезервованій кімнаті першокласного, нового готелю «Метрополь», він побачив на своєму столику купу найновіших газет, і всі вони були ним заповнені. І російські, і українські, і білоруські, і навіть чужомовні закордонні. Якісь фота з орденом, яких Андрій і не пам'ятає, якісь інтерв'ю, яких він нікому не давав, статті про його заслужене минуле, про його беззастережну відданість партії Леніна-Сталіна. А того ж вечора так біля години дев'ятої його несподівано кличуть до одного з номерів цього ж готелю, і він застає там елегантного, усміхненого в уніформі ҐПУ Федорова, Сергія Прохоровича, того самого, що свого часу розмовляв з Ольгою. Він надзвичайно чемний, сердечно вітає Андрія з орденом, питає про його здоров'я, а потім, усівшись вигідно у фотелях, починається ніби приватна розмова, Андрія делікатно наводять на спомини, переважно юнацькі, його шкільні роки в далеких Черкасах, де він мешкав, з ким водився і коли Андрій чогось «вже не пригадував», Федоров делікатно йому підказував включно до того, як звалась його господиня, або яке число мав будинок, у якому він тоді мешкав. Андрій намагався поводитись, як справді орденоносець, але це йому не легко вдавалося. Він знав, чого хоче від нього той Федоров. Знав також, що кожне його слово важиться аптекарською

вагою. І знав, що він, Андрій Мороз, є мишею, а Федоров котом. Але виходу нема.
— А між іншим… Ви, розуміється, знали Бича? — запитав Федоров винятково обережно, ніби він це питання довго наперед підготовляв.
— О, так! — відповів Андрій одразу.
— Чудно! Чудно! — дивувався Федоров. — Чому б здавалось… Ви, здається, мали з ним розмови в санаторії… Я цікавий: які, на вашу думку, причини його такого вчинку? — Андрій відчуває великий тягар, але Федоров йому помагає: — Нерви? Розчарування? Упадок сил?
— Думаю нерви, — швидко відповідає Андрій. Федоров похитав швидко головою, ніби він заперечував щось.
— Думаю, не тільки нерви, Андрію Григоровичу… У нас постали деякі труднощі… Особливо на Україні… Недостача харчів, ліквідація деяких прошарків українського націоналізму… Люди, як Бич, схильні вважати це за тенденцію, як він каже, Москви нищити українське населення…
— Думаю, він був комуніст… — відповів швидко Андрій. — Так. Комуніст. І більшовик… — Андрій відчув, ніби його відповідь чимсь захищала Бича і він швидко поправився: — Кожна людина, що не годиться з партією, не має між нами місця. — Федоров посміхнувся. — Не розумію, які тут можуть бути ще розмови, — додав до цього самовпевнено Андрій. — Раз ти не годишся, раз ти проти, раз ти знаєш більше, — казав швидко Андрій, мов би його хотіли перебити, — геть, геть! Правильно каже Тичина: «до д'ної ями». І кінець. Партія не може питати кожного, що вона має, на його думку, робити. І правильно! Історія тільки так робиться, це дорога мудрих… — Федоров знов посміхнувся, і це змусило Андрія обірвати своє красномовство.
— Так. Це все, розуміється, так, — казав з посмішкою Федоров, і Андрій зрозумів, що він його розуміє. Вони розумілись взаємно. — Таак! — казав далі Федоров. — Я розумію. «Умом Росії нє понять». Особливо вам. Вам здається, що ми робимо дещо не так. Не так рішаємо соціяльні проблеми. Не так будуємо союзні республіки. Але… Як це вам, Андрію Григоровичу, пластичніше висловитись?.. Зрештою, ви мене і так зрозумієте. Ми тепер навіть і не Росія, а «союз» республік, а до того в проекті… Що це значить? А те, що ми зробили невеличкий проект майбутнього всієї… Ну… Земної кулі. Що тут… Ясно. А ви, дозвольте так висловитись, вже хотіли б дослівно зрозуміти нашого Леніна з тим його «вплоть до отдєленія». Як же тоді об'єднати світ, коли ми не зуміємо навіть себе об'єднати? І куди, скажуть, вам відділятися? Чи ви не чуєте, що зараз діється отам за кордонами Польщі? То ж там виростає наш конкурент і ваша чарівна Україна для нього — це ягідка, за якою він готовий піти на які хочете авантюри. Ви от би почитали його книжечку… Читаєте по-німецьки? Ні. Шкода. Він написав таку програму своєї роботи… І там сказано ясно: ніяких таких визволень він не визнає, а що йому потрібен «равм», тобто по-нашому простір. І той простір він хоче знайти у нас… І знаєте ви, що той Гітлер хотів би направду з вами зробити? Дуже просто. «До д'ної ями». Так, так! І що ви собі думаєте? Думаєте, що ми візьмемо і отак віддамо йому вас. Беріть, мовляв, і на здоров'ячко! Що ви, що ви! Та ми не тільки не відпустимо вас на пожертя пана Гітлера, але ми нічого б не мали самі його пожерти. Як? Коли? Це вже інше питання. І які можуть бути тепер самостійні республіки народів, що мають пару десятків мільйонів населення? Польща? Румунія? Чехословаччина? Та це ж діти

коньюнктури. Сьогодні є — завтра нема. З нами, скажу вам, ви зможете грати ролю і навіть не малу, але без нас… Як собі хочете: або вам бути з нами і разом закріпляти місце під сонцем, або… одірватися і лише чекати хто черговий вас поликне.
Андрій, що ці питання дуже добре розумів і що завжди у спірних дискусіях вів перед, кидаючись першим на свого противника, на цей раз покірно промовчав.
— О, це ясно! — проговорив він лише.
— Ясно, але не всім, — відповів на це Федоров.
— Дозволяю собі до таких не належати, — сказав Андрій.
— Це, розуміється, приємно чути, — відповів Федоров. Андрій зробив дуже дивний поворот головою… Це було щось, як протест і як скарга. Так, ніби його було вдарено і він не може захищатися… І не сміє навіть зацiпити зуби. І не сміє сердитись…
— Так… Так… Це розуміється… Це розуміється, — промимрив він невиразно, але враз отямився і проговорив звичайним тоном: — Це цілком логічно. Малі народи не мають права на життя. І навіщо? Я вас, Сергію Прохоровичу, цілком розумію. І партія має рацію.
— Ви мене не зрозуміли… Ви мене не зрозуміли, — говорив швидко Федоров. — Я не сказав, що малі народи не мають права… Навпаки…
— Вибачте, Сергію Прохоровичу, коли я вас не так зрозумів…
— Я хотів лише сказати, що малі народи мусять входити в системи великих… На рівних правах…
— Так. Я вже розумію, — каже Андрій і знову робить той самий рух головою…
— Але залишім це, — проговорив Федоров. — Годі з тією політикою… Перейдімо на інші, цікавіші теми. Я, між іншим, вами давно цікавлюся… І не подумайте, що це, так би мовити, по службі. Абсолютно ні. Ви мене цікавите і як письменник, і як індивідуальність… І взагалі я цікавився українською літературою, для того й вивчив мову, правда, я говорю не цілком добре, але цілком добре розумію… Українська література… Як вам сказати… Вона має сьогодні дві течії: надземну і підземну. І це дуже цікаво. Мене особливо цікавить та друга — підземна. І скажу вам: дуже зручно, дуже зручно. І не сказав би, що вона слаба. О, ні! Вона сильна, сильна штучка… — Андрій лише кліпнув очима на це останнє слово. — Чи не могли б ви мені, Андрію Григоровичу, сказати, чому українці так пристрасно тримаються своєї говірки? Ну, яка, скажіть, різниця, якою мовою ми розмовляємо? Особливо, коли… тут стільки входить в гру… Коли плянуються величезні пляни, і взагалі… — Федоров зупинився і дивився питально на Андрія.
— Так. Це чудне… — поправився, — чудна проблема, — відповів він по хвилинці. І додав вагаючись: — Я думаю, що це питання чести… народу. Кожного… І українці тут не чинять винятку.
— Ах! Чести! Буржуазне поняття! Яка тут честь? Чи не бачите, що тут йде змагання світів за право жити… То ж Німеччина хоче виразно всіх нас усунути з плянети. Нас усіх! А не буде Німеччини — знайдуться інші аматори… Брити. Американці. Але знову та політика… Розкажіть краще, як проводили час. Гостили у брата?
— Так, — каже Андрій.
— Як сподобалась північ?

— Ґрандіозна справа.
— Правда. Вас, як письменника, це мусіло без сумніву цікавити.
— І я мав нагоду бачити виняткові речі.
— Наприклад?
— Природа, її життя… І основне те освоєння нових теренів. Там же будується прекрасне майбутнє радянського народу.
— А конкретніше: що вас там найбільше цікавило?
— Уявіть — найбільше нафта.
— Інтересно. Ну, й?..
— І хочу писати на цю тему роман.
— О! Цікаво. Яка ідея?
— Просто. Два мільярди років на глибині двох тисяч метрів…
— І приходить радянська влада, — перебиває його Федоров… — Зрозуміло, зрозуміло. Як назвете книгу?
— Ну… Ще не знаю точно. Можливо так і назву: «Кров девону».
— Дуже цікаво, Андрію Григоровичу. Дуже цікаво. Але… Знаєте. Було б гаразд порадитись про це в Кремлі. Там, я чув, покладають на вас інші надії.
— І зрозуміло, — каже Андрій. — Ясно. Мої проекти — проекти і більш нічого. Я стою завжди до послуг Кремлю. І дуже охоче.
— Ну, а як вам там жилося? — питає далі Федоров.
— Прекрасно! Гість — зрозуміло.
— І верхи їздили?
— Прекрасного мав коня.
— Той карий? Людмили Карловни? Ну, а як же вона сама?
— Жінка. Відомо, — каже Андрій.
— Бистра? З огником? Розмовляли з нею? — Досить.
— Цікаво, на які теми можна з такою жінкою розмовляти?
— Література, географія…
— О! Навіть?
— Це властиво мої теми, — каже Андрій.
— Вона лише вас слухала?
— Не конче. Говорили обоє.
— Розуміється, виїжджали з нею.
— Певно. — Федоров цікавиться куди, при якій погоді, про що розмовляли.
Говорили й говорили, минали години, попільниці заповнились попелом, кімната димом цигарок. По кількох годинах Федоров нарешті замовк, хвилинку подумав, мов би пригадував, що б ще спитати і каже:
— Ну… Андрію Григоровичу… Гаразд. Мені завжди приємно з вами розмовляти, знаю, що ви мене розумієте. А тепер їдьте до вашого Харкова, обніміть дружину і сина і на якийсь курорт. У таку спеку не гаразд лишатись у Харкові. Найкраще Кавказ. Як довго затримаєтесь у Москві?

— Ось тільки полагоджу справи і їду, — каже Андрій.
— Щаслива путь. Завтра повідомлю вас про вашу тему. Згода?
— Абсолютна! — відповів захоплено Андрій.
Але те захоплення дорого йому давалося, був, мов викручена ганчірка, ледве звівся, а прийшовши до свого номера, одразу простягнувся на канапі, лежав, дивився у стелю, нічого там не бачив, все в ньому бурилось, мов у вулкані, обличчя горіло і здригалося. «Німці! Ідіот! Що може бути гірше, ніж цей рік? Знаємо, знаємо — німці. Але й вас, голубчики, знаємо… Чи не думаєте часом, що будемо поруч, як прийдуть ті німці? А чи вони взагалі прийдуть? Коли б вже щось таке гримнуло, щоб усе те розторощило к бісу! Він мене лякає німцями, а що б він сказав, коли б так я закликав його у Києві до готелю «Континенталь» і вимучив кілька годин допитом? І щоб він не мав права висловити своїх думок? Так. Браття. Лише їм усе можна, нам нічого не можна. Браття! Каже їхати. Розумію, розумію твої турботи! У Харкові голодні рискають по вулицях, приятелів серіями арештують… Знаю. Кавказ. Далі від того пекла. Цяцькою заманюють, закривають уста, вуха, очі! Ну, ну… Політика. Проект майбутнього світу. Побачимо, побачимо…»
Бурився, мов киплячий казан, не міг спокійно лежати, уявляв себе у центрі подій, міряв настрій часу, зважував обставини, обдумував завтрішній, повний клопотів, день, знов і знов вертався до Федорова, бачив перед очима його плекане, нахабне обличчя, уявляв ту свою майбутню тему і як буде її обробляти, нарешті пригадав Ірину і вже не міг від неї відчепитися. Ірина. Його любов. Його хвилююча мрія, його прекрасна поезія. Що варте все те життя без неї, — думав він і разом уявляв її становище. Де вона тепер? Що робить? Як її побачити? Коли вона під наглядом, це значить, що він не має права її бачити взагалі. А що як він піде і побачить? Що буде? Що буде. Сам знаєш, що буде. Буде погано. Знову Федоров, знову «приємна розмова», знову сповідь. І коли б ще тільки сповідь. Ні. Це все може скінчитись дуже невесело, Андрій може вернутися назад до брата в гості, але в зовсім іншому характері…
Це була дуже тривожна ніч для Андрія. Здається, він так і заснув на тій канапі, не роздягаючись, і лише геть опівночі пробудився і почав швидко роздягатися. Рано о дев'ятій годині він знову був одягнутий, бо на нього внизу чекали офіційні особи, що мали їхати з ним до Кремлю. На цей раз не було ані Піунової, ані Злотника, ані нікого з тих попередніх знайомих. Не робили візитів ніяким знаменитостям. Андрія приймали лише в Кремлі — Сталін з якимсь незнайомим товстяком. Розмовляли про те саме, про що була мова вчора з Федоровим, Сталін нагадав собі першу зустріч з Андрієм, спитав про брата, про північ, про роботу там, і врешті натякнув, що було б гаразд написати книгу про тих, що ставлять спротив цій нашій велетенській соціялістичній розбудові країни. Відходячи Андрій помітив, що Сталін був у досить апатичному стані, він багато не говорив, часто задумувався, прощався якось байдуже.
Але Андрій не довго над цим зупинявся, у готелі чекають на нього інші особи, але він має лише одну турботу — як побачитись з Іриною. Він рішив будь-що-будь бачитись з нею, лише як і де? І він був утомлений. І дуже пригнічений. Перед ним дорога додому і разом йому не хочеться туди вертатися. І Ольга йому не радила вертатися. І взагалі все те разом включно з тим орденом, що він дістав з нагоди смерти свого приятеля.

О, як він був вдячний Ірині, що вона сама про себе нагадала. Під вечір біля шостої Андрій, на щастя, був у номері і збирався йти на вечерю, як подзвонив телефон.
— Невже це ти? — вирвалось у нього, ніби він почув голос людини, що встала з мертвих.
— Чого дивуєшся? Розуміється, це я.
— Де ти є?
— Тут.
— Де тут?
— Унизу. В ресторані. Ти там сам?
— Сам.
— Чекаю!
— Зараз там буду!
Біг униз, мов божевільний. Ніколи ще не тішився так із зустрічі з нею, як у цей час. Вона чекала на нього в далекому кутку ресторану і сама. Андрій захоплено, як ніколи, потиснув її руку.
— Ірино!
— Сідай, сідай! — казала з виразом поблажливої байдужности. — Прийшла глянути на пестунчика долі. Вітаю!
— Ірино! Не говори таким тоном. Не можна. Гріх, — швидко казав він. Мабуть відчула його настрій.
— Я також маю чим похвалитися. Граю в новому фільмі «Гроза» по Островському.
— Дуже нелегка роля, — відповів Андрій. — Що п'єш? Що їси? Ага, ага! Знаю. Може… вино? — обережно запитав Андрій.
— Ясно! І вино, і омари. І взагалі, щось добре, Андрію. Ти сам приїхав? З півночі?
— Сам. З півночі. Лише не зовсім.
— Читала. Все читала. Знаю. Лавреат. Просто дивуюся… А я бачила Людмилу.
— Де? Де?
— Тут. В готелі.
— І вона тебе також бачила?
— Бачила. Ми з нею разом сиділи. Оповідала за тебе і так захоплено. Ну, ясно. Хто тепер не захоплюється Морозом.
— Досить, досить, Ірино. Не захоплюйся красномовством.
— Це правда, — і вона глянула Андрієві у вічі, їх погляди зустрілися. Андрієві страх хотілося розпитати, що тут сталося, що з її чоловіком, але ні він, ні вона не відважувались щось про це натякнути. Нічого, мовляв, не сталося, все гаразд, все в найкращому порядку.
— А чи вона знає мій номер? — притишено запитав Андрій.
— Людмила, думаєш? — перепитала Ірина.
— Так.
— Не думаю. Вона, зрештою, тут є, отам у другій залі, чекає. Може навіть на тебе.
— Тоді, Ірино, вибач, але ми мусимо геть звідсіль.
— Може зайдемо до мене?
— Пішли до тебе.

Вийшли з готелю задніми дверима, було вже пізнувато, смеркало, йшли пішки, Ірина встигла шепнути Андрієві — ні про що особисте не питати її і нічого їй не оповідати. Андрій думав про це саме і був вдоволений, що вона його попередила, і разом майнула думка, чи вона часом також не заанґажована до секретної служби. Говорили кожне про свою роботу, Андрій говорив про північ, про девонську кров, про оленів, про Вяземську, обоє вибухали сміхом і були щасливі.

І лише коли опинилися у її кімнаті, вона навіть не встигла як слід роздягнутися, як кинулась на свою постіль і глухо, беззвучно заридала. Андрій розгубився, не сподівався такого, не знав, що почати. У кімнаті великий непорядок, купи книг, газет, журналів і все це розкидане, ніби тут бушувала буря. Це ще збільшувало Андрієве збентеження. Він впав біля Ірини навколішки.

— Що? Іриночко, що? Мила! Що сталося?.. Ну! Ну! Заспокойся!

— Уммм! Уммм! — виривалось у неї із зацiплених уст. — Андрію! Вбий мене! Ліпше вбий мене!

— Але ж, що сталося? Я не розумію?.. — Ірина хотіла щось сказати, здіймала голову, ніби підстрелена, і одразу опускала на постіль. Щось хотіла сказати, її, видно, щось гнітило, щось бентежило.

— Андрійчику! Милий! — заговорила вона і повернулась до нього. — Скажи мені… Можу я з тобою говорити одверто? Але скажи щиро. Справді. Не ховайся. Передо мною не ховайся. Клянусь тобі! Я твоя, завжди твоя і єдина твоя! Ні, ні! І ти мене не бійся. Я не є «з ними», але… Я… Я… Я боюсь, чи ти не з… ними? А зрештою… А зрештою, що з того? Будь з ними. І розкажи їм усе. Я вже не маю чого більше втрачати… Бо мушу тобі сказати: я не можу більше виступати в «Москфільмі»… І ніде інше. Мені заборонено… Про ту «Грозу»… Це символічно. Чоловіка мого застрелили… На місці. І питали мене про тебе… Дуже багато. Той самий Федоров. Вимагав від мене, щоб я на тебе доносила… Людмилу також арештують, я знаю це напевно. І багато інших… Це будуть великі арешти… Великі. Всіх… «Він» мав сказати: товариші втратили нерви. Тобто з приводу того голоду… На Україні… Але ті, що втратили нерви, мені не потрібні, мав казати «він». Ти бачив його? Півмертвий. Труп. Але жорстокий далі… по-труп'ячому. Казав ніби: вам, каже, шкода тих хахлів? Мільйон, два… навіть десять. На їх, каже, кістках збудовано Петербург Петром, а я на їх кістках збудую соціялізм всього світу. Ні одне, каже, плем'я не надається так на погній, як хахли… На їх трупах все гарно росте… Імперія, Петербург, Ленінград… Революція. Коли б, каже, вони підтримали Петлюру, як поляки Пілсудського — не було б сьогодні СССР. Але вони того не зробили. І тепер ми маємо досить гною для колективізації. Це я мусів зробити щоб зорати Україну тракторами. То є, Андрію, жива допотопова потвора у вигляді низьколобої людини. То є втілення Вельзевула. Ми всі впали… Ми дуже низько впали, що дозволили такій потворі панувати над нами… І так… Дико. Так неймовірно дико… Колись мій батько, говорив, що Росію заллє гидь…

— Ірино! — вирвалось у Андрія. — Досить, досить! Ну, досить! — і він закрив долонею її уста. — Чи ти розумієш? — шептав він…

Ірина замовкла, опадала, дивилася на нього очима, залитими сльозами, уста її тремтіли. Андрій встав на ноги. Що йому робити? Лишатися? Йти? Нема куди, нема дороги. Не може

не йти, але не може й її покинути в такому вигляді. То ж вона тепер у цілому цьому чотиримільйоновому місті не знайде душі, що її заспокоїла б, то ж вона сама, сама, сама, ніби на океані, на безлюдному острівці після катастрофи пароплава. Андрій це знає, але він мусить її також лишити. Бо він має лише два виходи з становища: лишитися тут і загинути разом з цією людиною, або піти і жити далі… Він вибирає той другий шлях. Йому гидко на душі. Він знає, що він робить погано. Але його жене бажання жити. Єдине бажання. Жити! Коли Андрій відходив, Ірина показала йому ще шматок газети. Там було надруковано: полковник Морозов, такого то дня заподіяв самогубство. І причиною знову таки був «нервовий розстрій».

— Ні. Вони його вбили, — було останніми словами Ірини.

О другій ночі Андрій вернувся до свого готелю. Був півмертвий і лише вступаючи до готелю підніс голову і вирівняв спину. Не хотів, щоб його хтось таким бачив. Не міг ані спати, ані читати, ані навіть логічно думати… І боровся лише з бажанням «усе те до ста чортів кинути! Кинути! І плюнути! На все! На всіх!» Боровся з цією думкою з останніх сил, бож там десь і Ольга, і його син. І взагалі… Цікаво ще, що буде, а може якраз… Там по тому боці не буде цього божевілля. А може буде. Може і там щось є і таке саме. Тоді було б легше. Бо життя, само життя, навіть таке, навіть божевільне, навіть під чоботом… А як же із свободою? Га? Ну, що тут можна сказати, коли ми не любимо цієї пишної пані. Ні і ні! І, мабуть, ніколи!

Довга ніч, довга і безконечна у цьому московському готелі, у центрі цього дивного невільничого світу, якого ще не навчилися назвати по імені. І все вертався до Ірини, бачив її одиноку і разом бачив такою, як тоді на тих сходах у Харкові. І пригадував при тому Бича, так ніби це має одно з одним щось спільне.

А на другий день, що прийшов непомітно, о сьомій годині ранку, Андрій вже сидів у потязі Москва-Севастопіль. Дуже боявся, щоб не з'явилась перед ним Людмила. Чого боявся її? Не знає. Не знає. Краще не треба. І так того досить.

Час літній, потяг курортний, пасажирів повно-преповно, тісно і душно, але Андрій вдоволений, що та тяжка, переповнена машина вирвала і понесла його геть від того величезного, якогось череватого, дуже тісно заповненого людьми, міста… Далі від нього, далі. Не оглядатися. Ліси, луги, поля, знову ліси, і села… Як приємно, як приємно, що існує небо, зелень, чисте повітря. І що він у цій тісноті сам, що ніхто не знає, хто він і що він.

Але вся та приємність, мов дим, розвівається і щезає, коли він увечорі опинився знову на вулицях Харкова. З першого погляду його вразила загальна гнітюча, тягуча мовчанка. У час, коли в Москві стільки гамору, руху, коли там бачиш магазини, якісь авта — у Харкові повна, німа, понура, ніби на великому похороні, тиша. Ніде ніякого сміху, ніякого гамору, навіть колеса трамваїв, здавалось, підпорядковуються загальному настроєві і гудуть спокійніше. І все надто сіре, вигоріле, покрите верствою куряви. Лише на кількох площах, ніби випадково, цвіли квіти, і це, здається, були одинокі прояви намагань вирватись із загальної сірости.

І все, видно, насторожене, і все, ніби, вслухається. І коли навіть Андрій увійшов несподівано до свого помешкання і його побачила Ольга, то першим її звуком було:

— Цссс! Тихо! — А вже потім кинулась цілувати і одразу розплакалась.

— Що сталося? — заклопотано питав Андрій.

— Нічого, Андрію. Це так… з радощів. Ходи, ходи! Яка я рада, що ти вже дома, що ти ще… О, як це все… Але тихо! Юрчик вже спить.
Юрчик уже спить. Так, так. Рожевий, засмажений сонцем, прикритий легкою прикривкою, бо в хаті душно, із затиснутим правим кулачком відкинутим набік. Андрій поцілував його сонного і поклав біля нього пишного, сірого з золотими стременами коня. Потім вийшли до кухні, Андрій мився, Ольга робила вечерю. І при тому пошепки розповідала. Ганни нема, вона виїхала на село когось там рятувати від голодної смерти, її Андрійчик отам також спить. У будинку часто бував «ворон», у коридорі багато нових мешканців. Голод трохи попустив, виросла свіжа пожива, але є села, що стали зовсім порожніми. Про Бича оповідають, що коли він знову появився у Харкові, його закликав до себе Скрипник.
— Що там, Миколо? — питав ніби його.
— Нічого, — казав той. — Нічого. Я сам бачив людоїдів. Більшої, каже, катастрофи, Миколо Олексійовичу, від часів Атлянтиди на землі не було.
Після того він, ніби, хотів зайти до ЦК партії, але його туди не пустили. Пробував говорити телефонічно з генеральним секретарем, але як тільки той почув його голос, поклав трубку. Тієї ж ночі забрали Теслю. Бич пробував ніби рятувати приятеля, подзвонив до Балицького, але той лише буркнув, що ніяких таких Теслів він не знає і знати не хоче. Тоді Бич пішов до міста, довго блукав вулицями, а на другий ранок покликав до себе Коваленка, Грузія й Потапченка, ніби в гостину, розмовляв з ними весело за чаєм, а потім, ніби між іншим, вийшов до свого кабінету і через хвилину пролунав звідти постріл.
Сама Ольга виглядає погано, була стомлена, під очима синці, не спала багато ночей, сни якісь погані снились, дуже боялась за Андрія, мало куди виходила, хіба на прохідку з Юрчиком, і заспокоїлась лише коли довідалась, що він дістав орден. І не питала навіть за що він його дістав.
Ось так зустрів Андрія Харків. Кілька днів по приїзді він не виходив з дому, нікого не приймав, розбирав пошту, бавився з Юрчиком і Андрійчиком, оповідав про Івана, про Чіб'ю, про Людмилу, чомусь замовчав про Ірину, хоча весь час про неї думав, і готувався до від'їзду.
У Харкові, здавалося, усе життя зупинилося, газети, правда, виходили, але всі їх редактори по кілька разів змінялися, їх зміст спіснів зовсім, перейшов на повний шабльон, посірів до заглади — критика, самокритика, оди в честь Сталіна, зречення батьків, присяги, каяття. Із своїх знайомих у пресі і в житті не знайшов Андрій й половини, навіть з тих, що були з ним на відпочинку бракувало кількох. А одного дня він довідується, що у Москві від розриву серця померла відома артистка Ірина Виноградова. Пояснення до цього дістав він кілька днів пізніше у вигляді безіменного листа наданого у Харкові: «Усе гаразд, Андрію! Більше я не могла. Прощай!» Андрій не живий, не мертвий.
— Що з тобою, Андрію? — турбується Ольга.
— Нічого. Це нічого! Нерви! — відповідав безучасно. А ось знову одного ранку прийшла з міста Ольга і сказала:
— Скрипник застрелився! — Андрій не відповів нічого, лише викрикнув:
— Їдемо! — І він відразу почав дзвонити на станцію за квитками.

Вони квапились, спішили, пакувались, ніби за ними хто гнався і вони мусіли тікати. Між тим пакуванням Ольга лише одного не могла замовчати перед Андрієм, що, мовляв, вона чула, ніби то перед смертю прибіг до Скрипника Постишев, а Скрипник мав, ніби, вмираючи… Андрій не видержав:

— Ольго! Мене це не цікавить! Не цікавить! Не цікавить!

— Але ж він послав його до чорта! — обурилась Ольга. — Каже через хрипіння. Іди, каже, к чорту! Іди ти к чорту! — Андрій не дослухав. Він справді не цікавиться. Не спитав навіть хто і кого послав «к чорту». Його обличчя дерев'яне, і він, здається, хоче лише звідсіль тікати, по можливості дальше і скорше, і йому лишень, здається, що втекти нема куди, ніби у сні.

Біля третьої по полудні, родина Андрієва, обвантажена валізами, тягнулася візником у напрямку головного вокзалу. На всіх обличчях напруження. До потягу досить часу, але всім здається, що він уже втік. На вокзалі Андрій напружено і якось урочисто віддає свої порядно подряпані валізи в багаж і після того, він з Юрчиком на руках, в супроводі обвантаженої Ольги, вливається, чи краще втискається, у тісну гущу людей на пероні, що їм, здається, нема ні кінця, ні краю.

Потягу ще не було, згори лилось гаряче і густе сонце, у повітрі стояла сріблиста пилюга, людська маса у своєму напруженні скеровує всі свої очі в ту щілину між небом і землею, помережану шинами, звідки б мав той потяг появитися. Хвилини йдуть, мов військо лавами, у такт з биттям серця, бистрі ластівки, мов іскри, пронизують повітря, і враз, ніби з-під землі, постає і починає зростати, спочатку сірий, після все темніший і темніший якийсь грізний потяг, що повільно насувається на застиглу людську масу. Люди витягають шию, їх руки затискають пакунки, м'язи рук і ніг готуються до скоку. Потяг все наближається і наближається, досягає до людської маси, розсуває її, втискається в її гущу, десь там, ніби на щось, натискається, брязкає буферами і зупиняється.

І все, що було на пероні, рухнуло. Двигтів перон, хитався потяг, здригалось повітря. Крізь двері, вікна і кожну щілину настирливо втискались до вагонів люди, а сам потяг, ніби довгий, многочленний, ненаситний змій стояв і здригаючись ковтав, усмоктував, визбирував свою поживу. Андрій і Ольга із своїм Юрчиком і своїми валізами опинились в череві того змія. Потяг рушив, — все хильнулось у один бік, опісля в другий, закрились двері, попливла земля, замигали телеграфні стовпи. Ще півгодини, і вся та рухлива суміш людей і машини виривається з міста на розлогі простори рівнини, напружується, бере розгін і женеться у далечінь.

IX

У кінці серпня Івана Мороза, як звичайно, спішно викликають до Москви. В обід приходить телеграма, а вже о третій годині особистий Морозів літак стартує і бере напрямок Москва. Мороз має недобрий настрій, такі наглі виклики, хоча трапляються і часто, ніколи не віщують доброго.

Другого дня о восьмій годині ранку, Мороз уже сидить у просторому кабінеті начальника ГУЛАГа Карла Вормана. Мороз і Ворман зустрілись, як звичайно, приязно, обмінялись чемностями, спитали один одного про здоров'я, але Мороз відчував, що щось тут не все гаразд. І дійсно, як тільки Мороз усівся і закурив, Ворман одразу почав:

— Плохувато, Іване Григоровичу, — проговорив Ворман многозначучим тоном.

— Навіть? — буркнув Мороз і бурхливо насупився.

— Познайомся, — каже Ворман і простягає Морозові пару аркушів знайомого таборового паперу густо записаного машиновим письмом знайомої машинки. «Рапорт». І «генеральному секретарю ЦК ВКПб». Старанно, зо всіма приналежними гнучкошийницькими атрибутами, доносилось про роботу Мороза протягом останніх років. Довгий перелік заплянованих підприємств, довга статистика витрат на їх устаткування, багато доказів їх невиплатности, і плачевність висновків. На думку авторів посланія, все те ніщо інше, як закроєна на широку ногу туфта, що вимагає докладного розслідування на місці спеціяльною комісією. Підписали посланіє перший заступник главнича Ухт-Печортресту Максим Миколаєвич Іванов і головний бухгальтер управління Федір Кирилович Перцов.

— Так, — буркнув Мороз, положив папір і заворушив губами.

— Ну, що ж ти на це? — питає Ворман з тривогою в голосі.

— Я? Давай комісію, тни голову і крапка! — каже Мороз з іронією.

— Справа серйозна, — продовжує Ворман.

— Не думаю перечити, — тим же тоном каже Мороз і додає: — Скільки вам і якими словами казати? За наявність девонської нафти ручу головою, та коли ви більше вірите двом мерзотникам, ніж мені — робіть по-своєму. Пробуравили півтори тисячі метрів, не хочете далі — бурав геть і лавочку закриємо!

— Іване Григоровичу — без нервів! — Мороз стукає кулаком по столі.

— Без нервів, видно, не піде. І не лише нервів — голів! Я їм, ослам, докажу, що ті штани не по них шиті і стукати на себе не дозволю.

— Але ж результати минулих трьох років…

— Чому наші результати, — різко перебиває Вормана Мороз, — вас бентежать? Не освоїли ми території розміром Франції? Я не біблійний Бог і не казковий чародій. І хто винен, що нафта у мене залізла дві тисячі метрів під землю, а не сімсот, як у Баку. І хто не має терпеливости, і боїться витрат — сиди на печі і не рипайся.

— Ну, добре. Доложу Сталіну, — каже примирливо Ворман.

— Я сам доложу йому, — говорить аґресивно Мороз.

— Ще краще. На коли замовити авдієнцію?

— І про це подумано. Сьогодні, о шостій, — каже Мороз, гасить цигарку і встає.

До вечора Мороз побував у Кремлі, а на цілу ніч, крізь темноту і бурю, кленучи літак, що так поволі летить, понісся він до Чіб'ю. Увірвався туди несподівано і зразу ж подався до

головного управління. Маленький, плеканий із своїми полірованими нігтями Іванов, побачивши Мороза, зблід, як полотно. Мороз без слова схопив його за комір і дослівно викинув його через відчинене вікно, потім увійшов до канцелярії Перцова, не знайшов його, покликав свого нового коменданта Остапенка і наказав ще того самого дня перевести Іванова й Перцова на Щугорку. Далі він погнався на своєму танку на пункт 175, наказав прорабові Шумовському подвоїти буравлення, а увечорі, покупавшись і поївши, він зайшов до Наталки і сказав їй:

— Мусів послати твого елеґанта на Щугорку. Доносами почав бавитись. Мовчи! Будь рада, що не звелів його повісити. Тепер ти вдова і можеш шукати іншого.

— І дурень, — сказала на це гостро Наталка.

— А це ж хто, по-твоєму, дурень?

— Ти! Розуміється. За роботою не бачиш, що в тебе під носом діється.

— А ти ж для чого, моя прекрасна! — посміхнувся Мороз.

— Ой, не смійся, не смійся, Іване! — сказала на це Наталка і кинула на нього гострий погляд. — Ти-но краще пригляньсь, що тут твоя любезна виробля.

— Так що ж вона виробляє? — знову криво посміхнувся Іван.

— А таке виробляє, що тобі може голови коштувати!

— Ой, ой! Страшно стало! Організує, кажеш, троцкістів? Ха-ха-ха!

— Твоїм коштом, — додала Наталка. — А Іванова, як хочеш знати, не ти викинув, а вони — намовили дурня і той послухав. Перцов. Брильянти крав, а тепер в політику бавиться чужим коштом.

— А ти ж звідки все те знаєш — мудра? — примирливо проговорив Іван.

— Моє діло — знаю. І тобі кажу: це може дорого тобі вийти. Тепер ти своїми власними руками знищив одинокого свого прихильника.

— Прихильника? Ха-ха-ха! Цікаво, що було б, коли б так там повірили твоєму прихильникові.

— Кажу ж, що це їх робота.

— Ну, ну! Гаразд, гаразд! Лише не крякай, роби своє діло і не горюй. Добраніч!

І Іван пішов до себе. Людмили не було дома. Проходячи через її кімнату, він кинув поглядом на її речі, глянув на її письмовий стіл, але не зупинився, пройшов далі, був смертельно втомлений, ліг і заснув сном мертвого.

На другий день його бачать, як звичайно у різних місцях, ніби нічого й не сталося, і, як звичайно, головна його турбота — пункт номер 175, як ствердження нафтоносности його царства. Де б не був і що б не робив, а на пункті 175 хоч на хвилинку побувати мусів і разом в душі боявся, що може і на цей раз не вигоріти.

А турбот усе збільшувалось. Справа, що її нагадала Наталка, почала також його цікавити. З усіх боків зриви, туфта, головотяпство, а тут ще й це. Почав організувати власну, внутрішню розвідку, підшукувати своїх, певніших людей. Довгий час не можна було підшукати бухгальтера, а тут Москва наглить, вимагає піврічного балянсу. Пригадали старого бухгальтера, колишнього білого офіцера Самоцвіта, якого вже давно викинули на вулицю за пияцтво, десь там в Усть-Вимі витягнули його з шинку, притарабанили до Мороза. Мороз покликав Осипенка і каже:

— Візьми ось цього красуня, запри до канцелярії і поки не буде балянсу не випускай. — І так сталося. Самоцвіта заперли, дали йому пляшку горілки, сала, хліба, огірків, аритмометр, мішок бухгальтерської писанини Перцова, що в ній і чорт не розбереться, і записку від коменданта: «Не побачу тебе поки не буде балянсу, а не зробиш — до смерти не жди краплі горілки». Перший день Самоцвіт пив, їв, раював. Другий — його пекла згага, він метався, кричав, бив у двері. Третього дня затріщав аритмометр… А два дні пізніше заключний, піврічний балянс зо всіма окрасами був готовий.

Мороз помітив одразу, що все це від початку до кінця творчість самого Самоцвіта, але все зроблено вміло, часу на виправку нема, балянс пішов до Москви, а за два місяці прийшла відповідь: «Перевірка вашого балянсу дала позитивні результати. Балянс прийнято без змін. Головному бухгальтеру видати на наш рахунок премію сто п'ятдесят карбованців і костюм з ларька».

Мороз покликав Самоцвіта, видав йому премію, талон на костюм і наказав йому робити балянс спражній. Самоцвіта розпирала пиха, ходив пару днів індиком і все спостерігав, яке враження робить на публіку його новий костюм. До того часу він носив одяг, від якого на кілометр несло смородом і його оминали. Тепер його лише страх тягнуло зайти до першої-ліпшої курилки в Кожві і всі ті свої карбованці просмолити за одним присядом, але на ньому був новий костюм, і це його стримувало. І розважав при тому:

— Думав — Мороз сволота, а диви помилився. Спробую, спробую! Ще раз спробую… — І спробував. І був бухгальтером, і служив Морозові з собачою вірністю, і став його найкращим інформатором.

Не мало клопотів має Мороз із своїми корабельнями. Набудувалось їх у різних місцях, а толку мало. Корабельня Кожва другий рік дає самі зриви, а тоннажу потрібно до зарізу, на Воркуті гори вугілля, вся північ кричить за паливом.

Щоб помогти Кожві Мороз закупив сплав Ліспромхозу — три з половиною тисячі кубометрів, що випадково застряг три кілометри вище Кожви. Купив він його за безцін, але лихо — зима на носі, а до криги дерево мусить бути на сухому. Мороз кличе керівника корабельні Масльоху і каже:

— Товаришу Масльоха! Ти знаєш, що ми вчора закупили сплав. До криги має бути все те на березі. Завдання, як бачиш, ударне, виконаєш — нагороджу, не виконаєш — ти, Масльоха, людина з головою — сам розумієш.

Не спалось Масльосі тієї ночі, а вранці кличе він найстаршого свого прораба Князева і каже:

— Михайле Михайловичу — визволяй!

— Що там сталося? — каже Князев.

— До криги треба весь отой сплав висадити на берег.

— Здуріли! Не сьогодні-завтра вода стане, — каже Князев.

— Візьмись! Голубчику! Докажи! Визволь!

— Я вже доказував, — каже той. — На баркасах. Диви скільки фурункулів висипало.

— Твоє діло лише організувати. Руки і ноги знайдуться.

— Чорт з ним. Давай! Спробую! Лише знаєш: у мене свій метод роботи, не поскупись ларьком. На всі сто п'ятдесят процентів! — каже Князев.

— Що потребуєш? Вимагай!
Прораб подумав та й каже:
— Та що потребую? Ось лише розміркую. Зачекай! Ось мої вимоги: хліба чорного 300 кіло. Білого 50. Компоту 50. Масла 15. Цукру 25. Махорки 250 пачок.
— Розмахнувся! — каже Масльоха. — Та це ж половина місячного фонду всієї корабельні.
— Ваше діло. Своє я сказав, — розвів руками Князев.
Масльоха подумав і каже:
— Беру! На власне ризико і Морозову честь.
По трьох годинах Князев вже був на Кожві, зібрав усі свої шістдесят душ робсили — чоловіків і жінок, і почав до них мову: так і так, мовляв! От що друзі і друзячки! Я вам ні сват, ні брат, ні господар, ані туз партійний, але маю діло. І все честь-честю пояснив. І закінчив словами:
— Весь той чортів сплав, що обходить мене з вами не більше, ніж сніг торішній, мусить вилізти на берег, пищи-не-пищи (нецензурне слово), до криги.
— Ха-ха-ха! — загиржали на всі лади урки.
— Смійтесь! Ріжу вам голу правду! Маємо десять днів по триста кубів денно, і ми на сухому. Шістдесят таких героїв і четверо тягла — це забавка!
— Диви, знайшовся забавщик!
— Мовчи зубата! Натужишся трохи — не будеш каятись. Дістанеш виписку — рука не здрігне.
— Ха-ха-ха! Говорить, як піп, а в кітлі вітер.
— З котлом ідіть до Мороза, але з ларьковими випискаами — держись. Вам і не снилось, сам Мороз за таке піде на викатку, ласуни наперед! Цукор — раз. Масло — два. Компот — три. Ей, ти там! Не слинь, а слухай! Поки дерево на воді — даремні мрії. Професор Булькин! Дорогу професору Булькину! Підходь Булькин! Ближче, ближче! Всі! Слухай! За викотку чотирьох кубів денно на рило: хліба чорного 500 грам, макаронів 200, махорки чверть пачки. За викотку семи кубів — увага! Хліба чорного 1000 грам. Тисячу! Кілограм! Білого 500! Макаронів 300. Масла 200. Цукру 300. Компоту 200. Махорки… Слухаааай! Двііі! Дві пачки! Зрозуміли? Повторю ще раз. Увага, увага! За викотку…
— А коли розплата? Як рак свисне? — вирвались жадібні голоси.
— Ей, ти сушений! Не свисти даремно. Розплата з копита. Сьогодні викотив, сьогодні й получай. Вавилов! Показуй кишеню! Е, брат, з такою не суньсь — лантух подавай! А вам, дівчатонька-красуноньки, особливі вигоди: двадцять процентів знижки норми. Мужик за 200 гм масла коти сім кубів, а ти п'ять з половиною. Ану, дівчатонька, потисніть, знаємо вашу силоньку, побували у ваших рученьках, нагортайте масличка з цукричком. А! — вдарився по потилиці Князев, — забув ще ось що: ланка, що найвищу викотить, дістає премію… А? Вгощає мене макаронами з маслом і цукром.
— От це мені премія! А за віщо?
— За віііщо? Розмазня. А за те, що мете! За те, що найщедрішого прораба маєш! Хто це тобі коли і де сипав до торби такі благодаті, га? І майже ні за що. Ні за що? Ей, ти слухай! Одарко. Невже ти мене із своїм Кузьмою та не почастуєш макарончиками? На віщо тобі їх стільки? Греблю гатити? Христини справляти? Не печи, не печи раків! Знаємо. Сам люблю в

емтеесі на соломці покачатись. — Бригада на ціле горло гирже, і діло зроблене.
А ввечорі прораб контролює виконання.
— Текля? Чи ти сказилася? Три куби? То з тебе не лише Андрій — півень буде сміятись.
— Та ж нема часу!
— Нема часу! Розкажи! О першій вже картоплю вариш, корчиш ледаря, а дівка, як… кінь! Попереджую! Не підтягнешся — на всю зиму прощайсь з Андрієм. Мовчи! Знаю ті ваші рейди, ось запакую його Шегрінові на лісзаг, а тоді реви! Іди! Завтра побачимо!
— Серьожків — чортів сину! Думає, не знаю, чим промишляє. А хто то позавчора у директора сімдесят пільменів з воза стягнув? А хто то півня шановній куроводці Марті обезголовив? Більше: хочеш, підкажу, де пільмені і півень? Моя хата з краю, та коли і завтра твоя ланка не дасть по п'ять на круг — забудь і мою невтральність, і зирянку в Кожві, і навіть як сам звешся. Кур'єрським полетиш на лісзаг. Зваж! Йди!
На третій день прораб вигонить в середньому по чотири кубометри. Ні криків, ні нагаїв… Ледве світає, а ланки вже п'ють чай і стрімголов на викотку. Смеркає, ніч, а ланки працюють. Сплав розтав на очах, ще день-два і дерево в штабелях, та не обійшлося без збитків. Прораб востаннє оглядає решту сплаву, аж диви? Хто це розв'язав, сволота! Дмухне вітер і сплав піде з Печорою, троси лиш закинуті, але вільні зовсім. Але прораб мовчить, не доглянув минулої ночі і якась личина весь винос сокирою порубала — твоя вина. Краще змовчати. Яка користь, як людей посадять, терміну приважать. Півтораста колод на десятки тисяч — розсмокчеться і плян скорше виконають.
Увечорі другого листопада в п'ятницю останній день викотки, виконання дійшло до 5,6 кубів, директор лісзагу комуніст-зирянин прогулюється по баржі і ахкає:
— От так баби! От так соцробітка! У голову не вміщається!
— Турбота про живу плоть, товаришу директор. Сталінський підхід! — відповідає прораб.
Уночі засвистав від Уралу льодовик, густо сипнуло снігом, а на ранок уздовж Печорою гнало шугу, шуміло люто і різало побережжя. Свисти, шуми — дерево в штабелях, відчит Морозові пішов, Масльоха торжествує, прораба занесено до списка ударників і видано шістдесят карбованців премії.
А Печора шумить. Гігантські млинці «сала» наштовхуються один на одного, береги на десятки метрів завалені шугою і тільки головним фарватером, смугою двісті-триста метрів, ще рухається, на очах ціпеніючи, олив'яного кольору рідина. Мороз міцнішав, притискав, пік і пік нові млинці і зливав їх воєдино. Печора поволі дихала і поволі грузла в сон. На шість повних місяців.
І саме в ці дні Іван Мороз бив Москву вісткою: «Блискавка! Москва! Сталіну! Кам'янка дала девонську нафту. Зразки посилаю». А йому відповідають: «Товаришу Морозу! Дякую. Сталін».
Вікна Морозового палацу замурувались кригою, засипались снігом, довкруги загуло, засвистало, але в бібліотеці і тепло, і затишно, і ясно. Лише пусто і скучно там. Так. Відчувалось, що щось тут гасне. Приходив Іван, приходила Людмила. І Іван, і Людмила враз запахли пусткою. Ні він, ні вона не мали про що говорити. Іван не може збагнути її турбот «ідеологіями».

— Дозволь тому світові відпочинути від твоїх спасінь, — якось вирвалось у нього, а вона знов не може збагнути, як можна жити життям «міщанина», «держиморди».
— Ах, ті вічні твої щілини, та нафта, та копальні! Ті раби!
Але скепсис і в ній загніздився. Ні, ні. Вона вже не конче рветься до вінця мучениці. Захотілось і пожити, і подумати про інші речі. Вона на своєму багатому слави шляху, враз зустріла якусь особливу породу людей і ім'я їм Морози. Особливо цікавить її той Андрій. І над цим вона задумалась. Більше, ніж троцкістами, більше, ніж спасанням світу.
Але не завжди в Морозовому домі нуда й порожнеча. Наприклад, на Новий рік у бібліотеці палає величезна ялинка, стіл завалений тушами копченої оленини, батереями пляшок, а кілька десятків «алчущих і жаждущих» включно з Петром з Києва і Сопроном з Омська, старанно проводять старий і зустрічають новий роки. І Петро, і Сопрон — Людмилина ідея, це вона конче хотіла їх бачити, і Іван вволив її волю, викликав «на катання». Вельми кликали і Андрія, але той муж велий, зело занятий державними справами, а тому не прибув. Та й «катання» не вийшло. У ці дні винятково бушувала пурга, і пишний Іванів ковчег, здавалось, зовсім погруз у глибинах стихії. Але було і так шумно. Навіть Петро ожив і спробував вернутися до колишнього, ще царського, настрою, весь час сипав жартами і запропонував «начертати» портрет самого Івана з Людмилою. Ця остання чарувала всіх і навіть Сопрона, лише сама «гинула». Її кумир Андрій не з'явився, не зважаючи на всі її зойки, заклинання, обіцянки, погрози. Не мала спокою, не знаходила місця і проводила час лише з Сопроном. А Сопрон, як тільки побачив Іванів палац, викрикнув:
— Свят, свят! Мара! — Ходив по залях, бібліотеці, ванній. — Братіку, братіку! Це тобі не мине даром! Не такі наші боги! — А Іван налив склянку, якої і на хуторі не бувало.
— Ану, для розвіяння твоїх страхів! — і для прикладу вилив усе це в широкий свій рот. Петро прицінювавсь, похитував носом, але ризикнув також.
— Еееx! — крякнув з чуттям. — Бачу, бачу! І твій портрет у вожді проситься.
— Цар! — регоче Іван.
— Чого доброго, Іване, і мене ще раз у більшовизм навернеш, — прохрипів Сопрон.
— Застара шкура. Не вивернеться більше, — відповів Іван, і всі регочуть.
Благо — Іван тепер має більше часу, ніж влітку, роботи зупинилися, пункти засипались. І все це, звісно, на руку братам. Чужі, до речі, роз'їхалися, залишились свої…
Вечір. В бібліотеці жаріє залізна піч, реве радіо, весь ґранітовий стіл заставлений пляшками.
— Так, братця, за Андрія! — підносить чару Іван.
— За Андріія! — крикнули всі, а очі Людмили заіскрилися, ніби в тигриці. Іван знов підносить чару:
— А тепер за Гаву!
Враз велика мовчанка западає, Сопрон б'є кулаком по ґраніті.
— Ех, прокляті! — І тоді Петро, що розуміє цю мову, втручається:
— Вихили, братця! — і випив. А далі каже: — А тепер, «Ой, що ж бо то та й за ворон», затягай!
— Без Андрія не піде, — каже Іван, але Петро вже заводить музику, а решта мусить за ним. Пісня виходить коряво, але виходить. За вікнами реве буря, стогне тайга, земля то вгинається, то підноситься, як морська хвиля. А Петро знов говорить:

— Слухай, братця, поезію:

Із смердячої стайні,
На соковиті паші
Женемо тупих биків…
В'їдливими батогами
По товстошкірих хребтах!
Нехай проторюють
Дурними ногами
Намічений нами шлях…

Петро все це вимовив школярським мотивом. Бурний регіт завалив його слова.

— Браво, Петре! Братця! Петро ожив! За Петра! Урааа! — всі кричали ура.

— А тепер погойдати! — крикнув Іван.

— Під стелю його! — вихопився Сопрон.

Всі зриваються, і товстий Петро летить кілька разів у простір. Наталка допомагає братам, Людмила до сліз регоче. А Сопрон заздрить славі Петра, і враз і його зірвало.

— Ану, братця, послухай:

Сжіґаємий пламєнной страстю —
Мєчтатєль, тварєц і тіран,
Іґрая безбрєжною властю
Царіл на Русі Іван.
Он крєпкім слілся поцелуєм
С тобой, пролівающей кров…
Табой он бил п'яно волнуєм,
Поґасал й зажіґался вновь.
Он смєртних покоя нє вєдал,
Знал сладость і прєлєсті мук
І жертвам тєрзаємим кідал
Атрєзи їх собствених рук,
Чтоб мьортвих трєвожіть — сінодік,
Кровавая память вєла,
Стрємя єво вєчно к свабоде,
І в рабствє вєчно дєржа.
А просто: он бил нєврастєнік!
Одін із душевно бальних!
В бєзпутной ґлуші дєрєвєнєк,
Таітся немало такіх.

— Ах, ти, чорт! — крикнув Іван. — Це ти про кого?

— Був колись Іван Грозний! А ти всього навсього Мороз, — відповів Сопрон.

— О, ні! І ми мали свого Івана, — каже Петро.

— Той, що з Петром мірявся? — каже Сопрон.

— Залий його, Іване, він горить! — кричить Петро.

— Він лиш тліє, хай диявол розгоряється, — реве Іван. Всі знов регочуть.
— Ризика боїшся? Не герой з тебе, брате Морозе!
— Відколи це Морози про таку банальність, як геройство, заговорили? Героєм може кожний урка бути, а от родись малоросом і стань героєм!
— Гніть, гніть, братця! — кричить Сопрон. — Гніть її матушку і сідайте на карк. Має ж право наша відьма проїхатись на тій шкурі. Не кажу тут про око людське, а з душі, думка моя згустком крови в мозку застряла — проклинаю і корюсь, але так корюсь, що пекло з того регоче — ха-ха-ха!
— Ех, ти! А ось моя кобила десять років самих вождів вивозить, недавно трапилось — намалював його, заплющивши очі, двадцять п'ятий раз малював, мазав квачем, і знаєш, що дістав: орден! Ха-ха-ха! — За ним пішов Сопрон, за Сопроном Іван.
— Браво, браво, Морози! — гукає Людмила.
— Це все Петро! — кричить Іван.
— Це він! Це він! — підхоплює Сопрон.
— Це він! — вирвалось у Наталки.
— Ну, що ж ви вчепилися до найхудішої свині, — жалісно пищить Петро. — Шкода, що Андрія нема, той би вам сказав!
— «Ой, не кажіте ви про нього», — заспівав хрипло Іван, а Людмила підхопила: «Ой, говоріте лиш о нім».
Іван підійшов щільно до Людмили, обняв її за стан, підняв чарку і каже:
— Ну, так хіба за нього?
— За нього! — схопила чарку Людмила і випила до дна. Очі її змаліли, вона кинулась Іванові на груди і враз щось нечуване: з її очей посипались сльози. Іван загорівся, притиснув її до грудей. Петро, Сопрон і Наталка з чарками в руках оточили їх підковою, співали «Ой, у полі вітер віє», а Людмила горнулась до Іванових грудей, зернисті сльози, мов порване перлове намисто, рясно сипались з її очей на його маніжку, а він лиш підняв високо свою чару і ламаним басом ревів, щоб усіх перекричати: «Чтоби нє било раздора мєжду вольнимі людьмі». Танцювали з музикою і без неї, танцювали всі, як хто хотів і як умів. І танцювала сама Людмила на перському килимі танець Морозів — страшний, небезпечний танець, у якому життя і смерть чергувалися із шаленою настирливістю.
У цей час з особливою люттю вдиралась до вікон хуґа, тайга надривно стогнала, гулом гула тьма півночі, а перед входом у буді із зброєю стояв вохрист. Його засипало снігом, його морив сон. Іноді до нього доривалися далекі вигуки, але він не міг розпізнати, звідки вони походять.

X

Пурга пуржила не день, не два, а тиждень, а коли прийшов її край, здавалось, її втято одним помахом меча. Велика біла, від краю до краю, тиша залягла у пітьмі дня, товстим, м'яким, білим хутром обложилась планета, ранніми ранками, ніби з-під води, виринали табори, все знов рухалось, грузло, виринало, гомоніло і жило.

Роз'їжджалися, чи скоріше, розліталися брати Морози, кожний своїм шляхом по широтах землі цієї. Прощались, міцно прощались, виливали ведмежі свої ніжності — ошубкані в шкури звірячі, взуті у валянки, обтяжені валізами, мішками. Виряжали кожного не з порожніми руками, Іван з Людмилою проводили братів до Котласу, а Людмила так провела Петра аж до Москви. З Котласу повернув Іван на Архангельськ.

В Архангельську велика нарада директорів трестів разом з начальниками ГУЛАГа. Критичне питання погонного палива. Щороку в цій ділянці прорив за проривом. Місце Мороза на цій нараді центральне. Транспорту! Транспорту! Вся північ порізана лініями доріг і рік, але все те лише на папері. На ділі, ні доріг, ні проходу, а ріки заморожені, замулені.

Читають довгі доповіді, складають мудрі пляни, прокладають нові канали, нові залізничні магістралі… Сиплються цифри, цифри, цифри. Мороз сидить понуро, широка спина оперта на стілець, слухає, думає. І ввижається йому: Воркута. Двісті тисяч тонн вугілля. Їх криє сніг, вони самі від себе загоряються, їх треба рушити, їх треба вивезти. Ухта. Десятки тисяч тонн нафти. Тут теорія — там дійсність, тут слова — там діло. Залізниця Котлас-Воркута гарно виглядає на папері, але Мороз бачить її в стихії, в багні, у тайзі. І все те чекає його, Мороза. Директор Печорського Водного транспорту Малахов у своїй доповіді стверджує сумний факт, що вивезти вугіль з Воркути майже неможливо. Одначе той сумний факт не сміє бути сумним фактом для Івана Мороза. Дарма, що одинокий шлях вивозу воркутського вугілля річка Уса несудоходна. Для Мороза це не факт, а лише дрібна прикрість. Він знає, що раз існує Воркута, раз там копають вугілля, значить мусять знайтися шляхи його вивозу. Горе лише тому, що вугілля почали видобувати перед тим, ніж прокласти туди дороги. Але це вже відома, звична доктрина совєтського плянування, і Мороз цим більше не дивується. Питання стоїть інакше і на нього треба відповідати. Майже всі погоджуються з висновками Малахова включно до самого Мороза, але, коли приходить його черга в дискусії, він каже:

— А все таки, товариші, Уса мусить бути судоходною.

— Байки, — Малахов.

— Двісті тисяч тонн вугілля, ніякі байки, товаришу Малахов, — веде своє Мороз.

— Хіба так, — каже Малахов, — але принципово…

— Мене, — перебиває його Мороз, — не цікавить ваша принциповість, а конкретне рішення… Значить ви відмовляєтесь вивезти те вугілля?

— Не так ставите питання, Іване Григоровичу!

— Якраз так, — відповідає Мороз. — І я прошу виразної вашої відповіді: так чи ні?

— В такому разі моїм обов'язком спеціяліста сказати — ні, — закінчив своє Малахов.

Після цього Мороз летить до Москви і докладає Ворману.

— А ще й секретар колишній обкому. Самостраховщик. Тремтить за шкуру. Я йому діло, він мені теорію. А коли б навіть не судоходна, то для чого тоді людей гнали і той вугіль копали? То ж Малахов мусів про це подумати, коли запляновував ту копальню?

— Хіба Уса така вже дійсно мілководна? — обережно питає Ворман, бо останній докір стосується також його самого.
— А! Вигадка, — каже Мороз. — А хоч би! Хіба у нас одна Уса? Не справились з гіршим?
— А ти хотів би за те братись? — питає обережно Ворман.
— Що значить хотів би? Я мушу! Вугіль сам не встане і не піде сюди ось до вас з Воркути.
— Ну, гаразд гаразд… — каже швидко Ворман. — А коли я доб'юся згоди в Ягоди передати тобі частини печорської фльоти — не підкачаєш? Пам'ятай! Діло гаряче! Головою пахне. І не тільки тобі, а й мені.
— Даєш! — відповів Мороз.
— Готово! — каже Ворман і встає. — А вечірком прошу до мене, — додає він.
Не з легким серцем вертався Мороз назад у свої сніги, велетенську відповідальність звалив він на свої плечі. Проклята Уса! Зараз по приїзді мусить нею зайнятися. Женуть людей, везуть матеріял. Морози не морози, метелиці не метелиці. І як тільки лід рушив, одразу почали реґуляцію ріки, дарма, що вона як сам чорт, розлилася і рветься вперед. Одночасно з тим Наркомвод надсилає Малахову наказ — на підставі такого то рішення ЦІК наказується передати негайно десять пароплавів і шістдесят барж в розпорядження Мороза. Малахов лютий, це ж бо половина його печорського транспорту, а разом поразка його погляду, але нічого не подієш.
Мороз ніби торжествує, але разом за шкурою лазять мурашки. Сам знає, що Муратов, а не він має рацію, Уса дійсно не судоходна, а особливо влітку, але він негайно викликає відомого Шрага — колишнього політкомісара Московської Пролетарської дивізії ҐПУ, що щось там прошпетив і дістав три роки Ухт-Печорлагу і каже одразу взятись за діло. Шраг прилетів в Усть-Усу, за ним полетіли різні капітани, штурмани, боцмани, техніки, механіки, перебрали пароплави, просіяли команду, обернувши її цілком у невільничу. Сам Мороз покинув свій палац, свою Людмилу і на ціле літо перебрався на Воркуту.
Шраг почав діяти. Це людина без нервів — величезне шишкувате чоло, сильний синій ніс, здоровенні коров'ячі губи. Гаркнула команда і Уса заворушилася. Вгору тягнуть постачання і техніку, вниз вугіль. У конторах по безлісній Усі потепліло. Люди мерзли до мозку, дерево було на вагу золота і враз море вугілля. Рвуть, крадуть, несуть. Пароплави затинаються. Мороз тисне.
— Ей, Шраг! Плян коркується! — А Шраг відповідає:
— Двадцять барж п'ятий день чекають. Воркута зриває. Нема вантажників. Мороз до Воркути.
— Знаєте, голубчики, зо мною на цей раз погані жарти… — І погнав до причалу амнестованих, караних ізолятором, урядовців управління, залізничних робітників, директорів. Замість звичайних чотириста, на причалі день і ніч топчеться дві тисячі людей. Носили жменями. У ларьках не вистачало харчів, курева. Наглядачі, подібні на саджотрусів, похрипли, але добову норму вантажу доведено до пляну — півтори тисячі тонн. Мороз не їсть, не спить, для нього нема ні дня, ні ночі. І все було б гаразд…
Але проти нього сили природи. В середині літа вода в Усі почала нагло спадати, не допомогла й реґуляція, пароплави й баржі сідають на мілину. Шраг лютує, Мороз лютує. Ні, вони ще позмагаються і побачимо хто виграє. Пласкими катерами підтягали до барж

плашковти, з командировок нагнали нові юрби ув'язнених, і почалося пересипання з барж на плашковти, з плашковт на берег, щоб пізніше, коли підніметься вода, все це знов у оберненому порядку повторити. Розвантажені баржі до рівня сімдесят сантиметрів із скрипом, скреготом пропихали через мілини, масивні троси часто не витримували, з пароплавів виривались гаки, у баржах перетинались кнехти, капітани відмовлялись тягнути, але Мороз знай наказував:

— Буксувати! Вперед! — І тягли, і все тягнулось. Мороз сам по клуби у воді — крики, матюки, премії на горілку, залякування карами за саботаж, за зрив, один погляд Шрага і кров у жилах холоне.

До самого жовтня стогнало на Усі, скільки разів кожний кусень вугля побував на лопаті, поки він дійшов до Нар'ям-Мару, але пляну все таки не виконано. Замість сто двадцяти тонн, вивезли всього вісімдесят. Невблаганно наближаються останні дні навігації. На вугіль плюнули. Тепер найважливіше доставити на Воркуту свіжу городину, харчі й технічне приладдя. Без того Воркута вмре. Шраг дістає наказ всі без винятку пароплави караванами тягнути до самої Воркути. Ніби у фільмі із сповільненим рухом, похоронно потягнулись вверх по Усі вантажі. Ні дня, ні ночі, за добу проповзали сорок-п'ятдесят кілометрів, але йшли, але рухались.

А Мороз довбав у радіо без перерви: «Не зважати на шугу! Караван вперед! Завдання партії! Особиста відповідальність!»

Шрагу це зовсім зайве і так усіх у гроб загонить, не вистачає більше снаги, а тут уже сьомого жовтня від Уралу потягнуло різучим східняком, по Усі пішла шуга, потворилось «сало», що з години на годину густішало, налягала густа тьма, пароплави, мов ранені звірюки, ревли в темінь, перед ними від ста до триста кілометрів, там їх напружено чекають, а ходу нема. Кожної дві години Мороз дістає радіограми:

«1740. «Кулострой». Швидкість один кілометр. Баржа 306 перетята кригою. Ходу ремонтується, далі слідує».

«1810. «Волхов». Тиснення в котлах з огляду на сирі дрова впало до десяти атмосфер. Стоїмо у фарватері на якорі, набираємо пари».

«1805. «Дніпрострой». Капітан відмовився, сам команду штурмана. Швидкість півтора кілометра».

А вітер лютішає, а мороз міцнішає, капітан раз-у-раз виходить на берег — тільки тьма тьменна, тільки свист вітру, тільки розпачливі реви сирен. Крига йде, крига лютує, крига шарудить шорстко. Восьмого жовтня рано-вранці Уса стала. Темні обриси пароплавів і барж маячили у ранковій млі, два тижні продержали пару — а ось вдарить теплим дощиком і поможе рушитись. Дарма. Уса твердо рішена. Вона не дасться. Вона робить своє діло міцно, тривало. Капітани і баржові водоливи матюкаються «на чому світ» — і небо, і табір, і Мороз. Передчувають, що доведеться тут зазимувати далеко від теплих хат і своїх родин. Найближче поселення за тридцят п'ять кілометрів.

Так. Морозові не переливки. Заморозив караван, не вивіз вугілля, не забезпечив Воркуту. Чи не мав рації Малахов? Чи не попереджував його Ворман? Роблять підрахунки витрат на зимівлю: мільйон триста тисяч нарахували. Держись, Морозе!

Рапорт за рапортом.
— Чіб'ю-Москва, Москва-Чіб'ю. А чи не вивіз я вісімдесят тисяч тонн? — оправдується Мороз. — А чи не доказав, що Уса судоходна? Так. Вивіз. Доказав. Шістдесят процентів пляну? Чи це не досить? Якось зійшло. У Кремлі і такого не сподівалися.
Та на цьому не скінчилося. Крім клопоту з Воркутою, Мороз має не менший клопіт в іншому місці. Він завжди шкодив собі своїм зухвалим завзяттям, а на цей раз він собі більше ніж пошкодив, він поставив себе в неможливе становище. У Москві завжди йшли за гаслом: хто везе, на того клади. Саме в розгарі Воркутської кампанії у вересні місяці Мороз дістає несподівано телеграму: «Негайно заснувати нову корабельню з програмою п'ятдесят тисяч тонн річно. Сталін».
— Здуріли! — вивається у Мороза. У них там, видно, мозки перевернулися. Тож кінець вересня, тож нема людей, матеріялів, устаткування. Але Мороз знає, що там не розуміють «не можна», він мусить робити і він мусить зробити. Негайно лишає Воркуту і летить в Чіб'ю. Дощ радіограм і наказів заливає його, відчуває недобрий кінець. Двадцять другого вересня літак «Людмила» стартує в південно східньому напрямку, а сім днів пізніше прораб Жайворон телеграфує: «Найкращим місцем для судобудівництва є місцевість Покча на Печорі». Другого жовтня пароплав «Тайга» вже тягнув з Кожви по Печорі баржі з людьми, а восьмого жовтня висипав їх у тайзі просто під голим небом. Сім днів пізніше туди доставлено ще вісім сотень ув'язнених, які на своєму віку не бачили ні барж, ні сокири… Ні бараків, ні шатер — тайга, воші, дощ і сніг. Двадцятого жовтня Печора стала і всі вантажі для корабельні заморозила за сто п'ятдесят кілометрів від місця призначення, а п'ятнадцятого жовтня Мороз запитує з Воркути: «До цього часу не маю звіту про хід корабельні. Давайте блискавкою кількість тоннажу Москва». А йому відповідають: «Нема цвяхів». Мороз прислав цвяхи. Йому заявляють: «Нема пакілля». Доставив пакілля. «Нема шруб». Привезли шруби. Нема ґвинтів. Мороз лютує, полетів на місце постачання і виявив, що ґвинтів нема взагалі. Шлють телеграму в Москву. Москва відповідає, що ґвинти вислані разом з іншим. Почали шукати і знайшли їх замороженими разом з картоплею під Воркутою за тисячу кілометрів від Покчі. Мороз особисто б'є морди прорабам, а двох директорів віддає під суд.
А тимчасом на Покчі четвертина висланих людей, замотаних у ганчір'я, лежить покотом у наспіх збитих бараках без печей і чекає відправки на той світ. Професор Пархомов, що недавно в інституті філософії читав лекції про Канта і Геґеля, дубасить дерев'яним молотом по шворках паклі, раз по паклі, раз по власних пальцях, з пальців тече кров, а з очей сльози.
— Аркадію Петровичу! Будь ласка, позичте три цвяхи пришити останню дошку, — сльозливо упрошує колишній інженер дирижабльобудівництва свого сусіда — колишнього редактора «Останніх радіовістей» Пьонткевича.
— Але на чесне слово — завтра повернути, — ставить умову Пьонткевич.
А біля величезного огнища сидять колом півголі урки, сині носи, відморожені вуха, які співають: «Нє ґуляйтє ви дома дєшовки». Несподівано з'явився начальник будівництва Фуранов.
— Ви що, шпана, концерти розводите?..

— Та ось радуємось, — відповідає котрийсь.
— Хто бригадир? — питає начальник.
— Я, — відповідає один понуро і чвиркає слиною в огонь.
— Як звешся? — питає начальник далі.
— Мещерський, — відповідає той тим же тоном.
— Він з князів, — додає інший.
— Чому не працюєте? — каже начальник.
— Та от так, що ніяких цвяхів, — відповідає названий з голим пупом князь.
— Ти вже був на лісових роботах? — питає начальник.
— Та був, будь вони прокляті!
— А ти розумієш, що то значить у нас, коли чогось бракує?
— Єрунда! — говорить урка.
— Не єрунда, а кажи де дів цвяхи. Вони ж були видані.
— Та поїли, — відповідає князь спокійно.
— Як поїли, до чорта! — сердиться начальник.
— Так що пожерли і все, — відповідає Мещерський. Начальник одвів руку — і бац князя.
— Ти будеш кпини робити, сукин син! — Князь похитнувся, але не впав.
— Стій, батя! — кричить один з урків. — Поїли. Істину князь говорить. Був тут зирянин, мав оленину, просив цвяхів, ну й…
— Шпана! — викрикнув начальник. Скільки вас тут?
— Сорок сім, — відповів князь, витираючи кров під носом.
— Вохрист! На лід з ними! До єдиного!
Шпану погнали на замерзлу ріку і там посадили. Вздовж свистав гострий вітер, гнало пургою, шпана деякий час ворушилася, а згодом затихла. Здаля виднілась лише купа снігу.
У бараці управління ведеться гостра розмова:
— Ти кажеш самокритика. Знаю, я знаю. Самокритика — зброя епохи, але критикують лиш нас. А тут можеш вовком вити, ніякий чорт тобі не допоможе. Коли ми зробимо «не так», вони там одразу «знають краще» і валять вину на слабших, — говорить прораб Синій.
— Мені, наприклад, Семьонов дощок не видав, а добовий плян давай, — підхоплює бригадир Шарапов.
— А звідкіля я візьму дошки? З коліна? Не підвезли колод, а з повітря не напиляєш, — бороніться Семьонов.
— Тихо! — вривається голос головного начальника Фуранова. — Послухаєм голос завідувача транспорту — може щось і довідаємось: Чому сьогодні замість ста двадцяти колод довезено лише сімдесят дев'ять?
— Невистачило тягла, товаришу начальник, — каже той. — За пляном мало бути тягла сорок, а експлуатовано всього двадцять вісім.
— Як так? — дивується начальник.
— Зовсім просто, — пояснює завідувач транспорту. — П'ятеро на ваш наказ відправлено по валянки, семеро визначено ветеринаром для відпочинку, інакше поздихають.
— Я не наказував знімати коней з лісовивозу. Треба було взяти з господарського відділу, — каже начальник.

— Там усе тягло під довозом харчів і корму, рано я про це докладав вашому заступникові, і той сказав — взяти коней з підвозки…
— Товариші! — авторитетно втручається начкультпропу Федотов. — Так ми ніколи не дійдемо до правди. Зрив пляну на лице, наше почесне завдання в'язне. Це не по-большевицьки кивати з Петра на Федора, я ось питаю товариша Шарапова, де він був по обіді, коли у нього скінчились дошки? Мовчи. Я відповім. Він поставив свою бригаду очищати від трісок баржі. Чи зможемо виконати завдання партії й уряду, коли наші найкращі майстрі в розгарі роботи та стануть займатися збиранням трісочок? Га? Питаю? Товаришу Шарапов? Чому ви, коли вам вийшов матеріял, не пішли і не заявили про це начальникові? Або бодай мені? Ми натиснули б на трачів, нарешті ми дали б бригаді продуктивніше заняття, ніж тріски, чи не так, товаришу начальник? — Товариш начальник дуже добре знає, що це звичайне пустомельство, але поблажливо киває головою, Шарапов пробує боронитись, він весь збентежений, червоний, але мудрого начкультпропа нагороджують оплесками, той стоїть, мне шапку, блаженно посміхається, а прицвяшений до стіни ганьби Шарапов, лише нервово потрясає буйною чуприною, шморгає носом і виходить.
Плян будівництва виразно зривається. Замість запланованих п'ятдесят двох тисяч тонн до весни збудовано ледве двадцять сім та й ті ні до чого. Сире дерево зсихається, тріскає, баржі сідають на дно, тонуть. Вривається сам Мороз — крик, шум, все тремтить.
— Або ордени і свобода, або… Або слідство і суд за зрив! Вибирайте!
— Товаришу майоре, — говорить Фуранов. — Чим і з чого будувати? Не лише привозного матеріялу бракує, але й місцевого сирого лісу замало.
— Як замало? — питає Мороз. — Мені ж рапортовано, що сирівцю вистачить на два роки.
— Дивлячись на яку кількість тоннажу. Тайга не вся годиться для цього діла.
— Я ж казав вибрати найкраще!
— І вибрали найкраще, але не досить, а тут ще Кур'я за двісті п'ятдесят кілометрів, улітку ще сяк-так, а взимі?
— Інженер! — сказав Мороз Фуранову, — у Москві не питають хто, що і як. Там кажуть роби і зроби. Я відповідаю головою там, ви тут. І нема мови. Вимагаю концентрації всіх наших видимих і невидимих зусиль, раціонального упорядкування роботи, і зрив мусить бути ліквідований!
— Я робив, що міг, — говорить Фуранов. — Голова, так голова. Маємо п'ятдесят процентів втрат в людях, урки лише гальмують роботу, професори, поети, князі. Це кпини над нами!
— Все це липа, інженере! — каже Мороз. — Прекрасно знаєте, що у нас сльозам не вірять. Нікого не цікавить — з ким і чим, а роби і зроби!
По кількох днях Мороз сидів у кабінеті Вормана. Там тепер якийсь дивний настрій, Ворман сам не свій, але Мороз не має часу з цим розбиратися.
— Ти знаєш, — говорив лагідно, мов замінений, Ворман, а темні його очі дивились якось голубинно, — що значить зрив судобудівництва. Знаєш як нам бракує тоннажу. Знаєш, що той плян ухвалив «сам господар». А ще не все. Знаєш же, що Північно-Морська фльота цього року буде занята постачанням таборів крайньої півночі Сибіру. Там вимирають цілі народності, туди нагнано тисячі нових людей, там залягає на складах і псується тисячі тонн хутрини… Розумієш? Без твого вугілля все те полетить до чорта, замре вся північ… Ось

чому потрібен твій тоннаж.
Мороз уважно слухає і лише м'язи його щелепів свідчать, як реаґують на це його нерви.
— Так, — каже він. — «Всьо красіво на бумаґє, но забилі за овраґі. А по нім хадіть». Тут вам в кабінеті судить та радить… Інакше справа там. З ким маю працювати? Я не мав ні одного спеціяліста.
— А Фуранов? — зауважує Ворман.
— Фуранов! Він розривається на шматки. Один Фуранов з професорами та урками не збудує п'ятдесят дві тисячі тонн за одну полярну зиму із сирого лісу! Нас душить цинга, голод! Невже ті люди не мають права хоч один раз як слід наїстися? Що ви з дерева? З каміння? Чорт бери!
Як це не дивно, але і це Ворман прийняв спокійно. Він лише глянув на Мороза прищуреними очима і спокійно проговорив.
— Мороз, Мороз! Слухай, Мороз! Стільки з нами працюєш, таку, можна сказати, пройшов прекрасну школу, а не розумієш елементарних речей. Краще ось готуйся до оборони, бо, здається, генеральний прокурор обдарує тебе оскарженням. До побачення!
Вернувся Мороз до свого Чіб'ю чорніший чорної хмари. Не лякало його те оскарження, ані той суд, навіть тепер, коли по всьому Радянському союзі, від границь до границь, хвиля за хвилею бушував гігантський, стихійний, як оркан рвучкий, терор, а тривожили його інші справи: весь січень місяць, під завивання бурі і пурги, товклась по таборах слідча комісія. Викликали, питали, люди зникали серіями, а одночасно майже все населення корабельні Покча лежало з відмороженими ногами, руками, легенями, майже вся тяглова сила падала за браком корму. Всі ті сили, мов змовились, мов їх навмисне зібрано сюди, щоб убити життя.
Прийшли і до Мороза, але він зависоко і з ним не так легко справитись. Шукай нижче. Пішли до Фуранова, але й той зависоко. Сам Мороз весь за Фуранова. Тоді хто винен? Мусять же бути винні! Директори, бригадири, прораби, ланкові. Так. Це вони! Семьонов, Шарапов, Жайворон. І коли дійшло до суду, кожному з них доважили терміну по десять нових років, і справа крита. На другий раз не зривай пляну.

XI

Настали суворі часи. Першого грудня, тридцять четвертого року ЦК ВКПб видав комунікат: «З великим сумом сповіщаємо партію, робітничий клас, усіх трудящих СССР і трудящих усього світу, що першого грудня, від зрадницької руки ворога робітничого народу, загинув найвизначніший робітник нашої партії, палкий і безстрашний революціонер, улюблений провідник більшовиків і всіх ленінградських трудящих, секретар центрального і ленінградського Комітету ВКПб, член політбюра ЦК партії Сергій Миронович Кіров». Того ж дня «Ізвєстія» писали: «Від кордону до кордону СССР заговорили мільйони будівничих соціялізму. Фабрики, заводи, залізниці, копальні, наукові установи, письменники, артисти, інтеліґенція, колгоспи надсилають резолюції жалю і обурення, а прапор смутку злучено з прапором боротьби та перемоги». Всі ті резолюції в один голос вимагали: «розпеченим залізом випекти гадючі гнізда зрадників». Того ж дня в Ленінграді арештовано 39 осіб офіційно і 187 неофіційно. У Москві того ж дня арештовано 32 особи офіційно і 215 неофіційно. У Києві того дня арештовано 200 осіб неофіційно. У Харкові, у Одесі, у Тбілісі, у Мінську, по всіх, по всіх містах величезного СССР. Того ж дня усунено шефа адміністрації народнього комісаріяту внутрішніх справ Ленінграду Медвєдєва і з ним шістьох його помічників, а вже 6 грудня 66 ленінградців розстріляно. 13 і 15 грудня в Києві Виїзна Сесія Військової колегії найвищого Суду СССР під головуванням Ульриха і членів Ричкова та Горячева засуджує на розстріл 28 осіб, письменників, поетів і науковців. 16 грудня присуд виконано. 31 грудня преса всього світу рознесла вість, що засуджено і розстріляно атентатчика Леоніда Ніколаєва, а з ним 13 його спільників. А рік пізніше 16 січня пресові аґенції всього світу принесли повідомлення, що в Ленінграді поставлено під суд Каменева, Зінов'єва і 17 інших, «за участь у контреволюційній групі, що інспірувала вбивство Кірова». Усі підсудні до вини призналися…

І так хвиля за хвилею, місяць за місяцем. До Івана Мороза ці хвилі докотилися не одразу, він був тоді глибоко в тайзі, в снігах Покчі, весь погрузлий у свої справи, але всі мешканці його таборів відчули постріл Леоніда Ніколаєва так, ніби він був виміряний не в Кірова, а в кожного із ста восьмидесяти тисяч тут ув'язнених. Перш за все без відома Мороза було ще раз змінено комендантів ВОХРу. Услід за тим прийшло розпорядження повернути таборам старі назви. Далі настало різке зниження (іноді 50 %) харчового раціону. Ще далі наказано повернути ув'язнених до бараків за дроти і взяти їх під суворий облік ВОХРу. Крім того стало відомо, що на терен таборів має прибути ще якась, чисто політичного характеру, комісія для перевірки ув'язнених. Мороз, як про це довідався, розлютувався, мов дикий бик, і як був від ніг до голови задріпаний, сів на літак і полетів у Москву. Там вимагав побачення просто з Ягодою, хоча це тепер не так легко йому йшло, добився свого і почав верещати та вимахувати руками, що якщо вони не лишать у спокої його таборів, то він не тільки не виконає ніяких плянів, а й сам одразу перейде в стан звичайного в'язня, які б наслідки після цього не були.

— І я, — казав він, — говорю це цілком поважно. Ви ж не якісь ідіоти, — казав він з криваво червоними очима готовий на все, — щоб робити саме в цей час такі безглузді революції, це значить повний провал усієї нашої роботи. Пам'ятай, що у мене 180000 людей. Я маю дати країні річно півмільйона тонн вугілля, півмільйона штандартів дерева, сто тисяч тонн нафти,

сто тисяч тонн барж, розбудувати п'ять міст, побудувати дві з половиною тисячі кілометрів нових доріг і замість всього того, я мушу кинути всю ту робочу силу будувати бараки, ставити кілометри колючих загород, набрати 20–30 тисяч нових дармоїдів ВОХРи, завантажити і так затяжку бюрократію новими зграями контрольорів, наглядачів і іншої непотрібної наволочі. А плян? Хто буде виконувати плян? Мені, зрештою, на все те давно наплювать, — і Мороз дійсно плюнув і то просто на перський килим кабінету залізного наркома, — але ж ви, будівничі, мусите це розуміти!

Ягода блимнув лише на Мороза своїми, дійсно сталевої барви, очима, покусав нижню губу і промимрив:

— Їдь покищо до себе і роби, як знаєш.

— Що значить, як знаєш? — кричав Мороз.

— По старому, — відповів Ягода.

— Ні! Ти мусиш всі ті свої розпорядження скасувати! — ревів Мороз.

Ягода натомість говорив підкреслено лагідно:

— Скасувати нічого не можна. Іди й роби! До побачення!

Пізніше Мороз довідався від Вормана, що всі ті розпорядження дав сам найбільший, що Ягода тут не при чому, що можна сподіватися ще гіршого, але покищо, казав Ворман, — … вони тобі нічого не зроблять, бо саме тепер вони зв'язані з англійською фірмою «Тимбер Дистрибюторс, Лімітед» контрактом на доставку 400000 штандартів дерева, а тому до зарізу потребують добрих керівних сил, бо і так добра половина з них виарештувана. За тобою ж, здається, не водиться ніяких сезонових гріхів, і тому можеш різати їм правду в вічі… Все знесуть, не знесуть лише… Знаєш чого… Конкурентів на владу… Але все таки… на майбутнє! Мороз! Держи вухо гостро! Може бути ще гірше!

Мороза страшенно здивувало те Ворманове «вони», замість колишнього «ми»… І весь той присмак кислого, але він на таке не зважає. Для нього все то лишень «ідіоти!».

Мороз вернувся в Чіб'ю, скликав нових комендантів, директорів, керівників відділів і наказав задержати всі старі порядки, аж до нового його розпорядження. У Москву пішов відповідний рапорт, відповіді не одержано, а мовчанка знак згоди.

Також і в домі Морозовому ще поглибилась дивна, вже неприхована, тиша й порожнеча. Відривний календар на Людмилиному письмовому столику безперерви показував суботу 15 грудня. Всі її прекрасні, закордонного походження, сукні спокійно висіли на своїх вішаках, всі її креми «Теже», перфуми «Коті» і навіть недокурена пачка «Зефір» були на своїх місцях. Книги, журнали, різні оздоби, розкидані її химерною рукою, валялися де попало. І Іван не має від неї і про неї ніяких вісток, зрештою не первина, останнього року вони взагалі рідко зустрічалися, але тепер це виглядає якось інакше, на всьому лежить якась таємниця приречення, що її не можна гаразд збагнути.

А Людмила дійсно переповнена своїми турботами і увійшла вона в таку смугу свого життя, якої раніш навіть не знала. Вона помітила, що її життьове коло повернулося на сто вісімдесят градусів. Вона звикла була думати категоріями всього світу — «пролетарі всього світу!», і враз Морози, враз Чіб'ю, враз царство рабства. І коли вона пригадує свою діяльність в будинку Унтер ден Лінден в Берліні 1926-7-8 роках у товаристві товаришів Зарубова, Клямши, Коломійцева, діяльність, що була спрямована на повалення всього

тепер існуючого світу з недвозначними замірами побудувати інший, кращий, розуміється, новий, протягом найкоротшого часу, то їй робиться ніяково, і вона при згадці здригається, ніби вона робила який злочин. Засідання, наради, палкі дискусії, блискучі очі. Тими опанувати, тих спровокувати, інших наштовхнути одних на одних, ще інших «усунути» зовсім, тих підплатити — інтриґи, інтриґи, інтриґи, І все брехати, побільше брехати. І всіх дурити. І все в ім'я великого, кращого майбутнього, до сучасного не мати ніяких претенсій… І щойно тут при зустрічі з хуторянами Морозами, вона поставила нарешті це сакраментальне, роззброююче, дефетистичне питання: навіщо, коли ця ідея правдива, потрібно в ім'я неї робити злочини? Чи люди, що живуть тепер, є менше людьми, ніж ті, що були в минулому чи ті, що будуть в майбутньому? Чому саме вони мають нести всі тягарі і цілу відповідальність за тих, що будуть? Це просте питання ставила собі ця непроста жінка у цей карикатурний час.

Колись для Людмили було все це ясне, тепер для Людмили все це стало неясним. Більше: темним. Ще більше: позбавленим всякого глузду.

Вона просто з панічним страхом відчула, що існують живіші, життьовіші, ближчі і шляхетніші ідеали. Ідеали близьких і рідних людей, тих, з якими живеш і з якими ділиш свої життьові інтереси.

І коли Людмила це усвідомила, їй здалось, ніби вона зробила якесь дуже велике відкриття. І разом таке просте. От ніяких «великих» фраз, а твориш «велике» життя. Передусім нікого біля себе не кривдиш. Сам живеш і лишаєш місця жити іншому. Чи це так тяжко здійснювати?

Виявляється, що так. Що тяжко. Тяжче, ніж проголошувати великі фрази. Великі фрази є, а діла нема. Нема рівности, нема свободи, нема справедливости, нема добробуту. Нічого не вирішено. Величезна з безліччю проблем країна у стані повної руїни. Ні соціяльного, ні національного, ні побутового, ні релігійного, ні господарського — всі ці питання, проблеми, завдання у стані руїни.

І Людмила захотіла ці речі «пізнати». Не було для цього ніякої можливости. Не було ні товстих томів у шкіряних палітурках із золотим тисненням, не було інститутів, не було професорів. Треба пізнавати ці речі з їх перводжерел, з життя. Ось довкруги стільки живого нещастя. Йди, шукай, допитуйся. І вона почала це робити. Вона шукала жертв «великих фраз», що їх тут мільйони. Ті, що хотіли «бути рівними», «незалежними», «самостійними», «свобідними». Ті, що їх «розкуркулено», ті, що поїли своїх власних дітей. За що? Чому? Як? Хотіла наблизитись до тих людей, але… О! Це не можливо. Вони до неї не наближаються. Вони їй не вірять. Нарешті вона пригадала собі Петрова. Це зовсім те саме, що і вона сама. Колишній слідчий «особливо важливих справ», якого знала давним-давно і який давним-давно втратив чіткі риси брюнета, а обернувся у шматок живого нещастя, оброслого брудним, сивим волоссям, без руки, без надії, без майбутнього і навіть без минулого, що проживало в далекому закутку тайги, куди ледве сягала досяжність людини.

Людмила знайшла його і тут засипала питаннями, бо знала, що із усіх людей, що знаходяться на цій території, тільки він один матиме силу сказати те, що зобов'язує його сказати його сумління.

— Чому, — питала вона, — ви, перейнялися справами країни і дійшли аж сюди?
— Забагато питаєте одним реченням — відповів їй спокійно Петров, що саме варив на саморобній пічці чай. — Але коли хочете чути мою відповідь — скажу: люблю Правду!
— Гадаєте, що дорога до правди така аж надто крута? — знов питання.
— На жаль так, — відповів байдуже Петров. — А до деяких правд взагалі нема доріг, — додав він.
— А чи ви, товаришу, завжди були про це тієї ж думки? — запитала знов Людмила.
— Я довгий час взагалі не мав своєї думки, — відповів він. — Я брав чужі думки і намагався втілювати їх у життя.
— І, видно, це вас не вдовольнило.
— Ні. Бо жити чужими думками можна лиш тоді, коли можеш їх усправедливити своїми власними. Це те саме, що коли ви живе деревце пересадите на мертвий ґрунт, воно і само засохне.
— Що вплинуло на появу у вас подібних думок?
— Мої очі. Вуха. Сумління. Нарешті логіка.
— Що вплинуло на зміну ваших поглядів на вчення, яке ви свого часу ісповідували?
— Його жадоба крови. І крови невинних. Що воно може жити лише із злочинів. Що воно кормиться лише трупами… І то людськими…
— І ще одно, — казала Людмила, — що мене цікавить: з яких причин вас заслано сюди за «буржуазний націоналізм» і то… український?
Петров відповів одразу:
— З нормальних причин. Я переконався, що я йшов проти інтересів і правди тієї землі і того народу, що дав мені життя.
— Як це треба розуміти?
— Дуже просто. Росіяни поневолили українців. І все їм заборонили. Включно до їх мови. І експлуатують їх… І то абсолютно. За совєтської влади та експлуатація дійшла до абсолютного.
— Як знов це розуміти? — запитала направду здивована Людмила.
— Також дуже просто, — відповів тим же спокійним тоном Петров. — Дозволено мову по формі, але заборонено по суті. Дитина Києва чи Харкова може «вчитися по-українськи», але не може говорити тією мовою дома й на вулиці. Ті ж, що цієї заборони не зрозуміють, рано чи пізно стануть «буржуазними націоналістами»… І дійдуть ось сюди. Я був слідчим цих справ і знаю їх в самому корені. Через мої руки пройшло таких, що не зрозуміли, мільйони. Щождо експлуатації… За царя український селянин мав право бодай жити з тих решток, що йому лишала Росія. За совєтської влади українському селянинові не лишили й решток. Йому за його працю лишають якраз стільки, як це лишили б корові, яку доять, або бджолі, у якої забирають мед. Більше нічого. І я вас питаю: яким таким правом один народ дозволяє собі знущатися над іншим? Яким таким, товаришко, правом?
Людмила більше не питала, почула все, що почути хотіла і зрозуміла все, що зрозуміти потребувала. Але вона знала, що в цілому Совєтському союзі нема місця людині з подібними думками. Ці думки у цьому просторі заборонені. Їх не сміє бути. І коли Людмила ними заразилася, вона несподівано відчула і зрозуміла причину, чому саме в Совєтському

союзі неможливі рішення проблем. Проблем безліч, вони тиснуть, вони вимагають рішення, але їх «не сміє бути» і тому їх не рішають. Вони лишаються нерішеними десь там внутрі істоти, вони загниваються, вони стають отруйними. «Нєт, нє било і бить нє можєт!»…
Це страшно! Така країна приречена на вічне кривавлення. Люди відмовляються себе лікувати.
Але де ж має дітися з цими своїми думками сама Людмила? Вона зрозуміла, що їй тут нема місця. Мільйони людей, а ні одної Людини. Маса. Мільйони істот зцементовані несвідомістю. З вождем на чолі, якого вони потребують, але якого ненавидять… І за яким вони не підуть… Але також не зможуть від нього відірватися. Маси!
Від цієї свідомости Людмила почула себе, ніби замороженою у льоду. Вона вся насторожилась. Виникло питання, куди далі? Почала їздити по Совєтському союзі. До Москви, до Ленінграду… То знов до Одеси, до Тбілісі. Чогось настирливо шукала… Мала ряд зустрічей, хотіла щось казати… Думала про закордон, але чомусь вернулася знову до Москви. І нічого ніде, ані не сказала, ані не довідалась. Усі, з ким не зустрічалася, були такими ж замкнутими, як і всі, як і все.
Особливо хотіла побачитись з Андрієм Морозом. Їй здавалось, що один його погляд дасть їй силу перенести цей стан, але краще було б їй не бачитись із ним. Якось вдалось піймати його у новому готелі «Москва», застала його несподівано, на щастя, самого, дуже стурбованого, сильно змарнілого… Ледве відповів на її привітання, був неприступний, мов скеля, все кудись спішив.
— Не маєш причин мене боятися, — казала Людмила страшенно вражена, надзвичайно збентежена.
— Я й не боюся, — відповів він так, ніби ніколи не був з нею знайомий.
— Я хотіла переговорити з тобою…
— Нема про що говорити! — різко перебив він її. — І я не маю часу! До побачення!
— Негідник! — вирвалось у Людмили, і уста її дрижали.
— Так! Негідник! І прошу мене залишити!
І вона його залишила, хотіла брязнути дверима, але двері були затяжкі. Вибігла з дверей, ніби побита. Андрій же одразу взяв трубку телефону і сповістив Федорова, що у нього тільки що була Людмила Ворман, домагалася з ним розмови, але він її не вислухав і попросив відійти. Федоров лише відповів:
— Добре! — і положив трубку.
До Чіб'ю Людмила більше не вернулася. В кінці лютого прийшла нагла вість, що К. Вормана знято. Вість, що потрясла усім ГУЛАГом, бож Ворман вважався всесильним і недоторкальним. Мороза також покликано до Москви, але в кабінеті Вормана він застав велетенську фіґуру з округлим, віспуватим, білобровим обличчям.
— Я Муратов, — назвала себе фіґура. — Прошу сідати. У нас тут зайшли деякі зміни, ви, очевидно, поінформовані, знято Вормана. Він належав до ворожої групи троцкістів, що брала участь в убивстві Кірова. Багато його співробітників пішло з ним, але ви лишаєтесь — така воля Сталіна.
— А де ділась…

— Людмила Ворман? — перебив Мороза Муратов. — Вона також затримана… — Розмова коротка. Формальна. Мороз скоро відходить.
Але не встиг він опинитися в готелі, як йому подали телефонограму: його хоче бачити товариш Ягода. Мороз їде до Ягоди. Той зустрів його із загадковою усмішкою, подав руку, запропонував сідати, закурювати.
— Нічого, Іване Григоровичу, все буде гаразд. Операція була конечна, Людмила Карлівна під моїм доглядом, за нею багато неясного… Але тобі особисто нічого не загрожує. Між іншим: ти, здається, знайомий з графом Демідовим? — Мороз підтакнув. — Його також знято і з останньою партією направлено до твого табору. Візьми його під свою опіку, це бажання товариша Сталіна.
І тут розмова коротка і формальна. Ягода із своєю таємничою посмішкою робив враження, ніби він хоче щось сказати. Але не сказав нічого. Мороз летить назад до Чіб'ю і застає там вже комісію, що почала діяти без його відома. Лише згодом він довідався, що забрано біля сотні людей, а з ними також забрано з його «мертвої точки» Петрова, з його псярні Круглова, з його стайні Мишку Калиниченка. З Морозової прислуги забрано двох дівчат — Клаву Михайлову і Віру Сито. Ще пізніше Мороз довідався, що з Воркути викликано і невідомо куди відправлено колишнього чоловіка Людмили — Шпанова, як також із Щугорської рудні забрано кудись Іванова й Перцова.
Усіх забраних відділили від решти в'язнів, тримали їх окремо з дуже загостреним режимом, щодня допитували, з дерев'яних бараків, де все те діялось, цілими ночами доносились крики, реви, стогони, а в кінці січня більшість з них розстріляли на болоті в п'яти кілометрах від Чіб'ю, не закопуючи навіть глибоко трупів з розрахунком, що як тільки болото розтане, воно само все те втягне в себе.
Мороз «до всіх тих ідіотських справ» не втручається — чорт з ними! Хай роблять, що хочуть, йому на те все давно наплювать. Він отупів зовсім, перестав читати газети, «всю політику» вважав найбільшою огидою, яка тільки може на світі існувати, а всіх людей, що тим займаються, він би власними руками розпинав на дибах. І взагалі він отупів. Усе своє діло виконував далі, але робив те скорше автоматично, ніж свідомо.
Дома Мороз бував рідко, його будинок жахливо спорожнів, занедбався, захолов. Наталка, правда, далі господарила із своїми трьома дівчатами, але й вона якось дивно змінилася. Вона нараз, протилежно Іванові, почала саме цікавитись політикою. Газети, довгі звіти, безконечні збори активістів. З нею не все в порядку. Іван її не пізнає. Чого доброго вона ще захоче бути кандидаткою до місцевих рад. Виступає з гострими промовами, завзятюще громить безконечних ворогів народу, лютих аґентів міжнародної інтервенції, заклятих троцкістів.
В кінці березня, коли дихнуло весною, до Ухт-Печорлагу підсипано нову партію політв'язнів числом п'ять тисяч, а з ними також прибув і обіцяний граф Демідов. Мороз віднайшов його в санчастині номер два і ледве його пізнав, так він істотно змінився. Довга, худа, брудна подоба, що спокійно лежала на твердому тапчані і, видно, про щось міркувала. Поява Мороза помітного враження на графа не зробила.
— А! Це ви? — спитав він повільно, не повертаючи голови. — Ви тут начальник? Чув, чув. Беру вас, Федоре Федоровичу, до себе, — промимрив Мороз.

— До вас? О! Ну, до вас так до вас. Мені все одно, — відповів Демідов.
Мороз сказав вохрівцям довести старого до свого танку.
— Так, так, братці, — гомонів старий. — Не годжусь я вже в каторжани… Обережно, обережно! А то ще розсиплюся… Дякую, дякую! Велике спасибі! Курите? У мене там махорочка… Дали, аякже. Урки щось витягли, та не все…
Мороз примістив гостя в кімнаті, де свого часу, мешкав Андрій… Портрет старого Григора все ще пишно красувався на стіні. Глянувши на портрет, граф промовив:
— І тут він… Диви! Предок! Правильно, правильно! — Старого посадили в фотель…
— Вам чаю чи ванну? — запитали його.
— І того, і другого… Розуміється. Але я все ще наперед п'ю чай… — і щойно тут ніби він помітив, що зодягнений він у нову ватянку. Обмацував її пальцями і мимрив: — Диви… Убрали, як на парад… І не шкода їм обіжати Совєтський союз увагою до якогось там колишнього графа? А чи маєте ви, — несподівано запитав він Мороза, — які вісті від Тані?
— І бачачи Морозове збентеження, сам відповів: — Хоробра, скажу вам, жінка… Казав їй вертатися, а вона мені на це: то вже ви, графе, вертайтеся… Творіть нове… Так і сказала: нове! Життя. А ми вже тут догниватимем між буржуями… Насміялася з мене…
— Нема часу! — різко обірвав старого Мороз. — Я мушу відійти. Тут вам принесуть чай, приготують ванну, а далі влаштовуйтесь за вподобою. Чого потребуєте — вимагайте!
Старий, здавалось, не слухав, що йому казали, щось своє мимрив і лиш коли Мороз зробив рух відходити, швидко заговорив:
— А! Ясно! Ясно! Розуміється! Робіть своє… На мене не зважайте… Ідіть, ідіть, голубчику! — І коли Мороз вже сягнув за клямку, старий ще кинув йому навздогін: — Ага! Було й забув… Хотів, щоб ви заглянули до мене… І то швидше! Може ввечорі…
Мороз вийшов, граф лишився сам, сидів у фотелі, голова опущена, руки вростіч на поруччях. Здавалось, він засипав і тільки іноді, ніби крізь сон, до себе мимрив:
— Хм… Діялектика… Кавзальність явищ… Лест… нот… лест… — Зводив поволі голову і довго, спокійно дивився на портрет старого Григора, що висів напроти нього, іноді похитував головою, здавалось, вів з ним мовчазну мову.
Згодом увійшла Наталка, принесла чай, хліб, масло.
— Здрастуйте, графе, — привіталась вона, підсуваючи столика, а в голосі її звучала іронія.
— Здрастуйте, — відповів старий і глянув на Наталку довгим, рівним поглядом. Наталка не дивилась на нього. — Це ви і будете та сама Іванова? — запитав він спокійно.
— Так. Це я, — відповіла вона певно. — Ось пийте чай, а потім буде готова ванна, — додала.
— Дякую! Дякую! — казав старий з виразом якоїсь загадковости і похитував головою.
Наталка залишила його самого і вийшла.
А пізно ввечорі, біля дванадцятої, Мороз, вертаючись з роботи, помітив, що у старого ще світиться і постукав до нього. Демідов лежав у чистій, білій постелі, руки на грудях, але не спав. Дуже зрадів Іванові, заметушився, намагався звестися.
— Не трудіться, Федоре Федоровичу, — казав Мороз з дивною, натягнутою ніби з під маски, усмішкою. — Як почуваєте себе?

— О, гаразд, Іване Григоровичу… О, гаразд. І дякую, що зайшли… Сідайте десь тут… — Мороз намагався тримати себе. Він розучився говорити, розучився «поводитись», розучився навіть слухати. Він знає лише кричати, лаятись, приказувати.
— Вибачте, Федоре Федоровичу! Пізно вже…
— О! Не пізно… Для мене вже нема пізно… — казав Демідов. Цей голос звучав так, ніби він походив з підземелля. Мороза це одночасно і насторожувало, і роззброювало. Лежить. Старий. Умирає. Яке йому до нього діло? Чи мало вмирало? І ще вмре… Мороз якось шумно, демонстративно, присів на краю дзиґлика у своєму задрипаному комбінезоні з тим вічним револьвером при поясі. Хотів, здавалось, сердито плюнути, але стримався, лише закурив нервово цигарку, неспокійно і збентежено блукав поглядом довкруги, аж поки не зачепився за якусь одну точку десь біля носка свого правого чобота і на ній застиг.
Старий спочатку перечікував, відчув Морозів настрій, не перечив і не хвилювався. Був дуже рівний і спокійний.
— А! Розумію! — почав він. — І вас, Іване Григоровичу, розумію. Маєте причини бути невдоволеним, але хто, скажіть, тепер може бути вдоволеним? Тож нічого з того, що ми задумали робити, ми не зробили. Чому? Бо рішати людині святі курйози життя за своїм власним вподобанням, все одно, що ловити хмару і сукати з неї мотуззя. Але це мені лиш тепер видно, з цього шпиля життя, з цієї остаточної висоти. Раніш мені того не було видно, я був переконаний, що людині дано більше, ніж дано…
Старий граф говорив. Говорив багато і довго. І складно. Хотів, здавалось, нарешті все сказати — усе, що накопичилось в його душі, серці розумі. Цілу історію свого життя і життя, що було біля нього — історію буття, історію виповнену по самі вінця згущеною трагікою, що в ній безпросвітність заміняла світло, насичену, як дощовий осінній день вогкістю, безмежною завісою мракобісся.
Старий ще раз переказав понуру історію Сталіна, його приходу, його царювання… Морозові це все було і так знане, але Демідов, здавалось, хотів своїм винятково простим словом, зробити все те ще наглядніщим, ще виразнішим, ще намацальнішим.
— Горе нашого покоління, — казав він, — в тому, що воно спокусилося «раєм» і, головне, повірило, що воно його вже нарешті «відкрило». Люди замурували себе в ротонді зарозумілого божевілля.
Старий оповів про початки того вчення, його розвиток. Вибух пристрастей революції, її розлив у просторі, затемнення мас. Ленін. Його смерть. Троцький і Сталін, їх боротьбу, бльоки — Троцький — Зінов'єв — Камєнєв, Бухарін — Риков — Томський… І нарешті Тухачевский, і погром армії…
Усе це разом породило роки 1932-33. Історія звикла багато дечого забувати і прощати, але цих років, казав старий, вона ані не забуде, ані не простить. Цих років жахнулись навіть такі випробувані стовпи революції, як Бухарін — Риков — Томський.
Майже все політбюро затряслось. Не жахнувся і не затрясся лише Сталін. «У деяких товаришів не видержали нерви» — сказав він. Безпосередність цього монстра дійшла своїх меж. Він рішив заморити голодом мільйони… Дослівно мільйони… Жінок, дітей… Заставити матерей стати людожерками, щоб пізніше заявити, що це було потрібно для того, щоб зорати Україну тракторами. Що ж буде з тими, що їм «не видержали нерви» — відомо. Бог

революції їм того не забуде. Їх чоловіколюбність заведе їх туди ж, куди пішли всі їх попередники. Вони вже на порозі царства тіней.
— Мгу! — пхикнув на це Мороз і кинув люто недокурену цигарку на поміст.
— Заспокойтесь, Іване Григоровичу! — відповів на це Демідов. Мороз лише сердито одвернувся і почав запалювати нову цигарку.
— Що хочете? — питав Демідов. — Може хочете від ведмедів грації, або від слонів делікатности? Ну, ну…
— Я, графе, — казав грубо Мороз, — нічого не хочу. Я лиш хочу, щоб все те по можливості скорше погнав хтось до чортової матері.
— Не так скоро, не так скоро! — казав Демідов. — Завелика справа.
— Мене обурює, — казав далі Мороз, — що ви… росіяни, не бажаєте нічого рішати… — Це було великою несподіванкою навіть для самого Мороза. Це він уперше вжив слова «ви росіяни». Демідов навіть глянув на нього.
— Думаєте, що це лиш «ми»?
— Так! Я так думаю! Самі не живете і іншим не даєте жити! Покалічили всіх, зламали хребти, характери… І сотні років тупцяння на місці! Загрузли… І тримаєтесь за волю Божу! А лиш подує потрібний вітер і все те рухне! Рухне! Як хатка з карток! «Дружба народів»! «Соціялізм»! «Інтернаціонал»! Ну, кому, навіщо потрібен весь той дурний блеф! Кому? Графе, кому?
— Так, — відповів Демідов на цей несподіваний Морозів вибух. — Я ж хотів вас на міністра майбутньої вільної спілки народів цього великого і гарного простору.
— Ви, графе, хотіли мене на шпигуна, на провокатора, от що ви хотіли! А ці на поганяча рабів! — рішуче відповів Мороз і встав. — Триста літ рішаєте «дружбу народів» і ані на грам не рішили. Мільйони вбиваєте, щоб рішити «соціялізм» і плутаєтеся в мракобіссі! Ні! Ні! Я думаю, що «прийдуть варяги». Не хочете самі — порожнього місця природа не терпить. Нічого не робиться, щоб зробити. Щоб обдурити! Щоб спотворити! Щоб вимордувати! О! Ці засоби у наш час не будуть терпимі! Я певен! Дайте тепер цим людям лише ілюзію надії, що все це може скінчитися і вони поженуться за ким хочете! Народ вже доведено до відчаю!
Мороз це майже викрикнув і зупинився. Враз ніби збагнув, що він говорить властиво до трупа. Навіщо він це говорить? Кому?
І дійсно. Коли він глянув на Демідова, той, здавалось, дрімав чи навіть спав. Мороз ще постояв хвилинку, щоб переконатись, чи це йому не здається, але побачив, що старий не прокидається. Тоді Мороз швидко вийшов. Була друга ночі. У будинку велика тиша. Проходячи повз Наталчину кімнату, помітив, що у неї ще світиться і якось механічно постукав.
— Хто там? — почув Наталчин голос.
— Я! — прохрипів Іван.
— Заходь!
Наталка була сама, її дочка у Кожві у школі. Лагодилась засинати, була в ліжку.
— Що занесло тебе до мене в такий пізній час? — запитала вона сухо, навіть вороже. Іван несподівано запитав:

— Це ти писала доноси на Людмилу?
— Так! Це я писала — відповіла вона певно і рішуче.
— Для чого? — спитав Іван, і голос його звучав металево.
— Бо вона втягала тебе до смертельної небезпеки. Яке наше діло, що вони там між собою гризуться? Але не в тім справа: має приїхати Мар'яна!
— Мар'яна? — вирвалось у Івана.
— Так. Мар'яна! — спокійно відповіла Наталка.
— То ти для цього?..
— І для цього! — перебила його знов Наталка. — Завтра висилай машину до Котласа, хотіла тобі сказати — тому й не спала! Чого злякався? І з Вірою!
Цієї вістки Іван ніяк не сподівався, був нею заскочений, збентежений, збитий з пантелику.
— Як! — викрикнув він. — Вже завтра?
— І то раненько! Так. Раненько! Досить, досить! Досить з тебе всіх тих!
— Мовчи! — викрикнув Іван. Наталка злякалася його вигляду, такий він був винятково кам'яний. — Коли вона має бути в Котласі? — прохрипів і витер пальцями лівої руки губи, що запікалися від хвилювання.
— Увечорі! Там довідаєшся! О восьмій!
Іван грюкнув дверима і вийшов.
Іван вміє не спати, але вміє і спати. Цієї ночі щось порушило конституцію його вдачі. І не була це напевно розмова з Демідовим. Невже завтра? І невже з Вірою? Віра! Віра! Дочка! Він батько! Він все таки батько! Дерев'янів від цього почуття. Вперше глянув у дзеркало чи виглядає він ще на людину взагалі і чи має право зватись батьком. І Мар'яна! Здавалось між ним і нею простір міжплянетний, забув, що це на землі. Дзеркало його порядно настрашило. Не твар, а цегла глянула на нього з дзеркала. Шкура обличчя здеревіла, очі оливом застигли. Глянув на свої лапи — руді і тяжкі. І все довкруги — комбінезони, зброя, хутряне взуття, тепла білизна, не лежить, а валяється і все брудне, зім'яте. І той тютюн скрізь, і ті рештки їжі. Сам заборонив заходити сюди будь-кому, не хотів нікого бачити… І враз почав все те прибирати, попільницю, заповнену попелом, висипав до сміття, обтер об праву штанину долоню, знов глянув до дзеркала… Так рідко бачив свою заялозену, неголену пику. Роздягаючись і скидаючи своє оленяче взуття, помітив, що все те давно не бачило щітки, і знов дивувався, як все це могло статися.
І треба було його бачити над ранок. Очі червоні, невиспані, напружені. Не голився, а священнодіяв, а бритва тупа, а волосся рветься геть з корінням, а кров сочиться. А далі прийшов до висновку, що й волосся на голові слід підстригти — не волосся, а праліс, тайга віковічна. Одягався уважно, і валянки ті, що з Москви привіз, узув, і штани натягнув парадні, не ті, що носив на парадах, а ті, що для найбільшого свята десь там у скрині валялися зім'яті. А опісля зайшов до перукарні, стягнув з ліжка стрижія і наказав по-дружньому:
— Знаєш, братіку, ану підстрижи мене на ять!
Потім хвилину затримався у конторі. Ніхто ніде не сподівався його так рано, було порожньо скрізь. Телефонував на всі боки, стягав з ліжок заспаних урядовців…
— Сьогодні ви, Михайле Петровичу, без мене потрудіться. Не прийду. Не забудьте телеграми до Москви. Воркута вимагає лісу — пам'ятайте! У Кожві кооперативи слинять.

Скажіть: не вирівняються — не минути розмови. Там також звіти з Покчі… Розгляньте і полагодьте негайно… — Телефонував і телефонував, переглянув побіжно папери на місці, дещо підписав, дещо перекреслив. А який у нього сьогодні оксамитний голос, що це з нашим майором, женитись чи що збирається.

А опісля сів у машину і наказав:

— Риць! За шість годин маємо бути у Котласі!

— Єсть, товариш майор! — відповів шофер Гриць, що його Мороз зве Рицьом.

— Маєш досить пального?

— Єсть, товариш майор — в порядку!

— Коти! — кинув Мороз, а сам загорнувся в кожух. Інші два білі, нові, чисті кожухи лежали біля нього. Машина рушила і пішла, дорога добра, лише місцями завалена свіжим снігом. Весна все те поволі м'ягчить, підбирає. Машина тне і тне простір, з-під коліс хлеще мокрим снігом.

Іван думав поспати трохи, та сон не йде. В ньому повно теплого туману, губи весь час кривляться в усмішку, робиться тепло, розгорнув кожуха.

І все таки задрімав. Прокинувся і запитав:

— Риць! Як там ще?

— Ще сто двадцять, товаришу майор!

— Бери сімдесять!

— Не піде, товаришу майор. Ще лід місцями.

— Ах, чорт! — вирвалось у Мороза, боїться спізнитись, тут потяги не звикли ходити точка в точку, та хто його зна. На цей раз візьме та й прийде якраз точно. Чи не стоїть часом годинник. Підносить руку і слухає. Все в порядку!

На двохсотому кілометрі Риць враз зупиняється.

— Е, е! А то ж що там? — метушиться Мороз.

— Машина мусить прохолонути, товаришу майор! І закусити б гаразд!

— Ну, Рицю! Ти, братику, зовсім того. Закусюй та не барись. Візьми там ковбасу.

— А ви, товаришу майор?

— Жери і мовчи! — Іван вилазить з машини, це все ще його володіння, оглядає дорогу, тайгу. Там он буда стоїть, видно вартівня, з буди дві кривоногі постаті в зирянських шкуратяних одягах, вилізло.

— Ей, там! Як ще далеко до Котласу? — гукає Мороз. Навіщо він це робить — сам гаразд не знає. Все одно ті опудала ледве чи його вдовольнять.

— Дальоко! — співає одна постать і розмахує рукою на захід.

— Що тут робиш? — питає знов Мороз.

— Охраняю, — чує скигливу відповідь. Іван і без того зна, кого той охраняє. Людей ловить.

— Ей, там Рицю! — гукає Мороз. — Ми тут чого доброго ще заснемо! — Риць і сам квапиться, він засвітив ліхтарі, мотор горить, машина реве в таєжній тиші.

— Не заснемо, товаришу майор! Встигнемо!

Вони встигли, потяг ще не прийшов, начальник станції заявив, що скорше, ніж за дві години тридцять хвилин не ждати потягу, десь там ріки розлились, мости розвалились. Мороз лається. Ніч. Темно. Вогко, їхати одразу назад нема й мови. Мороз телефонує до гостиниці

«Комсомол», там його знайома Ганна з України, та сама, що свого часу поїла його молочком. Замовляє дві кімнати і вечерю на четверо. І пару пляшок кримського.
Час тягнеться до огиди довго, особливо тут, на так званій, станції — закуреній, запльованій, де повно кожухів, фуфайок, де все лежить покотом на помості і над всім чад диму з потом. Мороз із своїм Рицем міг би їхати до гостинниці, але ні. Вони рішають пересидіти у своїй «Ем-ці» — чим чорт не жартує! А що як вони візьмуть і приїдуть скоріше. Кілька разів Мороз виходив і все питав начальника станції чи вже скоро. Той казав:
— Єдіт!
— А коли тут буде? — питає Мороз. Начальник позіхає, плющить сонні очі.
— Нєзвєсно! Мости! — розводить руками. Мороз іде на своє місце і згодом посилає Риця. Риць відходить, довго бариться, вертається.
— То вам така скотина, що від неї чорта довідаєшся, — каже Риць. — Послав мене до… — і вилаявся. Іван встає, розпинає кожуха, виставляє на вид свої ордени, твердо ступає до будки начальника. Той спить, сидячи перед чавункою.
— Ей! Начальник! — кричить Мороз і хапає того за комір. Начальник зривається, відкриває рота, хоче лайнути, але бачить ознаки і його язик німіє.
— Коли потяг буде? — питає Мороз.
— Товаришу майор! Не можу сказати. Мости! — бурмоче той з відчаєм.
— Ти знаєш, з ким маєш діло? — питає Мороз.
— Не могу знать, товариш майор! — лепече начальник.
— Я Мороз! — падає слово. Начальник зривається, ніби його зірвано бомбою, біжить до телефону і кричить в рурку:
— Я мушу знати! Що? Не знаєте? Врахуйте вашу особисту відповідальність! — Через хвилину начальник рапортує Морозові на витяжку:
— Товариш майор! Надіємось за годину потяг буде тут!
— Дияволи! — вириває ться в Мороза, і він відходить, не йде вже до машини, а тут же крутиться, ходить по пероні, курить цигарку за цигаркою, над ним смоляно-чорний простір, геть там далі світиться електричний ліхтар, водянистим світлом ятряться малі, заґратовані віконечка станційного бараку, із заходу подихає холодним, вогким вітром. Що десять хвилин Мороз зиркає на годинник, йому вже не терпиться, він готовий бігти назустріч тому проклятому потягу.
І нарешті минула обіцяна година, а потяга нема. Але перон уже залюднився, все, що валялося в почекальні, вилізло звідти і товпиться тут під вітром. Прибіг і Риць, вийшов начальник з ліхтарнею, вийшли якісь люди в фуфайках, витягли наладовану пакунками двоколку. Потяг іде на Вятку і зупиняється тут лиш на короткий час.
Мороз закурює цигарку і витягається. Його зір скерований в густу темінь, куди тікають рейки і звідки назустріч несеться хвилями шум хвої. Ось-ось вирветься звідти машина, вже чути її різючий свист, що разом з вітром і шумом сосон летить здалека, ще кілька хвилин і в темноті з'являються дві ясні точки, що мигають десь там на дні темряви, то зникають, то знов появляються і з кожним ментом ростуть і наближаються, ніби двоє огненних очей. Іван кидає на бік цигарку, робить кілька кроків вперед, і ось раптово з тьми вириває ться велетенська тінь, що пробігає своїми звенами перед очима Мороза і вмить сердито зупиняється.

Свистала пара, тремтів весь перон, бігли з ліхтариками темні постаті, хтось викрикнув протяжливо:
— Котлаааас! Пересядка на Усть-Вимск! — Забрязкали металеві речі, туди й назад рванулись подорожні.
Мороз нервово й напружено ловить поглядом усі двері, всі вікна, розпихає натовп і раз-у-раз викрикує:
— Мар'яна! Мар'яна!
Він рветься сам не знає куди, він метушливо нетерпеливиться, він, здавалось, боявся, що вони не прибули, що їх нема, але враз до нього долітає голос:
— Я тут, Іване! — Десь зовсім зблизька, на досяг руки, від чого він весь здригається, кидається сліпо й дико в гущу людей, і ось перед ним закутана постать, що намагається вирватись з вузьких, темних дверей вагону.
— Мар'яно! — вириваєтся у нього.
— Вірочко, ми тут! — чути знайомий, м'який голос, і Мороз підхоплює із східців закутану, високу, тонку, легку, зовсім незнайому постать і швидко несе її вбік. І несподівано він чує на своїй шиї міцні обійми, і у нього вириваєтся якийсь дикий рев.
— Ми тут, таточку! Ми тут! — чує він біля свого вуха і як доказ цього його щоки, уста, очі відчувають ніжні, теплі дотики чогось дуже близького й рідного.
Майже на руках доніс він свою дочку до авта, не оглядався, ні на кого не чекав, майже тікав від усіх, ніби боячись, що її хтось від нього відніме. Уже біля авта швидко обняв Мар'яну і одразу одвернувся. Рясні, нагальні, мов дикі гірські струми, сльози засипали його обличчя, і він боявся лише одного: щоб їх бачили сторонні люди.
— Ну, як? Ну, як? — швидко питав він, не чекав відповіді, метушився, виривав з рук Риця валізи. — Так ось, Рицю — до «Комсомолу». Мар'яно й Вірочко, сюди! Речі там. Ні, ні! сюди! Ах, яка ти вже велика! Як їхалось? А ми тут чекаємо биті три години… — Говорить швидко, розгублено…
— Ах, знаєш! У вас тут їзда, скажу тобі… У нас не гаразд, а тут просто жах. До Каноші ще сяк-так… З перервами, але їхали… Та коли пересіли! Ох же скажу тобі! Заноси, мости, зарви… — говорила Мар'яна в авті, але в її голосі звучав тріюмф, щастя.
Машина тим часом рушила і побігла темними, порожніми вуличками та завулками з малими, окремими будиночками. Хвилин за п'ять вона зупиняється перед малим дерев'яним будинком, що ледве маячів в темноті і що з нього виривалось на зовні трохи світла.
— Ось тут і заночуємо! — викрикнув Мороз тріумфально. Всі висідають, Мороз бере під руку свою Вірочку, Мар'яна несе клунки, Риць валізи. У вузьких сінях їх зустріла молода, повновида дівка в фуфайці.
— Здорова, Ганно! Як живеш? — радісно говорить Мороз.
— Спасибі! Гаразд! — сміється на весь рот Ганна.
— Все готово? — питає Мороз, аби щось сказати.
— О, готово! Прошу за мною! — і Ганна веде гостей вузькими, чистими, дерев'яними сходами на перший поверх.
Усі опинились у невеликій, теплій, небіленій кімнаті, посередині стіл накритий, по боках двоє ліжок.

— Ну, Рицю! — каже Мороз. — Ти, браток, маєш вільне до шостої ранку. Спиш тут же в готелі, вечерю дістанеш унизу!
— Єсть, товариш майор! — відповів Риць і вийшов.
І от Морози самі. Іван, Мар'яна, Віра. Аж чудно! Їм не віриться. Хвилинку дивляться одно на одного і, здається, кожне питає себе, чи це, бува, не сон. Не знаходять слів. Мар'яна втомлена, аж чорна, волосся її розпатлане, немита, занедбана, але вона вся облита сяйвом щастя. Вірочка бліда, а її великі карі очі так і горять. А Іван? Де дівся страшний майор НКВД Мороз, що перед ним тремтить весь цей край? Що з ним сталося? Його немає. Він весь хвилюється. Щоб затерти свій настрій, швидко роздягається, помагає роздягатися Вірі й Мар'яні. Всі обнімаються і так хвилину стоять у трійку, непорушно. Мар'яна не видержує перша, вириває ться і заходиться плачем. Іван мовчки горне її до себе, Вірочка зніяковіла.
— А дивіться! Мамо! Дивись! — гукає Вірочка і показує на стіл. На столі печеня, чай, вино.
— Так! Так! Їмо! Ну, мамо, годі! — говорить швидко Іван.
— А я така голодна! — каже Вірочка.
— Добре. Сідаємо! Наперед помиємось трохи, — промовила Мар'яна. — Де тут убиральня?
— Тату, алеж ти далеко живеш! — викрикує Вірочка. Іван горне її до себе, але боїться зробити їй боляче, так давно не мав в руках чогось такого хрусткого.
— Ах, ти, ах ти! А виросла! — і враз пригадав матір свою, така вона подібна до баби, і та подібність так яскраво виступила, Івана це зворушує і він ще і ще горне до себе свою дочку.
— А ти такий великий, — казала Віра.
— Та й ти велика, дивись, дівка, а дванадцять років…
— Не дванадцять, а дванадцять з половиною, — поправляє батька Віра.
— О, вибач! — каже Іван і звертається до всіх: — Але їсти! Час їсти!
— Ось лиш помиємось, — каже Мар'яна.
І всі миються, але їм здається, що вони священнодіють, Вірочка ані на хвилину не може відірватися від батька.
— А знаєш, що я тобі привезла? — казала вона, коли сіли до столу. — Мамо, не кажи!
— Ну, — дивується батько. — Та я ж умру з цікавости, — говорить Іван і розкладає для всіх шинку, сир…
— Я тобі привезла… — починає Вірочка і одразу перебиває себе: — Ні, ні! Не скажу! Потерпи!
— Ні, Вірусю! — каже Іван. — Ти мусиш сказати.
— Не скажу, не скажу! — викрикує Віра.
— Та ти ж знаєш, який я нетерпеливий, — скаржиться батько і накладає дочці цілу тарілку макаронів з котлеткою. Вірочка протестує, вона не з'їсть стільки, а батько каже: — А от, Вірочко, з'їж оце то й від мене щось дістанеш.
— А! — вирвалось у Вірочки і очі її загорілись.
— Е, ні! Наперед треба з'їсти! Ну, Мар'яно? Та як же ж?
— Ах, я така змучена. Від самої Москви не спала, — говорить Мар'яна.
— Тату! Я вже їм, — перебила їх Вірочка.
— Чудово! Прекрасно! — захоплюється батько. Він налив вина собі й Мар'яні. — Ось випий, женулько, і дістанеш смак, — говорить Іван. Обоє підносять чарки, їх очі зустрілися, уста

посміхнулися, яскрава, велика і трагічна мисль пройшла в їх погляді, дзенькнуло скло, і вони випили. Мар'яна лише до половини.
— Я знаю, що мені не можна пити вина, — казала Вірочка.
— Зате ти можеш пити шоколяду, — відповів Іван, простягнув руку до столика біля ліжка, де лежав пакуночок, взяв його і розгорнув. Шоколяда, дорогі цукерки, мигдалеві горіхи, фіги.
— Тату! — викрикнула Вірочка. — Невже це для мене? Мамо! — показала на ласощі.
— О, ні! Це не тобі! Це Рицеві, — каже Іван.
— Ах, тату! — вирвалось у Вірочки, вона схопила батькову руку і поцілувала її.
— А ти що? — сказав Іван і почервонів.
— А чи повіриш — після революції, вперше бачу фіґи, — каже Мар'яна. Але Вірочка нічого й нікого не слухає, вона вже не може всидіти, їй хочеться зірватися і показати, що вона привезла батькові.
— Знаєш що, Віро, — каже Іван. — Я знаю, що ти привезла щось дуже гарне, і я дуже нетерпеливий побачити, але ми ще не дома, а ти мусиш їсти.
— То ми ще не дома? — питала Віра.
— О, ще далеко не дома. Дома будемо аж завтра увечорі. Нам ще треба зробити триста десять кілометрів дороги.
— Так, як до Києва? — вирвалось у Віри, і вона мала на увазі віддаль Києва від Канева.
— Навіть далі, — каже Іван.
— Це вже Сибір? — питає Віра.
— О! Так і видно, що ти не вчилася у нашого Афіноґена Васильовича. Сибір там далі, за Уралом.
— Я знаю, я знаю! — казала швидко Віра. — Це Печорський край! Правда? Я вже вчила. Повноводна ріка, багата рибою. Довжина 1789 кілометрів. Її припливи…
— Ну, добре, добре. Знаєш. П'ять, — говорить Іван.
— Я знаю і географію, і фізику… І багато віршів… І політграмоту… І… І… співати. Я співаю вже арії! — промовила Вірочка засоромлено.
— Ну ж і розхвалилася, — зауважує Мар'яна.
— Мамо. Хіба ж неправда?
— Правда, правда, але не гаразд так хвалитися, — каже Мар'яна.
— Татові? — дивується Віра.
— Ясно — мені можна і вже горю з цікавости тебе послухати, — говорить Іван.
— А є тут піяніно? — питає швидко Вірочка.
— Нічого. Дістанемо і піяніно, — каже Іван.
— Я вже, — почала Віра і нагло урвала. — Мама не любить, що я хвалюся, але ти, тату, сам побачиш, що я дещо вже потраплю. Ось тільки закінчу десятирічку і одразу вступаю до Інституту Лисенка. Сам дядько Андрій каже, що я мушу вчитися співу, а Логвиненко мені сказала: Віро. Як будеш добре вчитися, з тебе може вийти співачка. Я сказала їй, що буду вчитися і що я хочу до опери.
— Го-го-го! — заговорила Мар'яна. Віра засовалась на стільці, схилила на бік голову, прищулила очі і питає:

— Мамо? А хто то казав, що мене чекає опера? Не сам, скажеш, Ревуцький часом? — Мар'яна підняла голову.
— Знаєш, дитино, ніколи не слід бути зарозумілою, ти це добре знаєш і завжди повторяєш ту саму хибу.
— Я хвалюсь не тобі, а татові, а тато мене добре розуміє. Я так довго не бачилась з татом і мушу йому все сказати. І я не хвалюсь, а кажу правду, — вимовила поволі і резонно Віра.
Іван сяє, очі його залиті сміхом, щоки відсвіжіли, він весь радість і щастя. Вірочка і це помітила:
— А ти, тату, добре виглядаєш. Що ж ти, мамо, казала, що тато вже старий? То ж він молодий і такий гарний! Тату! Невже це ти? — і зірвалась з місця, і кинулась на шию батькові, і обняла його палко своїми тонкими руками, і все наново і наново цілувала його. — Ой, тату! Коли б ти знав! Коли б ти знав! — повторювала вона одно й те саме. А Іван, як сидів випроставшись, враз закусив уста і закам'янів зовсім. Але сила його нутра сильніша його зовнішности. Вірочка першою це відчула і враз урвала свій щебет. Глибока, згущена, насичена силою любови, тиша запанувала в просторі і покрила собою всі слова. Відчувалось, що тут, ніби дим в накуреній кімнаті, плаває жагуче почуття щастя, що входило до грудей, до серця, до душі і що все те гріє, хвилює, потрясає. Іван перший виринув з того заціпеніння і нерівним, тремтливим голосом проговорив:
— Ну, мої дорогі! Добре! Ви втомлені! Значить спати! Завтра вже о п'ятій вас зірву, а тепер ось, — і він глянув на годинник, — друга.
Віра з болем відривалась від батька, що лишив їх з мамою тут, а сам пішов десь до іншої кімнати.
— Тату! Але ти… Але ти… Ти тут будеш?
Іван пробує засміятись, але не виходить і каже лише:
— Тут. Ясно тут, Вірочко. А ви спіть! — Поцілував обох і вийшов.
Мало було спання, ось тільки вляглися, і тільки задрімали, і вже стукають. Іван. І вже одягнений. І зовсім свіжий. І сміється.
— Ну, ну, лінюхи — вставайте! І так не додержав слова: казав, збуджу о п'ятій, а ось уже пів сьомої. Риць уже чекає, — каже Іван і одразу помагає обом одягатися, сам носить чай, виносить валізи. Усі квапляться, машина вже на газі, Риць вітає гостей. Починається боротьба за місця, Вірочка конче хоче сидіти з батьком спереду, а її хочуть посадити ззаду і з матір'ю.
— Мамо! Я з тобою стільки наїхалася…
— Ні, Віро. Ви там з мамою ще заснете, а потім ми вже пересядемо, — каже Іван. Умостив їх як слід.
— Машину веду я! — каже до Риця. Той лиш посміхнувся і промовив:
— Єсть, товариш майор!
Іван міцно засів за руль і обережно пустив газ. Машина звільна рушила. На вулиці ще темно і порожньо, вітер шарпає деревами, і чорні північно-західні хмари сунули в напрямку середнього Уралу. Незабаром виїхали на рівну, довгу, пустинну дорогу, спереду далеко маячіла тайга, місцями снігові кучугури, льодові заливи. Іван цупко, ніби він міг вирватись, тримав свій руль, напружено вдивлявся перед себе, Риць одним оком позирав на нього, в

душі посміхався, хотів змінити свого майора, довший час не відважувався і аж коли той зовсім розіпнув комір свого мундира та коли на саму потилицю збив свою пільотку, лиш тоді Риць наважився:
— Товаришу майор! Чи не дозволили б мені руль? — Іван глянув назад, побачив, що Мар'яна з Вірочкою вже сплять і відповів:
— Ні! Веду я! — Машина котиться далі. Напружено й рівно.
Зупинились аж в Усть-Вимську. Мар'яна з Вірочкою прокинулись. Вірочка почала домагатись «пересісти». Іван зайшов на пошту і довго там телефонував. Коли вернувся, його пасажири смашно снідали. Годинник показував біля дванадцятої.
— Що? Так пізно? — викрикнув Іван. — То я так їхав?
— Сорок, — зазначує Риць.
— Сідай і бери шістдесят! — каже Іван, а сам сідає коло Вірочки, яка сяє від щастя. Мар'яна сідає біля Риця і так до самого Чіб'ю.
Була густа, вітряна і холодна ніч, коли під'їжджали до будинку Мороза. Передні вікна світилися, біля входу стояли два вохристи. І коли авто зупинилося та коли вохристи стали на струнко, Вірочка, що весь час безнастанно гомоніла з батьком, враз ніби заніміла.
— То ми?.. То… сюди? — вирвалось у неї щиро й безпосередньо. Іван нічого їй не відповів, був поважний, відповів вохристам привітанням, взяв Вірочку за руку, і вони пішли по сходах угору. Їм назустріч вийшли різні люди, яких Вірочка не знає. З деякими тато й мама палко вітаються. Високі сходи, великі двері, блискучі клямки, багато світла. Вірочка зовсім приголомшена, не знає, що їй тут робити і коли б не «тато», що стояв також тут та давав якісь розпорядження, вона ніколи б не повірила, що вони попали «додому».
А тато зробив своє і повів Вірочку ще далі вгору по застелених килимом сходах, коридором, повним тепла і світла, і нарешті зайшли до невеличкої кімнати з ліжком, шафою, столом, двома стільцями.
— Це, Вірочко, твоя хата, — каже Іван.
— Моя? — вирвалось з неї.
— Розуміється — твоя, — каже батько.
— А де ж буде мама?
— Для мами також щось знайдемо.
— Боже! — каже Вірочка. — А ми ж у дядька Петра жили всі в одній.
Але її здивування не вгавало. Побувала у ванній, такій, якої ще так само ніколи не бачила. Її тут помили, дали нову білизну, весь новий одяг. Іван був вдячний Наталці, що та все передбачила. Мар'яна так само дивувалась, але спокійно і коротко. Її так само обернули в «ангола чистоти» — коли взяти таку подорож, п'ять день без перерви, і те спання, і той бруд.
— Як на світ народилась, — сказала вона.
А далі вже їдальня — широкий, повний стіл, Наталка за господиню, і тарелі, і світла, і знов вино в чарах. Вірочка сидить і ніяк не може опам'ятатися, все така поважна і така здивована. Іван накладає їй то те, то інше, без перерви нею займається, наливає всім чарки, Наталка уривками гомонить:
— А я їх чекаю, а я чекаю… І все думала: а що як не приїхали, як спізнилися, то ж тут такі ті потяги, та й наші могли не прийти вчасно. І враз телефон… Я вся зблідла, серце б'ється…

Ну, а як там?. Боже! Стільки часу. Чи стоїть все на місці? Як там наша Ліплява? А Канів? А Дніпро? І батьки ваші? Зостались самі. Афіноген, кажуть, помер…
— Ну, досить, досить, — каже Іван і підносить чарку. Усі підносять свої…
— Ну, Іване, тепер і ти пан! — каже Наталка, і в її голосі чути лукавство.
— Добре, добре, — каже він. І за винятком Вірочки, всі випили. Опісля всі гомоніли. Торкались усього, перейшли до Вірочки:
— Вилита баба, — казала Наталка. Вірочка спустила очі додолу. — Пам'ятаю, — продовжує Наталка, — як тітка до нас приходила, у довгому, жовтому кожусі в очіпку, завжди давала мені копійку «на соняшники». Тітка Морозиха! А яка була міцна! Бувало каже моєму батькові: Микито! Коли будеш вічно сидіти при гною, сам станеш гноєм, чому не посилаєш дітей до школи? А батько їй казав: для мене пара коней дорожчі, ніж усі твої школи. Ех, каже, микитяна у тебе голова. Були ми іншого роду: мій батько і ваша мати були тільки по батькові рідні… А знаєш, Іване, хто добив мого батька? Хведько Зінченків. А думаєш де він? Тут, у нас. Був на суднобудівництві, тепер у бригаді нафтовиків.
— Це котрий? — питає Іван.
— Чорнявий такий, з вибитим оком, — говорить Наталка. Стратив око, коли його «кололи». Каже, тримали його сім діб без сну, але він заснув настоячки, карнач ткнув пальцем в око, і воно витекло…
Вірочка враз підняла голову, глянула на Наталку, на батька, на матір. Наталка схаменулася і швидко затараторила:
— Як добре, що ви приїхали, ми тут стільки начекалися, а тут воно не так вже й погано, треба лише звикнути, а людина, що тобі лоза, де не посадиш, — там і виросте.
Іван ще налив, ще раз випили. Опісля Іван запропонував відпочинок. Мар'яна зовсім втомлена. Її переймає під свою опіку Наталка, а Вірочку бере за руку батько, і вони ідуть до її кімнати. По дорозі питає її:
— Ну, і що ж ти мені таке привезла, Вірочко? — Вірочка враз пригадала, вирвалась з руки і побігла за матір'ю. Через хвилинку вона вернулась, схопила батька за руку, і вже коли були в її кімнаті, дуже соромливо, подала батькові зшиток. Іван розгорнув зшиток. Квітка. Суха квітка. Незабудька. Пришита до листа паперу ниткою. Під квіткою напис: «Татові моєму, в день його ім'янин». І дата. Іван перегорнув ще листочок. Знов квітка, знов незабудька і знов підпис, і знов дата. Третій листочок, четвертий… Іван закриває зшиток, бере на руки Вірочку і несе її з кутка в куток, ніби маленьку. І відчуває, що в його очах стоїть пекуча рідина, і йому від цього добре, і він цілує дочку свою і каже їй:
— Донечко моя! — І його мова зовсім, зовсім змінилася. Опісля він поміг Вірочці роздягнутися, положив її в ліжечко, довго ще сидів біля неї. Вони вже спокійно розмовляли про спів, про Київ, про Віроччину школу. А потім Вірочка почала дрімати, і Іван тихо, майже на пальцях залишив її кімнату. По дорозі непомітно він бере подарований йому дочкою зшиток.

XII

Спала Вірочка, і довго, і міцно, і тепло, і погода їй сприяла, за вікном бушувала метелиця, вергало мокрим снігом, було темно, аж чорно, небо все замазане чорною гущею. Вірочка прокинулась і чекала, поки прийде тато. Першою її думкою був він, тато, і ще ніколи, ніколи не почувала себе такою щасливою, коли певно знала, що все це не сон, а дійсність, що її тато дійсно є, що він тут зовсім близько і вона ось зараз його побачить.

Але тато не прийшов, прийшла мама.

— А де тато? — вирвалось у Вірочки, як тільки побачила матір. І здивувалася, що мама так змінилася, така свіжа, така гарна і має так гарно зібране волосся.

— Тато пішов на роботу, — каже мати.

— Так рано? — дивується Вірочка.

— Вже не рано — десята година.

— Десята? — каже Вірочка і потягається. — А я так гарно спала, так гарно! А тато такий… Ах, мамо! Який у нас гарний тато! Чи любиш ти нашого тата? — захоплено говорить Віра і насторожено чекає відповіді.

— Певно, що люблю, як можна так питати? А ти не надто йому докучай, у нього тут дуже багато роботи.

— Ну, мамусю… Коли ж я не можу! Я ж так його люблю! Ти ж мене зрозумій…

— Я розумію. Певно. Але ти розумна дівчина і сама мусиш це також розуміти. А тепер вставай!

Віра вставала, у неї тут усе під рукою, миється, чеше свою довгу косу, одягається. Вона вже трохи звикла з кімнатою, з усім новим, у неї добрий настрій, очі горять, хоче бути гарною, щоб подобатись своєму татові, йде вниз, знаходить їдальню, а там чай, і масло, і булка свіжа, і варені яйця, і Наталка у чистому хвартушку, і тепло скрізь, лише скрізь світяться лямпи, бо надворі все ще тьма-тьменна.

По сніданку Віра біжить. Вона не може сидіти. До залі, до бібліотеки. Все її дивує, всім цікавиться. Такі великі портрети, так багато книг. А який великий, тяжкий і блискучий стіл. І з каменю. Віра ще ніколи не бачила столів з каменю. Вона не може досить налюбуватися, хоче когось про те і інше спитати і соромиться питати, як же, мовляв, вона з Києва і така недотепна, що нічого не знає.

І яка шкода, що надворі така бридка погода, а то вона пішла б надвір і там усе оглянула б. А так лишень дивиться з вікна просторої маминої кімнати і не надивиться. А які широкі вікна з потрійними рамами. Таких вікон Віра також ще не бачила, а це тому, бо тут морози великі. У Києві вже коли проліски продавали, а тут усе ще зима. За вікном видно ріку в сірому тумані, а там далі ліс.

— А навіщо татові так багато кімнат? — питає Віра матір, а та не знає що відповідати.

— У нього, каже, певні обов'язки… Він тут начальником.

— Умгу! Розумію. А чи тут усі так живуть? — знов питає Віра, але мати не відповідає, лише швидко говорить:

— От скоро і батько приїде, а ти все ще не одягнена як слід.

— Але ж я одягнена, — борониться Віра, одразу біжить до своєї кімнати і чепуриться завзято.

Дійсно скоро на великій машині приїхав батько, він весь заляпаний, на ньому тяжкий із шкури одяг, на ногах тяжкі з високими халявами чоботи. Віра, як лише почула, стрімголов біжить вниз по сходах і попадає просто йому в обійми, а потім обоє невідомо чого регочуть і йдуть швидко по сходах угору, батько веде її кудись не туди, де її кімната, а до інших дверей. Тут батько постукав. З-за дверей почувся голос — увійдіть. І вони обоє входять. Вірочка бачить довгого, сивого діда в фуфайці, що сидить у фотелі з витягнутими ногами.
— Федоре Федоровичу! Дозвольте вам представити! Моя дочка Віра! — говорить гордо Іван.
А дід підносить поволі голову в окулярах і урочистим голосом каже:
— А! Дуже мені приємно! Звідки? З Києва?
— З Києва, — відповідає Віра, і вся червоніє.
— Так. З Києва, — стверджує батько.
— Учишся? — питає дід.
— Так. У п'ятій клясі, — відповідає поважно Віра.
— Це прекрасно. Це прекрасно! Це ви, значить, учора і приїхали?
— Так, — відповідає Іван. — А сьогодні, Федоре Федоровичу, ми разом обідаємо, і ось прийшли вас просити йти з нами вниз.
— З приємністю, — каже дід. — З великою приємністю! — і бере Вірочку за руку, якось так дивно тримає її, ніби боїться, що вона йому вилетить і розіб'ється. — Я зараз зійду, — каже дід. — Ось тільки приведу себе до порядку…
Батько і дочка тим часом мчать до ванної, батько швидко миє руки і обличчя, дочка стоїть біля нього і подає йому мило, рушник, а потім вони знов кудись мчать коридором, і коли там накривають стіл, вони зникають в бібліотеці. Віра хвалиться, що вона вже тут була, питає які батько має книжки, чи є тут і українські. Батько відповідає, що українських майже нема, але вони випишуть і українські з Києва. Вірочка читає напам'ять кілька віршів, батькові вони дуже подобаються, але їм ось перебивають, бо входить мати і кличе до їдальні. Вірочка ще нашвидку оповідає, що вона дуже здивувалася, коли рано прокинулась, а тато вже був на роботі.
— Ти завжди мусиш так рано вставати? — питає вона схвильовано.
— Так. Робота починається о сьомій, і я мушу бути там першим, — каже поважно батько.
— А коли ж ти виспишся? — питає вона і дивиться батькові в вічі.
— О, висплюся! Інколи в авті, або в літаку.
— В літаку? — перебиває Віра.
— Розуміється, — каже батько.
— Ах! А я б боялася. Я ще не летіла.
— А хочеш?
— Я б… Я не знаю… Я б хотіла.
— Хочеш — полетимо. Завтра, — каже батько вже на порозі їдальні.
— Іване, — говорить мати з докором.
— Чому? Літаком дуже добре. І зовсім безпечно… І швидко. Мені якраз завтра треба летіти на Воркуту.
— Мамо? — питально каже Віра, по її очах видно, що їй дуже хотілося б летіти з батьком.

— Я б вам не радила. Дивись, яка погода…
— А! Погода. У нас тут погода щодня міняється. Побачиш, яке завтра буде сонце…
Увійшов граф і радісно привітався з Мар'яною.
— А! Пам'ятаю, пам'ятаю, — казав він схвильовано. — Як же там наш прекрасний доктор? — запитав він і заняв місце напроти Івана. Мар'яна сиділа ліворуч від Івана, Вірочка праворуч. Наталка знов була за господиню і мала місце біля Віри.
— Нічого, — відповідає Мар'яна графові. — Батько вже старий, але все ще лікує.
— Так. У наш час людина не сміє відпочивати…
Іван розливає горілку, наливає всім, обминаючи тільки Вірочку. Таку виняткову нагоду не можна без чарки зустрінути, пригадується всім хутір і покійний батько. Іван підносить свою стопку:
— Так, за щастя! — каже він і випиває. Всі випивають також. Старий граф випив свою чарку і пригадав весілля в Каневі.
— Пригадалось чомусь, — каже. — І здається, що ми зустрілись зовсім на іншій плянеті. А чи знаєте, коли я востаннє сидів за ось таким столом? Сам не пригадую… І Бог з ним. Радію, що ось і ви нарешті зійшлися… І хто зна, хто… — хотів, видно, ще щось мудре додати, але урвав мову. Їли по-українськи, готувала Наталка, всього досить, навіть вареників і навіть із сиром. Мар'яна розійшлася і мова її звучала без перерви — про Канів, про Київ, про свою подорож. Вірочка лише з батьком. Час не біг, а гнався.
По обіді Іван, на жаль, мусить відійти. Віра проводить його до самої машини, ніжні, взаємні поцілунки, він сідає в авто, вона, мов на крилах, летить все вище і вище по сходах і махає навздогін машині. У будинку рух, на кухні урочистий брязкіт посуду, Мар'яна святочно переглядає Іванове майно, Наталка надхнено сортує білизну, граф вдоволено подався до свого приміщення до купи книг. Він весь час з ними, мов голуб, воркує.
Між іншим він старанно кокетує з брошурою «Марксо-Ленінська наука — основа наукового передбачення» якогось професора на ім'я Боярський. «Наука створена ними, досліджує не лише минуле і сучасне, але й майбутнє», — мудро говорить Боярський. «Створене Марксом і Енґельсом і розвинене Леніном та Сталіном світосприймання — діялектичний і історичний матеріялізм, служить основою передбачення» — не вмовкає Боярський. «Протилежно до метафізики, що розглядає світ, як вияв нерухомости і незмінности, протилежно до плиткої буржуазної ідеї еволюції, як зменшення, збільшення і повторення, марксо-ленінське вчення розглядає світ, як вияв безупинного руху і видозмін, безупинного оновлення». А якже! А якже! — воркує граф. — одразу так і видно… Передбачення. І голод… І Зінов'єв, і Троцький… Пророки. Але нащо він те пише? Такий словесний потоп? Той гомеричний відчай! У нього напевно і жінка, і двоє дітей, і кімнатка три кубометри жилплощі. Кожна тваринка на плянеті хоче жити, а тут же робили революцію, перевертали тристалітню династію, загнали в землю двадцять мільйонів… І як же не писати і не кидати слова подібні на полову. «Все життя філософа, — казав Сократ, — є довгою і мелянхолійною підготовкою до смерти». Це було в часи Сократа. У часи Сталіна «все життя філософа є боротьба з смертю»… Відпихання її ногою, язиком, плювання їй в обличчя.
Граф залюбки, мов би він п'є добре, старе, бургундське вино, цитує мудрість філософії цієї великої епохи, разом із самим найбільшим, що пророк: «Кожне явище має свій від'ємний і

свій додатній боки, своє минуле і своє майбутнє», що друкують, як мото, всі академіки жирним шрифтом.

З коридору доноситься дитяче щебетання, що нагадує весну, або крик пташки, що вирвалась на свободу. Це Віра. Вона вже почуває себе тут, як дома, вона не ходить, а бігає, не говорить, а співає. І не може набігатись, і не може наспіватися.

Цього літа населення Морозового царства зросло до двохсот п'ятидесяти тисяч людських душ. Повна ліквідація троцкистсько-зінов'євського бльоку, ліквідація України, ліквідація інших «самостійних» республік, ліквідація революційного активу, ліквідація залишків релігійних культів, початок ліквідації бухаринсько-риковського ухилу… Яка безодня робсили! І не лише для Ухт-Печорського басейну, а для цілого сходу, півночі, всього Сибіру. Ведуться соцзмагання за освоєння білих плям льодової півночі. Посуваються за полярний круг, на край континенту, до устя Двини, Печори, Обі, Єнісею, Лени, Індігірки, Колими, на півострови Кольський, Таймирський, Чукотський, на Сахалін, на недоступні терени Красноярська, до безмежних просторів Якутії, на прокладання залізниць крізь тайгу, на канали пустинного Казахстану, на Кузнєцк, на сотні золотокопалень, на все нові й нові деревозаготівлі неосяжної тайги.

Ухт-Печорськ, виявилось, далеко відстав від інших, йому подібних, територій. Мороз знає, що всі інші табори орудують мільйонами робсили і він також знає, що інші роблаги давно вже вбрались у повну параду колючих дротів, а тільки він не може відважитись на такий подвиг.

— Ти що, Іване Григоровичу, — казали йому в Москві, — французьку республіку розвів у себе?

— А ви що думали? У мене Луб'янка?

— У нас за таку мораль можуть почесати!

— Не страшно! Чесані. Може прикажете подавати на звільнення?

— Ха-ха-ха! — засміявся Муратов. — Звільнення!

З Морозом ще так не розмовляли — увага! Хіба брязнути дверима? А Вірочка? Ні, ще не час. І не слід сваритися з ЦК партії. Не він, то інші… І прийдуть, і зроблять. Починає подумувати, як би і своє царство обернути знов у табір. І пішло: спільні бараки, культпропи, ударні злети, червоні полотнища, вожді, гасла, генеральні лінії. І все це за дротами, під вохрою, собаками, вежами. І лише на судобудівництві залишились старі порядки і то хто зна, як надовго.

І коли спочатку Мороз мав ілюзії, що йому пощастить добитись розв'язки проклятого питання «тьми рабства», то тепер прийшов до переконання, що це лежить тут у самій природі.

У нас в Росії дві напасті:
Внізу — власть тьми.
Вверху — тьма власті!

— казав колись старий Гіляровський. Дарма. Ніякі режими тут не внесуть зміни. З величезною нехіттю вертався Мороз назад до каторги. Кричав, аж тріскали у вухах барабанні плівки, карав вохрівців, за нелюдське поводження, задихався від бруду і браку повітря в бараках, воював з мільярдами вошви, безнадійно боровся з голодом, що, мов стоголовий гад, все наново й наново оживав, скільки б голів йому не відтинати. Усе тут

вимагало рабства — Москва, ГУЛАГ, вохра і навіть самі «заключонниє». Бо ж ті доноси, що сипались на Мороза за його «ліберальнічаньє», «міндальнічаньє» сипались якраз від них. Бо ж ті, так звані, ідеї, що ними просякнуте все повітря, у більшості походять також від них. Люди, що вічно домагаються справедливости, обов'язково потраплять у рабство. Від рабства позбавлені лиш ті, у яких справедливість творить частину їх природи. Справедливість годі купити ударом кулака, або бунтом… А вже найменше пострілом у потилицю.

Єдина Вірочка, коли її «тато» вертався додому, вимагала від нього чогось іншого. Вона легка, біла, усміхнена кидалась йому на шию і з нього твердого, суворого, жорстокого робила кусень воску.

— Ти, вітрогонко! Хочеш мені всю каторгу догори ногами перевернути! — На щастя, Вірочка цього не розуміла. Вона, наприклад, видумала таку штуку. Коли її батько вертався в обід, або увечорі, коли вона ще не спала, вона вибігала йому назустріч і просто із сходів кидалась йому на шию. Батько, звичайно, підхоплював дочку на льоту, ніс її до своєї кімнати і тут, поки їх не покличуть їсти, починались взаємні виливання, признання, скарги, нарікання.

— Ти, тату, вчора обіцяв прийти, а не прийшов… Ти всіх любиш, лише мене ні… — Суперечки, кокетування, сльози, кінчалось все обіймами, клятьбами вірности, обіцянками, цілунками.

І як після того Мороз міг вертатися до своїх таборів з виглядом Вельзевула? Там вже почали помічати, що з ним «щось сталося». Змінився його голос, його поведінка, його зовнішній вигляд. Одні це прийняли за знак добрий, інші знов, а таких більшість, зрозуміли це як слабість, ще інші почали гірко нарікати, що, мовляв, був начальник, а тепер, диви, обернувся в бабу, а в парі з тим полетіли нові доноси і разом нові накази загострити режим.

І нарешті в таборах появилась нагло інспекція — сам Муратов. Усе тремтить, метушиться, один лиш Мороз тримається просто і звичайно. Інспекція працює день і ніч, шугає по всіх закутках, питає, підслухує, винюхує кожну дрібничку. Мороз на всі питання відповідає спокійно, речево, конкретно, незалежно, а третього дня у Мороза звичайно прийняття, весь будинок в огнях, оленячі шинки, ікра, горілка і бенкет до ранку.

Наступного дня розм'яклий Муратов зачинився з Морозом у бібліотеці і тоном гувернантки почав мову, що, мовляв, з господарського боку то воно все гаразд, а от з морального.

— Що значить морального? — дивується Мороз.

— Ви тут лібералщину розвели. У нас це просто не вигорить…

— З господарської точки погляду… — почав було Мороз, але Муратов його одразу перебив:

— А, нісенітниця! Ніяких точок погляду! Партія приказує, а ми слухаємо, і це все. — Муратов, зрештою, не філософ, великих книг він не читав і говорить він про це лиш з обов'язку, як начальник. Він куди охотніше пішов би в тайгу пополювати ведмедя, ніж розсипати тут перли мудрощів, але Мороз мусить розуміти, що наша величезна машинерія не рахується з ніякими побожними бажаннями того чи іншого філянтропа, а діє за законами певної, випробуваної системи, у якій елемент сентиментального милосердя грає чи не останню ролю. З тими, мовляв, витребеньками пару тисяч років провозились християни, а що мають? Не хочемо бути нулями в безконечність… А коли Мороз так вдивився в округле, білоброве обличчя свого співрозмовника, то йому чомусь пригадався один з карначів, з часів його

першого ув'язнення. І звався той, здається, також Муратов. Але може це бути також збіг обставин, бо без цього було б життя без загадок. Муратов сильно курив, пружньо видував дим, голосно сопів, почувався, що йому в його власній шкурі затісно, совався у фотелі, аж той рипів і розсипав попіл цигарки де попало. — Да! Це вам, братіку, не Америка, де все те якось — і свободу, і рух, і діло разом держать. Коли нашого брата не дують у хвіст і гриву, він почувається не дома. Він аж тоді спить спокійно, коли йому тріщить морда. Так!
— Але й тоді він невдоволений. — зауважив Мороз.
— Ге! Коли наш брат вдоволений, спитайте. Положи йому під носом рай — плюне і закричить: давай диявола! Свобода, кажете? Не зійде. Не той ґрунт. По десятьох віках рабства? Ніколи! А до того он там Гітлєришка на задворках — німецький бравий унтер такий, що хоче нас пороть, краять, ділить, патрать, а у нас, брат, самих апетитчик загострений, любим гарячі страви. Перед нами ще дороги і дороги — Берліни там всілякі, та Парижі, та Нью Йорки — щоб їх усіх чортяка забрав… Коли б так було по-моєму — ніколи б я на те барахло не кидався, але й нас женуть.
— Хто? — запитав несподівано Мороз. Муратов зупинився і подумав.
— Так. Хто? Пригадую, десь писав наш великий Ільїч: «ми ще настільки раби, що нами користуються, щоб обертати в рабство інших». Мудро, ні? І я вам, Морозе, кажу: киньте ви всі ті ваші котлети і робіть, що приказують. Яке ваше чи моє діло, що з того вийде? Свобода не до нашого рила, а сила наша — приказ і виконання. Розірвись, а зроби! І не треба нам, щоб нас любили, вистачить що нас бояться.
— Десь я чув, що це казав Бісмарк, — вставив слово Мороз.
— Яке нам до того діло, хто і де це казав, у нас своя математика.
Кінець. Мороз і Муратов висловились. Муратов встав, випростався, підтягнув твердий пояс, налив і випив склянку горілки, що стояла тут же на столику і поклепав Мороза по плечу:
— Нічого. Виліземо! Лише не духом, а брюхом падати…
Але ця розмова не принесла нічого, ані нового, ані вирішального. Мороз має почуття, що вона лише загострила канти його взаємин з вищою владою. Часи Вормана минулися. Там нагорі, видно, переконалися, що скільки вовка не корми, а він все в ліс дивиться, що він для них елемент чужий і єдино, що з ним можна ще зробити, це до кінця як слід використати і десь викинути до ями, як і всіх інших йому подібних.
І його використовують. І ось короткий підсумок: Ухт-Печорський до цього часу невикористаний край, майже освоєно. Радіоактивний промисел номер два дав сім грамів радія. Промисел асфальтиків дав сто сімдесят тонн речовини. Промисел нафти на Ухті, на Кожві, дав чотириста тисяч тонн пального. Інта, Косью, Щугорка й Воркута дали мільйон сімсот п'ятдесят тисяч тонн вугілля. Корабельні дали нових двісті тисяч тонн містоти. Сама Покча за останній сезон дала шістдесят три тисячі тонн, перевиконуючи в загальному плян на одинадцять тисяч тонн. Деревозаготівлі дали три з половиною мільйони стандартів дерева. Побудовано п'ять нових міст з населенням у сто тисяч душ, прокладено сімсот п'ятдесят кілометрів залізниці, вимощено понад тисячу кілометрів дороги, організовано десять великих сільсько-господарських ферм.
Ні, це не блискуче виконання пляну освоєння півночі, бо сюди не враховано затрати енерґії, людей і майна, але треба розуміти і врахувати ті засоби, які були в розпорядженні

будівничих. Особливо болючим місцем, як для Мороза, так і для вищого начальства, була нафта. Добитися «другого Баку» так і не вдалося. Девонська ропа, на яку покладалося стільки надій, і яка на початку вибухла таким ефектовним фонтаном, дуже скоро всіх розчарувала. Можливо, це і є головна причина повільного, але певного, упадку Мороза, що неухильно на очах усіх йде до свого завершення. Нема нафти, нема й Мороза.

І друге, чого не вдалося Морозові осилити — це голоду. Причиною були все нові припливи тисяч і тисяч ув'язнених. Ніякий заплянований харчовий мінімум не міг втриматись, його постійно знижували й знижували, аж поки не доходили до трагічного кінця. Тоді знов починали щось робити, стрілка харчової норми повільно підносилась, але не довго. Доходили до певної точки, на хвилинку на ній зупинялися, щоб пізніше, як тільки появляться нові тисячі в'язнів, стрімголов летіти знов униз. Тягло, тобто коні, спочатку творили виїмок. Спочатку їх годували куди краще, ніж людей, але згодом, невідомо з яких причин, і цих привілейованих підтягнено до загального правила і змушено після денної праці, цілими ночами при жолобі «читати газети» або насолоджуватись березовою січкою, яку один мудрий науковець признав негайно за найповажнішу поживу тяглової сили і радив навіть спробувати її для людей.

Але чим, чим, а харчовим станом, як людей, так і тварин, вище начальство не тільки не турбувалось, а це творило для нього якесь своєрідне вдоволення. Тут вам не курорт! Котлетів закортіло? Наїдать морди прийшли? Під цим оглядом Мороз не міг мати від свого начальства ніяких неприємностей, хіба за те, що весь час намагався цю аномалію якось направити.

Після останньої інспекції Мороза знов викликано до Москви. Вернувся з новим орденом, але разом з тим — чорніший чорної землі. Там дали йому зрозуміти, що його «родинні ідилії», які він останнім часом біля себе розвів, ніяк не ладять з вимогами завдань, що на нього в даному випадку покладаються. Мороз їх зрозумів навіть натякнув, що його обов'язки перед партією і урядом майже вичерпані, і що він нічого не мав би проти того, щоб йому дали змогу відійти від цього діла і зайнятись будь-яким іншим заняттям, як мала і приватна людина. Ті там зробили великі очі, ніби він до кінця стратив усякий глузд і сказали йому, що він, либонь, не перший рік «у дєл» і повинен гаразд розуміти, що «у нас» нема, ані «відійти», ані будь-яких інших «приватних людей», ані взагалі ніяких таких особливих поглядів на подібні справи. Тоді він вдався до закону, мовляв, є ж у нас «вільні люди», яким після відбуття кари дозволяється мати приватне помешкання і утримувати там родину. На це йому сказали, що в його випадку йде не про загальне правило, а про дуже виразний виїмок.

Мороз, що звик реаґувати відрухово, мов проклятий скрегоче зубами і шукає очима, кого б йому роздерти на шматки, але це йому мало помагає. Перед ним дилема виразна: або розлука з родиною, або нове ув'язнення. Існує ще й третя можливість — куля в лоб. Вибирай!

Надворі осінь, кінець вересня; раптово, ніби воно хоче злетіти все нараз, сиплеться з дерев жовте, червоне, бронзове листя; небо старанно криється густими валунами ситих хмар, все довкруги стає суворим, похмурим.

Мороз не знаходить місця ні в своєму танку, ні в своєму літаку, ні на своїх пунктах, ані дома. Проблема його родини виповняє його, як удень так і вночі. Нарешті він радиться з Наталкою,

що стала таки депутаткою до верховного совету СССР від Автономної Зирянської республіки, і тепер вона не Наталка, а Наталія Микитівна, і відбуває вона поїздки до Москви так само, як її братчик Іван, у м'якому вагоні, а то й літаком, і засідає у великій колонній залі на сесіях ради разом з іншими депутатами, що чинно і чемно, ніби школярі, у своїх бахматих одягах, сидять рядочками, слухають уважно промов, і завзятюще плещуть у долоні. Місцеві газети заговорили про неї, як про найкращу організаторку господарства АЗССР, з гордістю тим самим поетичним тоном зазначаючи, що за проклятого царського режиму, вона була лише злиденною наймичкою у кулака-експлуататора, а тепер робітничо-радянська влада висунула її на чоло передових людей народу і вручила в її руки кермо управління державою.
— Так що ж, депутатко, — звернувся до Наталки Мороз.
— Не вигоріли твої пляни! Таки не Людмила, а… Віра згубила мене. — Наталка кидає довкруги огненні погляди.
— А ти не кисни, — вириває ться у неї з серцем.
— Це, по твоєму і все? — каже Іван.
— А що більше? — огризається Наталка.
— Як що більше? То ж депутатка, то ж влада!
— Я така ж влада, як ти астроном, чого дурня корчиш… Знаєш же, як воно у нас водиться…
Все таки домовились, що Наталка поговорить з Мар'яною, Іван не може, просто не може, не знаходить слів. Мар'яна хай краще виїде. Та й для Вірочки буде краще. Хай їдуть. Може це не буде довго тривати, все може змінитися.
На перший натяк Наталки про цю справу Мар'яна вибухнула майже в істерику.
— Я вам тут перешкоджаю! Вам влади, розкошів, слави! Жінок, собак, товариства!
— Мовчи! — викрикнула Наталка і вдарила Мар'яну в обличчя.
Вдарила і відскочила. І заніміла. Мар'яна також заніміла. Між ними наступила глибока тиша.
— Ти що? Збожеволіла? — першою перервала мовчанку Наталка. — Ти не розумієш, де ми живемо? Ти не пережила минулого? — говорила поволі, слово за словом Наталка. Мар'яна з червоною лівою щокою враз кидається до Наталки, обіймає її і хлипає, мов дитина.
— Алеж я не можу! Я більше не можу! — вириває ться у неї. — За що вони нас мучать…
Увечорі приходить Іван — похмурий, суворий, різкий, кинув у куток обліплений глиною комбінезон. Дома усі ніби у воду опущені, одна Вірочка, що ще не знає нічого, вибігає проти батька, кидається йому на шию, тягне його до його кабінету… Але й вона скоро щось помічає.
— Ти, тату, сьогодні не такий, — каже вона. — Щось з тобою сталося.
— Так, донечко! Сталося. Зо мною завжди щось стається. Таке життя, донечко. Колись пізнаєш більше…
Мар'яна згорнулася знов, як це завжди з нею в таких випадках бувало, заніміла, скам'яніла. Іван сідає біля неї, нічого не каже, лише якось молитовно, вибачливо дивиться в її обличчя. Сльози показались на її очах, закусує уста. Ні, Мар'яно! Ні! — казала та німа мовчанка. Не відчаюйся! Не здавайся і на цей раз. Ти пройшла стільки протягом цього одного свого життя і видержала, видержи ще й на цей раз. А може буде краще, може все таки буде краще.
Потім утрьох — Іван, Мар'яна і Наталка, відіславши Вірочку з Мотрею до її кімнати, радились, міркували, думали. Так. Рішено. Мар'яна з Вірочкою їдуть. Іван з Наталкою

лишаються. Вірочці скажуть, що їй конче треба вчитись у Києві, а тому вона з мамою мусить виїхати. Тато далі тут залишиться. Він не може виїхати, він зайнятий. І все це має сказати Мар'яна, бо Іван таких слів у своєму словнику не знайде.
Але як тільки другого дня Мар'яна натякнула про це Вірочці, та одразу, ніби вона вже все знала, викрикнула:
— Ні! Мамо, ні! Я не поїду! Я не можу! Я не залишу самого тата! Я не можу! Я не можу! — Вона задихалась від своїх власних слів, очі її залилися сльозами, груди швидко дихали…
— Вірочко! Вірочко! — намагалась зупинити її крик Мар'яна. — Алеж це конче потрібно, дитино!
— Ні! Мамо, ні! Я не можу! Я не можу. Його тут заб'ють! — викрикувала далі Вірочка.
— Алеж, дитино! Що ти говориш! Отямся! Поможи татові! Ми мусимо звідсіль виїхати! Не переч! Не бентеж його!
— Ах, Боже! — викрикнула дівчина, і руки її опустилися. — Мамо! Як йому помогти? Я б хотіла за нього вмерти! Як ми його покинемо… Мамо! Я боюсь! Я боюсь! Ми його більше не побачимо! І навіщо вони нас, мамо, мучать? Скажи, мамо! Що ми їм зробили?
Останні слова перелякали Мар'яну, це щось страшке, та дитина повторила те саме, що недавно вирвалось у неї самої, вона знає, вона все знає. І Мар'яна почала якимсь нерівним, порваним тоном швидко впевняти дівчину, що ні, що вона помиляється, що нічого злого тут не може статися, що на другий рік вони знову приїдуть сюди, або тато приїде до них до Києва. Віра дивилась на матір великими, недовірливими очима і мовчала. Вона погоджується вже, певно цього потрібно батькові, певно цього потрібно взагалі. І вона погоджується.
А ввечорі Вірочка не вибігає назустріч батькові і не кидається йому на шию; вона хоробро, напружено сидить у батьковому кабінеті, у тій його великій бібліотеці, німа, як статуя, і роблено смиренно чекає, а коли увійшов батько, вона просто, рівно, ніби вона грає на сцені театру якусь ролю, підійшла до нього.
— Тату, — хотіла вона сказати спокійно, але голос її заламався, і вона говорила крізь плач:
— Ми з мамою їдемо знов до Києва? — і при тому дивиться батькові просто у вічі, ніби хоче перевірити правдивість власного питання.
— Так, Вірочко, — каже Іван по хвилинці надуми.
— А чи надовго? — знов питає Вірочка.
— О, ні. Ми скоро побачимось. — Вірочка ковтає щось тверде і продовжує:
— Скоро? Я, тату, вже не мала… Я все знаю… Мені ніхто про це не говорив, але я і так знаю… Вони тебе арештували… Я тільки не знаю, за що… І чому тут так багато арештованих… Що вони зробили ті люди поганого? — дивилась в його очі, уста, чекала, хотіла слова, правди. Її очі все більше і більше заливались прозорою рідиною, і, здавалось, вона не видержить і ось-ось вибухне.
— Не треба, донечко, — казав Іван. — Краще не треба. Рід наш, дочко, був завжди сильний і одного разу ти все будеш розуміти… А тепер не питай. Іди. Вчись. Будь розумною… А ми ще побачимось… Так, доченько моя. — казав Іван лагідним, сливе ніжним, зовсім йому невластивим, тоном. Потім взяв її за руку, відвів до фотелю, сів, посадив її собі на коліна, вона обняла його шию, і вони так довго сиділи, і розмовляли спокійно, мов би нічого не

сталося, говорили про звичайні речі, лише Вірочка без перерви дивилася батькові в вічі. Обіцяли, що будуть писати листи, що другого літа знов побачаться, що все буде гарно і добре.

— А тепер заграй мені щось, — попросив Іван.

Усі в будинку чули цю музику. Здається Шопен… Те, що Вірочка довго перед тим розучувала і хотіла зробити батькові несподіванку. Іван слухав цю річ мов би вперше на житті, сидів заніміло, не бачив нічого, уста мав затиснуті… І це тривало майже до ранку.

Остаточне прощання випало спокійно. Граф сказав Вірочці:

— Не падай духом, дитятко… Для тебе все твоє ще перед тобою. І прийдеться ще пережити багато більше і, можливо, тяжче, ніж це тепер. Головне: ніколи не падай духом!

— О, ні. — Відповіла на це Вірочка.

До Москви летять літаком, Наталка проводить. Іван відвозить усіх на летовище своїм танком. Вірочка дуже мовчазна і дуже поважна. Іван також. Мар'яна розмовляє з Наталкою про якусь недокінчену білизну. При прощанні Вірочка лише сказала батькові:

— Я завжди з тобою!

Обійми, цілунки, гуркіт мотору. Мар'яна, Вірочка й Наталка зникають в літаку. Двері зачиняються, пропелер набирає розгону, машина рушає, пливе вперед, віддаляється, відривається від землі, підноситься і плавно летить у сірий, безконечний простір.

Іван стоїть на місці, аж доки літак не зникає з очей.

А увечорі Іван сидить у графа, не може знести самоти, туга гнітючим болем виповняє його нутро, рука сягає по револьвер. Він, навіть із своїм вічним загаром, зблід чи краще почорнів, заржавів, мов стара мідь, очі його із сталевих стали рудуватими, ніби підплили кров'ю і вгрузли, кути уст помітно підтягнулися. Іван мовчить якоюсь твердою, німою, виразно хворою мовчанкою. Старий граф дивиться на нього з почуттям глибокої свідомости і зрозуміння, і також мовчить. Потім старий бере книжку, що лежить біля нього, і в голос, мов би молитву, читає: «І в світовому літопису є багато цілих століть, що, здається, викреслив би і знищив би, як зайві. Багато доконано у світі хиб, що їх, здається, не зробила б тепер і дитина. Які нерівні, глухі, вузькі, непролазні, що зводять далеко вбік, дороги вибирало людство, бажаючи осягнути вічної істини, в той час, коли перед ним була відкрита проста путь, подібна до тієї, що веде до великої храмини, і яка призначена цареві на чертоги. За всі інші путі ширша вона і осяяна всю ніч огнями; однак в глухій темноті пливли люди.

І скільки вже разів, направлені змислом ясности, що походить з небес, вони все таки змогли збиватися і відхилятись убік, посеред білого дня потрапили знов попасти у безвихідні хащі, наново умудрялися напустити один одному туману у вічі і, блукаючи за болотяними огниками, добивалися таки до прірви, щоб потім з жахом питати одне одного: де вихід? Де дорога? Все це бачить тепер виразно сучасне покоління, дивується над хибами минулого, сміється з нерозуму своїх предків, не зрячи, що небесним огнем покреслений сей літопис, що кричить у ньому кожна літера, що звідусіль вказує пронизливий перст на нього, на нього ж, на сучасне покоління, але сміється сучасне покоління і зарозуміло та гордо починає чергу нових блукань, що над ними так само колись посміються нащадки»…

Старий прочитав це місце і замовк. Відклав книгу. Мороз, що здавалось і не слухав, зробив рух, і кинув погляд на книгу і вловив напис: «Мертві душі». Одвернув голову і якось

захвилювався, ніби його вдарено. Граф слідкував за ним тривожним поглядом… Чекав, здавалось, якогось слова… Але не дочекався. Мороз встав, сказав лише добраніч і вийшов. Старий провів його тим самим тривожним поглядом мовчазно і прощально. У просторі запанувала насторожена тиша. Усе мовчало, вслухалося, чекало. Глухі Морозові кроки пролунали, здавалось, у якійсь безмежній далечі, щось відносили із собою, щось хотіли висловити, але й вони замовкли. Залишилась лише ніч за вікном, і вітер, що шариками штовхав вікна і настирливо, ніби він п'яний, намагався увірватись до середини…

Старий чоловік, граф Демідов, що був дуже зацікавлений протягом своїх довгих літ життям цього великого простору на плянеті Земля, що мав для цього багато сили, зрозуміння і відчуття, у цей момент дійшов, здавалось, до самого краю своєї довгої дороги буття, і тут на цій останній точці, він уже не може нічого більше ані зробити, ані навіть сказати. Це кінець. І він дивується: ну, як же це справді, що нема куди далі? Невже ми ось так приречені? Після всього того душевного буреламу, після велетенського вкладу пристрасти, після жорстоких розчарувань, після блискучих і сліпучих, подібних на пустинні міражі, а разом на привабливі оази, мрій і плянувань, після всього того, подібного з цієї висоти на океан, що по ньому бушує буревій, і топляться кораблі, і літають птахи з диким криком розпачу, і женуться одна за одною, ніби окремі світи, безконечно глибокі сизопрозорі хвилі. Багато разів робив він подорож і багато разів вертався назад до себе. Багато разів відчаювався і багато разів набирався знов надій. Багато разів, здавалось, падав і багато разів знов зводився. І тепер ось він сам. І думає, можливо, останню думу. І болїє. Болїє глибинним, передсмертним, незміримим болем і не за себе, а за весь цей дивний, незбагнутий, чудодійний, привабливий, чарівний і страшний світ. Як хотілося б щось помогти і лише питання чи це можливе, в'яже його переконання, що так! Що помогти можна! Що все таки якась частина всесвітньої волі знаходиться і в наших руках. Лише треба зуміти нею володіти. Лише треба багато доброї, людської, розумної, тієї, що міститься в нашому тілі і нашому дусі, сили і волі, направленої на добре, на мудре, на потрібне.

Стара людина мовчить. Стара людина має заплющені очі.

А Мороз зійшов униз, зайшов до своєї бібліотеки, довго там ходив з кутка в куток, спочатку нічого не думав, лише щось, йому самому невідомо що, переживав, потім сів у фотель, засунув глибоко руки в кишені, витягнув довгі, тяжкі ноги вперед, опер підборіддя на кістку грудей і так, з настовбурченим волоссям, і заляпаним болотом обличчям, він застиг, ніби якась дивна кам'яна різьба з написом: Відчай. Але він не спить, він не впав у забуття, він навіть не дрімає, він лиш погруз у минуле, дуже далеке і дуже близьке, у те, що було його великим, повним найглибших переживань, життям і що було ще так близько, ще вчора, що, здавалось, його можна ще помацати, лише треба простягнути руку, але яке все таки відійшло і якого не можна вернути назад. Літо. Теплий вечір. На задній веранді мовчазна, непорушна тиша і чорна гладь ріки з безліччю зір у ній, і світел, що їх відкидає до ріки освітлений будинок. У легких одягах, на плетених стільцях батько, мати, тітка Наталка, кілька чужих, завжди інших, людей, між ними стіл круглий, прикритий вишиваною скатертиною, на столі самовар, склянки з бурштиновим чаєм, сріблисті, присмажені, присипані цукровою пудрою, пундики, «печені мамою», бокаті, густо-вишневі скляні баньки варення «вареного тіткою Наталкою», а зверху розливає своє пружне і холодне світло

велика, на сто ват, електрична лямпа, якої сяйво заливає не тільки піяніно, ноти, голови людей, але проривається крізь сітку від комарів, і м'яко стелеться по яскравій зелені, по барвистих квітах і сяє аж до ріки і, відбившись у чорному її дзеркалі, никне безслідно у, здається, безмежних глибинах.

У кутку стоїть піяніно — велике, різьблене, освітлене ще й окремою лямпочкою, на нім розгорнуті ноти, перед ним на високому, округлому дзиґлику дівчинка у білому з довгою, темною косою перев'язаною порпуровим бантом. Тонкі, довгі пальчики дівчинки бігають по клявішах піяніна і з-під них линуть звуки, що заливають весь простір, і цих людей, і з ними все довкруги.

То знов «вона» співає, там таки на веранді, або далі над рікою. Іван давно вірить в її справжнє, надійне, соковите, ще молоде, але вже оформлене, сопрано, що нагадує перші пелюстки квітки, яка тільки що розцвітає…

Звіряче обурення і бурчання вивертається у Мороза. Він якось рвучко, швидко зривається і встає, ніби він враз щось пригадав, але в ту ж мить отямлюється, і так, не виймаючи з кишень рук, мов п'яний матрос, похитуючись, тягнеться нагору до свого ложа. Там зриває з себе взуття, одяг і лягає.

Другого ранку о шостій ще затемна, Мороз сідає до свого танку і женеться щодуху, ніби йому бракує часу, на нафтопромисел номер 150. Женеться просто крізь тайгу, проламаною наспіх стежиною, через посірілу від перших приморозків тундру, через вилежні, рови і потоки. Там то там чорніють купки сірих, нашвидку збитих хижок поселень, десь-не-десь височіють, ніби кучугури, стоси нарізаного минулого літа дерева, манячать у густому мороці і дрижать на вітрі дозорчі вежі з вохристами у шпичастих ковпаках, гудуть рівним, довгим, монотонним звуком колючі дроти, десь трапляється пес з підігнутим хвостом; гурти подібних на глиняні зліпки людських постатей кудись масою тягнуться; високі, струнко-шпичасті, або округло-туповерхі ялиці, сосни і модрини стовбичать здовж нерівної стежки, що місцями переходить у торфяне, вже замерзле, багнище, заросле хирлявими сосонками, карлуватими, покрученими ялицями, зібганими і засмоктаними берізками, що боязко, ніби крадучись, причепились і стирчать у мерзлому ґрунті, разом з безконечними лишайниками, мочкою, чорничником, клюквинням.

Над усім свистить пружньо і щиро вітер, що женеться назустріч, ніби він десь там зірвався з натягненої тятиви, і все, мов стріла, пронизує по дорозі; пропікає тіло, душу, леденить кров, смалить обличчя. Люди, у своїх землистих бушлатах та фуфайках, нижуться і корчаться, мов би хотіли увійти живцем у землю, ніби їх живими палять. Але вони все таки рухаються, носять з місця на місце якісь патики, копирсають кирками мерзлий ґрунт, копають лопатами відкрите багно возяться біля звалених, розбитих дерев…

А увечорі, обшльоганий вітром і морозом, неголений і заляпаний Мороз, сидить у кабінеті головного управління таборів і приймає рапорти начбудівництв.

— Ви, Зав'ялов, зовсім сідаєте в калошу, — бурчить понуро Мороз. — Зависока норма, товаришу начальник. Люди…

— Вас не питають про норму, а про виконання. — Різко, і якось зло, перебиває його Мороз. — Попереджую востаннє. Тут вам не курорт! Коробко! — звернувся він до другого прораба, що той аж здригнувся.

— Ви у нас туфтач номер один.
— Товаришу начальник! Ми ще не встигли розгорнутися…
— А вже час, — перебиває і цього Мороз. — Норма схоплена, але далі туфтою її не заїси! А у вас, Соловейчик, чотири кобили вчора впало…
— Не чотири, товаришу начальник, а шість, — відповідає небоязко і весело Соловейчик.
— Вже шість? — дивується Мороз.
— А буде скоро всі дев'ять. Тягло вимагає, як відомо, корму.
— Я чув, погоничі надто надолужують дубиною, — каже Мороз.
— А що ж погоничі? Самі тягтимуть? Виправдувати биття тварин Божих — не виправдую, але й людей шкода. Самі знаєте на кому це, врешті-решт, окошиться, бо норму давай!
Мороз робить нотатки у своєму нотатнику, уста його міцно затиснуті, брови майже злилися, м'язи щелепів бігають під шкурою.
— Ніколаєв! — звертається він до свого другого секретаря. — Пиши рапорт. Підкресли тягло.
Потім знов бібліотека, самота, розмови з Вірочкою, переглядання її зшитків, до яких боїться доторкнутися своїми грубими пальцями, щоб бува не знищити пінні, криштальні, етерові незабудьки, на яких лишились знаки довгих років минулого і стоять знаки запиту майбутнього. Тридцять шість, тридцять сім, вісім, дев'ять… «Коли, тату, побачимось?» Коли, тату, побачимось? Коли, тату, побачимось? Йому невистачає дихання.
Тяжкими, залізними, ніби передчуваючи щось грізне, кроками вступає 1936 рік. Мороз усе ще на своєму посту. Знов і знов викликали до Москви. Летів туди, ніби до зубного лікаря, завжди сподівався кінця, але все знов вертався назад, а востаннє вернувся навіть з новою нагородою. Сказали йому, що у нього помітні поступи. Він тобто нові шахти запроектував, нові ферми розкинув, нові дороги проклав, дістав нових п'ять тисяч робочої сили і нарешті став зворушливо слухняним, вволив їх волю, завів у таборах нові порядки, загнавши все, що живе, за дроти. Вежі, вохра, собаки, ізолятори. І все під вартою. На роботу — варта, за баландою — варта, командировка — варта, шпиталь — варта. Перевірка ранком, перевірка увечорі. І нове драстичне зниження харчового раціону, і скасування всіх ознак культроботи — вістей, преси, навіть портретів, плякатів й гучномовців.
І разом з тим в'язні несподівано і загадково перестають зватись З/К, а стають тільки Л/С, тобто не «заключонниє», а «лішонниє свободи», що і треба було доказати, як одразу зробив висновок старий граф Демідов.
— Слово «свобода», — казав він своїм останнім зусиллям, — цілком зрозуміло тут ніяк не підходить, тобто не слово, а поняття… діяння. Ви розумієте, як це приємно людині, коли вона стільки ж розуміє про свободу, як наприклад, віл чи кінь і є люди, що хоробливо не люблять цього поняття. «Лішонниє свободи!» І правильно! І правильно!
Демідов усе ще живе! І все з якоюсь винятковою, стоїчною, властивою лише людям перед смертю, впертістю твердить, що все йде своїм порядком, що цього він якраз і сподівався, що пожирання себе самої є властивістю кожної революції, як також є її незаперечною властивістю стремління до реставрації. Ні. Не мертвих. Не царів. Не нас графів, а всього того, що властиве для заперечення тези.

Морозові від цього ні легше, ні краще, ні тепліше. До чорта всі ті логіки й закономірності, він має свої логіки й свої закономірності, він усю зиму жив однією тільки надією, що на літо знов вдасться побачитися з родиною, викликати їх сюди, або поїхати самому до Києва, але прийшло літо і нічого не сталося. Послав «запрос» у Москву — ні! Просив відпустки — ні! Покликався на здоров'я, на роки праці, на досягнення, на потребу відпочинку, нарешті на закон — ні і ні! Мороз нарешті тратить нерви, його терпець поставлений на найвищу пробу, він ледве дихає від якоїсь епідемічної люті, що замінює йому і їду, і сміх, і мову. Він кричить, він стукає кулаками об стіл, він п'є, він хапається за револьвер. До нього тепер нема доступу. Він звір. І то не замкнений у клітку.

Десь у середині літа крізь тайгу продерлася вістка, що розстріляно Людмилу. Мороз прийняв цю вістку байдуже, так ніби й нічого не сталося, лише граф зідхнув, ніби його топлено, ніби він кудись, у якесь багно, грузне і не має чим дихати. Але все таки «все добре», все йде «за логікою». Він уже майже не ходить, майже не спить, висох до костей і чекає.

— Я, — каже він, — чекаю.

— Чого? — питає грубо Мороз.

— Останнього дихання, — каже спокійно граф.

З кінцем серпня приходить голосний на весь світ процес «шістнадцяти головних» — Зінов'єв, Каменев, Томський… І Ворман. «Все за логікою». Гидра стоголова тратить одну за одною свої голови, але це пусте, — казав далі той самий кістяк, що колись був графом.

— Буде ще гірше! — шептав його голос, що сам нагадував звуки змія, а його згаслі, запалі ями, що на їх дні помітні залишки очей, хвилинками поблискують, ніби останні іскорки, останнього дихання огню. Морозові все це до огиди байдуже і коли б його тепер спитали, що це таке «сталінізм» чи «троцкізм», він напевно не більше міг би сказати, ніж про ворожбу чаклунів Танганайки, або політику ескімосів Ґренляндії. Двадцять п'яте серпня приносить повідомлення, що всі оскаржені признані винними, що всі вони до вини призналися, що їх засуджено найвищим судом, що їх нарешті розстріляно. Амінь.

Вістка за вісткою, потрясення за потрясенням. Місяць пізніше, коли рання зима почала вкривати води Печори шугою, знов грім серед зими. Зміщено Ягоду. Всесильний Г. Г. Ягода впав! Залізний нарком, славний із славних, вірний із вірних, полетів стрімголов у саму преісподню, хоча з пересядкою, ніби щоб продовжити насолоду падіння, зачепившись по дорозі за непевну галузку наркомату пошти й телеграфу. Граф тоді вистогнав своє останнє слово: Finita la comedia.

Того ж славного, бурхливого, залізно-твердого часу на терені Морозового царства, з непроглядної мли, ніби привид, виринула і почала діяти, спочатку слідча комісія, а згодом і сама її величність — виїзна сесія найвищого суду. Запахло сильно шльопкою, страх і трепет стояли видимо в повітрі, гострий, рвучкий вітер рвав на шматки і глушив нічні крики, стогони, молитви, постріли. Штаб слідчої в Чіб'ю, її начальником Гаврило Шпанов. Тут же, як стій, ніби з-під землі, виринули і появились славетні Іванов та Перцов. Морозе, радуйся!

Але Мороза, що міг би на це якось реагувати, давно вже нема. Побачивши того ж Шпанова із свого танку, він лише викрикнув:

— Ей, ти! Старий чорте! Що тут робиш? — Той видержав бурхливість привітання і щось буркнув. — А! Заходь! На чарку! Паняй! — гукнув на свого шофера.

З бараків один за одним, бурхливими ночами, вибирали і вибирали жертви. Вітер шарпав тими істотами, мов яким шматтям, признання витискались, мов олія з зерна, а світанками, ще затемна, під стогони пурги, борюкаючись із стихіями, гурток людських подобин, під кручею сопки Голуб, старано виконував своє апокаліптичне призначення. Спочатку глухо і порвано тріскали постріли, а згодом, тут же на місці, групка Л/Сетів вовтузилась з мерзлотою землі, загрібаючи рештки своїх співтоваришів з розрахунком і надією, що весна докінчить і удосконалить їх недокінчене діло і втягне покійників глибше для вічного спокою у царстві вічної мерзлоти, щось на взірець того, як це діялось з мамутами.
Одного такого бурхливого, чорного, наповненого страхами вечора Мороз вернувшись з роботи до свого опустілого, захололого палацу, не знайшов там свого останнього відповідника графа Федора Федоровича Демідова. Морозові іноді, в часи його більш-менш нормального буття, а тим самим в часи душевного зрівноваження і прояснення, що одначе дуже рідко траплялося, здавалося, що ця, тількищо згасла, людина по-своєму втілювала дуже невелику частину людей з глуздом, цього величезного, многолюдного, багатого на почуття, але бідного на логіку і фантазію, простору, що вона, можливо одинока, ризикнула жити життям людини у часі, виповненому вибуховими пристрастями і безглуздими химерами, і навіть ця її кінцева невидержка видавалась Морозові вдалим фраґментом її фіналу. Інакше життя цієї людини було б не виправданим, незакінченим і по-своєму змарнованим.
Мороз не питає нікого, що з графом сталося, але прислуга сама пояснила, що прийшли, що витягнули з ліжка, що взяли під руки і потягли по сходах униз. Мороз вислухав це мовчки, а потім оглянув лише останнє місце тієї людини і особливо звернув увагу на розкриту листами донизу, книжечку, що на ній значилось «Мертві душі» і що лежала на помості разом з іншими розкиданими речами. Мороз навіть потрудився нагнутися, підняти ту книжечку, подержати її в руці, щоб пізніше кинути в куток, ніби для порядку.
Величезні кімнати Морозового будинку порожні. Видно було порожнечу на всіх предметах і навіть у повітрі. Мороз ще ніколи не почував себе в середовищі такої макабричної умовности. На щастя, знадвору до середини, крізь товсті стіни і потрійні вікна вривався гуркіт бурі, що в цей час і в цих широтах, дуже часто досягає неймовірної сили і розмаху. Земля, ніби бальончик на припончику, шарпається у зухвалому змаганні, а потім зривається і летить безмежжям з усіма своїми Гімалаями, Атлянтиками, Сибірами, Сахарами назустріч стихії, що дме шаленим шквалом їй в обличчя і рве її ліси, її гори, її води, її пустині. І та велична, дика музика всесвіту, та сила руху наповнюють Мороза почуттям власної сили і великости. Він почувається в самому центрі великого, розкритого кратера ще небувалого в історії людства вулкану божевілля.
Але Мороз вже знає, що його година вибила. Йому поволі починає прояснюватись, що наближається дев'ятий вал цих неймовірних подій. Цим і пояснюється пустка довкруги нього. Недавно лишила його зовсім несподівано його Наталка. Відбулася бурхлива розмова, Наталка вимагала, щоб він усе кинув і їхав сам до Москви, і коли він не погодився, вона тріснула дверима і виїхала. Виїхала, здається, до Москви, хоча вона нічого про це нікому не сказала. При зустрічі з Шпановим, той дав Морозові зрозуміти, що його скоро викличуть. Куди викличуть і чого викличуть — Мороз не питав. Він тепер нічого не питає, нікого не

слухає і нічого не чує. Він ходить сам мов привид, по своїй величезній, опустілій бібліотеці, час від часу попиває із склянки, що стоїть на краю ґранітного стола, підходить до глобуса, повертає його одним пальцем, переглядає континенти, що пропливають перед його очима, і, здається, бачить не глобус, а світ, землю, моря, океани, суходоли.
Останнього вечора він сидів у своєму просидженому глибокому фотелі, заялозена куртка розхрістана, голова закинута назад, очі дивляться застигло й непорушно.
Чекає Шпанова, що попередив про свій прихід. Входить вохрист. Мороз, що сидів спиною до дверей, не змінив пози, лише хрипло крикнув:
— Ооодь!
— Товаришу, майоре! Вас хоче бачити товариш Шпанов!
— Проси!
Шпанов увіходить. Високий, міцний, у сірій, з ведмежим коміром, шинелі.
— Сам? — питає не оглядаючись Мороз.
— Єсть — сам, майоре! — відповідає Шпанов.
— П'єш? — питає Мороз далі.
— П'ю, майоре! — чує Мороз відповідь зовсім за плечима.
— Сідай і наливай! І нічого не бійся… Мій револьвер он там! — і показав у темний куток.
— І кажи чого хочеш?
— Потолкувать прийшов, товаришу майоре, — каже Шпанов і сідає.
— Про що толкувать? — і Мороз додав бридке слово. Шпанов показав кілька золотих зубів, налив собі склянку і випив.
— Знаю! — каже Мороз. — Викликають у Москву? А ти пий! До дна!
— Учора, — каже Шпанов.
— Що значить учора? — перебиває його Мороз…
— Прийшла телеграма, — каже Шпанов.
— А? Телеграма? У Москву? Давай, давай! Що ж! Москва так Москва! І графа мого шльопнули. Правда, сила? Не нам з тобою пара! І Ягоду зсадив з трону — ха-ха-ха! Знаєш, чому пішов Ягода? За графа! Хотів, мовляв, переворот — ха-ха-ха! Жарко, жарко, товаришу Шпанов, у нашому холодному Сибірі, але нічого! Виживемо! А Ягода, кажеш, все таки пішов? Пішов. Мусів! Лий, Шпанов!
Мороз налив дві склянки і вони випили. Світ став поволі обертатися, буря за стінами стала тихнути, плянета почала крутитися легше.
— А хто ж тепер так би мовити, на місце залізного? — запитав Мороз. — Не може ж бути сам центр порожнім.
— Ніби й не знаєте, — каже Шпанов підбадьорений.
— Як його знати? Я ж там не засідаю.
— Та ж той… Микола Іванович, — вимовив Шпанов.
— Що за такий Микола Іванович?
— Та ж Єжов! — майже викрикнув Шпанов. Мороз витріщив очі:
— А хто ж це такий той Єжов?
— Як же не знаєте? Член же ЦК, ЦЦК, товариш наркома хліборобства.

— А! Рудий! Маленький! Комариний кривий носик! Знаю. Як не знати! — Вирвалось у Мороза. — Браво! Знав старий, що так буде, прийде, казав, вона така і возсяде на троні. Дев'ятий вал! Ха-ха-ха! Ну! Наливай же!

Налили знов по склянці, і коли Шпанов підняв свою, і намірився пити, він на хвилинку зупинився і зміненим, притихлим, інтимним голосом, ніби крізь туман, проговорив до Мороза:

— Товаришу майоре Мороз! Мені доручено супроводжувати вас до Москви. Через півгодини відлітаємо!

1948-55.

К І Н Е Ц Ь

Зміст паперового видання

Частина перша 9
Частина друга 265
ЦІНА $ 4.00